

САБРАНА ДЕЛА ОСКАРА ДАВИЧА

КЊИГА ДРУГА

Приредила

Роксанда Његуш

ИЗДАВАЧИ

ПРОСВЕТА — БЕОГРАД
СВЈЕТЛОСТ — САРАЈЕВО

ОСКАР ДАВИЧО

МЕЂУ МАРКОСОВИМ
ПАРТИЗАНИМА

БЕОГРАД 1969

**МЕЂУ МАРКОСОВИМ
ПАРТИЗАНИМА**

I

На простору који се од *Рица*, у великом, правилном четвороугаонику, отвара према мору, бректало је већ двадесетак таксија, ципова и камиона. Шофери су се нервозно довикивали, скупљајући се у гомиле пуне гестова. Двапут је већ пала команда: у кола! — и двапут је повучена. Неки су и по трећи пут потрчали према колима, запалили моторе, изишли из реда, затрубили очајно, и вратили се. Само су им пажљиве, чупаве главе, које су провукли кроз отворен леви прозорчић, биле уврећене, а псовке густе и немилосрдне.

На свим су се колима, спреда — на килеру, и одостраг — на резервној гуми, на крову и бочковима, вапхарски истицали натписи који су огромним, упадљивим словима најављивали: »Не пуцај и не прави сметње. Машина и људи припадају Уједињеним нацијама«. Заправо »Епитропи Еревнису«, то јест — Анкетној комисији Савета безбедности.

Те платнене траке са натписима лепршале су се на јутарњем поветарцу, заједно с већ прапњавим заставицама — за сваки случај. Иде се у зону »грађанског рата«, мислио је генерал Делвоа, »опрезност не штоди«. С тешких делегатских

лимузина вијорила су се по два мала, троугласта стандарта над фаровима и велики барјак на крову. Заставе су биле светлоплаве, са црним, штампаним глобусом у средини и још неким тамо као машиницама и венцима око земљине кугле. Али отисци грба на платну остали су прљави и мутни, као бачена макулатура. Испод тог глобуса писало је на два језика, на енглеском и француском: »Организација Уједињених нација«. Само на приватном вилису совјетских делегата није било ни натписа ни неубудљивих застава. Шофер је мирно посматрао буку и пушио цигару, налакћен на волан. Преко летње зеленкастосуре униформе красноармејаца навукао је цивилни зимски капут од дебеле, црне чоје. Из *Рица* су носачи, стегнути широким кожним појасевима, заједно с хотелским момцима у пругастим кецељама, стењући и мрштећи се, износили тешке сандуке с конзервама корнедбифа и сланине, и остављали за собом неугодни мирис зноја, белог лука, и нечег неодређено на киселог. Цигарете, гума за жвакање и кекс у картонским кутијама већ су лежали неуредно бачени на дно камиона, поред неколико великих бачви с бензином и пар бидона с уљем.

Између носача, који су се полако, сваки час кунући, заглављивали у недовољно широким вратима хотела, стално су струјали, час унутра час напоље, као јегуље, клиски и забринути чиновници секретаријата, преводиоци, стенографи, дактилографкиње. Сви су навукли једнаке зеленосиве балонске панталоне, налик на скијашке, али с толико џепова, и то на најнеочекиванијим местима, да се морало питати: »Чему ли служи сва та силна практичност?«

Но више од свих, новинари су се понашали изгубљено, јурцајући бесмислено од једне групице до друге, сметајући и носачима и оној двојици чиновника секретаријата који су бележили у но-

тес бројеве цакова за спавање и куфера делегата, маркираних видљивим, масним иницијалима.

— Шта ли су се тако избезумили? — упитах Џима, који ме је увек обавештавао о новостима.

— Ма ништа. Грчки представник је јутрос предао Лунду писмо у коме одбија да пође заједно с нама. Он сматра, каже, недостојним центмена делегираних од стране Уједињених нација да губе време на разговоре с друмским бандитом типа крволочног Маркоса, човека без образовања, простог радника, садисте и убице. И да, у сваком случају, грчка влада неће учествовати у тој нашој, каже, комунистичкој авантури. Влада је, каже грчки Киру, дала налог своме представнику у Поткомисији да се повуче. Сем тога, он, грчки лијезон Киру, користи се приликом да још једном обавести цењене чланове комисије да она, грчка влада, скида са себе одговорност за све непријатности и незгоде које се могу десити Поткомисији, као целини, или ма ком од њених чланова, каже, за време боравка међу одметницима и Маркосовим пљачкашима и паликућама, каже.

— Ето — рече преводилац Џим, који је, захваљујући својој фантастичној меморији, могао да репродукује дословно читаве странице — то је отприлике текст с нешто уклона, тек да се подвуче његова лепота и простодушност.

Џим нам је увек о свему говорио на некакав шаљиво-озбиљан, гротескан начин. Хоћу да кажем — о свему што се односило на Кируа и оне реакционарне дипломате који су подупирали његове тезе, иначе је о осталом умео да суди како треба, не мешајући »родове«. Но као »персонал« Комисије, без илузија о објективности њених не сувише блиставих лидера и осталих трансмисија и зупчаника англо-америчке гласачке машине, он се после првих саслушања »грчких сведока« приближио нама, Југословенима, спријатељио, и већ

дошао догле да се отворено, без устезања, ругао својим »босовима«, карикирајући редом све »уображене балване«, како је звао њих и њихове. А исмевати их умео је вешто, хватајући и откривајући жаришта њихових слабости и осталог нељудског што су крили.

— Хелоу! — викну нам Роби у пролазу. — Чује се да нећемо уопште ићи. До Ђавола, магарци су сад направи опет да заказују тајну седницу. Проклета матора конспирација! Вешати их треба! Цим ме повуче унутра.

У холу су се, окруживши Сиријца Инглезија, комећали новинари, обучени у неке необичне, дуге, беле јагђеће бунде и опаклије, извезене шљокицама, огледалчићима и другим драгудима. То су све били познати репортери, доско-рапњи енглески и амерички ратни дописници, чувени више сензационалношћу но квалитетом дописа. У бару је исто тако пашаво опремљена група, у разнобојним, чупавим, плитким шубарама, пила већ четврти виски од јутрос.

— Погле' их — кривио се Цим. — Као Амундазенови спасиоци који су се вратили необављена посла. Шта ће им то?

— Хеј, ловче на штиглице, куда?

Али Валтер, у жаћаћим панталонама, уско, по амерички кројеним, у високим траперским ципелама с индијски шареним укрштеним пертлама, пројурји не заустављајући се. Само добази:

— Ни другог генерала нема. Ово је редња.

Мис Сокрис се стресе. То је била нестварна, танка особа ногу уских као кажипрст. Она је пребацила пространу белу чојану пелерину преко својих скоро непостојећих рамена, па је изгледало да огртач и не обавија тело, него лебди у зраку. Она је дрхтуљећи, сва трепетљива, разговарала с неким масивним, жилавим плавим

атлетом, мрачним човеком, правилна, скоро лепа лица. У холу је било топло. Мис Сокрис се ипак све време лако, али упорно тресла. Из ње је била нека хладноћа, као из уста после посисане ментолне бомбоне. Тај хладни ментолни ветрић дувао јој је и из зеленкастих, мало разроких очију, које су, једине, зверајући на извештан паничан начин, живеље на њеном ситном лицу без црта. На њему су потези плавог крејона замењивали обрве, а штатаићем ружа нацртано пљоснато срце — уста. Чак је и ноздрве, необично мале, као на пилећем кљуну, обележила ружом. Иначе се не би виделе и ко зна би ли могла да дише.

Плави атлета, наслоњен на стуб од лажног мермера, гледао је у њу, али тако као да је она прозорско стакло кроз које се ублажено провиди сва та гунгула и врева зажарених и узбуђених људи. Но и лепо, мирно лице тог снажног, високог, развијеног човека, имало је нечег одбијајућег. Он би с времена на време уморнопрезриво затворио очи, прсећи истовремено јаку, обријану четвртасту вилицу, наследно оптерећену лулом. Кратка сен очних капака прелетела би му лако преко образа који би потонули мало, а избаченија брада постајала тврба, чинило се — свирепија.

Јоанис, пун, кривоног човек с рахитично отеченим, оћелавелим увек ознојеним челом, дописник демократског атинског листа, приђе нам забринут: »Знате ли оног тамо што се наслонио на стуб? Зову га Убица. А име му је Бил. Роби га зове и *Крвави Бил*. И смеје се као обавештена фирма. Али оба су надимка прилично речита. Не? Он није ни новинар ни члан делегације. Долетео је јуче из Атине.

— Знам само — продужи Јоанис бледећи — да је био умешан у низ политичких убиства на Средњем Истоку, а јутрос се довезао жућим каминетом право из овдашњег хедвортера. Приметили сте, ваљда, напољу та жута колица, с бројем

ПБ-124, покривена цирадом. Бил је возио, а крај њега је седела она тамо морфинисткиња с ногама као...

— Шибице... — нашали се Џим, али Јоанис је остајао забринут и блед. Он слегну раменима.

— Управо. Јесте ли приметили њен поглед, зао као у птице, хладан, као да из њених очију дува...

— Ментол...

— Сасвим. Баш — ментол. Разумете ли? А? Спреми-ли се! — Он нас погледа напрегнуто. Његове влажне очи биле су без сјаја, само вруће, задимљене. Он продужи:

— Неки говоре да се неће уопште кренути. Прво су причали да је убијен Маркос, а сад Роби проноси да је киднапован генерал Делвоа, председник ове Поткомисије број 2, одређен да оде у Врховни штаб Демократске армије.

Из лифта изиђе Лунд, висок човек, сивкасто-ружичасте мале главе, као заборављене на врху ватрогасних лествица. Он пређе погледом преко нас и увуче пуно ваздуха у пространа плућа: његове боре, дебеле као жиле добро подливене крвљу, оштро су се пењале од крајева уста ка ноздрвама, сужавајући се и дајући изразу његовог иначе бестрасног, пасторског лица — нешто солидно и упорно.

За њим је ишао Делвоа у генералским бричесима, високим жутим чизмама и карираном цивилном капуту боје винских мрља на кафанском столњаку. Тај Делвоа, још држећи шездесетпетогодишњак, румен, избријан, танких усана боје образа, са сачуваним зубима и пажљиво очешљаном, седом, још увек густом косом, упркос доброј физичкој кондицији, остављао је утисак исцеђена сенилна човека. Прави подетињали старчић. Он је за време рата био војни аташе поражене Белгије у Вишију — Петеновој престоници поражене Француске. Но то му није сметало да се и после

ослобођења поново појави на банкетима, и то у име владе која се још у емиграцији свечано обавезала да ће казнити све сараднике окупатора. Он је убрзо затим послан да представља своју земљу у Уједињеним нацијама, као да се хтело тиме да да свету на знање да се у Брислу ништа није променило и да се Виши, за тамошње меродавне, везује за Леик-Суксес обичним знаком једнакости.

— У кола — рече Лунд ауторитативним, али безбојним гласом. Делвоа диже руку: — Господо, само један тренутак!

У кругу око генерала, председника, брзо су се сјатиле све репортерске »муње« жезне сензација, до грдила сад набићане шареним чизмама, траперским ципелама, скијашким гојзерицама, каљачама, бундама, шаловима, шубарама и перушкама. На себи су имали пуловере најдивљије боје меса, са шарама у виду татуажа и црначких цртежа.

— Чули смо да сте киднаповани — рече Валтер, али се Делвоа окрете Зафиридису и нареди: — Преведите све што ћу саопштити, реченицу по реченицу.

Преводилац Зафиридис је и пре недавног инцидента с Кируом изгледао као човек прогоњен, и у високом степену нервозан. Али откад га је пре неколико дана Киру неочекивано прекинуо на јавној седници, рекавши му да је комунистички бандит и да ће одмах по одласку Комисије из Грчке имати да одговара за злонамерно и саботерско извртање смисла текстова које преводи, Зафиридис је постао још маслинастије зеленожут, а његов поглед, иза дебелих наочара, још укоченије лепљив.

Генерал Делвоа почео је да говори, обрва дигнутих до косе:

— Као председник, тражићу од вас, господо новинари, апсолутну послушност и дисциплину на

путу. Разумете. Ја сам официр — рече самодопаљиво и размекшано — и не волим никакву иницијативу млађих. Чему распојасаност? У рату се то не трпи.

Дебели Роби, који је навукао преко сакоа страшно плав пуловер са стилизованим белим јеленима, голим девојкама и чапљама, добаци оним својим предузимљивим, као раздраженим, увек једнако подигнутим гласом коме су нијансирани нагласци били потпуно туђи:

— Рат је давно престао, чико.

— За мене је увек рат. Где сам ја, ту је и рат — одговори Делвоа и, окрећући се Зафиридису, рече: — Преведите то.

Он сачека, гордо, подигнуте главе, да преводилац заврши, и избацивши мало ногу у чизми, продужи.

— Прво — дисциплина. Друго — хоћу овако јавно пред свима да изјавим ... — Делвоа мљацну уснама на неки посебан, самодопаљив начин — ја лично — продужи сачекавши тренутак да пажња порасте — немам намере да пружим руку оном ... тамо ... Маркосу. Да.

— Кажу, да га његове присталице називају »генералом«. То звучи пре као надимак неголи као чин, зар не? У сваком случају, грчка га је влада уценила као обичног бандита. Логично је да као председник Комисије, представник своје земље и генерал који је свој чин заслужио верном и савесном службом свом краљу, отаџбини и томе слично, да, логично је да од мене не сме нико да тражи да се према оном ... тамо ... Маркосу понашам као према себи равном. Он за мене није генерал. И ја њему нећу пружити руку. Никако и нипошто. Разумете. Ја му руку нећу пружити. Ето. Шта ја знам ... Исто тако, изјављујем да Поткомисија коју ја водим нема намере да се одазове позиву на ручак или вечеру, уколико нас

онај ... Маркос позове на тако некакав банкет. То би значило изићи из оквира нама одређених, и могло би се тумачити као мешање у унутрашње прилике Грчке, што ја, en toute impartialité, не желим да учиним ни дозволим да учини иједан од делегата које водим. А затим, не желим да седим за истом трпезом ...

— Зар не зна да држи виљушку? — добаци Бриц.

— Али ножем зна да барата.

То је рекао Васвос, уредник крајње десног солунског *То фоса*, мршав, рохав човек образа пробушена 1943, еласовим метком. Неки се насмејаше. Дебели Роби га срдечно плесну по леђима и викну: — Браво, тако се говори.

Луна погледа на сат и понови, као да гаси светлост: — У кола, господо.

II

Кренули смо тек после неколико пробних полазака и враћања, компликованих излишним премештањем људи и пртљага. У старом зеленкастом форду из 1930. налазили смо се Роби, Павлос, његов пријатељ кога смо звали Чиришки, Нури и ја, нас двојица тек сад срећни, умирени поласком, коначним и неопозивим. Чинило нам се — после подне, најкасније сутра видећемо генерала Маркоса.

Иза градске малте цеста је нагло изгубила асфалт. Но убрзо неста и бетонске подлоге и отпоче импровизација — час калдрма, час рупе, час локве. Правац: слободна територија. До мрака требало је да будемо у планинама.

Мост преко кога смо прешли био је енглески, војнички, и чували су га, поред грчких војника,

и два томија, у плитким шлемовима с мрежом. Лево од излоканог пута појавио се ланац планина, иза којих су се, у другом плану, дизали врхови прекривени блештавим снегом. А у воћњацима крај којих смо милели трешње су почињале да губе цвет и да показују прве, још зелене бобе воћа.

Роби, који је седео крај шофера, окрете нам свој угојени, дрско извучени профил и закрешта, без нијанси, у једној линији, постављајући питање за питањем. То је код њега била професионална деформација. Знао је само да поставља питања и да пише на машини, чак и спуштајући се падобраном. То је све. Књиге није читао, али је про. Својој девојци, негде у Италији, писао је писма са знаком питања иза сваке реченице. Телеграми које је слао својој агенцији нису их имали — из штедње. Он није Синклер Луис, бранио се, да прави лепе реченице. Он има да шаље агенцији чињенице. То је његово. Интервјуе и информације сваке врсте. Ствар је уредника, директора и акционара да материјал који им шаље искористе, преформулишу, дотерају, пусте или баце; што се стила тиче, — могао би га дотерати и сам, да хоће. Али чему? — Да ли ће ми платити више? Неће. Онда, чему напор и тако. Бесмислено, зар не?

— Да ми је знати зашто смо уопште кренули? Знате ли ви? Да је Маркос убијен, чули сте, а? Знате ли да је шала са Делвоаом упалила код Валтера? Мејд бај Роби...

— Шта, јавио је листу? Чудно — примети Чиришки, који се још љутио на Нурија — човек верује само у оно што му се свиђа. Ниси знао?

— Јесте ли чули — продужи Дан, који није волео да ћути кад не пије или не игра покера (две основне његове страсти) — јесте ли чули да Маркос лично спаљује своје погинуле команданте, а рањенике коље, чак и оне лаке?

— Зашто? — упита Чиришки и стресе се.

— Кад немаш муниције, можеш ли да пуцаш? Нури не издржа:

— Ти одјутрос као по канти. Само лупаш.

Али као да се покаја и за толико. Намршти се и разви један прастари број *Борбе*.

III

Градић К* нас је дочекао шпалирима деце и бака средњих школа, скаутима и војском. Сама варошица опасана је жицом, на прилазима су подигнути бункери с утврбењима за митраљезе. На тргу, пред већницом, ударао је добош и свирала блех музика под заставом на јарболу. Деца су нам махала плавим барјачићима од хартије, али старији свет је изгледао мрк и туробан. Нити нам је ко између њих махнуо руком, нити се насмешио.

К* се по своме изгледу не разликује од наших касаба или македонских градића, сем што је у градњи кућа и калдрмисању, турски укусу још изразитији. Само је неколико зграда на тргу одударало од опште архитектуре: ниска већница у лошем античком стилу, са јонским стубовима и лажноготским порталом, филијала Народне банке у класицистичком стилу, и гимназија налик на масивну касарну — дизале су се, подвучено ружне и здепасте, неорганички никле уз оне кржљаве турске кућице, махом с дрвеним докساتима, увек помало нахеро.

Разуме се, лордмер нам је пред општином одржао кратак говор који ниједан преводилац није сматрао за потребно да преведе, но Делвоа — који није разумевао грчки, али је уживао у тим церемонијама — одговорио му је с пуно рутинраног достојанства и правремене срдачности.

— Je suis profondément ému — рекао је Делвоа — дубоко сам узбуђен вашим речима, драги председниче. Ми ћемо урадити све што је у нашој моћи. Трудићемо се скромним средствима на располагању. На часну реч, ваља помоћи Грчкој да што пре изиђе из трагичног хаоса. Да. Из хаоса трагичног у који су је бациле нередовне послератне неприлике. — Затим, окрећући се Зафиридису нареди: — Преведите.

После ручка — млака чорба, хладни макарони, печена јагњетина, поморанца и резина (вино које мирисе на борову смолу), — упутили смо се у емпорију покрај ресторана. Тамо је требало узгред испитати два нова сведока грчке владе. Једну старицу и неког рањеника. Али се рањеник није појавио.

Из емпорије, која је комбинација сеоске бакалнице, кафана и апотеке, изнета је тезга, али је келнерај остао. Поткомисија је засела око столова распоређених у облику слова П. За новинаре су у дну просторије унели неколико бачких скамија, а здепаста шеф локалне полиције — тешка средовечна људина, с тамним уснама — сео је иза келнераја на једну шамлицу, провирујући оданде с времена на време тек колико да добије одговор од Васвоса с пробушеним образом, ко је ко међу новинарима, а ко је Рус међу делегатима.

Мада није било грчког представника, делегат Халкиос, британски вицеkonzул у Солуну, иначе Грк, пристао је на молбу америчког представника, пуковника Милера, малог, мршавог човека, с хладним, празним небескоплавим очима и горким изразом око носа — пристао је после дугог, прописног натезања — »да узме и неприпремљен« на себе улогу одсутног грчког представника: — У интересу саме ствари, мада бих и ја лично имао низ важних приговора таквом решењу — рече.

Сведокиња, старица Евангелија Василију, сва у црном, повезана тамном шамијом, ушла је нагло, као гурнута, и застала видљиво уплашена, сва забуњена, вртећи само узнемирено зборану главу. Освртала се у страху, као да тражи неког, и дуго затим није могла да нађе столицу постављену у средини између кракова слова П. Стајала је боса и сва црна, а прљаве, скорене, испуцале пете биле су јој тврде, скоро рожнате као копито.

Избраздана дубоким, прљавим борама, сувих очију на прагу плача, с кашима без трепавица, стара Евангелија је тек на треће питање почела да тихо и полако говори причу о својој деци.

— Најстарији, телефониста, отишао је 1943. године у шуму, а када су Немци протерани, вратио се — рекла је и застала.

Зашто ли је Киру њу изабрао за свога сведока? Није било јасно! Јоанис ми шапну:

— Она је имала три сина. Један је убијен, други служи у жандармерији, трећи је побегао у партизане.

— Ко га је убио? Кад?

— Жандари, почетком октобра прошле године. Тад је побијено шездесет људи у месту. Све бивши борци Еласа.

— Па зашто, онда, њу...

— Не разумем? Можда су је уценили, претили јој, ко зна шта ће рећи?

— Шта је радио кад се вратио? — упита Милер.

Старичин глас зашупта промукло и тужно.

— Ништа, пењао се на стубове и састављао жице које је за време рата покидао да напакости Немцима. То му је био посао. Био је весео и распеван, радећи преко дана, а у оно време — додаде благо — увече, толико уморан од верања по бандерама да би за столом заспао са кашиком у руци.

— Други мој син — уздахну старица и потамни — позван је 1945. године у војску, на Криту

је још увек, јер су га одредили у жандармерију, по њиховој вољи.

— А где вам је трећи син? — рече Халкиос, тражећи нешто по џеповима свог карираног одела од шкотског твида.

Старица се обазре немоћно око себе:

— Ко би то знао, господине? Бог нека га поживи на његовом путу, сва су ми деца лепа и добра била.

Халкиос најзад извуче из џепа табак хартије, отвори га и задуби се у читање. После неког времена диже дебелу главу с нечим прониљивим у изразу очију које су умеле да гледају као да буче.

— Како се зове ваш трећи син?

— Георгиос.

— Тачно, Георгиос. Где се сад налази?

— Не зна мајка, господине. Одрастао је он човек, отпутовао. Што би ми рекао куда?

Халкиос се насмеши, а искра у зеницама неугодно му засветлуца — општар зрак с врхом као сврало.

— А кад је, како рече, »отпутовао«?

— Одмах после оног.

Халкиос као да разумеде шта је значило »оно«, али му не посвети никакву пажњу. Само рече:

— Размисли добро шта кажеш. Заклела си се да ћеш истину говорити.

— А ко би све тачно знао...

— Овде пише да је отишао од куће, септембра... куда?

Старица претрну, оста тренутак отворених уста, затим рече гласом као паучина, једва-чујно:

— Немојте ми живе синове убити. Поштедите их мајци старици да с њима мртвог жали.

Совјетски делегат диже руку.

— Колико јој је синова убијено? Кад? Ко? Зашто? Нама није ништа објашњено. Тако се не може радити. Доводе жену — ништа не знаш?

Разви се дискусија коју прекиде када добро информисани Халкиос. Убијен јој је само најстарији син. Други је на Криту, у служби краља, трећи је, према поузданим подацима, побегао Маркосовим бандитима, и то још пре убиства Костаса, најстаријег његовог брата, мада старица вели: после. — Ја лично верујем информацијама које тврде: пре. Али то није битно. Разумљиво да се старица боји за њега. Иако и сам бандит, ипак би га његове колеге убиле ако би она рекла истину о убиству и убицама. И Евангелија Василију се оправдано боји да му се не деси нека несрећа. То објашњава њено држање, и сами видите — страх је гризе.

За то време, Евангелија Василију, савијена у столицу, главе на коленима, сувих и црних песница у коси, понављала је тихо и беспомоћно:

— Не убијте децу старици. Све ћу казати, као што треба.

— Хоћете ли да прекинете тај циркус — дрекну Халкиос. — Нисам вам ја, ваљда, сина убио?

Евангелија не одговори, само преста да се клаати. Халкиос погледа гневно делегате, тешко окрећући угојени кратки врат.

— Ко вам је убио сина и кад? — упита Граур обраћајући се овај пут директно сведокињи. Она се осврте и погледа према вратима:

— Дошао су ноћу, било их је много, звали га да изиђе и онда га ножем ударили, одмах, чим је изишао из куће.

— Какви су то људи били? — Јесу ли имали униформе?

— Ноћ је била, синко, ко би знао? Знаш, наши нису били.

— Шта значи то наши? — упаде Халкиос и упре прстом у старицу, која се трже као њим дирнута:

— Наши! Људи из места — промуца.

Нешто се затегло у емпорији. Делегати су се нагнули преко столова да је боље чују, као да ће њен одговор разрешити тегове који су притисли плаућа и учинили да је ваздух постао као камен, немогућ, неиздржљиво тврда. Оно скривено и неисказано није гушило само старицу кидану болом и ужасним тихим страхом на две стране, него је ухватило и новинаре, пренело се на делегате, и преводиоце, и обузело све, напете у ипчекивању нечаг важног и битног, што је само она, старица, знала а бојала се да изговори. Али сведокиња као да се опет препала, ћутала је, непомично, а делегати су наваљивали. Она прошапта, можда несвесна шта говори, тек да се не опире, не приличи то жени:

— Наши! Људи из места, познати!

— Неће имати среће с њом ни Киру који је изабрао, ни Халкиос који је мучи! — рече Јоанис више за себе.

Халкиос се трже и љубазно се обрати делегатима.

— Ја још разумем грчки — рече, и погледа важно једног по једног делегата. — Сведокиња под »нашим« подразумева овдашње наоружане људе, тј. овдашњу полицију, жандармерију, војску. Она је хтела да каже да нису органи власти убили њеног сина, а тиме је, узгред буди речено, демантовала врло уверљиво све што је у своје време писао *Ризоснастис*. Наиме, да су »наоружани десни бандити и жандари« — ја цитирам текст *Ризоснастиса* — »извршили масакр демократског становништва у целом срезу почетком октобра 1946«. Сведокиња је јасно рекла — нису то наши учинили, то јест ни наши жандари, ни наши цивили. Ја констатујем да је она уплашена. Дозволите ми, господине председниче, да наставим испитивање. Колико ми још времена дајете?

Делвоа уопште није пратио дискусију, али је био учинио покрет као да хоће да заустави Хал-

киоса. Он је, у ствари, само бележио трајање интервенција, уносећи име сваког делегата у један од два отворена нотеса пред собом, покрај расклопљене златне швајцарске стоперице.

— En toute impartialité et objectivité — рече свечано, расејано — трудећи се да будем што непристраснији и објективнији, ја ћу свакој од страна дати подједнако времена за саслушање. Али како нас време гони, то не сме изнети много. Грчкој странци дајем 40 минута, но и противној исто толико.

— Шта подразумевате под »грчком странком« — упита пуковник Милер, гледајући строго у генерала.

— И ја сам то хтео да питам — викну Халкиос бесним, готово претећим гласом. Делвоа је остао неузбуђен, неизненађен. Смешкао се ликујући као победник. Он жмирну Ђаволасто и насмеја се. Без тог запрепаћенја које је изазвао, не би му било толико пријатно да им објасни своје откриће. Но његов смех је деловао мучно, сенилно, одударујући непријатно од стравичне озбиљности коју је унела мајка распета ратом. Тај рат јој је развојио синове и мучи јој старо, зборано срце.

— То је мој проналазак, објаснићу вам!

У том часу Делвоа није имао разумевања ни за шта изван себе. Отуд и оно немогуће »Ђаволасто« намигивање као увод у систем којим се спремао да усрећи не само ову седницу, не само ову Поткомисију којој он председава с чапћу и достојанством, мислио је, него и све будуће конференције, пленуме и скупштине Уједињених нација.

— Боже мој — поче Делвоа не без лажне скромности — откад председавам, приметио сам да се сва изложена мишљења и све интервенције дају свести на две групе: на оне који бране грчку тезу и оне који су против ње. И у свој својој

непристрасности и објективности, одлучио сам да одсад дајем свакој од тих двеју странака, да их тако назовем, или групација, ако хоћете, једнаке шансе за одбрану својих позиција, то јест, испитивање сведока. Разумете ли ме? Дакле, конкретно, Грчка, Енглеска, Америка, Сирија, Француска, Колумбија и Аустралија чине једну — грчку партију.

— То је монструозно!

Халкиос удари изbezумљено по столу. Пуковник Милер добаши горко и увређено:

— Ми истражујемо истину, других интереса немамо.

— Инцидент је закључен! — рече Делвоа мирно, и с пуно достојанства диже председнички чекић, али га не спусти на кафански мермерни сто. — Реч има господин Халкиос...

Овај хукну, подиже наочари на чело и погледа да пут старе Евангелије, чије су очи дошле још уташеније и тврђе, а лице још изгужваније.

— Да ли се твој убијени син бавио политиком после повратка из шуме?

— Костас? — упита старица после тешке али неодређене станке. Можда се питала у себи шта то хоће од ње да чују, можда је само понављала питање да би га разумела.

— Куд би, господине! — одговори, и опет се наже мало напред, као гурнута изнутра. — Није. Оправљао је диреке, везивао жице које је под Немцима кидао, и ништа више. Не би ме учвело без невоље. Шта ће људима политика кад нема фашиста а има рада?

— Значи није се виђао у друштву комуниста. Толико само. Остало је излишно.

Али старицу опет обузе страх. Можда је рекла нешто рђаво. Она хтеде да исправи грешку.

— Костас? Куд би, кад је то било забрањено. Радио је.

Њене су руке као дрвене црне протезе лежале у крилу, једва нешто светлије од црне памучне сукње, старе и дотрајале.

— Господине председниче — с презиром се обрати Халкиос генералу — још једно питање.

Председник погледа важно у стоперицу пред собом.

— Дозвољавам!

И одмах поче да сабира цифре унете у десни блок.

— Ко је убио вашег сина? — обрати се Халкиос нагло старици и, мрк и строг, поново упери у њу кажипрст, опасан као нож. Али његове су речи сачувале потребну форму. — Ништа се не бој — говорио је — слободно кажи.

Старица се мучила у себи; ћутала је; дуго — овога пута. А Грк, енглески конзул, наваљивао је изговарајући утешне речи претећим гласом полицијског иследника.

— Говори! Ти се налазиш пред Међународном комисијом Савета безбедности. То није суд. Ни полиција. Нико неће да те ухапси, слободно реци. Ко га је убио?

— А мој син? — упита она брижно и као да се нечему чуђи.

— Пусту сина, ја те питам за најстаријег твог Костаса, како рече. Он се није бавио политиком кад се вратио из шуме. Је л' да? Он се смирио? Одбио од бивших другова, постао поштен човек? Је ли? Зато су га и убили? Је ли тако? Они комунисти Еласити? Зато што се одбио од њих. — Халкиосу су се сијале зенице, а у њима су играла два мала светла сврлаа која је видела Евангелија, иако је била збуњена. Она је ћутала. Али Халкиос је ронио у њу зеницама.

— Није имао среће! — изговори мукло кроз стиснуто грло. Само су јој се очи рашириле као да је на њих хтела да удахне зрака.

— Господине председниче — обрати се Халкиос делегатима — сведокиња је уплашена. Она се боји да призна истину. Кад бисмо били у стању да гарантујемо живот њеном млађем сину, који је лакомислено побегао бандитима, уверен сам да би рекла и име убица. Јер она их зна. Је ли тако? — обрати се још једном.

Старица не одговори. Крупни шеф полиције у К* промоли тамне усне иза келнераја. Евангелија га није видела, сва скочањена, нема, без суза.

— Реч има совјетски представник! — равнодушно објави генерал и записа време у нотес: 2 сата и 15 минута.

— Јесу ли волели људи вашег сина?

— Костаса? — упита одједном старица брзо, као да није хтела да пропусти прилику. — Ко га не би волео? Био је висок и леп, да замреш. Весео, певао је. Кад запева — прозори се на сокаку отварају, а где то не смеју од укућана — бар завесе дигну.

— С ким се дружио у последње време?

Граур је напишао пукотину. Требало је проширити, да би се могла уочити неизбежна истина.

— Пре но што се оно десило, био је с друговима. Допратили су га до куће. Он их је позвао да уђу. Ушли су.

Евангелија је грчала.

— Јесте ли их познавали?

— Како их не бих познавала. И њих су убили. А после рата су се вратили заједно с Костасом из шуме. О, што су тада певали! Све нове и лепе песме. »Што смо рушили, дићи ћемо сами!« — певао је Костас заједно с друговима кад се вратио.

Граур је погледа као да хоће да се извини, али рече:

— Јесу ли долазили к вама неки... људи? Јуче, или прекјуче, ових дана можда?

Евангелија, која се навикавала да Грауру одговара одмах, застаде. Очекивала је нешто, затим рече:

— О томе се не сме говорити. Тако су рекли.

Граур је имао лице непрозирно. Нико није могао да види радује ли га одговор или не, мада су га сви гледали кроз ону густу, крајњу, напету тишину која је испуњавала својом тежином сав простор. Нико се не би могао помаћи с места, прикован муком. Али Граур провуче кроз тишину, не нарушивши је, своје питање:

— Познајете ли их? — упита кратко, брзо, као трзај.

Тих глас, на рубу нечег неодређеног, можда јецаја, можда кајања, бола свакако.

— Не знам...

— Јесу ли они ту у граду? — питање клизну, а одговор се јави као одјек:

— Јесу.

Сви се погледи опет бацише на њу, секући се на њеним сувим очима као зраци у жижи. Није се могло дисати. Људи су се дизали с места, али очи старице остале су уташене. Ништа их није могло више упалити.

Шеф полиције провири иза келнераја. Погледао је Халкиоса. Овај немоћно рашири руке. Граур је приметио тај покрет, али није се могло да докучи како га је протумачио. Лице му је остало затворено, а глас једино — мек.

— Како су били обучени? Као цивили?

— Зашто ли је толико опрезан? — упита ме Јоанис блед. Без даха.

— Не! — одговори старица, стресе се и обори главу.

— Јесу ли то баш жандари били?

Питање је изненадило. Евангелија је дошло до свести тек сада, после неколико секунди које су све уништиле, у каквој се опасности налази... њен син. Онај на Криту. Она је застала. »Како су

ти људи свирепи?» То је изгледало дуго. Шеф по-
лиције изиђе и коракну у салу, према старици,
која се у том часу подиже са столице и једно-
ставно пружи руке:

— Господине, мој син је код њих, ја не могу
ништа да кажем.

— Ваш син на Криту?

— Да — одговори она брзо, једва чујно; њој
се учинило да се њен глас изгубио у сунберастој
сени тих жутих људи који муче срце мајке, као
да нису од жене рођени. Тако су јој далеки били.
Она затвори очи и спусти главу да је не би чули,
да не би видели шта ће бити ако су је чули.
Додала је жалосно, више него уплашено: — Ја
можда говорим што не треба.

Хаакиос обори наочари с чела на нос, и по-
гледа је несигурно.

Граур је исто тако постао наједном несигуран.
Бледео је.

— Можете ли ми рећи шта су вам говорили?
Она је ћутала.

— Јесу ли вам спомињали сина на Криту?

Ког другог би могли да спомену?

Јасно, њега су спомињали, ваљда не оног што
је у шуми, слободан. Говорили су о ономе на
Криту, о оном о ком она с највише бола мисли.
Није осетила кад је изговорила:

— Јесу!

— Сигурно су вам још рекли да не кажете
ко је убио Костаса, иначе ће страдати ваш син
на Криту...

Евангелија се спусти на столицу. Откуд овај
све зна...

Рече немоћно:

— Кад знате...

Тако је почела, али се тргла, уплашена. Љу-
бав јој је отворила очи у страху, она је мрзела
тог човека који хоће да зна оно што се не сме
знати. Она се плашила њега, Граура, који је све

погађао и играо се са животом њеног сина. Зато,
како није имала снаге и како га се бојала, она
покуша да му се уобрази.

— Можда сам рекла што не треба. Ви сте
учени људи. Лако вам је мене, неучку, натерати
да говорим што не треба. Грех је играти се живо-
том деце и срцем мајке.

Граурово лице је постало сиво, а чело му је
било лепљиво и мокро, очи су га пекле, било је
сувише светлости у соби. Само му је глас вршио
дужност, иако је постао тронут, пажљив, у жељи
да не повреди старицу.

— Хвала вам, мајко. Опростите, био сам су-
ров. Али ни ви не бисте дозволили да на успомену
вашег сина пљују они који су га убили. Они хоће
да га прикажу као издајника. И да извукну закључак
— чули сте га.

— Који? — упита старица, први пут заинте-
ресована оним што су говорили.

— Да су га убили партизани, његови другови.

— Ко то каже? — старица се споро усправи
растући, висока, копча до бола, страшно гнев-
на. — Није истина, њега су убили жандари.
Зашто лажу кад већ убијају? Они га никад нису
волели, ни пре рата. А његови другови јесу, увек
су волели Костаса. Ту је пред вратима један његов
убица — додаде и стаде да слуша као да ће се
оно страшно сад одах да догоди. Али ништа се
не деси. Врата су остала затворена. Њој је срце
ужасно лупало. И страх кад ускочи на ватри
гнева, не може да оћути. — Другови су Костаса
волели. Веран им је био. И како веран! Сад се то
може рећи о њему који је пао од ножа. Колики
су код њега ноћили или се крили. Многи. Он је
мртав и жандари му ништа више не могу. Није он
био издајник. То не сме нико више да каже. Нико,
ја не дам. Он је био поносан и волео је своје.
Такви су моји синови. Чисти људи и поносни.
Такав је и онај што ми је на острву, у шуми, код

нових партизана. Ја сам их све родила и знам шта говорим кад кажем што о њима...

Али сузе су јој се опет зауставиле на свом прагу, у угловима очију.

— Убиће ми средњег! — шапутала је врућим уснама. — Убиће ми оног на Криту, преко мора. Из шума се синови увек враћају, али море гута несито. Али како да дозволим брата да му вребају? Он га је највише волео, иако је сад жандар, преко мора што се пени. Тај преко мора. Не знам шта говорим, неука сам. И трећи, онај на Олимпу што је, и он га је највише волео. Само ја, мајка, сад највише волим ова два жива. И за њих ћу све да урадим, да живи остану и нећу рећи ко ми је убио сина, јер зидови чују, а он је пред вратима, убица.

— Предлажем да се сведокиња не узме у обзир. Она је током овог испитивања дала два супротна исказа! — рече Сиријац и одгурну с досадом пакло цигарета.

— Сматрам — рече Граур — да председник треба да се у име свих нас захвали храброј мајци која стоји пред нама тако црна и сама. Није лако увек рећи истину, треба разумети и бити милостив према мајкама које још увек тако пате овде. Сами сте видели. Али она је ипак рекла истину, јер јој је теже да поднесе вребање мртвог сина но смрт — живог. Не би можда свака мајка тако поступила. Не би можда ни свако, ком је до истине, имао срца да јој је под овим условима ишчупа. Али зато молим да се председник захвали Евангелији Василију на јунаштву и племенитости. Она нам је помогла да сазнамо делић страшне истине коју су убице хтели да сакрију од нас. Ја молим да наша захвалност, коју ће председник рећи тој мајци уочи њене нове короте, уђе у записник ове седнице.

Председник диже главу:

— Време је испуњено. Предност има грчка страна, она је испитивала шест минута више. А што се захваљивања тиче, мислим, нико не може да има ништа против. Хвала вам — обрати се старици не разумевајући да се захвалио свим мајкама које су родиле борце за слободу. — Можете ићи — рече и зевну. — *La séance est levée.*

IV

У сумрак смо стигли у Шатисту, мали планински градић, прикљештен међу брдима, сав израстао око манастира чија звона не престају да звоне. Он лежи дуж цесте, танак као прево, са два споменика покрај гимназије, на уском тргу. Улаз у гимназију био је заштићен цаковима песка и блоковима камења са тврдим пушкарницама на све стране. Јоанис се саже, диже плунак и са десетак корака, убаца га у отвор једног бункера.

Опет су деца махала заставицама, гимназисткиње певале, а три полицијска агента с прозора префектуре викали су наизменично.

— Смрт Бугарима!

— Напоље Бугари!

— Смрт бандитима!

Један поп, са завојем на руци, пришао је генералу Делвоау и завапио:

— Убијају! Све нас живе побихе!

Неколико старијих жена у најдубљој рнини довуче се опрезно за попом и једна, пуна и једра, удари у кукњаву.

— Проклети комунисти — заплака — кћер су ми убили, невину.

— То су чланови породице убијених и одведених талаца! — викну јаросно агент с прозора у партеру и одмах се раздра колико је могао;

— Смрт Бугарима!

Васвос приђе пуном мирном младићу и показа очима на представника Бугарске. Младић се намршти, приближи Петрову и ненадно му повика над увом:

— Напоље Бугари!

Али Петров се не помери, правио се да не чује.

Нури и ја, према распореду који је одмах саопштен, требало је да ноћимо код неког трговца вином, тако нам је бар рекао мањави стидљиви скаут у кратким панталонама.

Путем сретосмо совјетског представника. Он се већ враћао.

— Банда! — рече, црвен од гнева. — Одредили ме да ноћим код неких... неких девојака...

Дочека нас нелепа, кошћуњава трговчева жена, с уплаканом бебом у наручју. Два малишана гледала су нас неповерљиво, држећи се за мајчину сукњу.

Нури помилова децу, за њим и ја. Ја више зато што нисам знао шта бих друго. С домаћицом смо изменили неколико мршавих реченица о лепоти и значају Шатиста, који је, сразмерно броју свог становништва, дао Грчкој велики број првих људи, министара и уредника новина. Оставили смо ствари и опростили се од ње. Школу смо једва нашли, јер је ноћ већ пала, а градић био замрачен као за време рата.

У учионици 3б разреда већ је вечеравала једна група при светлости карбитуше.

Ја седох на прво испражњено место, према Лунду, који је стрљиво жвакао тврдо, недопечено месо и изгледао забринут, уколико је већ могло да изгледа забринуту оно његово обријано лице са жилавим борама подливеним крвљу. Не знам зашто ме је подсећао на фотографију некаког настора-боксерера који је, после изгубљеног меча, отишао да служи мису. Али његове крупне, као ишчашене очи биле су сад изваљеније но

обично, а доња усна још извученија под кратким камишем луле коју је запалио, отурирав најзад испражњен тањир.

На упитан поглед пуковника Милера, који нађе, Лунда слегну раменима.

— Треба што пре одржати тајну седницу. Малочас ме је позвао командант дивизије.

Роби, који није скидао очи с Лунда, поче да виче из угла:

— Докле ћете конспирисати? Хоћемо ли да обавештавамо јавност или не? Зашто смо пошли с вама? Проклетство!

— Штампана ће бити на време обавештена!

Срећом, тајна седница није дуго трајала. Ројан, који је одржавао везу са штампом, окупи новинаре и на онај свој лажно вицкаст начин рече:

— Ништа. То је све што сам хтео да вам кажем.

И онда, почекавши да се стишају разочаране и шаљиве примедбе, настави:

— Овдашњи генерал грчке дивизије позвао је Лунда и рекао му, цитат: — Ја сутра почињем офанзиву. Ви не можете Маркосу. Ви не можете у ту авантуру — рекао је генерал — и ја вам саветујем, у интересу ваше сигурности, да одустанете од пута — у сигурну смрт. То је рекао генерал Лунду.

Ројан стисну усне. Горња му паде преко доње као поклопац шлајпика. Човек с једном усном продужи да реферише:

— Лунда је на то сазвао седницу на којој је говорио само један делегат, али тако енергично да је одлучено да се проба и оно што се иначе не би смело. Полазимо сутра у 7 изјутра. Дакле, ништа.

— Борак! — добаци неко.

— Који делегат? — упита Роби.

— Ах, Роби! — насмеја се Ројан, али се одмах уозбиљи: — Комисија је једногласно одлучила да проба срећу. То је све.

Али Роби је наваљивао:

— Немам ли права да обавестим јавност који се то делегат игра са животима чланова комисије, нас новинара и осталих? Ко, дакле?

— Лаку ноћ! — горња Ројанова усна паде још ниже, и покри допола његову малу опстру браду.

Иако је »грчка странка« у Поткомисији била против овог путовања, а с њом и већина новинара, ипак »авантура на помолу«, перспектива обилног »лова на добре приче« необично је мамила све њих. Тако је Роби гуњао сâм, што му се досад никад још није догодило. Осталим новинарима овладао је предузимљивост, они су с поносом загледали своје високе траперске ципеле и тетовиране пуловере, своје луцкасте бунде и неозбиљне шубаре. Дошли су себи важнији, друкчији од осталих људи, чак је и стари, трoми Комвеј, понесен духом екипе, почео да псује генерале који треба већ једном да престану да »забадају галонирани нос у ствари које их се савршено ништа не тичу«.

— Нећемо ваља дозволити грчком пупавцу да нама наређује!

— Врло важно! Нека одложе мало ту идиотску офанзиву! — сложи се рићи Валтер. А Павлос, који се није ни осећао Грком, допуни:

— Ми се не мешамо у њихове мајмунлуке, нек нас оставе на миру.

— Ја бих му вратио његов савет подмазан рицинусом, да га лакше прогута.

Сви су говорили у исти мах, и Чиришки, и Комвеј, и Валтер. Псовали су до миле воље војску, сваки поредак. Човек који не би знао да су Валтер и већина осталих људи повезани не само са редакцијама својих листова него и са још које-каквим центрима за информације, помислио би да је залутао међу анархисте. Бесни на грчког генерала, они су све негирали и подсмевали се свему.

Само је »Лепи убица« стојао пострани, и надвисујући све новинаре скоро за читаву главу, мрзовољно преживао гуму за жвакање. Мис Сокрис, дршћући као да јој је зима, причала му је нешто оним леним, размаженим носним гласом којим се служе америчке а у последње време и енглеске жене кад говоре с мушкарцима.

Кад сам изишао, неко звизну. Ускоро изрони Нури из ноћи и ухвати ме за руку:

— Откривена је мистерија ПБ-124. Обична војничка емисиона радио-станица малог радијуса и неколико ручних бомби. Остало — конзерве, цакови за спавање и бачва бензина.

Нури је био и радостан и револтиран: — Срамота! Војни камион закопчан до гуше! Мистерија! ПБ-124 са храстовим лишћем.

V

Домаћин, човечуљак с ретком косом и каишарским раздељком над увом, дочекао нас је с чашом вина. Кроз вертикалне ноздрве на дебелом прћастом носу могао си му сагледати све до мозга. Рекао је, дижући своју чашу са цветићима, да је срећан што му је пало у део да под свој кров прими Србе или, како их сада зову, »Гјугозлаве«, али да нас моли да му, без увреде, одговоримо зашто се то ми, Грци и Срби, некад

савезници у три раћа, сад нешто наједном не слажемо.

— Како то и зашто? И ко је, молићу, крив?

Нури једва дочека то питање да развезе на широко о политичкој ситуацији, окупацији Грчке, монархофашистичком терору и свему што је довело комисију овамо. Домаћин, који није поставио питање да бисмо ми њега политички просветљивали, него с намером да нам сервира »своје« личне судове и закључке, опрости се у журбано, пожелевши нам нагло: — Лаку ноћ.

I

Устали смо пре домаћих и при дневној светлости размотрили безбројне фотографије којима су били украшени зидови ове мале и непроветрене гостинске собе, пренатрпане ружним намештајем. На готово свакој од тих слика налазио се и домаћин, често у жандарској униформи, ређе у цивилу.

— Јесте ли још у жандармерији? — упита га љубазно Нури кад се, чујући да смо устали, помолио из своје собе, чупав, у спаваћници и папучама, гледајући нас штедљиво само једним, мутним оком.

— Има већ две године како сам свој човек! — одговори мамурно и зевну не прекривши шаком уста. — А до пре две године јесам. Није то срамота. И сад пензија добро дође.

— Па срећан пут! — довикну за нама пошто се захвалисмо. — Ништа! Ништа.

— Хвала и на томе!

Из оближње кућице изиђе и Јоанис, знојавији и брижнији но икад.

— У поверењу! — поче, не здравећи се — али, молим вас, ником ни речи! — понови и продужи тихо — синоћ ме је позвао Ројан. Ви сте већ били отишли. — »Лунд би желео да говори

с вама!» — рекао је. Добро, помислих, не питајући се зашто Лунд хоће баш са мном да разговара у поноћ, и то у својој соби, стопосто насамо. Ројан ме је допратио са војником до Лунда, који је био распоребен у манастиру, у гостинску собу. Знају калуђери да почасте епископе и такве госте као што је Лунд. Намештај је био скроман и једноставан на изглед, али од оне врсте једноставне скромности, која, преведена у драхме... да се најежиш.

Лунд је управо палио лулу. Он ме премери кад сам ушао, и заставши код врата, повуче дим-два, понуди ме да седнем, примаче своју столицу и нагну се према мени, извали водњикаве очи, и без увода упита, просто, као да смо одувек о томе разговарали:

»Но! Где ћемо наћи Маркоса?»

»Шта?» — запрепастио сам се. — »Маркоса?»

»Лакше!» — рече мирно — »могли би и да чују. Дакле?»

Јоанис обриса надланицом чело и уздахну:

— Можете помислити како ми је било. Обли-ли ме таласи зноја наизменично хладног и врућег. Пред очима ми се магло. А мисао, као луда, преврће, копа, пита се, врти се у месту, не разуме. Шта му је? Не схватам. Је ли то провокација? Откуд код њега претпоставка да ја могу знати где се налази генерал Маркос? Ми у градовима немамо везе са шумњацима. Још нам само то фали па да нас Зервас прогута. Ионако је почео да хапси и у Атини све одреда. Али, с друге стране, питам се: Је ли Лунд с ума сишао? Не изгледа. Ипак. Баво ће га знати с ким је он све говорио у Солуну линијом контакта с Маркосом. И ко зна, можда му је речено да ћу ја о томе бити обавештен у Шатисти и да ми се тамо обрати. За време отпора радио сам у илегалном техничком апарату. Знам да се и тако успоставља веза. Али у том случају, ваљало ме је на неки

начин предупредити. Или не. Зашто предупредити? Непознат човек може да ми добе, рецимо, сад, пружи коверат и замоли да га одмах предам Лунду. Зар не? Не морам да га познајем. Шта ту има? Непознат човек ми је дао затворен коверат и просто замолио: Предајте га Лунду!

Зашто да га не предам? Предао бих. Не морам ништа да знам. Нити ко је тај човек, нити шта пише на цедуљици, нити какву улогу играм предајући коверат с назначеном маршрутом. А предности су очите. Ако је Лунд »нечист«, Маркосова веза остаје законспирирана, а ја — ни лук јео...

Јоанис је био крајње узнемирен, крајње забринут, и никако није престајао да се зноји.

— Само — продужи — ствар је у томе, што ми нико није пришао, нико дао писмо, нико рекао да ћу имати да одиграм ма какву улогу у успостављању контакта.

И сами знате, зову ме Пататухас. То је јунак једног нашег популарног романа, човек забораван, неспретњак, на леба да падне — нос би разбио. А и ја сам такав. Па сам ван себе од ноћас. Можда ми је неко и рекао у Солуну нешто у вези с том мојом улогом, а ја заборавио као на смрт. Дешавале су ми се већ такве незгоде.

Али мислим: ово је крупна ствар и одговорна. Да ми је што речено, зар бих могао да заборавим? И тако лупам главу, али сигуран сам, није ми ништа речено. Према томе? Зашто то — Лунд?

Претурио сам све разговоре и састанке с друговима за последњих пар дана. Ништа.

Погледао сам Лунда. Он је пушио лулу и посматрао ме стрпљиво, ћутке.

»Ништа ја не знам« — рекох му већ сигуран.

»Нико ме сличним послем није задужио« — кажем. — »Био бих врло срећан да сам могао да

вам учиним услугу, али жао ми је, господине Лунде».

Хтео сам да устанем, али ми он спусти руку на раме и погледа ме као хипнотизер, упорно и самоуверено. Лунда ме је сасвим збунио том својом стрљивом, разарајућом упорношћу.

»Ја знам« — рече — »да вам је познато где је Маркос. Ја знам! А у интересу је вашем и ваше Партије да ми ви то кажете.«

Већ сам поново стицао убеђење да је тај човек луд. Један од оних тихих, нешкодљивих лудака који тако, из чиста мира, уобрази да им сусед има стаклену главу. Лунда је био сигуран да ја знам где је Маркос.

»На жалост, варате се.«

»Ви знате. Ви морате да ми кажете. Ја знам да ви знате.«

Он ме је убеђивао да знам оно што нисам знао.

»На основу чега мислите да ја — знам?« — Има тако ситуација кад је потребно да по сваку цену будеш начисто, макар и страдао.

Пре но што ми одговори, Лунда диже цилиндар с петролејке, усекну фитиљ маказама, и уз помоћ чисте марамнице коју извуче из рукава врати врели цилиндар. Пријатна, мирна светлост разли се по соби. Он ме опет погледа, упорно, трудећи се да својим очима даде убедљив, проницљив израз.

»Ви знате, јер сте комуниста.«

Не, Лунда није лудак. Ствар ми постаде јасна. Сасвим јасна, поражавајуће проста. Лунда није лудак, он је незналица. Он је претпостављао да је довољно бити грчки комуниста па знати где је Маркос, одржавати чак везе с њим, и, тако рећи, на равној нози дискутовати с њим од јутра до мрака сваку његову акцију.

Ја се поново дигох да побегем. Но Лунда ме опет ухвати за раме. Али молећиво, сасвим друкчије, извињавајући се, несигурно.

»Ваља да нећете тако оставити? Посаветујте ме бар. Дајте ми макар приближан правац. Да знам куд сутра да кренем. Јер ја не знам где је Маркос. Ја сам питао толике људе у Солуну, разговарао са шефовима ЕАМ-а, с комунистима, нико није знао ништа да ми каже. Зар је то могуће? Помозите ми.«

После оноликог страха, сад сам оједном пожалио тог крупног, обично мирног човека, солидних живаца и снажне воље, који у том часу моли мене, новинара, да му помогнем. Лунда, кога су звали »маестром подземља« и »краљем шпијунаже«, био је неспособан да, упркос неограниченим средствима којима је располагао, дозна којим се путем може да уговори састанак с генералом Маркосом. А сваки би грчки демократа знао: у прву шуму. Свауда где је слободно, тамо је Маркос.

То ме је сазнање испунило толиким поносом, да сам престао да га жалим. Био сам срећан што припадам истој оној тако човечној струји која инспирише акцију и осећања људи као што је Маркос, срећан — што је тајна његове неопходне неприступачности тако добро чувана. Али с друге стране, уплашио сам се опет, и то страшно. Лунда, који ме није испуштао с ока, мора да је помислио да сам се препао њега. Стога рече, повративши се нагло од малопробашњег клонућа:

»Не бојте се, бићу апсолутно дискретан.«

»Није то« — рекох одлазећи.

Другог ме је нечег било страх. Уплашио сам се, и отада ме та мисао не напушта, да се састанак с генералом Маркосом можда неће остварити захваљујући неспособности и неумешности људи

којима је поверено његово организовање. Рекао сам: неспособности и неумешности...

— А ја мислим — рече Нури, чији језик није никад био мање длакав но за време првог дела тог пута — да је посреди рђава воља или нешто још горе: свесна саботажа. Зар није могуће да те је Лунд позвао на тај разговор само зато да би ти, кад се вратиш, могао причати како је он, јадник, баш хтео, али није знао и умео? А он је у ствари могао, али није хтео! Бар сам ја у то уверен.

II

У гимназији је владала она дезорганизована живост која је карактерисала све наше поласке. Људи су јурцали на све стране, сударали се, сукобљавали, враћали, мењали правац, заборављали куда су наумили, застајали, и опет полазили. У 36 разреду, неколико чланова Поткомисије пило је млеко из конзерви, грицкајући кекс који је мирисао на машинско уље.

Лунд, прав и сигуран у себе, самосвесно заповеди својим мирним, ауторитативним гласом:
— У кола!

Стрка спласну, смањи се, најзад се стиша. Лунд, заједно с генералом Делвоаом, крену првом машином.

Лош пут водио је, пењући се кроз кланце, серпентинама у брда. На једној окуци шофер заустави кола. Дефект. Лево од цесте, на заравни према нама, између камења, седела је крај ватре група војника. С ћебетима пребаченим преко леђа, они су се грејали крај мале ватре, која их није могла раскравити, па су деловали смрзнуто, онако јадни и жалосни, далеко од одушевљења којим се свака добра војска уздиже над невољама, не примећујући их и савлађујући их пркосом и оним

пламеном од ког и уморна лица могу да одишу неукротивошћу што заноси. Необријани, мусави, црни, у изгужваним енглеским униформама, они су пружали скочањене прсте према жеравици, тупи и равнодушни, сличнији пре чергарима но војницима који су отпочели одлучну офанзиву »широких размера«.

Дефект је оправљен. Шофер се нагнуо над волан, трудећи се да достигне колону која нам је измакла бар четири километра.

На главици испод пута чета монархистичких војника укопавала је, лармајући, тешки митраљез. Пред селом Пеликанос, чим смо изишли из потока, прошли смо поред друге чете, која се спрема да некуд крене. А на косама изнад цесте виделе су се две колоне у покрету.

— Је ли то ваш грађански рат? — окрете нам Роби поспрдан осмех. — Имате ли дурбин? Баш бих хтео да видим једног партизана. Да нису то ови с круном на капи, камуфлирани, а?

— Изгледа да је офанзива почела — примети Чиришки.

— Ово је последње место које држи влада! — одврати Нури са сигурношћу.

— Откуда знате?

— Много је војске — значи, граница.

Колона се заустави на раскршћу, одакле се цеста рачвала према северу и југозападу.

Наш караван се заустави.

Лунд изиђе и упита два сељака који су пасли овце крај цесте.

— Има ли у близини партизана?

Јасно, за трен ока, сви смо се сјатили око њих.

— Свуд около! — одговори млађи сељак. — Овамо, десно, пут води у Гермуну. Тамо се налази њихова сила. Има већ три дана како су у Гермуну.

— Какви су партизани? — упита Нури, смећећи се у очекивању одговора који је закашњавао, јер сељак није знао шта младић мисли.

— Јесу ли добри? — хтеде да му помогне, али опрезни чобанин претпостави општа места и законом дозвољене мисли:

— Рат није добар, господине.

— Бију ли краљеву војску?

— Ех! — учини сељак и пљуцну. — Боје се. А партизани се ни ноћу не боје.

— У кола! — заповеди Лунд, али место према Гермни, скрену са својим штабским затвореним колима лево, у правцу Вогацикона.

III

Ту нас нико није дочекао. Војници, постројени пред јарболом, дизали су заставу. Могло их је бити стотина и нешто више. Мештани су такође морали да присуствују двапут дневно том обреду. Ми смо остали у колима.

После »вољног«, војници се окупише око чланова Поткомисије. Али официри су се повукли у зграду штаба. Плави човек у униформи и кожном прслуку мотоциклисте, али без опасача и оружја, немарно је преводио групи новинара жустре речи храпавог жандарског наредника који је причао своја јуначка дела »у сталном рату против словенско-партизанских бандита«.

»Крвави Бил« стајао је крај свог камиона и бацао презриве погледе на све око себе.

Мис Сокрис, узбуђена, сними храпаво, цијанотично лице жандара с томиганом преко испупчених груди, и забележи његово име у нотес. Биће то добра причаца. — Јесте ли војник? — упитах

плавог човека у униформи и с мотоциклистичким кожным прслуком без рукава.

— Да, већ две недеље, на жалост. А ви? Француз?

— Југословен.

Плави се преобрази.

— Каква срећа! Ја сам био официр Еласа, зовем се Апостолос. Професор математике. Пребаццићу се нашим, још колико ноћас или сутра.

Иако је последњу реченицу изрекао тихо, погледао сам га. Али није он био провокатор. Чему? Нисмо се морали чудити Апостолосовој неконспиративности. Грци виде у сваком Југословену Титовог човека и без икакве резерве поверавају му све, одмах. Ја га брзо упитах за партизана. Како је и шта је с њима?

— О, има их пуно! Сва брада што видите, слободна су. Цестом се може ићи још двадесетак километара — после је и то њихово...

Он је оклевао тренутак, затим се исправи наглашујући сваки глас, и уживајући у сваком.

— Наше, јер и ја одлазим к њима.

— А офанзива?

Апостолос се зачуди. Никаква офанзива није у току. Тачно је да се врши концентрација у Западној Македонији и Тесалији. — Али да је већ отпочела каква већа акција — знало би се. Но није.

— А ова војска по цестама?

— То је углавном због вас. Патролира се и иначе. Партизани силазе на цесте и уништавају камионе и ауто-блинде. Али синоћ је јављено из Шатисте да током целог данашњег дана истурамо веће групе дуж цесте. Оне, истина, дрхте од страха, али ви стичете утисак да нема партизана. Ми смо избацили две чете које сад шпартају путем. Сигурно сте их среди.

Ројан и Зафиридис одјурише ципом. За њима још два аутомобила. Лунд их је послао у Герму. Четири сата касније вратили су се. ОDMAH затим кренули смо опет. Коначно.

IV

Сунце је блистало већ мекше и свежије над сенкама које су расле.

Колона ауто-блинда и камиона, крећући нам се у сусрет, зауставила се на широком завијутку и пропустила наш дуги караван. А после неког времена зауставили смо се и ми на новој раскрсници чији је десни крак водио у Аргос Орестикон. Лево се одвајао колски пут. Над њим су се дизали виногради, а ниже пукле су озеленеле ливаде, све до оне тамније, кривудавае црте коју су повлачили густе врбаце на обали Лијакмона.

ОDMAH крај цесте, неколико жена и мушкараца подвезивало је ликом жилаво чокоће за гловоге врљичице. Виноградари, наднети над земљом као да је њуше, дигоше за тренутак главе и погледаше споро и равнодушно у наше таксије, ципове и камионе. Прашина коју смо подигли била је већ легла, а дан — јасан, тих и прозрчан. Подаље, гонећи широко преко ливаде своје стадо, кретао се споро чобанин у црној кабаници од козје длаке, али, гледан с брадашца — дошао је мален као играчка изгубљена у пространству које се отварао свуд око њега и над њим.

Фото-репортери су пуцали у пејзаж својим апаратима. Чилеанац Гручо успео је да с крова таксија ухвати у објектив свог великог кодака и далеког чобана са стадом, и виноградаре који су продужили да раде, и неколико облих чука које су, иако незапоседнуте, изазивале сећање на рат.

С чела се одвоји цип, с Ројаном, грабећи узбуђено напред, скрену лево а не ка селу које се назирало на неколико километара, и одјури дијагоналом колског пута према речици и мостићу који смо приметили тек кад су кола пројурила преко њега.

— Еј, куда ћеш, Ројане? — викну Роби и истрча из свог аутомобила.

— Куд је то отишао? — упитао је елегант-ног официрчића, Француза Лелонга. Овај се иронично наклони.

— Екселенцији Маркосу!

— А ми? — викао је Роби.

— Ми чекамо, као што видите, наоружани стрпљењем, смерношћу и осталим својим многобројним врлинама. У међувремену шкљоцамо лајкама. Наместите се. Тако, молим. Пазите. Узимам, тако рећи, отисак ваше бесмртне душе. Хвала лепо. Увек на услузи.

— А ми, шта чекамо, онда? — упита опет Роби чим престаде да показује свој предузимљиви осмех над колинос-зубима. — Зашто не кренемо за њим?

Али Лелонг је већ разговарао необично живо с енглеском делегаткињом коју су сви звали Мис Питигрил. Право јој име нисам запамтио, мада сам га чуо. Она је обукла за пут мушке панталоне боје цигле у магли, али оне су је тако неукусно стегнуле, нарочито у бедрима, да се чинило, коракне ли наглије, њене ће се размекшане обрине пролити и разлетети на све стране. Своју већ проседу косу она је покрила свиленом марамом интензивно шареном, али упркос борама и осталом што није могла да сакрије пудером и шалом, и смежураности коју је откривала исеченом блузном, она се кикотала мазно и невино, и, забораваљајући се пречесто, давала свом говору нагласке пипарице на првом састанку с мушкарцем.

Лелонг је уживао што је чини смешном пред свима и удвајао је занимљивост свог »козирања«. Јер на састанцима Поткомисије, Мис Питигрил једина је од британских представника дозвољавала себи ароганцију и грубост да ларма неотесано, као да је њена земља још увек она сила која већ дуже времена није.

Но Роби није попуштао. Пришао је Делвоау.

— Није ли глупо стајати ту насред цесте?

— Тако је уговорено с партизанима у Герми. Они су поставили услове. Ми смо их прихватили и сад, као што је уговорено, чекамо на раскрсници пред Аргос Орестиконом да се Ројан врати.

— Нема ли у Аргосу жандармерије?

— Па шта?

— Неће ли нас приметити кад кренемо?

— Онда?

— Зар не бисте, на њиховом месту, пошли за нама и убили Маркоса?

— Ко им забрањује? Ја, не.

Путем из села јурио је к нама светлауцави точак. Судаћи по клађењу тела бициклисте, као сраслог с точком, он је педалирао из све снаге.

Сви су гледали пут бициклисте, једино су фото-репортери бестрасно шкљоцали, изузев, наравно, Груча, Чилеанца са смешним брцима, који је легао у једину локву на путу, и нишанећи апаратом брада пред собом, стрпљиво чекао да поветарац натера у објектив бели облачић налик на једрило.

Гручо је био естета, како је говорио, и за бољи угао снимања дао би све године живота, жену, сто нових одела, да их има. А како су, као за пакост, ти »добри углови« били увек на грамама, крововима или у блату, он је вазда ишао поцепан, прљав и траљав.

»Лепи убица« једини је остао за воланом до гуше закопчаног ПБ-124 и пуштао дуге димове

из своје луле. Али му она није могла, овог меког и тихог пролетњег послеподнева, да даде традиционално миран изглед. Он је у овом часу остављао утисак човека више угучена од очекивања, више напета него равнодушна.

Мистерија која је обавијала многе ствари у вези с нашим путем имала је један од својих најгушћих центара баш у сфери овог »Крвавог Била«.

Други центар био је Лунд.

Он је седео на миљоказу, и дижући понекад кротко поглед у правцу бициклисте који се брзо приближавао, тонуо је у неку расејану замишљеност. Но, у суштини, он је владао својим живцима, и његово је лице сачувало сву жељену прибраност и концентрисаност. Тај хладни човек са патетичним борама, често подливеним крвљу и као надраженим, волео би да се сад, седећи на камену, сасвим препусти пролећним сањаријама. Но кад му Роби приђе и поче да поставља питања, он диже разводњене и мало извањене и прибрране очи на округлог Американца и рече само:

— Да. Да.

Бициклист дојури до раскрснице и скочи из седла. Судаћи по капи, био је гимназист. Он наслони точак на патрљак недавно одсеченог телеграфског стуба, и поче да нас посматра, радознано и без увијања, као да хоће да каже:

»Ево, посматрам и шта ми можете!«

— Шта ради војска у селу? — упита га Роби.

— Ништа. Неки пију.

— Знају ли да смо ту? И куд идемо?

— Што не би знали? Пише у новинама.

Младић је одговарао више но равнодушно. Друго је њега занимало.

— Има ли овуда партизана?

Он звизну отегнуто.

— Колико хоћеш.

— Зар их војска не напада?

— Како кад. Некад нападне. Али њу више нападају.

— Знаш ли што о данашњој офанзиви? Какви су резултати?

— Не знам ја за офанзиву.

— Ко те је послао, младићу, а? Жандари.

— Нико. Сам! — одговарао је све извиркујући иза Робија, који му је сметао да види што је хтео.

Вукући за собом Зафиридиса, Делвоа се приближи граници око Робија и бициклисте. На усне му је пала оштра, шиљата сенка дугог обореног носа.

Роби поче да виче:

— Шта ви... то? Враћамо ли се одмах? Доста ми је већ овог излета. Уосталом, смешно, у Аргосу се налази велики гарнизон. Где би онда партизани смели да се задржавају у околини? Пошљеш патролу — да их све за уши доведе.

— Јесте ли читали у новинама шта су рекли заробљени немачки генерали Линделу Харту — упита Делвоа живахно. — Он је разговарао с њима о макију, правећи савесну, историјску већ анкету о томе, какву је врсту брига задавао Окавеу покрет отпора. Јасно: »Ни најмању!« — одговорили су му сви генерали као један. — »Да смо победили на главном фронту, почистили би их све као креду сунђером« — рекао је генерал Милх. Интересантно. Не?

И замисливши се мало, Делвоа продужи:

— Било је већ крајње време да се у свету подузме нешто за разбијање тог глупог и надувеног мита о отпору. Хајте, молим вас, цивилист и с пушком остаје цивилист, неспособан да се бори против регуларне, професионалне војске. Замислите, молим вас, с једне стране силни вермахт, а с друге, онакви виноградарски доочију прљави од земље. Смешно. Ја разумем зашто се за време окупације толико рекламирао отпор. Дај

шта даш. Али сад је време да се ти... те масе уразуме.

— Шта мислите под »за време окупације«? — упита Нури скоро љубазно. — Подразумевате ли период рата од 1939 до 1945?

— Дабоме. Рат, окупација, свеједно. Ми кажемо за време окупације, pendant l'occupation. Тако кажемо...

— А код нас — Нури заблиста — код нас и деца о том периоду кажу: »За време рата«. Нећете никог чути да говори: »За време окупације«.

— Интересантно. А зашто?

Нури је само то и чекао. Његово лице доби неки лукаво-смерни изглед.

— Просто. Зато што... зато што код нас нико поштен није признавао окупацију. Сви су ратовали против завојевача.

— Ево Ројана! — викну Роби и одјури.

Ројанов цип журрио нам је у сусрет одскакујући преко рупчага и цомби. Чинило се да предњим точковима као рукама вуче простор у себе, граби, мота га пода се и дотура задњим точковима да га прегазе. Не смањујући брзину, Ројан дојури до раскрснице, направи широк полукрут, постави се опет на чело каравана, угаси мотор и искочи из кола.

Лунд се нађе на месту. Боре над уснама, подливене крваву, нагло су му одебљале.

Ројан поче нешто да му говори, али сви, делегати, новинари и техничко особље секретаријата, створили су се у трен ока крај њих.

— О-ке! — рече Лунд неодређено. — Контакт је успостављен. Крећемо.

Наста гужва. Сви у исти мах јурнуше аутомобилима који су стајали на цести, неупаљених мотора. Шофери су псујући изишли из кола и почели да пале моторе ручкама. Ноћас су им свима испражњени акумулатори.

Та журба и страст која је обузела готово све људе нашег »тима«, била је наоко несхватљива. Ваља узети у обзир да је огромна већина заиста гајила осећање нерасположења и чак непријатељства према Демократској армији, и уопште, »послератном ребелству које је обичан бандитизам елемената у рату навиклих на убијање и неспособних да се прилагоде мирнодопским условима«. Тако је то у скоро научној формули изрекла Мис Питигрил на једној седници. Но, с друге стране, авантура — у очима Енглеца, Американаца и оних који се васпитавају у њиховој сенци — има чари нама неразумљивих. Они говоре о авантури ради авантуре, правећи се да верују у њено постојање.

ПБ-124 носио је за сваки случај емисиону станицу и пар ручних бомби. Но било би преједноставно рећи да су сви новинари били као »Лепи убица«. Пре свега, Бил није био новинар, иако је могао да покаже документе дописника ког хоћете либералног енглеског листа.

Било је и новинара само професионално радозналих. Они су изгубили два дана на путу. Вратити се без неколико »добрих прича« изгледало би им као неправда. На слободној територији наћи ће материјала, или бар подстрека, да »удесе« нешто налик на »story« по свом укусу.

Пред мостом караван опет стаде, а Лунд објави да сем руског вилиса, коме Демократска армија дозвољава да пређе на њихову територију, остала кола морају да остану код моста и да причекају.

— Ми још не знамо колико ћемо се задржати. По свој прилици један-два дана. Зато саветујем шоферима да оду у Аргос Орестикон, а ми ћемо их благовремено обавестити кад треба опет да дођу и да нас повезу натраг у Солун.

Бил дојури, хтеде нешто рећи, али одустаде, махну руком и врати се трчећи своје ПБ-124. Мис Сокрис пожуре за њим, набадајући несигурно своје жалосне, танке ноге у рапаво и скорено блато пута.

Ускоро Бил промоли првену главу из цираде својих кола и искочи, држећи у руци два четвртаста војничка ранца. Мањи пружи без речи Мис Сокрис, а већи пребаци себи преко рамена и с осталима се упуту уском дрвеном мосту који је делио окупирану од слободне грчке територије.

V

Стада су мирно пасла на ливадама дуж обе обале Лиакмона, у коме се огледало ведро, пролећно небо. Овце су се полако кретале кроз високу траву, а сасвим мали, дрхтави јагањци, кудрави, прни и бели, јурили су неспретно као деца. Сваки час би се неко од њих као саплело, чинило ти се: ето, паде. Од раздраганости неко би и поскочило, одбацујући се право увис са све четири ноге одједном. А кад би се дочекало на чисте, још ружичасте папке, они би свеже одзвонили при удару о ледину. Други, допола загњурени у дуге ресе овчје вуне пуне чичака и сувих травчица, готово изгубљени у прашњавом и врућем материном кожуху, појудно су сисали млеко из дугуљастих вимена дршћући од страшног задовољства.

Јоанис је већ прешао мост и с насипа упијао у себе свим чулима слободну територију брда, у неколико венаца, падине у трави, пољско цвеће, стада и далеко чобанче с двојницама. Крај њега је стајао Жермен, дописник *Иманитеа*.

Кад сам им пришао, Јоанис ми показа два скоро иста, ситна дивља каранфила.

— Овај је убран преко, а тај — на слободној територији! — Он се смешио расејано, срећан, узбуђен.

Он се смешио удишући мирис воде, првенкасте и суре земље, траве, једнако светле и бујне с обе стране обале. Ројеви ситних провидних инсеката играли су се над нама, без шума. Они би почињали свој лет из центра у ваздуху, тачно над главом Жермена. И, описујући немирне кругове, враћали се у ту замишљену тачку из које би се, чим би је дотакли као ударени неком беспумном експлозијом, опет распрскавали у ситне, једва приметне, светле, крилате капљице живота. А кривуље њиховог мајушног кружења сукобљавале су се у зраку, секле, додиривале и текле упоредо. Њихови лукови су се ломили и губили кад би пролетале кроз сунчани сноп.

Славуји и косови су цвркутали из грња кад смо у колони по један кренули стазом која, пребацивши се преко ливада, поче да кривуда, дижући се првим огранком брда у снегу, од главе до појаса.

Сећања на маршеве и битке долазила су до свести, као да их је видик доводио за руке до ње. Сећања — кротка као деца на испиту. Жермен се сети неких детаља. Како су га болела колена кад се спуштао низ Massif Central, где је читав дан водио битку, пред смирај већ не разликујући цвркут птица од звиждука метака. Нури је мислио на планине своје Шкипије. Жермен рече:

— Не знам само какве су то птице биле. Зебе? Дроздови? Чворци? Али савршено су научиле да отцвркућу метак који долази да убије.

Убрзо остави птице. Сад су га коте занимале.

— Не личе на наше у Француској. Искидање су, опстрије.

— Само...

Он се заустави зверајући на све стране: — Нигде човека. Где су људи?

Жермен поче да се осврће, али још увек није било партизана. Албанац Нури уздахну:

— Ми смо већ огулали на нашу слободу, свакодневна ствар. Дипеш је и не примећујеш. А овде је у свему видим. Ваљда зато што се још крвљу плаћа. И ваздух је овде друкчији и цвеће. Иако — ова два каранфила...

Нури и Жермен борили су се, сваки у својој земљи, за њену слободу, за слободу свих земаља. Брда Шкипије различита су од ових у Западној Македонији, али још је већа разлика између њих и Massif Centrala, где је Жермен бранио част и независност Француске. Али сад су били један другом најближи. Ухватили су се испод руке и тако, скоро загрљени — пошли.

Пут се губио у усеку између коса које су се нагло приближиле. Човек по човек гинуо нам је с очију тонући за њен кук. Но кад стигосмо до усека и стадосмо и ми да силазимо у то грло, пред нама се, као левак, отворио видик на долину са селом, под врхом брежуљка, и воћкама тек олисталим. Јоанис звизну од дивљења:

— Где куће! — Зиданице.

Ја сам, не знам зашто, очекивао да угледам оне босанске, дрвене, с кровом који расте из земље.

Куће су биле ушорене, чисте, доста велике, приземне и на спрат, свеже окречене ружичасто, бело и плаво. А под раселином крај села, угледали смо постројену десетину.

— Јуриш! Ето наших.

Је ли то викнуо Јоанис?

Он се сави и насмејан појури као ветар, прстиже све и дотрча до њих. Но тамо су већ били и сви лиезони, неки делегати и новинари.

Десетина је стојала на стази обучена и наоружана, по партизански, с одећом и оружјем свакаког порекла. Две исте пушке за лек да не набећ! Шарац пажљиво очишћен и засићен

машћу, постављен на своје кратке ножице, личио је на издуженог црног дакла који је сео, опросе о предање шапе да лане.

Необично лепа, танкострука, вижљаста, мршава партизанка, у енглеској војничкој униформи, држећи енглеску машинку у руци, обрати ми се прва. Али ја, за разлику од Нурија — не могу да говорим кад сам срећан. А што онда да муцам?

Ја јој показах ћутке своју новинарску карту. Она прочита да сам Југословен и трже главу, коју је нека скоро болно сјајна светлост ошинула од чела до ока, до усана, сву.

— Твој другар већ је у селу! — рече мало после. — Љубе га сви. Али ако пуно разговарамо по нашим, помислиће још ова ваша реакција да смо дошли из Југославије, а ми смо одавде, Јегејци.

— Одакле?

— Јеси ли чуо за Нестром? Триста партизана дали смо Еласу. А сто двадесет сад Маркосу, али још нисмо ослобођени.

Васвос с пробушеним образом стиже задихан.

— Српски ли збориш? — упита стари охранит који је натучао бугарски.

— Не српски, ама се разбирамо! — одврати девојка љупко. — Ми смо Славо-Македонци. А ти — Бугарин ли си?

— Охи! — увреди се Васвос и показа своју пропусницу.

Пољубио бих брада и притиснуо их чврсто на груди. Било ми је у крви вруће као после калцијума. Тек сада ми је јасно да сам у оној Јегејској Македонији о чијим сам патњама и ја писао. Две године су гонили, хапсили, судили, тукли и убијали њен народ. А сад се бори. Шта би друго?

Гледам у десетину пред собом — присна, онако траљаво обучена, по старински, ко у опанцима, ко у гумама, ко у енглеским цоклама или

градским плитким ципелама. Неко је навучао црне сукнене чакшире, неко зелене немачке, неко енглеске каки боје. Онај бледи, нагло израсли младић навучао је на војничку кошуљу цивилни капут и опасео се белим, парадним жандарским опасачем. Али о каишу висиле су канапом везане три лимунке.

А онај Ђилкош, чист и уређен као за коло — већ је три месеца у партизанима. Омањи, широк, чврст, он је у планинама као код куће, њему маршеви нису проклетство, а спавање под звездом или у штагљу не представља разлог да се запусте и ратује изгужван, прљав, необријан. Сав је као изливен, у оном мрком сељачком оделу од сукна, скоро новом, затегнутом на његовим мишићавим леђима и листовима, а у лицу је ведар као ово поподне; плаву је косу кратко ошипао и сад стоји као камен, прав под старом пушком, »францускињом« — трометкушом. Стоји мирно, не трепће, али из његових светлих очију избија понос и весеље.

Но пушка је било збиља свакаквих: од оних малих карабинијерских, па преко немачких маузера до енглеских и америчких, али и оне — различите.

Официр је разговарао са Лундом уз помоћ Зафиридаса. Претпостављао сам само — да је официр, јер никаквих ознака чина није имао, ни на рукаву, ни на раменима или реверима свог каки копорана италијанског кроја. Носио је прекројене енглеске чакшире и зелене вунене чарале преко њих. Но био је — по партизански — сав умотан у каише: четири, који су се секли преко груди. — Први, од упртача, ишао је здесна улево, други од парабелума, укрштао се с првим и трећим, од кожне торбице за секције. — Четврти, од Џајсовог дурбина, висео му је пребачен око

врата и досезао до опасача с кожним цепићем за бусолу.

По свим тим ферцајцунзима судећи — морао је бити офицер.

VI

Упркос друкчијим брдима и кућама, све је остало подсећало на наше крајеве. Народ, мислим. Већ из далека чуле су се пароле, а кад смо ушли у село, заталасала се томила збијена на тргу.

Амудару лежи сиротињски згурена на малом платоу, усеченом у коси под врхом брежуљка, али народ, деца, момчићи, младе девојке, старији, тврди људи и њихове огрубеле жене — сви су обукли своје најбоље, празнично рухо, на коме су се још видели квадратни бугови — јер то што је сад на њима, још пре пола сата лежало је преса-вијено у сандуцима. Окупљени на тргу, машући избледелим, већ више пута употребљеним паролама, исписаним невештом руком на картону или комаду даске која је била прикуцана на подужој летви, људи су тражили независност, демократију, владу Бама и амнестију.

Картони с паролама били су украшени вршцама, пешкирима или још једрим пољским цвећем, малочас убраним. Десно, мушкарци су извикивали: »Нећемо другу окупацију! Нека оду Енглези!«, а жене — лево: »Хоћемо амнестију и владу Бама«.

Кад стигосмо пред њих, састале су се обе групе, а поклици проломиле страсније. Делвоа се љубазно клањао. Једна девојка у белој марами, дрхтавим, пуним и мало замагљеним алтом запева прве речи песме Еласа, коју су одмах прихватили сви, женскиње и мушкарци, збијајући се једно уз друго. Јоанис је стао да брише зној. Он

је отворио уста, сузне очи су му трептале, није могао да дише. На леђима капута одједном му се појавила тамнија, влажна мрља.

»Назешћу!« — помисли и махну руком. — Глупост! — рече гласно. — У Атини се већ две године не чује ова песма. Кад се вратим, рећи ћу: »У Амудару, другови певачи!« И видећете — нико неће остати у Атини. Али откуда бисте ви и могли да схватите шта та песма значи за нас.

Песма је била необично складна и полетна. Јоанис запева промукло:

*Емброс Елас Елас Елас
Ја тин Елада
То дијко ке ти Лефтериа.*

Пратећи песму, он је затворио очи да га не виде, а сам да боље види. Али његово се узбуђење није изражавало једино прекомерним лучењем зноја. Плакао је, такође. Било му је свеједно: нека га затворе кад се врати у Атину.

— Запевати то у неослобођеном селу — рече касније — значи смрт, у граду — хапс, али ово овде, то је као некад. Као да је она стара, позната слобода! Код нас је то био кратак али незабораван полет живота... између протеривања Немаца и доласка Енглеза. Тад смо — народ је имао власт — укус слободе тек почели да осећамо. И тек што смо је осетили врхом језика, дланом што ју је још ненавикло држао — већ нам је отета!

— Сањам ли ја, је ли време овде стало? — питао се Јоанис ван себе, сузан, тужан, знојав, радостан, брижан, док је песма све снажније одјекивала.

Неки људи, кад су најузбуђенији, почињу да глауме. Они покушавају да се сете како се то глаумци изражавају да би могли и сами нешто да кажу. Иначе би остали неми. Јоанис је говорио

тако страшно фразерски да га човек не би могао слушати да није, у ствари, био искрен. Његова лоша фраза није сметала, упркос сасвим немогућној и на изглед лажној патетици.

— Па то је моја стара, слободна Елада — говорио је пружених руку као глумац — она права Грчка, једина.

Дописник Бибисија, ефеминирани четрдесетогодишњак, с беличастим паперјем над ушима, ћелава темена, одједном се осети рђаво, заљуља, и како је управо пролазио крај нас, ухвати грчевито Јоаниса за пружену руку.

— Воде! Магли ми се!

Пегава девојка одјури и врати се одмах носећи воду у кутији конзерве.

Иако још блед од срчаног грча, Бибиси направи израз савладаног гађења, попи гутљај, погледа у небо и захвали се наглашено, потцртаним осмехом и покретом главе, како то чине комичари на филму.

Тај ефеминирани ћелави четрдесетогодишњак који је сваког јутра очајавао пред огледалом док се бријао, приморан да гледа себе остарелог и поружњалог, био је сав састављен од конвенционалних, условних гестова који су више казивали шта би добро васпитан човек требало у датом часу да осети но оно што је он у том тренутку стварно осећао.

Разрогачити очи и отворити мало уста — по том условном кодексу мимског бонтона — значило је бити изненађен; пријатно изненађен — ако одмах затим следи осмех, корак уназад, иза кога долазе брзо два-три — напред, плесак, ох! и руке пружене у правцу оног чији те је сусрет или неочекиван долазак тако пријатно изненадио. Али ако се прва фигура изненађења (разрогачене очи, отворена уста) продужи, онда је то већ слика непријатног сусрета, запрепашћења, страха.

Овај четрдесетогодишњак је изражавао гађење мрштењем носа и напорним покретима, као да гута сопствену плувачку.

Али трептати ситно, ситно, капцима, освртати се око себе као да тражиш врата на која би излетео, представљало је за њега и његово друштво израз збуњености или признање да си учинио грешку.

И сад, чим се ћелави Бибиси повратио, извињено се одмах Јоанису срдачно (осмех, дигнуте обрве, чело блисирано у хармонику) што се дрзнуо, кад му је позлило, да се ухвати за његову руку. Затим поче да се осврће и ситно, ситно трепће капцима (признање грешке): — Хиљаду пута вас молим да ми опростите! — Онда се удаљио мало од нас, клатећи се у куковима. И добацио Јоанису: — Ала сте јаки! — Али ускоро поче да шкљоца апаратом, сликајући више положај села и пејзаж но саме сељаке, који су престали да певају и разлили се у групице око сваког од нас.

Новинари, Грци, неуморно су бележили. Десничари би се прво дуго одлучивали, скањерали, не знајући од кога да почну, а затим би стали да постављају питања каквој младој жени с дететом на руци, или старцу који би изгледао мање одушевљен или више уморан од осталих. При том би га узели опрезно под руку и покушали да се издвоје с њим подаље од »гужвек«.

Жермен је већ држао једно голишаво дете на рукама, а бака малишанова, бришући сузе, говорила ми је македонски:

— Чула сам за Скопље, никад није било тако весело...

И опет брисала смежураном надланицом очи, док је њен човек, сеоски пекар, понављао озбиљније но што би да се није трудио и сам да не заплаче:

— Не плачи стара, срамота је. Шта ће мислити о нама Титови људи. Не ваља тако... Ко је видео да се на празник плаче?

Ја сам им причао — док је Жермен, милујући и љуљајући дете, потврђивао главом — о Скопљу, највеселијем југословенском граду. — Увече, кад се пролази улицама — додао је он — чује се само смех и песма.

— Мора тако! — примети пекар, и затресе главом. — Тамо је први пут откад је света славо-македонска држава.

Око Јоаниса, већ свиклог на слободу и примиреног, иако свег ознојеног, окупила се велика група људи који су задивљено слушали свог друга с окупиране територије, новинара, који им је вешто и правилно тумачио све о чему су се пропитивали. Но нико га није питао колико ће »све то« још да потраје.

Из Рабија су пљуштала питања. Она су се вртела око одребене проблематике:

— Откад сте слободни? Шест месеци? А колико дана још? Шта мислите? Два или три?

Он се чудио, дизао обрве, али се није зауставао. Избацивао би по рафал од три питања наједном.

— Има ли терора? Муче ли вас партизани? Пљачкају ли вас?

— Кога? — упиташе га скоро отежући неколицина. — Нас да ли пљачкају партизани? Како би то могло, људи — сам себе да пљачкаш?

А други, средовечан, квржав сељак, објасни још спорије:

— Из једног свог цепа да украдеш и стрпаш у други свој цеп — тако пљачкају. Где се то чуло, другови? Сам себе?

Мис Сокрис се интересовала за Маркоса, како изгледа, је ли тршав, смећ, говори ли грчки, да ли су га сопственим ушима чули како говори

Али нико није знао да јој ма шта каже. Генерал Маркос уопште никад није долазио у овај крај.

— Па је ли он далеко одавде? — запита она забринуту, дршћући као да јој је хладно.

— Ко ће то знати? Он је тамо где је највише потребан. Овде код нас је мирно.

— Колико има одавде до албанске границе?

— Нема пуно — одговори старчић — четири сата, тако је увек било. А што? Па и овде је сад слобода.

— Колика је партизанска територија? — распитивао се Валтер. — Ово село и ово брдо — а после? Има ли још које село слободно?

— Одавде па до Пелопонеза можеш проћи само с пропусницом наше војске. То знам. И сва брда колико их видиш и она иза њих што се не могу сагледати, и сва села колико их има у брдима — све је то слободно.

— Шта значи слободно?

— Значи слободно! — одговори танак младић уска бледуњава лица, повећа носа и живих крупних очију. — Нема жандара и краљеве војске, нема банди, нема Енглеза. То значи слободно. Сам народ и његова армија. То.

— Не разумем — обрати ми се Чиришки, који је ишао с Валтером. — Сећате ли се шта су причали комисији грчки сведоци, Анивас, Валтадорос? Или онај младић — исто сведок Кируа — у Катерини? Охи — слободна територија! Нема је. А сад видимо — село и ова брда. Ако још поверујемо том човеку — слободна територија се протеже и даље, с краја на крај Грчке. Како се онда може говорити о бандитизму? Како се сме писати да партизани силазе у села само да пљачкају и убијају? Народ је бар овде њима задовољан. Није тачно, значи, да су партизани —

групица полудивљих криминалаца који живе као животиње, у пештарама и јамама, дан и ноћ гоњени јединицама жандармерије. Ја сам противник нетачног обавештавања. Код нас је то већ традиција неутралности.

Али Јоанис, који пристиже, не издржа:

— Правилно, што се тиче обавештавања — рече — а неправилно у погледу на — традиције неутралности. То су причам-ти-причу. Но погледајте ово неколико војника. Десетину сте видели на прилазу Амудари. У селу — вод. Горе, на положајима — јер је ово село на граници слободне и поробљене територије — има још војске. А каква је? Личи ли на гоњену звер? Можете, истина, рећи: »То што видимо, мало је, није озбиљна ствар«. Али... Не слажем се. Прво, то је мало војске, мада то, уз партизански стил ратовања, не мора увек да буде. Кад сте у сталној офанзиви, не испуштајући иницијативу из својих руку, и примајући уз то битке где и кад ти највише одговара — с мањим се бројем војника може тући и дотући кудикамо већа војска. Међутим, ово је село слободно пуних шест месеци. Значи, Демократска армија располаже снагама кадрим да се на црти Лијакмона опире сваком продору непријатеља, пуних шест месеци. Видели смо владину војску дуж цесте и у гарнизонима. Има их доста. Не могу претпоставити да би краљевски генералштаб трпео слободну територију да може да је ликвидира. Значи — не може.

Валтер поздравља Јоаниса по војнички, погледа га иронично и цмокну прилично гласно својим плоснатим језиком као од цигерице.

— Ово је већ катихизис. Хвала. Ја пропаганду не волим. Ја поштујем само чињенице.

А Јоанис се поклони поспрано и одврати бришући зној:

— Поклоник сам ове ваше изјаве, уколико представља критички осврт на чланке које сте у последње време објавили.

— Мислите да је тамо било пропаганде?

— Горе. Правог масакра — истине.

— Молим, конкретно.

Јоанис ме је још у Солуну упозорио на те чланке које је пажљиво прочитао и исподвлачио, спремајући један свој оглед *О западној слободи штампе*.

— Изволите. Ви сте написали да је Југославија из појмљивих, како рекосте, разлога надувала питање Јегејских Македонаца. Ови за вас »појмљиви разлози« представљају, потпуно недоказану, »претензију Југославије на Вардарску долину, укључиво са Солуном«. Је ли тако?

— Дозволите...

— Дозволите ви мени да ја вас прво исцитирам. Ви тврдите да сте обишли целу Јегејску Македонију и да нигде нисте наишли на компактне групе Словена. И затим, да су приче о прогонима Словена — обичне измишљотине. Је л' тако? Прогони, терор, »тобожњи прогони и терор«, како дословно и оригинално кажете, »представљају плод фантазије југословенских анексиониста«.

Тај ваш чланак датиран је 2. марта. А ви сте 1. марта стигли у Солун из Атине. Авионом. У Солуну сам вас видео и 1. и 2. код Флоке. Кад сте обишли целу Јегејску Македонију? Али, чекајте. Још нешто. Амудара је настањена искључиво Словенима. Са свима друговима из Југославије могу да се споразумеју својим језиком. С децом и старицама. Овде живи 600 људи. А одавде све до Костура, и оданде до Лерина, сва су села словенска. Компактна словенска села доширу до под Солун. Ако желите, ја бих вам се ставио на располагање за једну професионалну екскурзију по Јегејској Македонији. Могли бисмо поћи чим свршимо ову. Пристајете ли? А могли бисмо,

у духу ваше преоријентације на поштовање чиница, и да заједнички прикупљамо материјал за ревизију ваших чланака...

— Драго ми је што тако пажљиво и критички читате моје написе. Али, збиља, ја бих сад морао да се код Лунда распитам за новости.

У исти час Лунд диже кажипрст увис:

— Господо!

Валтер се љубазно насмеши.

— Видите. Мораћемо други пут наставити наш необично занимљив и поучан разговор.

Кад се окуписмо, Лунд рече:

— Имамо три сата хода до идучег села. Тамо ћемо се мало одморити и продужити пут до места где ћемо срести генерала Маркоса.

Пуковник Лелонг, алпинац, гунђао је у браду.

— Шест сати пешачења најмање. Merde. Не би се исплатило тако ходочастити ни Госпи од Лурда, а немоли самозваном генералу. Merde.

— Заостанимо — рече Јоанис, живахан, освежен, пун ситних, веселих покрета. — Упознаћу те с једним дивним другом из ОК Бама. Ово ту, најбољи је део македонског народа. Како вас само воле! Како су поносни и борбени!

И по типу Јегејски Македонци су се разликовали од наших Македонаца, виши су, тањи, оштрих црта, кошчати. Своје напредно словенство они још нису до краја пропатили. Али боре се с вољом — ни старе жене не показују смисла за мирене с ропством.

Јоанис се узбуљи, али умирио се није. Где би то жива могла?

— Као за време рата — Еласу, Словени и сад дају Демократској армији све најбоље што имају. Видео сам згаришта кућа које су краљеви жандари спалили пре осам месеци. Налазе се десно, на крају заравни.

— Знаш ли — присети се — имају и новине. Шапирограф. На македонском језику пишу.

Школу су отворили у овом крају прву — на словенском језику. Сви уче слова. Штета што се нећемо задржати дуже. Сутра им долази једна позоришна партизанска група. Замисли! Значи — сасвим слободна територија. А они, тамо преко, мумлају о некој офанзиви.

VII

Генерал Делвоа, стари коњаник, пошто се напи још једном воде, појаха опрезно доратасту мулу.

— С мулама се никад не зна. С њима и женама! — примети и насмеја се својој примедби, која му се учини чак и духовита.

Колона опет пође, али овог пута праћена партизанима.

Јоанис и ја заостадохмо. Ишли смо полако узбрдо, пребацили се стазом која је вијугала преко гребена, спустили у склад, прескочили потоцић, не престајући у себи да се дивимо просторној стварности слободне територије. То — да је тек освојена слобода, опипљива, да је то ова земља, шумарак, поток, партизани пред нама, њихово оружје — било нам је и драго и присно и необично.

— Како драго вијуга овај путељак! — примети Нури, који нам се придружи и опет утону у гледање и сећање.

Спустили смо се у поток и почели да се извлачимо на стрмо, купасто брдо, кад се Лајонел диже с камена на који је сео да одахне. Бунду је био пребацио преко самара мазге која је недалеко пасла. Међутим, он је, бришћући зној испод своје јагњеће шубаре, псовао: — Проклете сунуврати!

— Какво је то барбарство — рече дижући се с напором — принуђивати поштене људе да се у половини XX века ломе овим гудурама, страшним и за звери. Још један дан оваквог марша, и ваш ће добри Лајонел крепати од жалости за асфалтом и добрим фордом.

Још је било светло, али он се саплитао о камење и корење букви.

— Што не појашете? — упита га Нури.

— Ма... право да вам кажем, коње и ове њима сличне животиње видео сам само у каубојским филмовима. Али мораћу... Иначе нећу бити ни за шта.

Помогосмо му да појаше своју мазгу, коју му је деветогодишње сељаче водило за улар, и пустисмо га да нам измакне.

Сумрак је почео да сужује видик, све више нејасан и плавичасто мутан, као да си ставио на очи наочари и постепено метао на њих тамна стакла све веће и веће диоптрије. Мрачило се, но звезде су биле још бледе. Газећи одмерено оним сигурним, једнаким сељачким кораком, појави се и друг из овдашњег руководства Еама.

То је био онај бледи младић с уским лицем и крупним очима. Руковасмо се, а он се извини што се толико задржао, имао је нешто посла у селу. И одмах, као продужујући прекинути разговор с Јоанисом, рече:

— Да. Не живи се баш најлакше. Соли нема. Хлеба — слабо. Војска се храни — куваним јаловицама. Није само земља крива. Имамо нешто и плодних бара, али све су на граници. Добу сељаци да ору, а жандари оспу паљбу. Народ је код последњег: од кошуље до залогја.

Он се обазре, откину прут трске и гулећи га ножићем, продужи:

— Много је пропатио наш народ. Јасно. Они који су били бугараци за време рата, сад су енглезанери. Откако се потписала Варкиза, изби-

ли су из мишијих рупа, наоружани и све. Кажу: »Ми дуплу игру играли, а ви жваћите гвожђе, будале«. Заиста тако испада. Били смо наоружани, а предали пушке Енглезима. Ови — њима. Плакао бих. Митраљез који сам ја отео од Немца, сад носи бурандар, кољач из швапског батаљона сигурности. Упадали су у наша села, енглески се носили. Па пре но што почну своје, хвале се: »Нама увек добро. А ви, марво, слободу што хоћете, и нисте за друго но за клање као што ће и да буде свој комунистичкој марвинчади. Што не играте као и ми дуплу игру. Увек добијаш. Изненађења нема. Према сваком газди од бога — буди увек млаби, па ћеш имати доста пија под собом за гажење. Више но петао кокоши«.

Усколики младић насмеши се, и гледајући нас светлим очима, рече с нагласком:

— Истина, тог Филипа што је тако говорио, ако би хтео да видиш — морао би ашов узети и копати. Убили смо га првог. Поставили га Енглези за председника у Амудари, а био је исто то — председник, и под Немцима. Ја знам — дупла игра! Углавном је то — дупли изговор. Енглезима су потребни људи искусни у терорисању народа. То ти је. Како да поверујеш да су баш све најгори немачки кољачи били потајни енглески људи? Сигурно нису, упркос томе што сад и Калчев и Димчев кажу: »Што јест јест, клали смо, али да се камуфлирамо, Немци да не посумњају«. Може ли се с таквим речима, браћо, међ' поштене људе изићи? Руке кржаве, а душа у рају? Не може!

Што је најгоре, ми смо две године кротко трпели освете тих бивших наштампаних немачких слугу, за старе рачуне њихових побеђених газда. Сад су долазили да их наплате, обучени у Енглезе. Шта ћеш, ми нисмо играли »дуплу игру«. Хтели смо слободу и независност. То нам нико од њих — ни нови окупатор, ни слуга новог и старог — не опрашта.

Пре но што смо почели поново да се бијемо, понеки од нас упитао се:

»Јесмо ли одиста сами криви?« »Нисмо« — одговорили смо себи. »Али треба им отети оружје; нама на превару отето — и бити паметнији но што се било«. Народ нема разумевања за »дупле игре«. Не седи се на две столице.

Усколики опет застаде и уздахну:

— Нису седели ни они, дупли играчи. Они су зајашили народу на шију. Тако су хтели Немци. Сад тако хоће Енглези. Бити против народа — то је тајна дупле игре, једина »веза« с Интелигенсом којом се могу похвалити њени омиљени, данас орденисани бандити. Ја уопште мислим да је прича о дуплој игри накнадно измишљена. Јер ништа не може да оправда злочине под Хилтеровом заставом. Речено је да ће сваки ратни кривац — ког хвата та околност — бити пронађен и осуђен. А оно, сви се сад ваде на услуге савезницима. Услуге? Није ли их Елас највише учинио? И то само услуге. Услуге и ништа више. Па шта? Једино еласите сад на суд изводе и убијају.

Идући тако у разговору стазом, умало се не сударисмо с Брицом, сувим, кочоперним новинаром, који је прекјуче допутовао из Бугарске и прикључио се нашем »тиму«. Он је петљао нешто око свог самара, али остави посао чим смо наишли.

— Хоћете ли мало коњака? — и извади из стражњег џепа панталона пљоснату металну чутурицу.

— Хвала, ми не пијемо! — одврати Нури.

— Добар је! Слободно само. Учините ми задовољство.

— Не могу. Малочас сам истресао и последњу кап из једне сличне чутурице! — слагих ја враћајући ми коњак.

Бриц отпи два појача гутљаја, ушрафи запушач и врати чутурицу у џеп. Нури, Јоанис и

Усколики продужили су, не заустављајући се. Бриц примети, гледајући за њима:

— Згодни су ваши другови. Интелигентни младићи. За који лист ради Нури?

— Пре свега — рекох, у жељи да му противуречим, киван што ми је прекинуо разговор са секретаром окружног Бама — нико од њих није ми нарочити друг. А затим, ја, који их ипак мање површно од вас познајем, не бих могао рећи ни за једног од њих да је нарочито интелигентан, поготово не — фин.

— Збиља, много васпитани нису. Груби су некако. А у којим новинама раде?

— Ко би знао све атинске и албанске новине?

— А ви?

— У 20. октобру.

— Је ли то дневник?

— 20. октобар је дан ослобођења Београда и име недељног листа који је први изишао тог дана у Београду — ослобођеном борбом наших корпуса под командом Пека Дапчевића и Ждановљевог моторизованог корпуса Црвене армије.

— А пропо, јесте ли кад видели својим очима генерала Пека Дапчевића?

— Видео...

— Он је тршав, је ли? Средњег раста, смеђ, мршав, сувог тамног лица, мало повијена носа?

— Отприлике.

Изишли смо на зараван и газили по ниској и жилавој планинској трави. Било је мрачно, иако су се звезде расуле свом облином свода, али жмираве, далеке.

Бриц уздахну:

— Видео сам и ја генерала Дапчевића у Трсту.

— Били сте у Трсту?

— Да, али цео свет зна ко сам и шта сам — додаде брзо. — Реакционари чак тврде да сам комуниста. Али ја вам отворено кажем: нисам.

Ја сам вам више симпатизер и тако, уопште, неки напредан, прогресиван неконформистички дух, кога политика не интересује у толикој мери да би осећао потребу да се веже за неку странку. У сваком случају, према левици ја не дижем граничних стубова, нек границу пређе ко хоће, извол'те! — а о новој Југославији имам веома високо мишљење.

Сасвим близу су залајали груби, промукли гласови сељачких па̀са.

— Село! — рече Бриц и пожури напред, сáм.

Ускоро смо ушли у Аспроклису. На врху гребена, изнад села, као урезано у дубоко светло звездано небо свуд око њега, оцртавала се силуета борца на стражи.

VIII

Нури ме је чекао пред селом. Он је грцао од радости.

— Друго слободно село! То је кудикамо више но што сам рачунао полазећи из Солуна. Двадесет километара који деле ова два села представљају пречник од 40 километара слободне територије, јер тај крај је брдовит, беспутан, тежак за контролисање из гарнизона дуж пута. Са стаза којима смо прошли, свуд докле око може да допре — слобода је, без жандара и њихових Енглеза.

Пријатан умор који сам осећао у мишићима одвиклим у градовима од напора пешачења, на свој, посебан, не мање убедљиво радостан начин, такође је потврђивао дивну реалност ослобођеног простора.

Значи, бледи секретар Еама, онај младић уског лица и живих црних очију, има право: — без пропуснице неког штаба Демократске армије

не може се проћи Грчком од северних њених граница до јужног Пелопонеског рта.

Као из самог срца реске планинске таме, искрила је висока, жива ватра од сувог прућа на сред округлог косог трга Аспроклисе. Лица и прса жена збијених лево изгледала су сва руса и румена. Густа, зањихана гомила људи у потковици око огња, певала је и извикивала пароле снажно избацујући увис руке стиснуте у песнице. Њихови покрети су се — одражени на скелетима кућа које су палиле још казнене експедиције Италијана, Немаца, а касније и бурандадеса — претварали у глумонему, црну игру сенки. Безбројне, оне су се преплитале, бешумно укрштале, веће и брже од таласања гестова који су их рабали. Било је тешко поверовати да толико много сенки може човек да носи кришом у себи и избаци их иза себе у ноћ док му пламен и раздраганост обасјава лице, а он пева радујући се слободи, својој борби, самом себи.

И Аспроклиса је настањена Славо-Македонцима, Словенима, као и читав костурски крај. Лица мушкараца и жена, немирна и јарка од праскавог пламена сувог глоговог и брезовог шибља, била су потресно лепа.

Стаматос, усколики секретар Еама, стојао је по страни и шапутао с неколицином горпгачки високих и витких сеоских младића, поносито, отменог држања. Утом један од њих позва из левог краја потковице две девојке у чистим, белим хаљинама, глава повезаних црвеним марамама. Оне су му пришле, говорећи нешто брзим, цвркутавим гласовима.

Међутим, један део чланова делегације спустио се одмах на пар треножаца и на под као играчка мале, дашчане емпорије, подигнуте уз поцрнели зид спаљене камене куће. Уморни и необријани, они су без достојанства халапљиво гутали кобасице, кисело млеко, мед, суве харинге

и неколико тврдих јаја — све што се нашао за јело на тезги сеоске бакалнице.

Новинари су ушли за њима и успели да купе ракије, тек колико да напуне своје пљоске од алуминијума. А стари Комвеј, длакав и сивкасто рић као јазавац, чепркајући по полицама, пронађе четири заборављене кутије лоших цигарета и хтеде да их све сам откупи.

— Ми тешко набављамо робу! — успротиви се младић за тезгом. — А ово што имамо, продаћемо свима редом. Није право да само ви пушите, иако сте стари.

— Плаћам 20% више!

Комвеј у потврду извади нов, црвени кожни бућелар и тресну љутио њиме о тезгу.

Младић се насмеја.

— Да је ту бивши газда Максимос, направио би добар посао с вама. Али он је био фашиста и побегао је пре пола године. Сад је ова емпорија сеоска, цене су утврђене.

— Како побегао? — прогура се Валтер. Али Роби га одгурну и изби на чело, лицем у лице с младићем.

— Како? — понови.

— Лепо. Побегао је уочи самог ослобођења Аспроклисе, лукав је био, знао је шта га чека.

— Зашто?

— Па рекао сам, фашиста.

— Шта значи то фашиста? — прасну Роби. — По чему ја да знам нећете ли и мене прогласити за фашисту? Какве гаранције постоје код вас? Јесам ли ја фашиста?

— То ви боље знате. Лице није партијска књижица.

— Па добро — љутну се стари сивкасторићи Комвеј и поче преопширно, као увек кад се љутио. А љутио се скоро увек. — По чему знате да је био фашиста? То се често каже за неке људе, али ако их питате: јесу ли? — они ће рећи да то нису.

Какав је, дакле, критериј за ту квалификацију? Судска одлука? Је ли суд, на пример утврдио да је трговац... хе... хе... Максимилијанос.

— Максимос.

— Да... био фашиста?

— Шта ће ту суд? Није село провалија — сви се ми знамо.

— Значи, анархија! — промрмља бесно Комвеј и записа у дебели кожни нотес неколико речи. Прво: Аспроклиса и датум, затим, крупним, штампаним словима забележи још: »Максимос — трговац, побегао — произвољна оптужба (фашист) — анархија«.

— Мени је доста за причу! — рече, и гурајући се кроз гомилу, изиђе.

— Хоћеш ли да се кладимо да ћу је ја пре тебе послати?

Сиријац Инглези, пун и таман, наслоњен на рагастов, говорио је протежући се:

— Пописно сам умоан. Али пијатно.

Мис Сокрис је тихо, непрекидно дрхтао, гледајући иза Инглезиа у ноћ својим хладним разрогаченим очима из којих је дувала нека ментолна промаја.

Једини је Делвоа сматрао за потребно да се похвали својом издржљивошћу. Он се кретао околу, зазивао свуда, и истичући да је у свом елементу, казивао сваком: — Ала сте пропади од умора! А ја — ништа. Могоа бих још толико. То је од јахања и, уопште, од шведске гимнастике. Препоручујем — сваког јутра. Пипните — моје мишиће! Тврдо? — и доброћудно се смејао опипавајући сопствене мишке и бутине.

Зафиридис, који је изгледао мање преплашен али не мање узнемирен, наиђе с Капитаносом — комесаром батаљона у Аспроклиси, а Делвоа, је два дочекав жртву, утону с њим у разматрања о ноћним маршевима.

Капитанос, који схвати да се Делвоа распитује колико бисмо још морали да пређемо данас — само зато што био остао ту да ноћи — каза да нема још много:

— До поноћи...

Делвоа јекну.

— Поноћ, а какав је мрак већ сад. А пут...?

— У Грчкој нема добрих путева. Овај не би спадао у најгоре.

— Може ли се јахати? — упита скромно.

— Може. Сем два-трипут што бисте сишли — низбрадица.

— Шта да се ради? — јекну генерал. — Није ми до себе, али људи су ми као убијени. Ја могу, ако устреба, до зоре пешнице, без обзира на терен. Ја сам стари војник. Навикао сам. Иако су ту године, ја сам најсвежији. А издржаћу и без јела и пића најдуже. У добри час, спрема ли нам се ту вечера и конак?

Капитанос се зачуди. Но Делвоа објасни:

— Наиме, нећу да доносим сам одлуку. Посаветоваћу се. Али сам сигуран да моји људи неће штети да крену по мраку. Знате како је. А сам не могу да примим на себе толику одговорност. Ноћ је. Свашта може да се деси, мада су моји људи оставили златне ствари и новце у аутомобилима који су сад у Аргос Орестикону, на сигурном месту. Да. Ја сам војник. И више волим да вам то кажем у брк но да заобилазим.

— За време рата — поче Капитанос, савлађујући с напором гнев — на мој су аеродром Енглези спуштали падобране са фунтама и златницима за потребе својих мисија, а некад би ветар однео те цакове са златом бестрага далеко. Но ми смо их проналазили и увек и све предавали. Увек на броју, јер ми на злато пљујемо. Није злато оно што нама треба.

— Не кажем ја, извините, ништа — убрза Делвоа. — Али убедите ви — оне друге, па ћу ја први кренути. А право да вам кажем, главна је код њих — умор. Ето, пођимо и пробајмо.

Капитанос се насмеши, лупи петом о пету, окрену се и изгуби у народу.

— Боље остати! — одлучио је Делвоа кад је ушао у емпорију, где су га сви, одморни и про-армусани алкохолом, дочекали с оним изразима претераног поштовања у којима увек лежи прикривен подсмех.

— Дакле, господо — отпоче samozадовољно Делвоа с лежерношћу у гесту и несигурношћу у гласу — дакле — рече — ствари стоје овако. До Кастанофита би нам требало још шест сати. А можда и више. Ја знам шта значи сељачки сат. Слободно га помножите с два, па и три. Но то нам није једина неугодна новост. У Амудари нам је мање-више отворено дато на знање да ћемо Маркоса срести овде, у Аспроклиси. Ја нећу да анализирам зашто смо преварени, али судећи по нашем уморно-згужваном стању, мислим да би најбоље било преноћити овде, не упуштати се у вратоломије ноћних маршева, непознатим тереном, у пратњи бандита, који, све у свему, не уливају поверење. А верујте, ја се у људе разумем.

Лунд изиђе, али се брзо врати.

— О-ке. Све је у реду. Остајемо овде. Чему празни разговори?

Напољу је Стаматос, заједно с одборницима, правио план где кога да сместе. Говорили су македонски између себе. Руси су добили једну од двеју најлепших кућа, а Југословени, Албанац Нури, Бугарин Петров, и Жермен — другу. Делвоа, Лунд и секретаријат смештени су у доста пристожне собе. Енглезима је дато најгоре. А њихови новинари преноћили су на поду емпорије. Но они, као да су то сматрали праведним, нису

протестовали. Путаћи су развили своје цакове, увукли се у њих и убрзо заспали.

Или су се правили да спавају. Стаматос је говорио одборницима, одлазећи с Јоанисом.

— Припазите на све, али нарочито на англо-америчке новинаре. Специјално на оног високог, јаког, с четвртастом вилицом.

— Мислиш на оног у чоји, с белим рукама упрљаним овлаш машинским зејтином?

— На њега.

— Не допада ми се... баш ништа! — рече отпљунув један од гонича, жустар, средовечан, једак, сав зборан сељак. — Хтедох да му узмем онај ранац — а он никако не да, љути се и све га иза леђа сакрива, да га случајно, што но реч, не опипам. Шта ли му је тамо?

— Ништа, добро. Нек стражар само, с времена на време, погледа како спава.

Сељаци се насмејаше.

Вагра на тргу је још горела, али су се људи и жене разишли пословима. Остала је млабарија и стари с унучићима који су жмирећи гледали у пламен. Девојке и неуморни момци певали су песму за песмом.

— Све саме руске арије! — рече стручно пуковник Милер плавом аустралијанском капетану с лицем као у девојке.

— Не знам зашто би се њима хвалили пред нама?

— Ја ћу вам рећи! — поче Жермен и прогута пљувачку. — За време рата, свуда у Европи, партизани су певали руске мелодије. Оне су најлепше на свету, али није само у томе ствар. Од Француске до Пољске, и овде на Балкану, народне партизанске војске осећале су у Црвеној армији највернијег савезника. А затим и ово: Руси имају партизанских песама, јер су имали парти-

зана. С таквим се мелодијама може ићи у борбу. С дез-плагерима на уснама, не гине се за слободу.

— Шта мислиш — упита Стаматос кад смо се удаљили — ваља ли који од ових Енглеза које су нам послали?

Јоанис обриса зној и слеже раменима, зажмири и махну одречно главом.

— Ја лично — рече Стаматос — да ми ма који од њих го седне на усижану фуруну и у подне рекне: подне је, ја лично, видиш, ја бих се упитао: какав ли ми сад камен хоће да ували у торбу? После искуства с њима — не можеш им веровати и да случајно — хоћеш. Али ко би био луд да хоће да буде преварен. Енглез је — доста, не треба ми више. Класифициран је у — непријатељ.

Јоанис се насмеши неодређено, а Стаматос настави још убеђеније:

— Да се разумемо. Говорим о овима што се мотају по земљама, у свету. Код њих тамо, на острвима, вероватно је радник — радник, сељак — сељак, а класна свест кад је ко од њих има — класна је свест, шта би друго и била. Има и поштених људи међу њима тамо у Енглеској, али они не путују, боре се код куће, раде за корицу хлеба и залогај меса. А ту ти је код нас — сам олош. Ето онај у белом чојаном капуту што је уљем умазао руке да бисмо мислили радник је, носи у ранцу чим кућу да нам запали...

Јоанис га ухвати брзо за руку и наже му се у лице:

— Је л' ти ко рекао за Била? — упита.

— Ког Била? — зачуди се Стаматос, али се досети. — Ах! Разумем! Не. Нико — ништа. Шта би ми ко и рекао? Сам имам очи. А што мени промакне, неће другом. Знамо ми ко нам је пријатељ, а ко није. Сами смо се договорили да

пазимо на непријатеље још пре но што сте стигли. По човек, по два, не скида ока са сваког од њих. Рат је, другови. Каква бисмо војска били да нисмо будни? А од непријатних изненађења само будност спасава.

IX

Кућа у коју смо ушли, била је на спрат. Доле — кухиња и трпезарија, предвиђена за празнике и свечаности. Горе — четири собе за спавање. Једна од њих обавезно одређена — као у свакој од кућа по селима Јегејске Македоније — за госте. За кревете се истина не зна. Али преко ћилима се простиру дебели, чупави, тамноцрвени биљци, на којима се спава без снова. А јастук пуњен свежим миришљавим сеном чини се уморнима најлепше узглавље.

Оставили смо ципеле на прагу и ушли боси у собу где је домаћица простирила биљце. То је била крупна, снажна, пуна жена, смеђе косе, у необично чистој белој хаљини. Иако у последњем месецу трудноће, она је хитро радила, савијајући се без напора. Пошто простре биљце, она изиђе и врати се брзо носећи у руци снопић сувог прућа, чучну и зачас наложи ватру, која запуцкета у простом, добром камину.

Бледи, усколики Стаматос, уведе своја два друга, који поседаше на ниске треношце. Жермен је имао способност коју сам много ценио. Умео је да разговара присно с људима које први пут срета. Без увода, прелазно би на питања која су њих, а увек и њега, у том часу највише занимала. Ту страст и обузетост темом осетио би свако, и разговори с њим од самог би почетка потекли живо.

Упознајући нас са друговима, Стаматос рече, показујући на оног мањег, бубуљичавог момчића, необријаних свиленолавих, ретких маља:

— Овај вам је јуче побегао са окупиране територије. Био је руководилац омладине у Костуру.

Жермен као да скочи с пода, пружи му руку и одмах упита:

— Агитирате ли међу омладином на окупираној територији да ступа у редове Демократске армије?

— Зашто? — одговори младић једноставно. — Нама не мањају борци, него оружје.

— А шта раде епонити у градовима, сад пошто вам је омладинска организација стављена ван закона? Чекају ли код куће да добу жандари и да их ухапсе?

— Сваки омладинац зна да постоји и друго решење.

— Друшкане, не питам ја зато што хоћу да те провоцирам, него зато што ми је потребно да сам схватим. Ја видим ово: постоје две државе у Грчкој: слободна и окупирана. Друговима омладинцима на окупираној територији прети опасност прогона, хапса, стрељања.

— Тачно, нарочито оним познатијим.

Уто домаћица, отворивши лактом врата, уђе насатице, носећи под мишком пшенични хлеб који се још пушио, и ниску округлу софру. За њом хрупаше њена деца, две одраслије девојчице и трогодишњи боси мушкарчић у краткој кошуљици која му је допирала до половине надувеног трбуха, какав имају лоше храњена деца.

И док је домаћица, распитујући се јесмо ли се одморили »малкичко«, стављала преко софре чист извезени столњак, најстарија њена девојчица унесе огроман тигањ с миришљавом, светложутом кајганом, а друга, комад свињске плећке и за-

струг сира. За трен ока се однекуд створи чутурица с грчком ракијом од аниса и три чашице.

Одломив комадић хлеба, домаћица га овлаш посу сољу, коју с два прста захвати из дрвеног сланика, загризе крух и поче да га једе нудећи нас широким покретом руке да се послужимо оним чиме њена »сиротиња може да госте почаста«. Она нам нали чашице »узом«, сама не хтеде да пије, »због стања«, рече, али на наше наваљивање ипак узе чашицу, усуде три капи, усправи се и, стојећи, изговори здравицу: »Да победимо и да нам се мушке главе живе и здраве врате кућама из проклетог ропства фашизма који мрзи народе«.

Пре шест месеци филаки су јој одвели мужа, заједно с још 20 људи из Аспроклисе. То им је био последњи злочин. Два дана доцније село је ослобођено и отаџ, »иако је рат, знаш кад легнеш да ћеш осванути«. А и школа ради. Девочица јој је већ сва слова изучила, а она, домаћица, сад је почела. Но моли нас да јој сутра понесемо писмо, које ће заједно с ћерком написати, и да га спустимо на пошту — муж јој је на острву Ксирос.

Ми јој обећасмо, драге воље, на што се она повуче, одбив да заједно с нама вечера, изговарајући се да има да положи децу у кревет и да посвршава још пуно кућних »брига и послова« пре но што седне да напише писмо.

Другови Македонци такође су се нећкали да вечерају с нама, потржући све добро знане партизанске разлоге од »Нисмо гладни«, »Ми смо већ вечерали« до последњег: »Неће онда вама ништа остати«. Но како је Нурију било тешко одолети, изменивши прво погледе између себе, три друга су најзад попустила и заједно се с нама прихватила јела. Јели су стидаљиво, некако крајем уста, као да им је то први пут у животу да жваћу, па не знају заправо чему зуби, и трпа ли се хлеб

у уста. У сваком случају, јели су споро, захваћајући мало дрвеним кашикама, али, за узврат, не престајући да говоре. Занимало их је све о Југославији, нарочито како живи и ради омладина, распитивали су се о Пружи и какве су биле грчке бригаде.

— Чули смо да се наши нису обрुкали! — рече Стаматос с неприкривеним поносом.

— Међу најбољима су били! — дода бубуљичави омладинац.

— Најбољи другови. Најбољи! — упаде Нури и развеза све што је знао о њима, а знао је доста и о њиховом херојском раду на насипу и касније, на усеку. Описао им је њихов логор »најуребенији и најдотеранији«, и антиимперијалистичке пароле које су истакли на улазу и све.

После поноћи, пошто смо вечерали и наразговарали се, Стаматос и омладинци су се опростили.

— Сутра ваља рано кренути, ви сте и уморни, а ми имамо још мало да радимо...

— Немој тако одозго, и ми смо партизановали, нисмо седали у запећку! — насмеја се Жермен и пружи му руку.

Заспали смо одмах по њиховом одласку, чим смо се испружили и загнурили под биљце.

I

Нисмо стигли ни да се сви умијемо, још увек бубновни од дубоког и брзог сна, а софра је опет била постављена. Попили смо по чашу козјег млека и жвакнули комадић сира, кад домаћица, свежа и чила, донесе своје писмо.

— Моје је само име потписано, а остало је руком најстарије ћерке.

На растанку остависмо деци сву чоколаду коју смо имали, а њој нешто новца, који с почетка никако не хтеде да прими, чак се и увреди, али најзад попусти, и ми се пријатељски растадосмо.

На тргу се увелико спремао за полазак, последњи џакови и куфери су везивани за самаре магарића који су, равнодушни и једини мирни у вреви која је кипела око њих, кидали трње и бусење избило из полусрушених зидова спаљених кућа и гугали га без одушевљења. Још само да Зафиридис пронађе своју жуту велику ташну, с пуно преграда, какву су некад носили трговачки путници, па ће се кренути.

Он је јутрос био необично раздражен. Оставио је торбу у емпорији где је ноћио, и кад се малочас вратио с чесме, није је више било. Ламентирао је сад гласно и гневно на малом округлом тргу. Стојећи крај места где је синоћ горела велика ватра, и разгазујући својим америчким

цокулама с боном од гуме неспепељене штапиће дрвеног угља, говорио је Лунду:

— Покрали су ме! Бандити енглески. Знам ја њихове методе. Нисам ја цабе радио годину и по дана за њих.

— Молим вас, само, без скандала! Без скандала! — говорио је тихо Лунда, бацајући кратке погледе на све стране. — Наћи ће се! Ту нема лопова. Кажем вам, наћи ће се. Дозволите! — И Лунда се удаљи.

После неколико минута викну Бил, или неко од новинара који је с њим стајао крај гомиле талпи, уредно поређаних као у дрварама, да се брже суше:

— Чије је ово?

Неко подиже Зафиридисову ташну. Валтер је донесе смешећи се:

— Да се није Бил, онако тежак, наслонио на талпе и обалио једну, не бисмо је приметили. Вешто је била сакривена између њих. Сигурно се свидела неком од бандита. Хтели су, ваљда, да је поклоне Маркосу.

Зафиридис га погледа мрко кратковидим очима које су јасно изражавале његово мрачно и претеће расположење, затим зграби торбу и без речи се окрете, отвори је, и поче да претура по њој.

— Фали ми један блок, али — празан! — рече гласно и погледа опет Валтера, који га је ћутећи посматрао, и додаде:

— Блок ми треба, и ја молим да ми га »бандит« кога и ви и ја добро познајемо што пре врати. Иначе биће свашта. Одмах, молим!

Али један други догађајчић скрену општу пажњу на Делвоаа. Он је, свеже обријан и извиканих чизама, прво гордо и стручно извршио смотру свих магарића, мула и коња. Затим је изабрао себи високу белу мулу, на изглед кротку.

Њен водич је брзо оседлао, а Делвоа му је говорио колико сме да притегне колан под трбухом и колико да дигне узенгије. Даде савијено ћебе да му се одостраг привеже за седло, и пошто се сам увери да је добро причвршћено, попе се на један камен, повуче мулу себи, ухвати се десном руком за ункаш, увуче ногу у узенгију, викну: хоп! — и таман хтеде да се прописно вине у седло...

У истом трену мула учини неколико корака, повуче га с камена с кога се већ одбацио, спреман да узјаше.

Делвоа, с уштинутом чизмом у узенгију, држећи се рукама за крајеве седла, стаде да скакуће, цупкајући на левој ноzi за мулом која, узнемирена, пожури и пребе у кас. Достојанствено лице генерала поста љубичасто, затим модро. Он је псовао вичући:

— Зауставите животињу! Зауставите, сто му богова! ... Стоп! Стоп! Наређујем.

Али нико се није мицао с места, сви, у први мах, као скамењени. Но слика се већини учинила у толикој мери комична да су прснули у гласан смех, упркос наглашеном поштовању које су се иначе увек трудили да генералу изразе на све могуће и немогуће начине.

Мула појури кратким касом, а Делвоа је, псујући и претећи онима што се смеју место да му помогну, поцупкивао све брже и брже, несхватљиво неозбиљно.

Коњоводац, онај жустри, зборани сељак, први се сажали и заустави мулу.

Делвоа извуче ногу која му се била заглавила и искривила у узенгији, и погледа с бесом на животињу. Но мула окрену кротку белу главу и стаде да чупка ретку траву, никлу између камења.

— Каква дивља бестија!

Мула се цилитну као да схвати да је њој намењена псовка. Њено мало белоружичасто копи-

то севну поред колена генерала Делвоа, али га срећом не закачи. То јој је био последњи експрес. »Бестија« се помири са судбином и поста сасвим кротка.

— Видите! Видите! — поче он да виче, чим добе себи. — Намерно ми је подметнута бесна животиња...

— Да — рече Валтер — и ја мислим, намерно. У вашој особи они хоће да дискредитују председника Поткомисије.

— Јесте ли ви баш коњички генерал? — упита га Роби, направивши дрвено лице с каквим обично равнодушни покојникови пријатељи изјављују сажаљење породици у црнини.

— Како? Зар ниси знао? — као запрепасти се Лајонел.

— Ма видео сам одмах да је из коњице. Онако може да се држи само савршени коњаник, али нисам знао. Не, нисам знао.

Генерал Делвоа објасни тихо коњовоцима да хоће да узјаше баш исту мулу. Он се поново попе на камен, али овог пута узјаха слева. Без инцидента. Тек тад, наместивши се добро у седлу, диже главу да види не тумачи ли се »стварчица« на његову штету.

Но ништа необично није приметио. Сви су га љубазно и доброваспитано поздравили.

»L'incident est clos!« помисли у себи. А затим, завршивши са собом, рече гласно:

— Господо, полазимо.

II

Група новинара, не сачекавши све делегате, пошла је према Кастанофиту, месту где је требало према, како неко рече, »ни с које компетентне стране још ненајављеним«, али ипак »по-

узданим« претпоставкама — да дође до састанка с генералом Маркосом.

Од самог поласка па за сва три сата марша, нашу је групу необјашњиво захватила права панична журба. Американци су се просто помамили. Невероватно колико је дебељушкасти Роби могао да издржи. Дахтао је, сав у пари, али није застајао, а у финишу је избио на чело сетивши се »индијанског корака« — педесет ходом, педесет трком.

Али остаће заувек тајна како Мис Сокрис, на пример, није поломила оне своје ножице, танке као шибице, журећи преко неравна, каменита пута, трчећи готово, тела избачена напред, испружена врата попут птице, полузатворених, преврнутих очију од напора.

Бил је жвакао гуму у ритму својих брзих корака. Жвакао је брзо, избацујући методично дуге, тешке ноге, као краке шестара кога покреће неки невидљив мотор.

Лајонел је јурцао, застајкивао и опет јурцао.

Овако захуктали, под пуним гасом — сваки је кључао као когао. — Не заустављајући се, прошли смо тако крај неког села у тренутку кад је народ, на челу са заставом, транспарентима и црним, брадатим попом, избијао на стазу да нам преда меморандум.

Неколико младића су нам замахали рукама, вичући нешто. Поп чак појури за нама. Али новинарска машина под пуним гасом продужи удвојеном брзином.

Циљу — састанку с Маркосом.

Јер свако је хтео да јави свом листу: »Ваш дописник је разговарао први с генералом Маркосом стоп. Он није измишљена личност стоп. То је такав и такав човек стоп.«

Брже. Новинари су цедили последњи дах из стиснутих плућа, као последњу кап сока из лимуна. У тој тркачкој психози, заостати — чинило

се исто што и лоше писати, бити слаб репортер. Никад себи да опростиш. Брзина се није успоравала ни на узбрдицама. Оне су се прелазиле у трку. Падало се, бауљало и котрљало низ стрме стране, при чему би се панталоне и пудовери редовно, као из нечије незане чисте злобе, качили за лесково цбуње. Оно би се увек испречило и никло тамо куда је гравитација гонила тркаче силом да пројуре, котрљајући се, неретко, низ брдо. Људи су падали, но дизали су се брзо — без јао! без псовке, кунући само чело које је одмицало низ беспућа.

Улазећи у финиш, Роби у магли добаца:

— Да се кладимо да Маркос није Грк!

И опет одјури индијанским кораком, стиснувши своје мале, као дечје песнице на широке, дебеле груди, док му се глава клатила на млохавом врату, као смршала камиља грба. Он се дочекивао, тежак као трупац, на своје дустабане (истина, у ципелама је имао најбоље улошке), и сваки корак трком осећао је као општар бол све до колена, али он не би за живу главу допустио да га престигну, макар морао као маратонац да издахне на самом циљу.

У питању је била част агенције. Част? Боље рећи доб, посао. Јер он је био од оног типа новинара који су, заправо, ловачки пси у људском облику, у трагу не за зечевима, него сензацијама које дижу тираж. Шта је Роби знао о Маркосу? Да је шеф бандита, чак убијен, како је јављено уочи поласка Поткомисије на састанак с њим, и да он, Роби, има сад да добије први интервју с њим. Мртвим? Противуречја не сметају људима његова кова. Он није филозоф или политичар да умара мозак. Ако је Маркос жив — интервјуи саће га први. Ако је мртав — први ће јавити свету да је мртав. Остало га се не тиче. Јер посао је посао, доб је доб.

Негде у њујоршкој централи његове агенције, постоје политички уредници који формулишу тезе према мање или више недискретним миговима с »меродавних« места. Коначно, штампа је слободна у Америци! Нико не хвата уреднике за гушу. Могу и да не усвоје. Могу, истина, и место да изгубе. Али није ствар у томе. Задатак који он, Роби, има да реши, састоји се у следећем. Наћи у стварности илустрације за те ставове и тезе политичких уредника. То јест, чињенице које их потврђују. Што индиректније — то боље.

Причица о згоди или незгоди која је задесила тог и тог конкретног човека, име и презиме, сумарни опис, одело, адреса, може да делује убедљивије но чланак — под условом да се као закључак наметне само од себе потребно наравоченије. А на периферији главне матице догађаја могу увек да се нађу такви отпаци: индивидуе незахваћене општом струјом, људи заглављени у кљусе приватних проблема у чијој се перспективи догађаји од опште, битне важности јављају изврнути на главу, умањени, споредни, безначајни, док ситан лични проблемчић расте, надимајући се до светских размера. Уколико таквог материјала за стору нема, треба га измислити, али у складу с можебитним, с оним што се вруће жели да догоди. Инспирације врве. Реченица из рекла-казала, једно уплашено око примећено иза прозора на којем се брзо спушта завеса. »У канцама Опле, Маркосовог Гепеуа«. Какви се бомба-наслови могу извући из саме чињенице да се трком прошло једно место.

Једна партизанка пројури, сусстиже челне, и заустави нас. Тако је бар гласило наређење Делвоаа и Лунда, а у споразуму с осталим делегатима. Она нам га је само пренела. Псујући најгрознијим псовкама из богатог интернационалног репертоара, новинари су се дашћући бацили на земљу,

са жилама које су им искочиле на слепоочницама и врагу, дебеле као палци.

— Ми нисмо робови, ми смо слободни људи! — викао је Роби чим је дошао до речи. Био је апоплектичан. Чинило се — сад ће да му се догоди несрећа.

Али она лепа, црна партизанка која нас је легитимисала на улазу у Амудару, стајала је на стази, с машинком преко груди, и за разлику од нас — задуваних, мокрих, уморних — она је деловала одморно, свеже, глатка, мирна, осмехнута, једва с којом капљицом зноја на слепоочници крај корена тамних праменова. А и те капљице су пре биле измамљене сунцем које је упецло са плавог, својевог небеског длана.

— Наређење — рече извињавајући се љупко, и гледајући нас црним, сјајним очима пуним сажаљења, спремна да нам помогне уколико би коме одиста познано.

— Ја ћу протестовати, то је скандал без премца у историји слободне штампе! — зацакао је Роби и сео под тек пролистао грм дивљих ружа.

— То значи, господо, ометати штампу да врши свој посао.

— То су хуље! — рече Лајонел.

— Будаде генералске.

— Уображена колена! — лицитирао је ћелави Васвос, који је легао у траву раширивши руке — као оборен барокни крст.

— Сама парализа, господо!

— Куга и колера на њих!

Бил запали лулу. Мис Сокрис се врати у предањање, у своје танке, кржљаве зглобове и чашице — врат, прво, па ребра, бедна бедра, и најзад колена. Да је трка потрајала још мало, она би катастрофално, просто испала из себе, толико се била истегла од напора превеликог и за нормалније грађена створа.

— Роби! — обрати му се Нури грицкајући млад киселкаст листић букве — по вашем уверењу Маркос је — бандит. Он је мртав бандит, уз то он није Грк, заправо, он је инострани мртви бандит. Је ли тако? А кад је тако по вашем мишљењу, које сте и малочас изразили, зашто се толико узбуђујете што ће вам десет или петнаест минута касније допасти ретка срећа да интервјуишете мртвог грчког бандита из иностранства? Ја бих са вашим политичким уверењима био захвалан Лунду, или ком било од Лундова, за тај одмор, као за добродошли интермецо.

— Слушајте! — викну Роби оним својим неиздржљиво равним гласом, који као да је излазио, појачан, из интерурбанске слушалице. — Слушајте, ја сам вам већ једном рекао: ја немам уверење, већ запослење — џоб. Мени је свеједно шта ти мислиш — пошто ми је свеједно шта ја мислим, будући да ћу изгубити посао ако не урадим оно што ме мој бос плаћа да радим. То је једино што знам. А једино о чему би се исплатило размишљати, било би да докучим босово мишљење уочи сваког новог његовог мисаоног заокрета. У случају да погодим, добио бих повишицу.

Откуда нова »теорија« да је Маркос странац, питао сам се, изваливши се подаље од стазе на којој су, да се утеше, грчки новинари у кругу почели да причају вицeve.

Шта се заправо крије иза ње? Ко је сүфлирао Робију ту »могућност«? Паде ми на ум опис који је Мис Сокрис дала, распитујући се о Маркосу код људи у Амудари. На влас исто описао га је и Лајонел, и Роби. Сви су се, значи, опили на истом извору? — Харашо! То значи да фотографија — која им је, вероватно, пред пут негде показана као тобоже Маркосова — није истоветна са оном објављеном недавно у новинама, а на којој Маркос није ни смеће тршав, ни мршав, нити му је нос мало повијен. Магла мистерије се

згушњава — како то кажу писци криминално-детективских романа који утичу на формирање дүша и асоцијативних рефлекса англо-американаца у истој мери у којој на нас наша јуначка народна песма.

Дакле, мистерија постаје гушћа. Ножем би је могао резати.

Откуда да Маркос буде странац?

Ја се сетих првих коментара о њему у десној штампн. Према њима »тај бандит« био је Грк, само није имао никаквих школа, био је неук, диваљ, прост дувански радник, рецидивиста, седам или осам пута осуђен на робију, и тако даље. Биографије те врсте имају исти циљ, као и приче о баба-рогама, — да заплаше плашљиве. А који су ти? Симпатизери Маркоса? Па то су »мале карике«, људи с улице, радни свет па, следствено, дувански и остали радници и сељаци. Плашити њих тиме што Маркос нема факултетску спрему, то јест што је један од њихових, обичан дувански радник, исто је што и плашити мекчу решетом. Ништа. Занимљиво је да господа која су на власти у Грчкој, и кад би да демагогишу, не успевају да се отресу својих класних предрасуда. Они кажу радницима: немојте гледати у Маркосу ослободиоца, он није фин човек, господин-човек као ми, он је прост, геачина, будала, неук, обичан дувански радник.

Тешко је, и поред најбоље воље, замислити да би после такве приче радни свет појурео за владиним говорницима да им каже:

— Узмите нас, робени, у заштиту од Маркоса. Мили наши, заштитите нас, страшно смо се уплашили.

— А што сте се уплашили? — требало би онда да их као запита полицајац, коме се још однекуд дими шмајсер.

— Зато што је Маркос прост као ми, а не фин као ви.

Тешко би и сâм још димећи се шмајсер поверовао у тако што. Но — дављеник се и за сламку хвата. Ако исплива, ухватиће се за другу. Конкретно, он се и ухватио за другу. Кад народ није линчовао Маркоса зато што је дувански радник — онда је измишљена друга прича: Маркос није радник него је генерал, али није Грк, јер уопште није Маркос, него је...

Зато ме је Лајонел и питао да ли сам својим очима видео генерала Пека Дапчевића? Зато је наврат-нанос долетео из Софије у Солун и био у трен ока прикључен екипи која одлази Маркосу! Он је видео Пека у Трсту. Значи, он треба да рекне своју ауторитативну реч је ли Маркос доиста Маркос, или је то генерал Пеко Дапчевић, који, за рачун ФНРЈ, буни Грке и води рат против Енглеза — то јест, види, ако те не мрзи, детаље те дрске, клеветничке измишљотине у Цалдарисовом меморандуму.

Но људи нису игле, и ко год потражи Пека Дапчевића може да га нађе тамо где је. Али пре и на самом месецу — но на слободној територији грчке Демократске армије у својству њеног врховног команданта.

Ја се дигох. Држећи елегантно десну шаку на куку, дојахао је генерал Делвоа на високој, белој мазги, просипајући десно и лево осмехе налик на нешто презриве благослове: — Еј, ви пешаци, како сте?

Али Роби се није дао благосиљати. Он скочи, заобиђе белу мазгу и дојури Лунду који је јахао мршаво, рибе кљусе.

— Ја ћу направити највећи скандал. Зашто сте нас задржали? Направићу вам најгору штампу коју је икад пуковник имао.

— Видим! — климну Лунда загонетно главом.

Образована је опет колона и — напред. Новинари су остали у зачељу, али сви у једном реду.

III

Указа се убрзо Кастанофита на другој обали брега: густо зидано село с белим кућама које су вириле из пролисталог храшћа.

Зачеље је, у истој линији са челом колоне, прошло крај постројене групе партизанки које су, на оштру и пискаву команду свог водника прописно поздравиле Поткомисију, с пушкама пред прси.

Оне су биле све једнако обучене, у преправљено енглеско војничко одело. Оружје им је било, можда, уједначеније но у бораца из Амударе, али ипак довољно разнородно да се са сигурношћу могло рећи:

— Партизанија, она стара, драга, права!

Кастанофита је, од устанка 1943. па до данас, више пута паљена; али мека, тршава трава, ничући из ожиљака и црних опекотина згаришта, пркосно се лелујала на истом пролећнем ветру који је свечано надимао заставе и транспаренте над празничном гомилом света, густо збијеном на широком простору пред црквицом из XIV века, у стилу једноставном и љупком.

Ту на тргу било је народа из свих околних села, чак и оних на десет сати хода одаваде. А свако — окупило се у групу око својих барјака, парола и жена повезаних марамама живих боја. Поветарац је развијао крајеве заставе и затезао платна транспарената као једрила, и веселе боје женских пуловера и кошуља — жутих, плавих, зелених и црвених — деловале су још драганије и ведрије. Прозлазећи крај мноштва које се таласало од песама, поклика и осмеха, осећао се, поред живог мириса зноја, и мирис цвећа и ружичастог сапуна, тамјана и штирка, жутих зимских јабука и онај недољиво пријатни, хлорни мирис чистог рубља.

Јоанис, већ од Амударе са сузама у углу ока, преведе наглас строфу пријатне и раздрагане песме коју су заједно певала сад сва села, свако под својим барјаком.

Још Ригас је рекао:

*Српски и грчки народ
Заједно с албанским и бугарским
Своју слободу налазе
У јединству балканских република.*

Мушкарци су певали наслоњени на своје дугачке пастирске штапове од дреновине, глатке, као да су политирани. Утакнуте змијолике дршке биле су од маслиновог корена, махом изрезбарене, и представљале су афродите с косом оплетеном у курјук који се завршавао барокним змијским репом. Но било је и дршки које су биле налик на гуштере, рогате овнујске главе, фантастичне птице, акрепе, ђаволе, али и жир или чашицу лале са стабљиком која се завија у лозину врежицу.

— Хоћемо да Енглези оду! — повика тамни и бркати горштак у црном сукненом оделу. Иначе, већина мушкараца носила је памучне, куповне панталоне и танке, кратке капутиће, на рубу похабаности.

На повик препланулог човека, мноштво заплеска из све снаге. Овде-онде, по који женски глас, пробијајући уједначен, дрвенаст звук плескања, виноу би се светлацаво и сканско, као комадић стакла бачен пут сунца.

Двориште у које смо ушли обухватало је велики квадрат ограђен с две стране високим каменим зидом. Трећи је био порушен од потреса бомбе, која је пре неки дан пала недалеко, напусту брину. Са десне стране, иза срушеног зида, видела се читава коса све до склада, одакле се чуо хук потока, набујалог од топљења планинског снега. У дну дворишта дизала се зграда од грубог,

нетесаног камена, сва изгукана, као да је про-
ткана тврдим, кратким мишићима. С дрвеног бал-
кона, вила се велика грчка застава: бели крст на
плавом пољу.

Зашто нам Маркос не излази у сусрет? —
викну Роби оним својим равним, вапшарским гла-
сом, који је избацивао речи из граа као челичне
кугле из продртог лежаја.

— Држи до себе, господин дувански радник!

— Дувански радник? Горе, странац.

Али нико од новинара није сумњао да ћемо
баш ту срести Маркоса, или оног кога тако зову.

IV

С врха дрвених степеница радознало нас је
гледала партизанка са шмајсером. Она нас про-
пусти, склонивши нам се просто с пута.

Убосмо у собу. У дну, у углу између два
прозора, чекао је сто застрт ћилимом, налик на
пиротски. Према њему био је други, нешто нижи
и простији, покривен табаком плаве хартије. Кусе,
четвртасте столице без наслона, клупице и тро-
ношци распоређени дуж голих, бело окречених
зидова, запоседнути су у трен ока. Но иако овећа
— соба није могла да нас све прими. Уосталом,
недостајало је и столица. Не либећи се, закаснили
су седали на под. Око стола покривеног ћилимом
сместили су се чланови Поткомисије а да их нико
није понудио — сматрали су то нечим самим по
себи разумљивим. На вратима је врело.

Млад партизан — пробијајући се кроз неред
који су чиниле поразбацане ноге новинара обуве-
них у каљаве траперске цокуле, гојзерице, гүмене
чизме и градске плитке ципеле, које су за непун
дан теренског марша изгубиле сваку претензију
на елеганцију — постави на столове две тамно-

зелене флаше с водом. Затим извади из цепа од чакшира мутну чашу од дебеле срче, коју овлаш обриса рукавом и, руменећи, побе излазу.

Имао је зеленкасто-смеђе очи, и као најфинијим тушем исцртане тамне трепавице над топлим беоњачама, кожу нежну као девојка, врло прецизне, а благе црте, прџаст нос и још детиње усне.

— Како се зовеш? — упита га Мис Сокрис, која није престајала да дрхтуљи и да се јежи.

— Атанас Климас! — прегласно, као основац, одговори курир, играјући се збуњено затварачем шмајсера, чији је шаржер вирио из цепа његовог немачког копорана.

— Јеси ли одавде? Или си Грк?

— Славомакедонац, из Костурског.

— Откад си бандит?

Он поцрвене и не одговори.

— Што ћутиш? Јесу ли те силом одвукли у шуму?

— Мене? — Атанас погледа јаросно у мршаву, дрхтаву новинарку, која се окрете Билу:

— Штета, зар не?

— Да су ти брата убили и ти би изишла... ако си за демократију и тако...

— Ко ти је убио брата?

— Зна се ко убија! ... Краљ и Черчил. Ко би други? ...

Енглески и амерички новинари праснуше брзо у прегласан, неприродан смех. Валтер се први поврати и упита снисходљиво, презривим тоном археолошке величине у разговору с урбењацима из околине језера Њасе:

— Лично ти краљ брата убио? — Валтер направи забринуто лице човека који као с једне стране и верује, а с друге се као боји да каже отворено: лажеш, будало!

— Види ти њега! — настави Валтер да се ишчуђава. — А Черчил му помагао. Свећу држао?

Опет грохотан смех искочи — као пајац из кутије. Атанас је збуњено гледао хрпу ногу. »Какве добре ципеле!« помисли, али у њему је кувало. Новинари Грци нису се смејали. Леви су се притајили, узбуђени, у очекивању Маркоса. Десни, уплашени откад су ступили на слободну територију, нису, по обичају, правили од себе сервисни одјек сваког иностраног звекета. Васвос је бледео замишљен и одсутан, као да му пред очи излазе сви његови чланци, читав његов живот. »Не ваља се никад тако експонирати, до врага!«

Павлос — такође. Није био у форми. Он је, истина, дописник швајцарског *Бунда* и нико му ништа не може. Али ипак, он је грчки поданик, на жалост. Са нескривеном завишћу посматрао је како се Енглези и Американци понашају слободно, не плашећи се да би им се било шта непријатно могло да догоди. »Ех, да сам странац, како би ми лепо било! Али немам ти ја среће! Немам!«

— Проклети странци! — промрси с искреном мржњом нагињући се Васвосу.

— Читају ли, ови ту, све новине! А?

Ово »а?« било је кратко али несигурно и клецаво.

Васвос се намршти, прогута с муком пљувачку и одврати шапатам:

— Они мене знају одавно! Баво ме однео, кога врага тражим ја овде?

— Само да нам се једном читав извући! — уздахне Павлос и куцну кришом у даску трношца.

— Неће нас дати Енглези... Али непријатно. Непријатно.

— Енглези? Биће задовољни ако сами изнесу главе. Не знаш ти Маркоса.

— Шта знаш ти о њему?

— Читао сам у...

— Пусти што си читао, реци шта знаш...

— Па то...

— Ја не верујем у оно што се пише...

— Дај боже!... — оће се Павлосу сасвим без везе. И он опет куцну у дрво.

Васвос обори главу, онда је подбочи дланом. Смех се стишао. Атанас је стајао крај врата, сав црвен од речи које су вриле у њему а нису знале како да изађу.

— Дакле краљ? — уздахну гојазни Сиријац, спреман да се опет зацени.

— Краљ или његови бурандадоси — исто. Ја мислим... — поче Атанас својим високим гласом — најглавнији ти је за убиство онај који командује.

— Колико имаш година?

— Петнаеста! — одговори курир с нескривеним поносом.

— Јеси ли учествовао у борбама? — раздара се Роби, спреман да се скандализује, већ унапред згађен.

— Осам пута већ!

— Значи, убијао си? — упита Мис Сокрис и стресе се од зиме.

— Скандал! — премери га Бил. — Тако млад. Балавац.

Али Жермен не издржа:

— Он се бори против убица — рече мирно, готово шепатом. — А ти, Биле? Можеш ли се похвалити? А зову те Лепи Убица. Уосталом, ти ниси ни новинар, ни делегат, прикрио си се делегацији као не знам шта, и најмање си квалификован да се ту скандализујеш. Има ли кога да мисли друкчије?

И Жермен мирно премери делегате и новинаре. Госпођа Питигриа направи покрет раменом.

— Ја мислим да се нисмо скупили овде да бисмо један другом постављали невоспитана питања.

Жермен већ скочи да одговори тој... Али баш тад се појави незнан, дубок, одрешит глас.

Сви се окренуше вратима у чијим је испражњеним оквирина стојао мршав официр Демократске армије. Његов је глас био сув и дубок, лице дуго, тамно, мршаво, с дубоким рупама под оштрим испалим тамним јагодицама. У њихова удубљења лечју песницу да сакријеш.

V

— Петнаест година! — рече, и поће полако столу. — Имамо и млађих бораца. Они носе шмајсер, иако би им више приличила дрвена пушка, уколико приличи пушка. Али ко може да се игра клиса и труле кобиле кад крв тече? Он? — високи официр поглади у пролазу Атанаса по темену. — Ето! Он не може да се игра. Њему су бурандари убили брата, у лето 1945. Зашто? Борио се против Немаца. То је влада сматрала грехом. У доба кад се Црвена армија борила још на прилазима Берлина! То је тако. Да.

— Ви сте Маркос? — диже се Роби, вичући као обично без поштовања и обзира.

— Не. Ја сам Георгиос Јанулис, командант одреда Демократске армије на Грамосу. Врховни командант, генерал Маркос, још није стигао. Али стићи ће сваког часа, ако је у договору с вама, господо делегати. Он је тачан.

Командант Грамоса изговарао је слогама општро, скидано, као да укуцава ексере.

— А! Ви сте Јанулис? Знате ли да су вас у Солуну спомињали сведоци грчке владе: Валтадорос, Анивас и Гациос? И да је ваша глава уцењена? Имате ли шта да кажете на то? — викао је Роби.

Лунд се диже са столице, и не пазећи куд стаје, приђе Јанулису, ухвати га испод руке и изведе из загушљивости собе.

Павлос рече тихо Лајонелу:

— Значи тачно је што нам је рекао гонич. Маркоса нема у овом крају. Зашто смо онда дошли овамо?

Лајонел одговори расејано, клизајући ноктима низ пруге својих сомотских чакшира затегнутих на колену:

— Питајте Лунда. Ваљда му је речено да ћемо га овде срести. Где би другде могао бити колико-толико безбедан?

— На 20 миља од границе?

— Ваљда не у Тесалији?

— *La séance est levée!* — јави се Делвоа и, обраћајући се Зафиридису, који није долазио себи од немира, нареди: — Преведите!

Сачекавши да се његова бесмислица преведе на енглески и грчки, Делвоа климну достојанствено главом и изиђе, извињавајући се свакој ноzi.

Одмах за њим диже се и Роби.

Делвоа уђе у собу прекопута наше, на другом крају ходника, и затвори за собом врата. Када је Роби стигао до њих, неко их је већ изнутра био закључао.

— Какве су то нове мистерије? — викао је лупајући својим смешно малим песницама у закључана врата.

— Хоћемо ли већ једном знати шта је у ствари с тим Маркосом? Постоји ли уопште?

Он је сад ухватио кваку и стао да је цима, вичући:

— Је ли убијен? Је ли Грк? Или странац? Доста нам је мистерија! Лунда, чујете ли?

Десет минута касније, Лунда, стиснута, укочена лица, изиђе и прође крај новинара као месечар.

— Зар без коментара? — навали Роби. — Где је Маркос? Ко је он?

Делвоа испаде из собе као из паре, сав зајатурен, готово љубичаст.

Последњи се појави командант Грамоса. Он мирно и испитивачки укрсти своје очи са нашим, упереним у њега. Он је ишао погледом од лица до лица, и задржао се најзад на Васвосовом, које побледе.

— Где, Васвос? Откуда ти овде? — упита не без извесне нехотичне, лаке строгиости.

— Јанулисе, рођени! — кликну као у усхићењу Васвос. И полете му зането у сусрет раширених руку. Али имао је да се пробије кроз читаву гужву људи око Јанулиса, који после првог изненађења није више показивао нимало воље да приђе Васвосу. У овог су сад сви гледали с разиграном радозналости. Осмех, који се у први мах сигурно зарио у крајеве његових раздељених танких усана, поче да дрхти. Не пробије ли се одмах и не падне ли Јанулису око врата — неће издржати, лице ће му се згрчити. Васвос је осећао на себи погледе чију је искричаву радозналост тумачио као увредљив подсмех. Он последњом снагом ухвати Павлоса за раме, и хукнувши дивље као кад се цепају дрва, гурну га и продре, проби се кроз прва два реда и застаде пружених руку пред Јанулисом, који жмирну посматрајући га као што би публика у позоришту гледала глаумца који лоше игра.

Јанулис се најзад покрену:

— Сећаш се...?

— Како се не бих сетио! Како? Заједно смо студирали у Атини! — окрену нам се Васвос и искористи прилику да, и за себе неприметно, спусти руке.

— Да! — рече Јанулис без страсти, као да не говори о себи, већ о другом. — Ти си ме провалио, тад 1938. Зашто?

— Сачувај боже! Зар ја? Никад! То је клевета, мили мој, најординарнија. Ја одбијам оа

себе тако... тако... Глупости, драги. Чуо сам већ: ко је те... страшне ствари проширио о мени. Ја бих га одмах на лицу места... ја... у те бесмислице. —

Али не дорече шта би учинио, толико је брзајући покрвенео од гнева, док су му ноздрве играле нервозно, можда и индигнирано.

— Али ти не верујеш у то... то јест... у те бесмислице. Је л' да не верујеш у то? Како би ти, тако интелигентан, културан, моралан...

— Знам! — рече мирно Јанулис, без страсти као да је реч о нечем далеком, историјском, исконском. — Видео сам твој записник. Провалио си... То је тако. Да.

Васвос претрну, укочи се, вилица му паде као на мртвацу. Но Јанулис се насмеши одсутно, можда чак и мало сетно:

— Не брини! Све стари, па и неугодна сећања на батине.

— Гле! ожиљак.

И приближи прст Васвосовом образу, пробушеном еласитским метком, али га не дотаче. Само рече: — Ратовали смо? А?

Васвосу заигра опуштена вилица, али Јанулис продужи с досадом:

— Чули смо. Био си код Колчева! А мој се пук 88 пута сукобио са њим. И с тобом. А сад? — Јанулис се насмеши и жмирну као да нишани, али наједном весело, некако обешечачки.

— Дупла игра? Па? Како ти је? Гадиш ли се кадгод сама себе?

Ове последње речи Васвос дочека цвокотанјем које је ситно зазвонило, самртнички. Он се тресао од зиме која се ширила по ходнику. Тако му се чинило. Истовремено, дршћући, он завуче кажипрст као кљун између врата и крагне, гушило га је, није могао да дише. Грчевито је вукао оковратник све док се дугме не откиде и не паде

откротљавши се Јанулису пред ноге, уз танак неодговоран звук.

У тај мах Васвос уздахну дубоко, стресе се и, неочекивано за све, бризну у плач. Страховит плач — саме брзе сузе. И те сузе потекле су без стида, квасећи му цело лице. Цурило је одасвуд из њега: из ока, из носа, из уста, сав је постао мокар и мељав.

— Иди, опери се! — рече кратко Јанулис, трудећи се да се не намршти.

Али сузе су вратиле Васвосу моћ говора:

— Чисти ми — говорио је брзо, без стида плачући и даље — остаћу овде, код тебе, поправићу се, дај ми могућност да се искупим, да погинем као човек! Шансу ми дај. Шансу!

Преводилац Зафиридис прође поред Васвоса и замоли Јанулиса да пође с њим преко у собу, где је Поткомисија већ засела. Командант је умољен да пред комисијом понови оно што је већ рекао Лунду и Делвоу.

— На захтев совјетског делегата — шапну сувише значајно, наглашеним гласом. При том му је лице и даље изражавало усплахиреност. Јанулис пође за њим.

Васвос, погурен, скрхан, гушећи јецаје, сиђе низ степенице. Павлос уздахну.

— Неугодно! — рече неко.

— Каква добра прича! — зачу се неподношљива вика Робијевог гласа, увек као из интерурбанске слушалице.

— То — зачуди се Павлос. — Нема ту ничег за причу.

— Како нема? Два школска друга. Један бандитски...

— Пст! — Павлос окрете главу и зажмури. Роби се насмеја.

— Мени нико ништа не може. Ја сам амерички грађанин и смем свуда у иностранству да кажем шта мислим. Један бандитски вођа сусре-

ће свог школског друга и оптужује га за издају. А овај прво пориче, а после кроз сузе тражи да искупи грехе и погине за бандите. Какав шљам! Нек припазе мало наши каквом свету дају зајам. Нико ту не ваља.

— Ја ћу то друкчије да поставим — рече замисљено риби Валтер. — Ја видим ту на делу племенитост Васвоса, који хоће да својом крвљу искупи грехе вољеног школског друга — бандита.

Бил се насмеши поспрдно:

— Америчка католичка штампа, сер?

Али Валтер продужи:

— ... кога је од почетка већ хтео да изведе на прави пут.

— Мисли ли, сер, на батине?

— Казнионицу треба схватити као завод за поправку.

— Већ видим — рече Бил — три граа у награди: ћутљивог и љутог Комвеја, Робија и Валтера. Ја се кладим на Валтера, он ће вас све, господо, за коњску дужину претећи.

Јанулис изађе тихо из собе где је заседавала Поткомисија.

— Тајна седница трајаће бар један сат. Предлажем — рече поправљајући опасач. — Предлажем вам у међувремену прес-конференцију са мном. Нека изволи за мном ко хоће.

VI

Десетак нас пође за њим. Али већи део новинара остаде. Јанулис нас поведе низ степенице у приземну собу, трпезарију — судећи по дугачком столу и клаупама.

— Прво нам реци нешто о себи! — поче Јоанис. Павлос, који је сео за други крај стола,

близу врата, најдаље од Јанулиса, климну уплашено главом:

— Да, о себи!

Јанулис се замисли. Затим поче одсечно, као да укуцава реченицу по реченицу у наше бубне опне.

— Рођен сам у Ептахори. То је село у овом крају. Грк сам, имам 31 годину. Права сам дипломирао у Атини. Од 1939. сам војник. Рањен сам на Албанском фронту. Предложен двапут за одликовање. До краја рата борио сам се у редовима Еласа. Као и сви моји другови, положио сам оружје 23. II 1945, по наређењу свог команданта. Варкиза ...

— Јесте ли били хапшени, пре рата, као студент? — упита Валтер.

— Да, четири пута. Али нисам био осуђиван. Имао сам среће. Људи који су ме проваљивали нису знали добро свој занат. Је ли, Васвосе? Зар није он ту, с нама? У реду. Да. То је тако.

Јанулис застаде, тражећи шта би још имало да се каже о себи. Али пошто не нађе, закључи:

— Ето — то је мој живот до Варкизе. Обичан живот, сав у неколико података о извесној активности у времену судбоносном по моју земљу.

— Али ти подаци мало говоре о вашој личности! — изусту ћутљиви Комвеј преко зуба. Он је био поборник human interesta, ситних детаља о навикама, страстима и настраностима личности које интервјуише.

— Говоре. Зашто не би говорили? Кажу, на пример, да сам антифашиста. На пример, друг Пацура, капитанос, такође је правник. Истакао се у рату против Мусолинија и био је предложен за одликовање; заједно смо ступили у Елас. Оружје је положио кад и ја. И он је патриота. Зар то није довољно да представите себи једног човека? Истина ... сличних историја чућете у безброј варијаната по Грчкој. Наш народ је демократски и

борбен. Разлике могу да се јаве само у детаљима. Јер живот борца за слободу — то је историја ослободилачке борбе његовог народа. На тој лествици постоје само заједничке пречке. На њих сви стајемо. То је историја. Мој живот се дели, природно, на етапе борбе мог народа — до напада Италије на Грчку, до оснивања Еласа, до Варкизе, до образовања Демократске армије...

— Ви ме нисте разумели — објасни Комвеј љутито. — Ја баш за разлику и питам. Пушите ли, на пример, лулу или цигаре...

Валтер га прекиде мргодно:

— Шта сте радили за годину и по дана између Варкизе и почетка борби на Грамосу?

— Криво се! — одговори једноставно Јанулис.

— У иностранству? — Валтер саже главу, спреман да забележи дуг одговор.

— У Козани.

— Зашто сте се крили?

— У прво време се нисам крио. Али хапшење мог друга Завидиса сигнализирало ми је опасност. А тек што смо сишли у град. То се десило на неколико дана после Варкизе. Завидиса су ухапсили енглески официри под оптужбом да је сарађивао са Колчевом.

Јанулис нас све премери. У гласу се осећао протест.

— А Завидис се на челу 2000 људи борио у редовима Еласа од почетка до краја рата. Био је храбар и смео командант.

Он жмирну, оштро му се лице затеже, све црте — као избрушене, а речи — реске.

— Али ја нисам прешао у стопостотну илегалност после хапшења мог друга. То сам учинио касније, после убиства једног националног гарде-сте, бившег подофицира немачких батаљона сигурности...

Он се насмеши, избрушеност његових црта попусти:

— До септембра 1944. тај је човек носио немачку униформу, примао немачку менажу и борио се против нас под немачком командом. Ја сам га септембра месеца разоружао и — пустио. Рачунао сам, сељачког је порекла, поправиће се. Али у марту 1945. појавио се у Козани. На њему нова енглеска униформа, а чин који је зарадио под Немцима признат му је, бели се на рукаву. Иде Серафим и млатара рукама, гордо маше подофицирским чином. Разумете ли? — упита и премери нас упитно.

— Прошли сте кроз Амудару. Видели сте спаљене куће. Амудару је паљена трипут: под Италијанима, Немцима и Енглезима. У сва три паљења учествовао је и Серафим — тако се звао тај убијени национални гардист, немачко-енглески наредник.

— Амудару је трипут паљена за одмазду — продужи. — Одмазда је реч немачког порекла, али њом се служе и енглески империјалисти. Кад су се гардисти трећи пут вратили из Амударе у Козану, говорили су пијани, по крчмама: »Запалили смо Амудару за одмазду«. Носили су већ каки униформе, али навика — издата. Не заборавају се научене речи ни недела.

— Гардисти су у пешкиру донели из Амударе главу Томаса Зимопулиса. Његово клање је извршено по немачком протоколу за балканска села. Изваћене су му живом очи, затим је дуго боден и најзад заклан. То се догодило 24. априла 1945. У то су време Руси водили борбе по улицама Берлина, а Енглези су мислили да је већ куцнуо час за убијање антифашиста по Грчкој. За извршење тих убиства обратили су се издајцима. Ко би други и могао да им послужи? Схватам. Другог избора није било. Серафим је кажњен смрћу.

— Ви пуно декламујете! — примети учтиво Валтер. — Јесте ли ви учествовали у том каж-

њавању... хм... смрћу? Глупо питање. Јасно — нисте. Зар не?

Јанулис хтеде да одговори, али Јоанис га ухвати за руку:

— Пусти, обичан провокатор. Продужи ти само.

— После 24. априла — настави Јанулис још одсечније — почео сам се крити. Дан победе за коју смо и ми крв лили дочекао сам у свом илегалном стану у Козани. Тамо сам славио 9. мај. Али друкчије но што сам замишљао док сам се борио у брдима. Победа? Јесмо ли победили фашизам, питао сам се? Војну силу нацизма јесмо, али овде код нас — инспирисан Черчиллом и окупационим енглеским трупама — већ ниче нови фашизам. И док се он не победи, заклео сам се, ја ћу победу над нацизмом славити појачаном борбом против неофашизма.

— Занимљиво!... — примети Комвеј фркћући. — Али то ништа не казује о вама, какав сте ви човек. Шта волите?

— У то време Војно тужилаштво у Козани, у заједници са државним судом, дигло је пет оптужби против мене.

Новинари почеше да бележе. Јанулис је повишеним гласом диктирао, општро наглашавајући слоге.

— Оптужен сам за 3000 убиства извршених крај села Петране. То је прва оптужба.

— Друга ми ставља на терет масовна убиства националиста. Њихов број није утврђен у оптужници. Речено је неодређено — масовна убиства.

— Трећа се односила на убиства у селу Скалафари.

— Четврта ме је окривила за четири убиства у селу Хриси.

— Постоји и пета. Да сам агент стране пропаганде. Готово?

Јанулис прелете погледом по лицима новинара.

Мис Сокрис је ексцитирано дрхтала. »Какав крволук.« Пред њеним разрогаченим очима, из којих као да је увек дувао хладан ментолски дах, почело је да тече море невине крви коју је тај човек својим рукама...

Она није могла да скине очи с Јанулиса, који је седео мирно, лако, као што седе људи навикли на напор. »Лице му изгледа неиспавано«, мислила је она посматрајући га, »глава му је као у костура, нигде меса на њој, сама кост и тамна, као штављена кожа, чврсто затегнута уз јагодице и вилице. А руке — мирне, ни грубе, ни неговане, обичне, невелике, средње, нокти ни чисти, ни прљави, сечени перорезом пре неколико дана.«

Јанулис као да је погађао шта мисли та новинарка, с лицем без црта, и очима птичје општрим и злим.

— У свему ме чине одговорним — рече на смешивши се једва приметно — за преко 5000 убиства. Али ми ни у једном случају не приписују да сам сам, својом руком, извршио та убиства.

— То је разумљиво. Реч је о побијеним у борбама које су водили батаљони Еласа под мојом командом од јануара 1943. до децембра 1944. У ту цифру нису урачунати Немци. Ту су убројани само они Грци који су се у немачкој униформи, с немачким оружјем, тукли на немачкој страни против грчког народа. Издајници, дакле, квислинзи, петени, михаиловићи, недићи, павелићи, ралиси, зерваси, како већ хоћете.

— Чему те паралеле? Шта то треба да докаже? — тихо упита Валтер.

— Пук којим сам командовао борио се за то време 88 пута против јединица Колароса и Михалага. Њихове су формације оперисале увек зајед-

нички с Немцима, у њиховом саставу, било као извиднице, било на њиховом крилу.

— За Михалагу сте чули? — упита Јанулис изненада.

Неки су климнули главом, други су замахали одречно.

— Он је погинуо у Солуну пре два месеца, чистећи свој револвер. Сахрањен је свечано о државном трошку, уз учешће префекта, три генерала, два епископа. Са помпом, почасним плутоном, војном музиком, говорима над одром и раком, са венцима, уз учешће свих такозваних националистичких добромислећих и немислећих организација. Чак се у листу мог колеге Васвоса појавила и песмица. Четири китице влажне од суза. Стихови су лоши. Ја сам широк човек. Разумем песнике. Тешко је писати добре грчке стихове у славу рђавог Грка.

— Коларос и Михалага били су команданти Еса, немачко-грчке полиције, уз то су одржавали везице са Пао, енглеско-немачком организацијом, створеном усред рата енглеским новцем и немачким оружјем, у искључивом циљу борбе против Еласа, и сарађивали су са Зервасом, о коме не треба да вам дајем ближе податке. Код њега су скоро увек боравиле разне енглеске мисије. Но 1943. отерао их је по наређењу својих главних савезника — Немаца. После се опет помирио с Енглезима. Али да се вратимо онима због којих сам оптужен.

— У 88 битака с Коларосом, Колчевим и Михалагом, 15 пута сам се сукобио насамо с њима. Истрчали су сувише напред, у извидницу, и еласити су их уништили пре но што су стигле немачке главнине. У остале 73 битке били су солидно укључени у њихов, немачки распоред.

— Мој пук није увек био у могућности да преброји побијене непријатеље. Али ако су Коларос и Михалага пријавили Енглезима 3000 поги-

нулих у борби са мном — биће да је тако. Да. Природно је да они боље знају од мене ко им се од њихових није вратио.

— Мислим, схватате да се у мени све разгневи при помисли да се маја 1945, за време док су још беснеле борбе против Немаца, у Козани, у којој су седели Енглези, сматрало злочином то што смо у 1943. и 1944. убијали фашисте и домаће издајнике!

— Доста то с Немцима. — Већ трећи пут! — рече Валтер скоро стидљиво.

Јанулис, који је говорио мирно, без геста, насмешио се мало, сасвим мало. И тај његов осмех као да је залепршао неким као опница провидним сенкама, преко целог његовог дугог, костурног лица.

— Ја о паду Берлина волим да мислим, често. Али — хоћете ли даље — о оптужбама?

— Да!

— Молим! — климну Јанулис, пошто Јоанис, који је седео уз њега, рече у име свих:

— Само ти продужи, друже!

— Друга оптужба ми ставља у терет неодређен број убистава националиста.

Јанулис забаци главу и остаде тренутак укочен. Затим упита:

— Знате ли шта су охранили? Васвос би вам могао то боље и лепше од мене да објасни. Он је сарађивао с Охраном, истина лабаво и лоше, као све што чини. Али свеједно. Радни учинак је код Васвоса увек — мали. Но њега нема тренутно овде. Ништа, рећи ћу вам ја. Охрана је име бугарског фашистичког Гестапоа. А охранили су они Грци који су сарађивали с њом. Једном речи — издајници. Њихови шефови су се звали Колчев, Ровалис и Димчев. По вашим лицима видим да су то имена чија је популарност далеко дошла. Приликом једне борбе, мој их је пук потукао до ногу.

Колчев и Димчев имали су тад да захвале за своје лично спасење интервенцији немачко-грчких батаљона сигурности. Изненадно нападнут од тих батаљона, био сам принуђен да примим битку са њима и престао сам да гоним Колчева и Димчева, које сам већ био, тако рећи, ухватио за пешеве шињела. То је тако. Да.

— Али трећа оптужба против мене односи се на једну пресуду војног суда 9. дивизије Еласа. Ухватили смо групу гестаповаца, 6 Немаца и 3 Грка, убачених на нашу територију да шпијунирају. Код њих је нађена шифра и емисиона станица. После су и признали.

— Ја вам то све причам не да бих се одбранио, него да добијете слику о томе шта све ова »грчка« »влада« сматра криминалом, шта прогони, због чега убија, и какве људе, с друге стране, опет и награђује.

— Врло поучно! — јави се Комвеј. — Али мене занима...

Но Валтер га опет прекиде и Јанулис настави:

— Четврта ми оптужба, као и трећа, ставља на душу смрт неколицине Немаца, стрељаних код села Хриси. Они су нас уверавали, сећам се, да су пошли у штаб Зерваса да би ступили у везу с неким Енглезом. Могуће. Али ми смо утврдили да нису само залутали на нашу територију него да су као узгред хтели помало и да се информирају о Еласу.

— Како сте то утврдили? — упита риђи Валтер провлачећи дуге прсте кроз замршену, рибу косу.

— Просто. Они су се путем распитивали код сељака о свему што, углавном занима само шпијуне. О броју наших бораца и бројевима пукова, о њиховом наоружању. Сем тога, у овом крају Зервас није имао ни мачке, ни пса.

— Нећете, ваљда, да вам поверујем да сте, од данас до сутра, утврдили којим су се све сеља-

цима они обраћали по обавештења? И најбоља обавештајна мрежа не би...

— Далеко од тога. Сељаци су сами дошли и рекли нам шта је и како је било чим су дознали да смо шпијуне ухватили. А такве се вести брзо прошире.

— Како сте знали да су шпијуни пре но што су сељаци дошли да вас обавесте о чему су се пропитивали код њих? — Валтер је поставио то питање покривши дланом очи. — А емисиона станица? — учини мирно Јанулис.

— Али прећимо на пету оптужбу.

— Она тврди да сам био агент окупатора. Прецизира се чак и ког, каже се нарочито — Колчева, оног Колчева коме сам у 88 битака убио, према првој оптужници, 3000 људи.

— Шта то значи? — продужи Јанулис као да је себе питао, и застаде. — Прва оптужница искључује пету. Борбе против Колчева водио сам код села Лакомати, Пендавриса, Калохари, Ипсила, Несторија, Агије Ане, Фтелије, Месопотамије, Порије, Колокикинсе, Аргос Орестикона, Василијаде, Варике, Склирсе, Аспроније, Перикопија, Поликерасоса, Мелисотопоса, Кефаларија, Тихија, Сидорохорија, Васпарија и... можда је и ово сувише. Али споменуо сам толики број села а да бих вам дао могућности да се распитате сами код сељака, кад и с ким се Јанулис тукао. Како сам, врага, могао сарађивати с Колчевом кад сам му, како то лепо каже оптужба број један, побио 3000 војника од почетка рата до децембра 1944? Видите ли какви су... Али нису краљевски државни тужоци будале који би се хватали у мреже сопствених лажи. Није њихова глупост у питању. То и сами схватате. Него дубоко презирање човека. Краљеви судови себи дозвољавају и луксуз најочигледнијих противуречја. Они не суде — они убијају. А то је, канда, све до чега им је стало да се зна.

— Зашто? — упита Жермен.

— Да би их се демократи бојали. Но ми се нисмо уплашили.

— Да додам још нешто о најновијој оптужби. Постоји, наиме, још једна оптужба против мене. Неки ваш колега ме је малочас у ходнику подсетио и на њу. Цалдарис ме оптужује да сам се после Варкизе склонио у Југославију, и да сам оданде, по наређењу југословенских власти, прешао у Грчку да дигнем устанак у циљу отцепљења Јегејске Македоније и њеног прикључења Југославији. Крај реченице цитирам на основу оног што сам и сам прочитао у новинама.

— Шта велите, занимљиво? — упита Јанулис и насмеја се весело, и сам забављен. Затим престаде да се смеје, али весеље је врцало из његовог целог лица, шкртог иначе у мимици која изражава расположење. То неусиљено весеље зрачило је из његових ватрених очију усабених дубоко под општрицом танког и високог носа. Оно је просто шикљало, наметљиво у толикој мери да се морало питати: како може да стане толико израза и смисла на оној малој површини његовог мршавог и уског лица?

— Ја сам правник — уздахну весело Јанулис и повуче ремен револвера — почећу с чињеницама.

— Крајем августа 1945. извукао сам се из Козане, где ми је претила опасност. Човек код ког сам се крио ухапшен је на улици. Један друг је дотрчао да ми то јави и ја сам умакао на неколико минута пре но што су стигли агенти.

— Побегло сам на Грамос. Сељаци су ме знали из времена борбе против Немаца. Нека од села у којима сам се крио слободна су данас. Агија Ана, Мелисотопос, Варика. А у Кастанофити сам се крио од септембра 1945. До избора 31. марта 1946. живео сам ту, у кући Христоса Папанастасија.

Он погледа кроз прозор.

— Видите ли ону зграду, ону тамо, са зеленим прозорима?

Сви погледасмо у правцу који је показивао његов прст.

— Е, тамо! — рече једноставно. — А овде — додаде — у овој кући, била је жандармеријска станица.

— После се већ није могло ни у селима издржати. Улето 1946. имао сам већ чету.

— Јесте ли добили директиву да формирате чету? И од кога — упита га риби Валтер, не дижући очи с блока. — Ви сте, по свој прилици, комуниста. Комунисти су дисциплиновани људи који не раде ништа без наређења својих виших форума. Или бар одобрења. Према томе, логично је да вас питам да ли сте добили какву директиву?

Валтер је говорио брзо. Но силогизми су одавали његов немир, а дрхтање гласа — несигурност.

— Ко вам каже да сам члан Комунистичке партије? — зачуди се Јанулис. — Да ме питате одобравам ли програм Партије — рекао бих вам искрено: одобравам. То је тако. Да. Колико знам, њене су организације практично илегалне у овим крајевима од пролећа 1945. Откако су се запатили нови окупатори — Енглези. Али занима ме откуд вам претпоставка да комуниста чека у подруму на директиве? Комуниста, ако је то добар комуниста, иступа где, кад и како треба и без наређења, ако га нема, или не може, рецимо, из хиљаду техничких и других разлога да га буде. Да сам јуна 1946. видео монархофашистичког жандара како туче људе или их води у затвор, или напаствује жене, или нишани да убије, ја бих га напао не питајући за дозволу. Но то се десило арукчије.

— Из начина на који говорите, није тешко закључити да сте комуниста! — Речи Валтера биле су општре, али глас се извињавао.

— Па шта и да јесам! Сматра ли се још где грехом бити доследан демократа и добар родољуб? — Јанулис се насмеја реско, тако да се општрина тог подсмеха не изгуби и не ублажи кад додаде:

— Но ви то сматрате. Свакако. То се на вашем лицу чита као уводник. Одиста. Где сте били за време рата? Уосталом, није важно. Ви сте моји гости данас, сви, какви сте. А госту не гледај у душу, кажу код нас.

— Него? — То је био Павлос. Али сасвим нехотице.

— Треба им одговорити што се пристојније може.

— Одговарам, дакле. Први мој иступ збио се у самоодбрани. Дакле, ван сваке директиве. Зауоставила ме је пред мрак жандармеријска патрола на цести и затражила исправе. Неудно. Жандари. Моја два друга и ја извадимо легитимације. Јасно — лажне, друге нисмо имали. Жандари их узели. Сваки по једну. А ми — ненаоружани. Онај што је мени узео легитимацију, чим досрица моје име, диже зао, претећи поглед. Шта да радим? Да чекам директиву? Скочио сам му за врат. Истовремено сваки од мојих другова — кршни младићи — без договора урадио је то исто. И — шта се могло? Разоружао је сваки свога. А како су ти жандари били некадашњи Коларосови подофицири, свукли смо их, и себе обукли. Две пушке, аутомат, револвер и четири бомбе. С тим смо њиховим оружјем почели овде...

— То су чињенице. Само немојте закључити да сам ја иначе љубитељ такозване спонтаности. Није се више могло живети од беса банди, жандара и војске. Њихове пљачке, палежи, силовања, хапшења, батинања, убиства узели су већ такве

размере да су, чим се чуло за наше дело, исте ноћи разоружани фашисти у три села. А сутрадан се наставило.

— Али ја бих наставио о Коларосу. Ми смо га заробили крајем 1944. Носио је немачку униформу. По савету енглеске мисије предали смо га одмах тек образованом редовном суду. Наивност се скупо плаћа. Суд га је ослободио услед »помањкања аутентичних доказа и немогућности провере околности које га терете, с обзиром да се Немци не налазе више у Грчкој«. Осећате ли у формули суда сету, жаљење, шта ли? Да утеше, ваљда, судије, Енглези су Колароса наоружали. Тако је Коларос поново продужио да суди народу овога краја у име новог господара. Отад је лично учествовао у преко десет паљења села и 200 убиства.

— Шта ће вам бољи пример за моје чврсто иако не тако давно уверење да не треба безусловно поштовати легалност, бар не у случају кад непријатељ кундаком и камом дели правду.

— Зервас је, на пример, данас министар јавне безбедности. Он је четири године потајно и јавно сарађивао с окупатором. Сећате ли се да је на суђењу Ралису, који је био немачки председник грчке владе, изишао и он да сведочи против њега заједно с данашњим енглеским председником грчке владе, Максимосом? Зервас, дакле, и Максимос.

— Југословени, којих има, на моју радост, међу вама, разумеће ме боље ако кажем: Ралис је грчки Недић, Зервас исто што и Дража. Дошло: врана — врани очи не вади! Памтите? Свеједно. Испричаћу.

— Сцена се одиграла у атинској судници прошле године.

— Улази Максимос. Свеће се пале, јеванђеље, заклетва и остале формалности.

— Максимос почиње да говори о Ралисовом животу. Такав и такав, похлепан, амбициозан, каријерист, човек без скрупула и морала, егоиста. Прича Максимос и у причи стиже до рата. И тамаан ће о нападу Италијана и о улози оптуженог у том периоду, кад Ралис, дотле миран, почиње да добује по дебелој торби за акта на колену. Добује јако, све јаче, упорно, наметљиво. Максимос се раздражено осврће.

— Ралис престаје да добује. Али је учинио један мали покрет дланом. То је био лаки лук шаке која се диже са жуте торбе за акта ка цепу панталона. Овако. А тај гест код нас може да значи једино: — Припази шта брбљаш одсада. У тапни ми још увек леже докуменчићи — јако неугодни по тебе. Али ако их напујдам и лану — биће: јао и куку... Више није требало. Максимос је схватио Ралисов »гестић«, а како се одмах и присетио каквих је све докуменчића могло бити, помислио је ваљда: паметнији попушта! Окренуо се судијама и дословно рекао без излишних прелаза... »Али од окупације Ралис се променио. Живео је и радио као прави патриота.«

— Ралис — немачки председник грчке владе под окупацијом. Патриота, разумете?

— А исто се поновило са Зервасом. Ралис је и њега »имао у тапни«.

— Судећи по Зервасовој изјави, »докуменчићи« су морали бити још поразнији. Он је изјавио за Ралиса да је »спасилац Грчке«.

Речи не значе више шта значе. »Спасилац Грчке« у вези с Ралисом добија данас призивак исувише крвав. Филолози ће једног дана то забележити. Али изговорена истим устима, реч бандит обележаваће, према томе, Грка који се није мирио ни с првом ни с другом окупацијом. И то нека се забележи. Да.

— Ја сам бандит, господо, а Коларос је био Зервасов војвода. То је најтипичнија фигура кола-

борационисте и ратног злочинца у Западној Македонији. Поред службе Немцима, био је повезан и с бугарским фашистима. »Сигурно је сигурно«. Позната вам је већ та одвратна филозофија слугу.

Не прекидајући говор, Јанулис оде до мале полице са књигама и свескама у дну собе, и извуче из једне фасцикле обичан плав коверат. Отвори га и извади читаву хрпу фотографија.

Таквих смо видели поприлично и код нас. Брадати, дивљи људи с реденицима преко груди, грле се с Немцима за кафанским столом или у шуми. Оно што ме је изненађивало, док сам разгледао те слике, била је баш та ограниченост маште фотографа пред реалношћу. У свим земљама окупирани Европе нацисти су се сликали са квислинзима увек у истим позама и увек, рекло би се, у истом језивом пејзажу. Постоје свега четири, највише пет варијанти. У другом плану слике — гори село, вешају или стрељају таоце, убијају ножем или секиром или силују. То је све. Нацисти и њихови пријатељи волели су, канда, да у првом плану буду овековечени само у једном од таквих четири-пет тренутака.

На једној од фотографија брадати Коларос притиснуо је обема рукама рамена и главу жене у мутној гужви узвитланих сукања, и разголићених ногу до бедра, док је Немац у војничкој блузи, наднет над њом, почео да се свлачи.

Коларос гледа у фотографа и »вицкасто« намигује за сву вечност.

— Коларос је данас — рече Јанулис показујући нам ту слику — капетан у краљевој војсци. Ево вам његове најновије фотографије.

На тој фотографији Коларос се сликао пред берберницом, зализан, без браде и бркова. Али има три енглеске официрске звезде на нараменицама. Нови окупант, нова мода, нови »други

план«, али суштина — непромењена. Коларос — слуга империјалиста.

Снимци су ишли брзо од руке до руке. Енглези би их удостојили само косог, кратког погледа и ћутке предавали даље.

— Коларос је 1945. добио »право« да организује банде. Ту дозволу, с прописно поништеном таксеном марком и житом, издају разне инстанце. Некад префекти, некад средњи начелници, некад сам гувернер провинције. Прамапотписује их увек исти Енглез — генерал полиције Викхем.

— Значи, по вама, Енглези су исто што и немачки фашисти? Енглези се нису борили за слободу?

— За нашу — нису. Али ја нисам ни рекао Енглези као ви. Ја сам споменуо генерала Викхема. Могао бих још да додам неколико десетина енглеских имена. Али њих треба издвојити од енглеског народа, који је у својој већини — демократски. Но ви волите да се вешто клизате по леду више политике, а ја бих се, с вашим допуштењем, зауставио на стварима које боље познајем по расположење Енглеза. На пример, на терору над Словенском мањином...

— Врло добро! — рече Валтер. — Аутономизам! Пристајем.

— Не знам на шта ви пристајете, али ја бих се као Грк стидео да говорим о терору над Словенима у Јегејској Македонији да се с оружјем не борим против тог ужаса. Оно што су ти храбри људи претрпели после Варкизе, превазилази немачка зверства. У ова четири села, кроз која сте прошли синоћ и јутрос, убијена су за годину дана 22 мушкарца и 8 жена. У хапс је бачено и батинано 73 лица. Спаљено је 29 кућа. На отоцима се налазе 252 мушкарца и 70 жена. Ово су цифре, господине. Али ја сам познавао сваког човека, тако да кажем, из садржине тих бројки. По-

знавао сам сестре Ану и Елену. Биле су то храбре девојке, обе плаве, две другарице верне слободи.

Јанулис застаде и рече тихо, али оштро, уз шум налик на резање дијаманта по стаклу.

— Заклане су.

— Ја не могу, кад то кажем, да не замислим њихова лица у тренутку кад су им Коларосови људи забијали нож у бела, девојачка грла. Ана их је морала гледати кротко, тужно, можда зачуђено. Она је изгледала увек мало зачуђена, свим што живи цвркутом птице, потоком, пуцњем, сваком људском речи; и ја је још увек видим тако — мало дигнутих обрва, у неком тихом и меком чуду. Али Елена, која је била бурна и ведра, сигурно им је викала: »Убице!« Мора да их је гребла, уједала, да се отимала, била презрива, пркосна. И њу не престајем да видим: — и сваку од осам жена, сваког од 22 мушкарца. Ја бих о сваком од њих могао да вам кажем какав је био у борби, какав на раду, колико је био спреман да жртвује себе за слободу која треба да припадне свима. Коларос је убијао пре и после Варкизе. Али пре — бранили смо народ од њега. А после? Шта смо радили за тих сурових годину дана после Варкизе? Гризли смо, гневни, своје голе, ненаоружане руке. Уједали до крви своју задушну пучку наивност. Проклињали час кад смо предали пушке. А крв наших другова није престајала да тече.

Јанулис је говорио све типе. Глас му се преслаачио као неком скрамом узбуђења, неким неслућеним дрхтањем, неочекиваним код тог тврдог човека. Он понови:

— ... да тече!

— Ми смо показали доста стрпљења у жељи да престане једном крв да тече. Опомињали, тражили помирење. Симфилиосис. Али десне су банде клале. Народ се ледио живећи и умирући у страху.

— И онда... онда кад се више није могло друкчије, пукле су пушке у име живота, части и независности. Прве — под Олимпом. Свуд по Грчкој народ је разумео њихов прасак.

— Пукле су пушке да престане грабански рат, да буде мир. И народ се одазвао на пуцње. За шест месеци створили смо моћну Армију.

— Прешли смо прву фазу одреда. Имамо већ официра који су свршили курс при Врховном штабу генерала Маркоса. Користила су нам искуства из борби против Немаца, наша, као и искуства народа који су се борили с више среће и смелости, а мање грешака и наивних заблуда.

Није било лако одлучити се на овај пут, и повезати прве изоловане акције гнева, пркоса или очајања у ову нашу данашњу Армију. Али избора није било. Или се дати стрељати или поћи путем наше националне револуције од 1821. и отпора од 1941.

— Скорбут је у планинама скоро стопостотан. Ратујемо од 1940. Од мириса барута многе већ хвата вртоглавица. Доста нам је искежених, насилних смрти. Али продужити борбу за демократију и независност, то је још једина наша могућност... Онда, разумљиво...

— Како да не будемо верни нашим мртвима и одани живима око нас? Одазвали смо се гласу хероја који су пали у борби за слободу. Имамо ли је? Да су живи, наши би пали јунаци наставили да се боре. Је ли могуће схватити то, и — чекати, крај њихове раке, да се доврши недостојно копање наше сопствене?

— Урадили смо што би и они урадили.

— Пошли смо нас тројица, убрзо нас је било стотину. У првој борби, где је већ учествовала читава чета, већа половина наших бораца била је наоружана вилама. А на првом митингу који сам одржао у првом ослобођеном селу, рекао сам да се боримо за мир, за помирење, за демократију,

за владу у којој ће учествовати Еам, у сразмери која одговара његовој стварној снази, а народ је додао: »А шта је с амнестијом?« — Све се то — рекао сам тад — може остварити мирним путем само ако оду Енглези. То је прво и најважније. А тако кажем и сада. Само се однос снага у земљи отада бескрајно померио у нашу корист. Нас је читава Армија.

— То је врло узбудљиво — јави се опет Валтер, седећи на клупи смерно, онако дуг, кракат и неспретан, с коленима скоро до плоче стола. Он није престајао да мрси нервозним, дугим прстима рибе прамење косе. — Врло узбудљиво чак. Али ја нисам ту дошао да ме узбуђујете лепим и бираним речима, мада иначе ценим ова племенита узбуђења. Ја сам, овај, новинар, и мени требају чињенице, голе, неулепшане, врло прозне. Реците ми какав је ваш однос према Еаму. Да објасним. Ако нисте комунист, ви сте еамит, што је, мање-више, исто. Пароле које приписујете Демократској армији у ствари су — познате пароле Еама. Треба ли слутити да између вас и њих постоји споразум?

Јанулис се затури полако, не скидајући помало презрив поглед с њега.

— Ми нисмо чланови Еама, ми смо борци Демократске армије. Никаквих политичких ограничења не постављамо пред оне који нам прилазе, ако хоће да се оружјем заложу за захтеве које сам споменуо. Али тачно је да наше пароле коинцидирају с паролама Еама. Како би и могло бити другачије кад знамо да Еам представља цео грчки народ и да најтачније формулише све чежње — народа који представља? Збиља, не би се рекла истина кад бисмо тврдили да су постојале, или да постоје ма какве везе између нас из Слободне Грчке и Еама на окупираној територији. Нити би било паметно у овим условима и помишљати на успостављање икаквих контаката.

Али понављам, никакво чудо што се наше пароле подударају кад смо и ми у Армији — део народа, његов оружани део.

Јанулис се заустави као од неке нове мисли. Валтер му постави брзо још једно питање.

— Ја сам вас питао пре десет минута нешто у вези с Македонијом. Преврћући белешке, приметио сам да ваш одговор није био довољно, како да кажем, исцрпан, довољно... потпун. Мене, у ствари, занима како то стоји са аутономизмом у Македонији. Је ли јак покрет тај НОФ о ком се говори на сваком састанку Анкетне комисије?

Јанулис покупи фотографије по столу и отвори их у руци као карте.

— Славомакедонци су се покрили славом у свим борбама које је водио наш народ. Они су пролили толико крви да имају права да траже равноправност. И дужност нас Грка који смо се с њима и крај њих борили, дивећи се њиховом јунаштву, наша већ данашња дужност захтева да им то право признамо, срећни што ће једног дана у демократској Грчкој, какву заједно желимо, бити места за све који хоће да с нама продуже живот у слободи после седмогодишњег смењивања три окупације без предаха, италијанске, немачке и енглеске.

— Али то није аутономизам! Ипак код нас постоји нешто што би заслужило то име. Но потражите ли инспирацију тог нечег, доћи ћете неизбежно до Балканског одсека Интелигенс сервиса. Аутономиста је код нас мало. А сви су се компромитовали за време прве окупације. Они су компромитовани у очима народа, не у владиним. Изгледа чудно да баш Енглези подупиру аутономизам. Но тако је. То је једна од фикс-идеја њихових агената још од 1943.

— Код мене је 1944. био на Вичи капетан Еванс — продужи Јанулис. — На том сектору имао сам против себе, поред Немаца, и Колчев-

љеве банде. Оне су биле одлично наоружане и опремљене. Немци нису штедели. Давали су капом и шаком квислинзима. Међутим, нас — Енглези нису наоружавали.

— Ја сам, разуме се, тражио оружје.

— Али Еванс је увек одговарао: »Сутра! Добићете га«. А сутра би одложио ствар опет до сутра. Тако схваћено сутра, значи: никад. Кад сам му то пребацио, рекао ми је: Колчева треба пуштити на миру, иако је немачки човек. Јер ако га уништимо — објаснио је своју мисао — Немци ће бацити за покривање тог одсека три-четири пута више своје војске но што је тренутно имају овде, и ми им не бисмо одолели. Само бисмо упропастили позиције које држимо. А оне су нам неопходне за остварење плана *Кивотос*.

— Разуме се, ти су му разлози били исисани из прста.

— Шта је то *Кивотос*? — упита Жермен, а Јанулис одговори:

— То је план команде на Средњем Истоку који се односио на евентуалне операције десанта у Грчкој. Датира од почетка 1944. Но као што је познато, *Кивотос* није никад остварен. Ми смо протерали Немце пре но што су Каирци почели да мисле на могућност његовог остварења.

Ми на Вичи нисмо могли чекати да стигне Евансово »време« из Каира. Нападали смо непријатеља и отимали му оружје. Еванса је наша »идиотска непослушност« доводила до очајања. Тад је отпочео по селима јавно да агитује против борбе. Селацима је отворено говорио да не треба да помажу нас, него Колчева. Хтели су да га убију. Ми смо га спасли батина и смрти.

— Интересима које је он представљао није ишло у рачун да Елас расте и стекне ауторитет и снагу којима би се, у име независности Грчке, супротставио плановима о њеном поробљавању. Како је Елас ипак јачао, Колчев је пред одлазак

последње немачке регименте проглашен за витеза дупле игре неочекивано и за самог себе. Еванс га није ударцем мача подигао у чин витеза. Улогу мача је одиграло повлачење Немаца, свежањ фунти, и потреба новог окупатора да се наслони на некакве »урођеничке« снаге.

Валтер се колебао. Затим се одлучи и постави питање које се већ дуже кувало у њему. Он отвори велику генералштабну секцију овог граничног појаса 1:50000.

— Одавде до албанске границе нема више од 10 до 15 миља. Да ли су владине граничне трупе у поседу караула на овом сектору?

— Биле су до јануара. Тад нам се предало, после 15 минута борбе, 60 војника и официра са потпуном спремом и оружјем.

— Закључујем да ви од јануара чувате Грчку од евентуалног напада Албаније. То је врло интересантно.

Јанулис се насмеја:

— Мислите ли и на британске империјалне путеве? Њих не! — рече и кврцну прстом по карти. — Грчкој не прети никаква опасност с те стране. Али на основу исказа Вракаса, официра који се предао, грчки граничари су добијали врло прецизне и ауторитативне инструкције да провоцирају инциденте на албанској територији. На овом сектору, откад ја вршим, силом прилика, и дужност граничара, влада апсолутан ред и ништа га не нарушава.

— Хвала! — рече Валтер. — О томе сам већ читао у *Ризоспастису*.

— Драго ми је што читате понекад и добре новине! — одврати хитро Јанулис. — Сигурно је господин британски или амерички новинар, не знам тачно, у истом листу читао и неутешне вести из Индије?

Уто неко закуца снажно на врата. — Напред! — рече Павлос тргнувши се.

Убе крупан партизан, кривошијаст од зарасле ране на широком врату.

Он војнички поздрави Јанулиса.

— Хоће ли ови да ручају ту или у кантини?

Под »ови« кривошија је подразумевао све нас.

— Могу овде. Биће једноставније — одговори Јанулис, устајући лако с клупе. Затим принесе руку капи.

— До виђења.

Кад изађе, Валтер погледа:

— Шта кажете? Није комуниста! Да пошљем стенограм његове изјаве, не би престала да ми се смеје сва редакција, макар се у њу вратио и после десет година.

Кривошија поче стављати пред сваког од нас четврт таина, а две партизанке које су ушле за њим носећи војничке порције на дугој дасци, разделиле су нам ручак — густу јагњећу чорбу.

— Мирише на месо! — јави се Лајонел с врата. — Хеј, цуро, овамо за чичу! Где што је поцрвенела. Дакле, Маркос треба сваки час да стигне.

— А мени? Зар не видиш да сам се избеумио од глади? Знаш ли да си бап лепушкаста? Мој пљунути тип, а?

Роби се зачуди кад девојка поцрвене, и очију пуних суза, остави неподељене порције, окрете леђа и изиђе, скоро истрча из собе.

Лајонел диже прст увис.

— С партизанкама се не треба шалити.

Роби поче да виче:

— Зар сам се ја шалио? Откад је бити учтив — шала?

Чиришки је стао крај прозора, не усубујући се да непонуђен седне. За њим уђе и Васвос, умирен, препорођен, сигуран као дућаница у своме

дућану. Он седе за сто, зграби комад хлеба и прстом зовну партизанку.

— Другарице, дедер овамо!

— Шта сте чули о Маркосу? Шта вам је причао друг Јанулис?

Лајонел с ироничним нагласком понови његову последњу реч.

— Друг?

— Ништа о Маркосу, а ви? — упита Валтер.

Бибиси прогута кашику чорбе и погледа у таваницу.

— Неће да нам кажу где је. Тврде да је још јуче обавештен да смо стигли у Амудару. А јутрос је, веле, пошао најбржи и најбољи курир кога имају с писмом у правцу Маркоса. Мутно и нејасно. Зашто он није овде?

— Кажу да би било добро, ради наше сигурности, да одемо дубље на њихову територију. Тако... за још једно пет сати хода.

— Сигурности? Ко би нама нешто? — викну Роби не прекидајући грицкање хрскавичавих ребараца.

— Не нама, али Маркосу! — рече Лајонел.

— Ко хоће да се клади да он уопште више није у Грчкој? Цео је виц у томе, зар не?

— Генерал Маркос треба да стигне сваког часа, рекао ми је један одговорни друг.

Васвос, откад се пријавио добровољно у одред Јанулису, хтео је да изгледа обавештенији од осталих.

— Ђути, Васвосе, ти си се данас обрукао.

— Зашто, Роби? Мене је узбудило њихово лепо понашање према мени. То је центаменски.

— Он говори о твом понашању, не о њиховом — умеша се Чиришки, који је сео тек кад га је Роби позвао довикнувши му: — Чекаш ли да паднеш у несвест да би ручао?

— Нико те не пита! — одврати Васвос грубо, изгубивши наједном дотадањи продоховљени осмех срећног неопфита.

— Ја само кажем.

— Куш док си читав. Јер ако станем да се присећам твојих телеграма и чланака, биће ти вруће и преко зеница.

VII

После ручка отишао сам са Жерменом, Нуријем и Јоанисом у заселак Могилу, на три километра од штаба Јанулиса. Домаћин, гурав, необријан Македонац, с лукаво резаним косим очима, дочекао нас је у чарапама на степеништу своје куће. Око његових ногу просто је кипело од деце. Али он нам је одржао свечани говор, »сан живота нашег«, и то на црквенословенском језику, »језику праотаца из времена Ђирила и Методија«. Децу је узнемирио дедин дубок глас и његове назалне, неразумљиве речи. Најмаља су бацала очајне погледе на мајке у белим повезачама. Жене су крајевима кецеља брисале врхове својих носева. Но и мајке и деца изгледали су уплашени само док су мировали. Чим преста неразумљив говор и Петар нас понуди да уђемо и унесемо словенску, слободну срећу у њихов дом, двогодишње цурице су блиснуле и поново се и њихово зацењено кикотање и мала мишја цика придружи граји одраслије браће. И Петар, попут Јоаниса, није знао да остане природан кад се узбуди.

Петар нас уведе у гостинску собу. Иако је пловиио читавим светом, он је, да би сад изразио сву своју срећу, намотавао у реченице дугог даха бесмислене речи. А радио је некад у Огњеној Земљи и Аустралији, Немачкој и Абисинији, познавао је Индију и Кину, и тек се уочи рата, пун

прича али без новаца, вратио у родни крај, где је после двадесетак година избивања затекао место две кћери које је оставио у пеленама — унучиће у истом повоју. А отада их се сваке године рађало бар још једно.

Знао је књигу и постао учитељ у засеку. У прастарој сеоској црквици, у коју нико није залазио, поред старог, узбудљивог првоточног иконостаса — »који чува живе јерусалимске стенице што су их крсташи на повратку оставили делом и код нас на чување и приплод« — пронашао је и тешку старословенску књижурину са словима, »свако као људски нокат«. То је била нека хроника, мутна и тјуробна. Говорила је о поколењима и мукама. Пољско цвеће би два дана мирисало на тамјан и стару, невидљиву прашину кад би Петар, лети, изишао у поље с хроником да је на миру чита међу овцама. Но најчешће би је листао у зимске вечери при петролејки, док би у камину пуцкетала ватра од сувог грања, а дивљи јануарски ветар уносио кроз оцак далека завијања планинских вукова.

Зашто не говори природно и просто, питао сам се слушајући његове говорничке приче прошаране црквеним речима?

Зашто сматра да то цицкање изискује од њега »прилика и словенски обичај«? Но тек кад га, сат касније, прође прво узбуђење и он се ослободи терета среће, превелике за њега, његова реченица спласну и поче да тече јасно и просто, облачећи садржај који је излагао речима по мери ствари, као рукавица руку. И појавио се, тек онда, иза дотле превеликом срећом надувених бесмислица, пријатан, драги лик Петра, старог, искусног, паметног аргатина.

Решили смо да се сви обријемо, и он с нама. Његова кћи донесе вруће воде, а он је у кошуљи, раздрљен, сапунајући се, продужавао да нам прича гласом који је постајао све мекши, уколико

слободнији. После бријања попили смо по чашицу уза, грчке ракије од аниса, и пошли затим натраг у штаб, уверени да генерал Маркос треба сваки час да стигне. Петар је кренуо с нама, да види свог »врховног команданта«.

— Иако сам цивил, ја само њега признајем.

Слободан, нескочањен више, раскрављен, навикао на радост, он је причао једноставно:

— Ово сад — ни принети пређашњем! Пре, на сваког борца Еласа долазила је читава енглеска мисија, а данас, главно је: Енглези, напоље одаваде. А чим их је Маркос потерао одаваде, одмах је настала слога, а и живот је постао лепши. Не може се народ ни волети мирно међу собом док Енглези гледају. Урокљиви су, рекли би стари. Било шта било — далеко им маглена кућа!

Петар је ступао уским путељком, прескачући локве и воде што су се спуштале низа стране. Снег је копнио у планини и потоци су се надули и осилили, примајући воду са свих страна.

— Маркос је командант и човек каквог нема. Ја га нисам видео. Он је доле, углавном у Тесалији, али курири који су га видели причају да и кад станеш мирно пред њим, дишеш лако као да си »вољно«.

— Ти не би! — примети Јоанис. — Ти си се и пред нама укрутио.

— Нисмо ти ми на срећу навикли, па кад је осетиш, удари ти на срце које забатрга исто као од великог страха. Како и не би. У моју словенску кућу дошла на конач два Титова човека! Па да се не разбијеш на парампарчад! Али — видиш — сада већ може да се дише. А биће да има људи пред којима си увек слободан. То због њиховог другарског прилажења и погледа. За Маркоса — сви тако веле. Он као да није човек од простог меса и обичних костију. Месо му је — крв, а кости — јунаштво. Другог у њему и на њему нема. Али кад се обрати некоме, осетиш најглавније:

најмилији си му. Тако причају. Као да те је одувек знао, ценио и волео. То је говорио и стари Михаил, који обично ником, ни себи на реч не верује. Њему Михаилу, кажеш: »Како си?« А он почне да се опишава: »Ето. Речи лажу, сам гледај, шта ја да ти кажем!« Али и Михаил је о Маркосу говорио исто као и остали који су га видели. Само је то навео на његово: »У поноћ да каже: зора је, зора је и ништа друго, па прст пред носем да не видиш. Не брини — Маркос види.«

На пољу, пред црквом, вило се коло. Борци, девојке и момци с пушкама по коњанички преко леба, уз свирку хармонике и зурле, држећи се овлаш за прсте, играли су јуначко, критско коло. Коловођа, страшно црн и витак борац, кудраве, сјајне косе, одбацивао се лако од земље, и дочекивао на жилаве ноге као на опруге. Час би клекнуо, забацио главу и пружених руку скочио, завртео се око себе, загребао врхом цокуле о ледину, клизнуо напред, ухватио се опет за коло које га је пратило ситним корацима, час би се одвојио, полетео напред, као да јуриша на непријатеља. Но одједном би се тргнуо као да је рањен и изгубљеним покретима потражио другове, с њима прелазео пола круга, и опет здрав, смелији, лакши, полазио у нове јурише.

Али тог би пута коло кренуло брже за њим, не заостајући никако, а кораци коловође, све компликованији, жустрији, смелији, нису скоро ни додиривали земљу.

Црни партизан је очито играо битку, сав занет њом. Он је истрчавао гурајући телом невидљиве непријатеље, извијао се ударцима, повлачио се, падао на колена, дизао се све неоодољивије, никад уморан, никад побеђен.

Он није играо само ногама и гипким телом, него и лицем. И његово лице је казивало драму борбе за слободу. Изгледало је да је то коло на-

стало сад, да изражава етапу по етапу, последње године ослободилачке историје грчког народа.

— Не, коло је прастаро! — рече Петар. — Најстарије које постоји. Је ли тако, Никос?

Ократки старчић у морнарској, пругастој, закрпљеној мајици испод гуња, потврди пуним, као науњеним басом.

— Најстарије.

Недалеко од нас, Американац, пуковник Милер, разгледао је заједно са Сиријцем секцију костурског краја. Изгледа, игра га није занимала.

— Највише 15 миља до границе? — изговори Инглези.

Петар, као и Никос, знали су енглески. Обојица су пловили једно време на истом броду. И некако се и заједно вратили кућама. Само Никос је био из Агија Ане.

— Толико има, али у ваздушној линији. Идете ли нашим сељачким стазама, треба и свих 20, и више.

— О, па ви говорите енглески — обрадова се Милер. — Јесте ли били у Америци?

— Радио сам тамо више година! — одговори Никос.

Пуковник, коме нека бесмислена горчина није силазила с тупог врха носа и са усана, ушита одједном с поверењем:

— Колико би требало коњанику да стигне од границе до нас? Пет сати?

— Толико.

Сиријац намигну лукаво и самозадовољно:

— Тачно пет сати, као што је вечено. Шта сам вам казао? Знаш ја моје птице. Мавкос је у Албанији. Јасно, кад стигне, пичаће нам пвиче. Али мени подвалити неће. Ја њима не вехујем.

— Како вас није стид, господине!

Петар их је погледао више зачуђено него гневно.

— Говорити тако... — да сте деца па да разумем. Ја не знам тачно где је наш генерал, али он је увек тамо где је битка најжешћа у Грчкој.

— И то! — рече Сиријац, који је зауставио руку у ваздуху и погледао иронично Петра. А кад је овај престао, Инглези настави да гестикулира. — Скећем вам пажњу. Фанатично повелење у своје вође. Ти су људи саванахоле, флагеланти. Папа је безгешан. Вехујем јер је апсурдно. Молим вас, двадесети век.

Милер климну одобравајући главом и окрете своја широка, горка, неправилно резана уста Петру:

— Јадни човече! Схваташ ли шта ће од вас бити?

— Зашто?

— Прегациће вас све. Немилосрдно.

— Ко то?

— Ви сте побуњеници! А све су владе одувек имале право да вешају бунтовнике.

— Нека дођу само. Наша Армија ће да нас одбрани. Зато она и постоји, да нас брани.

Инглези покуша да се насмеје презриво. Али његово: Хо-хо-хо! није звучало сасвим убедљиво. Милер је потражио аргуменат без апелације.

— Моја земља стоји иза владе против које сте глупо устали. Разумете ли? Читава Америка. Шта ви ту онда можете? Глупост. Зашто сте се побунили?

— Није се могло друкчије живети. Стрељали су, клаали, силовали — рече Никос и пљуну.

— Свеједно. Сада ће и да вешају. Јер ми не попуштамо. Где станемо, ту остајемо. Шта наумимо, то учинимо. Шта ту можете ви с вашим пушчицама? Играчке.

— То су добре енглеске пушке, шаржер — десет метака. Да смо их имали пре три године колико сад, протерали бисмо много брже Немце.

А они, Немци, видите, помагали су исто неку грчку владу. Но ми смо се и тад побунили против оне немачке владе Ралиса, као ово сад против Цалдарисове, коју ви помажете.

— Али разумејте, Америка није Немачка. Ми смо добили рат. Добијамо и мир. Овај је век — наш, амерички. Ми ћемо слати влади тешко оружје. Авионе, топове, тенкове!

Милер погледа Петра, да види ефекат својих речи. Али овај слеже раменима више упорно но немарно.

— Ви само шаљите, ко вам брани. А ми ћемо отимати. Ви терајте своје. Нама се наше зна.

— О, видећу те ја кад почне да стиже наше оружје куд треба! — То је већ било речено с љутњом.

— Оружје увек стиже куд треба — рече благо Петар. — Немци су га давали Зервасу, а ми му га отимали. Требало нам. Ви ћете га на исту адресу слати, а ми — опет отети. Не бисмо, да имамо свога. Али немамо. Према томе, док не буде оно што сви овде хоћемо, мораћемо узимати оружја где га има, и борити се.

— А шта хоћете? Аутономију? — Сиријац искриви јетко своје у лук савијене усне.

— Ми кажемо: »Напоље Енглези«, али њихов Интелигенс агитује за аутономију. То је њихова ствар. Ми смо против.

— Слушајте га, Милеху! Зар не говохе сви исто? Они које смо видели у затвохима, и ови овде. Иста пвича: Интелигенс. Али како само изговахају ту веч! Да човек помисли да је у питању мафија, састављена од непиходно злих и пакосних интвиганата који увек хаде за инат оном што ту зову »демократске масе«. А знате ли, пости свет је исти и у Сивији. Ништа није досадније од развоха са самозваним петставником такозваних »демократских маса« — а увек су исти. Па веците да Интенационала не постоји. Гохе је сад

откад је званично нема, ја вам кажем. С њима се може само — чвстом вуком. То хазумеју. А ово вам кажем на основу личног осмогодишњег искуства.

— Зашто, кад сте сви за Тита, не одете већ једном њему? Усрећите га, ми ћемо вас све пусти — срећан пут!

Милер се враћао на »свој« предлог за решење питања »аутономије«.

— Ко би остао у Грчкој? Цео народ би хтео слободу као што је код Тита. Је ли тако, Никос?

Никос потврди. Но он је био Грк. Милер продужи нестрпљиво:

— На вас Словене ја мислим. За Грке ти не брини. Лако ћемо ми с њима. То је већ наша и њихова ствар.

— Каже се, лако ћемо — а оно после — крв! — рече Никос својим науљеним басом.

— Ти си жив, води о себи рачуна док још можеш. А ти — окрену се Милер Петру — док је још могуће — пресели се Титу.

Петар жмирну:

— Грбове не можеш на леба па понети. Нити их пред собом гонити као стадо. Два су ми брата овде погинула. Оба млађа од мене. Ту остајемо, где смо рођени, друкчије не може.

— Онда ћете висити. За вас друго не вреди. И то ћете убрзо висити. Ја вам то гарантујем.

Затим уздахну. Тврдоглавост ових простака почињала му је ићи на живце. Он погледа горко у небо. То би требало и код њега, као и код Биби-сија, да значи: »Досадно, али ја сам стрпљив«.

Но гласно рече:

— Све то нема смисла. Да се још пет година борите — победити не можете!

Но Петар прихвати изазивање.

— Првих десет година једино су и тешке. После се човек и навикне. А ми се већ седам — бијемо. Ето, пре петнаест дана су нас митраљи-

рали Енглези. Некад се бежало, врискало, а сад ништа, навикли. Имамо искуства.

— Видео сам чауре. Италијанске, а не...

— Можда су чауре италијанске, али авиони су енглески.

— Доћи ће и амерички. Стрпљења. Али ја вам од срца саветујем: будите паметни.

— Да је од срца, рекли бисте: »Борите се храбро!« А не бисте нас плашили вешалима. Но ако сте дошли овамо да то говорите народу, онда боље...

Сиријац прасну:

— Наводу! Увек они исто — навод! Он теби, човече, говохи. Ти ниси навод.

— Ја сам Петар, тачно. Али Петар, то јест ја или Никос, или неко трећи... све је исто. Што се тиче жеља и слободе. Према томе, кажем народ јер сви ми хоћемо да смо слободни.

— Опет! Навод! А шта је то слобода? Нек ми се објасни једном.

— Хладно је. Хоћемо ли унутра — упита Милер Сиријца Инглезија, који спремно пристаде. Затим се окрену Никосу и Петру и пружи им тужну руку:

— Волео бих да вам могу рећи до виђења. Али не верујем да ћу вас икад више видети. Ни ви, ни ико од ових ту што играју или се смеју и разговарају, неће још дуго. Који дан само. Мени лично, као човеку — жао је и вас и свих који ће прерано умрети. Али тако је. Човек треба пре свега да је паметан. А то значи да спозна интересе човечанства као целине.

— Слушајте, пуковниче, ми смо овде брђани, планински народ, поносни људи. И није нам ово — прва буна. Образ је светлији од живота. Тако ми велимо. Јесте ли чули за Илинден? Тад смо се дигли на Султана. Страшна је сила он био. А ми — сами. Али — дигли се и ударили. А сад? Нисмо сами. Имамо савезнике свуда по свету.

И код вас чак, у срцу Америке. — Мислим на народ. Он не може бити непријатељ нама који хоћемо слободу.

— Ох! Он мисли да ће му Стаљин помоћи главу из штранге да извуче.

— Нек нам поживи он и Русија, не бојимо се да ћете ви ваше извући. А за наше, шта срећа да. Јер видиш, Русија, то је таква сила да вас све, колико год реакције има на свету, стрпа у дуванску кесу и да вас носи три године дана, не би, части ми, знала да има дувана.

Али Милер му сад већ окрете мрзовољно леђа и повуче Сирија за собом. Осећао се увређено, али није то хтео да призна ни себи.

— Чекајте, још нешто, куда журите наједном? — Петар се створи пред њима.

— На Илинден 1903. били смо сами. А сад имамо и Стаљина, Тита, Енвера, Димитрова — то нису имена људи, него целих народа, као Маркос код нас што је име сваког доброг Грка. Али и код вас у Америци живе људи као ми — они се не зову Труман. Ја не знам како гласи то име америчког народа, али оно већ постоји и оно је с нама и са свима који би хтели слободу. А што се тиче слободе — она је човеку нужна за живот као јело. Па као велим — успори Петар — немојте хрлити толико умом преко мора, може вам изненада букнути пожар под трonoшце.

Игра се на тргу завршавала, усталасана, живља, радоснија, у правом ковитлацу. Црни, витки коловођа скочио је напред, окренуо се око себе и, широко размакнутих руку, сачекао, непомичан, као исклесан у камену, да стане зурла која је пустила свој највиши, страшни, победнички звук, сличан људском гласу.

Коловођа се звао Вракас. Потпоручник, који је пришао Демократској армији 31. јануара 1947, на челу 60 граничара из караула на грчко-албанској граници.

Прозори штаба осветљени петролејкама сижали су се на још беличастом зиду као два тек разбијена, лакирана жуманца. Лајонел ме повуче за руку.

— Хајдемо до Јанулиса. Не можемо, ваљда, да чекамо ту до зоре. Ја бих легао. Али постоји та ствар с Маркосом. Ако дође — ко ће нас обавестити? Требало би звона да звоне или некако да нам се јави. И ја сам распоређен у Могили.

На стубишту је горело кандилче. Још нематеријалнија, Мис Сокрис, сва од сенки, водила је разговор с лепом, црном партизанком на стражи, оном која нас је пустила на слободну територију. Махи — се звала. Заправо Андромахи, али како Махи значи борба, сви су је тако звали. У Армију је дошла с три пушке. Сама их је отела. А отада је у свакој борби стицала наново право на своје име. У борби се осећала као риба у води, хитра и мирна. Али иначе стално је говорила:

— Рат је права несрећа.

— Каква ти је то пушка? — питала је Мис Сокрис дршћући као од зиме.

— Машинка.

— Ко ти је дао?

— Отела сам је од једног који је добио од нашег краља.

— Енглеског краља?

— Краља ког су нам Енглези довели.

— Јеси ли се послужила њом? Убијала? — Лице Мис Сокрис је скоро увек изражавало лако гађење, слично оном које се јавља на лицу болесника у ватруштини кад му поднесу храну. Али очи су јој се ексцитирано раствориле, пратећи сенке на лицу партизанке. Махи одговори меко:

— Рат је права несрећа. Страшно је откидати од човека живот. Шта друго он има?

— Замисли — продужи замишљено — донети на свет дете, читав један огроман живот. А? Јесмо ли рођени да стварамо живот или да га мецима бупшимо? Знаш, тешко је мени да гледам и кад дете мушици откида крила. И она је — жива, мислим. Али шта се може. Човек, ипак, не добија крила кад лети авионом, него кад је слободан. А за слободу мора још увек да се гине и бори.

— Многи од вас убијају?

— Несрећа! Али борба је таква. Свако коло има своје кораке.

— Колико си убила од почетка? — шапну Мис Сокрис.

— Не знам. Пуцала сам у свакој борби.

— И сваки од вас овде је убијао?

— Бранили смо се.

— Има ли вас пуно који се... браните?

— Сваки дан све више...

— Колико?

— Шта? — упита Махи не разумевајући у први мах.

— Вас, војника. Колико дивизија?

Махи се трже.

— Јесте ли ви војник? — Сенке на зиду су узнемирено задрхтале од оштрине и строгости гласа којим је Махи поставила своје питање.

— Ја сам новинар — одврати шапатом Мис Сокрис.

— Па што се распитујете као неки шпијун за војне тајне. То није лепо. А после, то вам код нас више не вреди.

Мис Сокрис начини покрет руком као да хоће да покупи све своје разбацане сенке. Но оне као да су се опирале. Она поче да силази низ степенице бесадрајна. Сенке су се истезале за њом. На њено танко лице без црта пао је само мали део мрака.

Тад се Лајонел приближи партизанки, безбрижан, с равнодушним, широким осмехом без израза.

— Је ли Јанулис у канцеларији?

— Није — рече Махи.

— Јеси ли дуго у партизанима? — упита је Лајонел.

— Четири месеца. Изипла сам пре Божића.

— Зашто?

Махи се потруди да му објасни, с неуморношћу невиних и чистих.

— Чули сте шта су радили у Фтелији? Ми смо одмах прво село до њих.

— Не знам шта су радили.

— Силовали! Четрдесет жена и девојака су силовали. Пет их је умрло истог дана.

— Ко је то учинио?

— Они! Бандити.

— Бандитима зову вас.

— Не може то. Бандити су они који се буне против народа и не дају му да мирно живи. Бандит или фашиста, значи исто — пљачка и убиство. Ми смо — Демократска армија. За Маркоса си чуо? — Е, то смо ми. Народна војска.

— Ко замењује Јанулиса — упита Лајонел, коме се почело да жури.

— Капитанос Пацура.

— Где је?

— Не знам да ли се вратио. Он је изипао си-ноћ да дочека жену и дете. Ето, на пример: бандити су му заробили жену — Махи застаде, затим додаде замишљено — пре две године, кад је била трудна. Зашто њу? Али тако се то догодило. Испричаћу вам.

— Дошли су њега да ухапсе, нису га нашла, одвели му трудну жену у хапс. Они можда и не мисле пуно на зло што раде, јер им је туђ

живот — свеједно. Да ли ће бити рђаво или још горе — не брину. Главно им је да је људима страшно. А то је најлакше постићи. Одвести недужну жену уместо невина човека, код њих је исто, јер мрзе људе и њихову срећу. Не чуди се. Ја увек о томе мислим, па знам да су срећа и доброта тешки, као свако јунаштво. И тако — тамо се, јадна, и породила. Кћер. Пре три дана је пустили. И, ето, долази са кћерком. А мала оца не зна. Питајте Пацуру колико му година има кћер. Чућете га где каже »годину и по робије«. Да се целу зимску ноћ не исплачеш. Прво сунце што је мала видела имало је решетку преко лица. Али бандитима — свеједно. Они као да с брада високог гледају човека. Сваки им дође исто ситан и једнак. Бубица. Па пљуну — врло важно. Они само за себе маре — као и све друге животиње. Али народ — то су прво и прво, људи...

На стубама су се зачули брзи, двоструки кораци. Сиријац и пуковник.

— Јанулис?

— Изипао је.

— Шта ћете ви ту? — упита Инглези Лајонела.

— Идем да спавам. Смештени смо на пола сата одаваде. Мислио сам да кажем Јанулису да пошаље курира по нас, ако Маркос дође током ноћи. Хоћете ли ви да то удесите?

— Ваља не мислите да ћемо ноћу джати седнице? — рече Сиријац. — Није седница — баклава, ни Макос — хамазан. Можемо и сутра пхе подне господина да испитамо. Али неће он ноћас доћи. Има вазлога да уопште не дође.

— Роби? — упита Лајонел и насмеја се као посвећен човек. Сиријац превуче руком преко пуног лица.

— Штета — рече — што нисмо повели неку дактилографкињу, сад бих баш имао вољу да

диктивам своје утиске. — И окрену се Махи, која не скиде с њега озбиљан поглед.

— Лепа? — намигну. — Пемшава за мој укус.

— Подсећа ме на Италијанку, неку тамо код Фиренце.

— Причајте. Ја волим да слушам ратне авантуре.

Американац се наслони на прозор, горак око усана и носа.

— Налазили смо се у Баварској. Сваки дан смо вршили вежбе с момцима. Било је доста попуње, све неки жутокљунци. А наређење је гласило: свршити обуку за недељу дана и спремити се за десант. Ја сам тачно знао шта је било у питању. Требало се спустити у Померанију. Разлог — да се зауставе Руси на линији испод Штетина. Међутим, није дошао до те акције, највеће у историји рата. Три падобранске дивизије! Ти Руси су пребрзо направили продор и заузели Померанију. Покварили су нам план, једном речи. Нас прекомандују онда за Италију. Ради дискреције. Фиренца. Ах, Фиренца! Повратила се већ од ратних узбуђења, излоси сјајни, жене лепе, барови до зоре, а ми још заглашени од рафала, прљави и крути од рата. Но, лепота и мртвог оживи. Почео је за нас најдивнији комадић рата. Крај његов на помолу. Победа у цегу. Мирнодопске бриге трују унапред само слабиће. Војници су то осећали, нису се трезнили. Ја сам пијан пролазио кроз музеје. Слика се не сећам. Али кад сам се пробудио једног јутра, крај мене лежи — девојка. Црна, непозната. Мало подсећа на ову. Само — дотерана. Нокти — као крв. »Одакле ти?« — питам. »Из музеја« — каже и пољуби ме. »Зар смо већ тако далеко?« упитам, а она: »Још много даље«.

— Врло згодна пича! А после? Платили и — збогом?

— Не! Били смо већ венчани. Пуна три дана. Али ни трезан нисам имао да се стидим свог пијаног избора. Лепа девојка. Провели смо два месеца заједно, онда смо се развели. Имао сам »фијансе« у Тексасу. Дао сам јој реч, ако се вратим... Човек је сентименталан кад одлази од куће — у рат. А моја »фијансе« није, да видите, ни ружна, лепша је била од оне Италијанке, само тело јој није никад мирисало на женско месо него на сапун из фрижидера. Уопште... Али реч везује цента, како се каже. А отац јој је утицајан сенатор. И тако, по повратку, ја нисам ни отварао више своју дрогерију. Бацио сам се на политику.

— Интесантно! — насмеја се Инглези. — Али сад ћу вам ја испричати нешто моје. Пависко...

Х

Петар је изишао на праг чим је чуо псе.

— Епонити вас чекају већ добрих по сата.

— Какви, омладинци? — упита Жермен.

— Све учени, студенти.

Три младића, с оним страсним одушевљењем које прво пада у очи на лицима омладинских активиста, устала су и пружила нам руке присно и поверљиво.

— Зовем се Ламбрино — рече један ошишани, омален, блед као да је скоро из хапса изишао — и дошао сам заједно са својим друговима Геџосом и Панајотијем да вам причамо о нашој омладини.

Нури извади бележницу, а Ламбрино поче да прича полако, дајући му времена да запише сваку реч. Био је озбиљан, као да држи предавање.

— У округу — рекао је — сви су омладинци у Епону. Рећи — Епон, или — омладина — на исто се хвата.

Нури се замишљено почеша оловком по коси.

— Зар у костурском округу нема Вена?

— Шта је Вен? — упитах мање упућен у скраћенице.

— Монархистичка организација омладине! — објасни Геџос неким сочним, свежим гласом, али Ламбрино га прекиде:

— Вен! — Они сем управе и неколицине буржујских синова немају никог.

— Ништа им не помажу ни повластице, ни плате, ни пушке којима покушавају да наврбују омладину. Сем у Рупишћу и Костуру, где постоје јаки гарнизони, Вен није нигде другде успео да отвори чак ни просторије. Док је Епону, међутим, пошло за руком да окупи омладину на слободној и окупираној територији.

— Зашто? Чиме се тумачи такав успех? — Жермен је, канда, решио да вечерас не »проблемише« као синоћ.

— Чиме? — Ламбрино се замисли, тражећи разлоге. Бацио је поглед на своје нокте, отро их о чакшире и погледао у жуту знојаву петролејку која се димила.

— Опет мешају с нафтом! — примети, а затим рече:

— Широко је то питање. На све стране — отворено. Не знам с које стране да приђем, за шта прво да се ухватим. Шта да кажем? Да нам је младеж демократска? Јесте, демократски је расположена сва наша омладина. Да наши идеали, племенити и хуманистички, најбоље изражавају оно чему она тежи? Сигурно, и то је истина. Да су активисти Епона храбри, пожртвовани, вредни и способни другови? Нема сумње. Тако је.

Да нам акционе пароле, извирући из насушних потреба дана и година, налазе увек одјека у душама младих? По себи је разумљиво да је тако, и да друкчије не може бити. Да је Епон задобио поверење омладине залажући се први и борећи се неустрашиво за остварење слободе и независности — без којих је немогуће живети? Очигледно. Да смо увек први формулисали сваки омладински проблем, постављали први политичке и опште задатке и указивали на једини могући пут за остварење срећнијег живота омладине и народа? И то је неоспорно. Дабоме.

— Али колико бих још таквих питања могао да поставим? Само, чему? Нећемо, свеједно, истрпети све одговоре, а ни паметнији нећемо постати, продужимо ли да хвалимо наш Епон. А без позитивних оцена рада Епона, ништа се не би разумело и објаснило.

— Тако је — обрадова се Геџос.

— Које су данас ваше основне пароле?

Геџос пружи руку Жермену:

— Таква питања волим. Ево укратко: »Симфилиосис — помирење«. То је прво и прво.

Ламбрино рече:

— Помирење омладине је практично остварено. Она је сва у Епону.

— Друга парола — настави Геџос — гласи: »Нека стане крв која тече!«

— Практично, на слободној територији та парола значи: »Јачајмо Демократску армију«.

— На изглед — парадоксално! — јави се Панајотис и скупи уста. Широко, квргаво, црвено чело му се набра. — Јачај војску да крв не тече. Бори се боље — да не буде борбе. Како то? Али тако је.

— Што брже ојачамо, то ћемо пре разоружати монархисте. А чим их разоружамо, имамо приде и мир.

— Седи, идеш пет! — Панајотис запљеска весело Геџосу. — Тачно је рекао. Ми скидамо маске привидним парадоксима, једноставном, простом истином, оном најпасуљарнијом. Рат су почели монархисти и њихови Енглези. Повели су га против народа. Крв нам је потекла на све жице. Како је зауставити? Оно што је истекло, не може натраг. Како, ипак? Тиме што ћемо потући народне непријатеље, оне који задају ране, отварајући им их. Дотући их, другим речима. Јер они су насрнули на нас као исукани ножеви. Ми им сад задајемо поразе, и враћамо, да тако кажем, нож у каније. Пут миру иде преко њиховог пораза. Јер вука нећеш тронути блејањем. Фашисте нећеш бацити на колена слабошћу, већ снагом јачом од њихове. То значи: чим их прегазимо — рата више нема.

— Али на окупираној територији: »Нека стане крв која тече!« — значи друго. Оно што се пре рата звало »А-ми рад!« — рече Геџос.

— Значи: мобилисани војници, синови народа, баците оружје, или још боље, с оружјем у руци пребегните на слободну територију и ступите у редове Демократске армије, како би крв ваша, како би крв народа, престала да тече.

Ламбринос се помери. Панајотис и Геџос га погледаше.

— Наша трећа парола гласи: »Општеномодно братство свих демократа!« — примети Ламбрино, не без педантерије, и продужи.

— То је борба за јачање јединства нашег епонског фронта. Али сем те три основне пароле, ми велику пажњу посвећујемо дизању општег културног и политичког нивоа младежи. На слободној територији водимо уз то снажну пропаганду за побољшање здравља омладинаца, начетог слабом исхраном током ових седам година рата.

— Разуме се. — упада Геџос — то је све могуће систематизирати на слободној територији, где је омладина махом у нашој војсци. Онај њен део који још није под оружјем, обрађује на задружној основи земљу осталу без власника, и учи занате и школе. Поред основних школа постоје стручни течајеви за пољопривреду и друго, и три ступња политичких курсева. Лекара имамо приличан број, студената, и уопште квалификованих интелектуалаца, такође.

— На окупираној територији, с које сам недавно дошао — рече Ламбрино — ми радимо на јачању наших организација. Оне су, углавном, илегалне, од децембра 1944, у целом срезу. У самом Костуру легалност, боље рећи опасна полу-легалност, трајала је до маја 1946.

Геџос га добродушно потапша по леђима:

— Причај им шта су вам радили! — рече.

— Шта су радили? Бацали бомбе на наше седиште, и то пет-шест пута. А седиште Епона у Костуру удаљено је свега три куће од полицијске станице. Једном су жандари, предвођени енглеским официрима, скинули нашу епонску заставу коју смо истакли за наш празник...

— То је 23. фебруар.

— Дан Црвене армије...

— На дан Црвене армије, 1943, основан је Епон.

— Да, али ово што вам причам десило се 1945. Енглески официри су нам поцепали заставу и спадали је на тргу. Ми смо одјурили у општину да протестирамо. Новопостављени председник општине нам је рекао:

— Застава — метар и по свиленог платна, по толико и толико метар... ево вам признаница, новац подигните на благајни.

— Ето што је буржујски елемент — натупшти се Геџос. — Пас један!

Панајотис му стави благо руку на раме:

— Што се жестиш? Он ништа не разуме и не види док не преведе на језик новца. Он је више за презриво жаљење. Замисли колико нама каже реч — застава! Шта се све не покрене у нама! И јуриш, и јунаштва, и муке у полицији, и друго-ви који живе пуним плућима за друге, копајући својим костима стазу онима који су још пуцолци будућности. Кад кажем застава, ја видим весело црвено лепршање на ветру, светло вијорење које ме прожима до средине сржи. Застава! Толико смисла и крви, толико поноса и самопрегора и младости која под њом корача с осмехом, ружом преко целог лица! А онај тамо трапави, сити председник општине у Костуру, да би је замислио, мора да каже: метар и по свиленог платна, по хиљаду метар! Све у свему, хиљаду и по драхми. Какво сиромаштво људскости!

— Чиста лирика. Излишна! Дозволи да ја сад теби кажем: препоједноставњујете, друже! — Ламбринос стисну танке усне у лукаво суздржан осмех.

— Слажем се с Ламбриносом — рече Геџос. — Костурски председник је фашиста. Он је хтео да нас увреди. Да каже: може нам се да цепенемо ваше светиње — платићемо вам их по дневној цени свиленог платна.

— Правилно, Геџосе! Мислиш ли, Панајотисе, да председник општине не зна шта је светиња? Разби му икону у ћошку, месту драгом свим пауцима! Убиће га кап! Зна он. Него је циник, пас.

— Цукела! Он је добро знао да нам није до новца! Ни он не би продао своја буржујска уверења за паре, мада би њему тако што могло у извесним случајевима да буде и схватљиво и, у неком смислу, у стању да се оправда његовим класним купо-продајним моралом. Кеш енд кери! Али ми! Ми! Ех, мани! Ја не могу ни да кажем

шта бих све урадио ако нам падне шака. Протело се псу да вреба заставу која је гледала Немце у лице, али и у леба — где су најшири. Под њом је толико другова погинуло...

— Чекајте, другови, више реда! — стаде умиривати Ламбринос Гедоса и Панајотиса, који се спремао да одговори. — Наше миле другове из Титове Југославије и Француске Тореса занимаје више подаци неголи ове ватрене, али бесмислене речи.

Онда се окрену Жермену и мени и обухвати нас једним погледом својих срећних очију.

— На пример, пишите. Седамдесет посто бораца Демократске армије чине омладинци. — Али одмах допуни: — Но то је разумљиво. Чекај. Причаћу вам о Леринском округу, о 106 његових села. Тамо је одмах после Варкизе ухапшено 3500 епонита. У гоњењу наших учествовали су и енглески војници. Пред затвореним домом Леринског Епона, априла 1945, чували су стражу Енглези и жвакали гуму.

— Како их није срамота? По чему се разликују од Немаца? — плану Гедос.

— По преживању гуме! — рече Панајотис гласом који још није сасвим престао да мутира.

Али Ламбринос настави:

— Тих дана је убијено четири друга, 580 их је послано на острва. Тодора Антонијадиса, члана окружног комитета Епона, ухапсили су Енглези у његовом стану и предали жандарима, а ови судијама, који су га осудили на 20 година робије. Тачно на толико су га проценили Немци 1942. Али тад им је побегао после годину дана. А и сад би могао већ да је негде на путу. Није он човек који би се мирио с тим да за слободу седи. Он за њу воли да се стојећи бори.

— Немци су га осудили зато што није имао код себе оружје — а Енглези: што није имао

дозволу за оружје, које није имао при себи кад су га ухапсили. Да га је којом срећом имао, не би им пао шака. Више од 80% грађана Лерине тражили су петицијом да се пусти из затвора, изјављујући под пуним потписом да су убеђени да му је подметнут онај револвер — тобоже пронађен, накнадно, у његовом стану.

— Бесправље буржујско! — гунђао је Гедос. — Шакалска перверзија.

Ламбринос настави, с извесном педантеријом:

— Марта 1945, тачно 29. марта у подне, враћао се друг Папајоанис кући, на ручак. Срео сам га у алеји и продужио с њим. Небо је било као суза, а сви кестенови у светлом лишћу — пуни ласта које су на њих пале да се одморе пре но што продуже на север. На углу смо се растали. Нисам стигао да учиним ни двадесет корака, кад се присетим да сам заборавио да му кажем нешто у вези са послеподневном седницом комитета. Угледао сам га, под кестеновима пуним вреве и покрета. Права птичја железничка станица! Папајоанис иде алејом, млатара рукама, гледа у ласте. Ја таман да га зовнем, а један кржљави младић рибоплаве косе, с љубичастом мрљом на слепоочници од подлива крви, идући му у сусрет, извади револвер и у пролазу опали двапут: трас — трас!

— Убицу сам препознао: Параскеви, из Вена, иначе хитос.

— Папајоанис се сруши. Ја појурих за младићем, али су ме три жандара ухватила и задржала — кобајаги: легитимацију, молим! Ко си? Одакле си? У реду! Пардон!

— Убица, Хитос Параскеви — нестало је у међувремену. Сад је негде у Енглеској — студира.

— Тако је било код нас! Сарандула Пападопулу, пионирка, девојчица од 13 година, дете још, ухапшена је маја 1945. Жандари су је прво тукли, као што се деца туку, затим је кињали мукама којим се муче комунисти: пендреци, боксери, воловске жиле, цепке под нокте; најзад, поручник Делијанис, бесан што не признаје где су јој родитељи, сломио јој је крхку ручицу преко свог длакавог жандарског голог колена. Био је тад у кратким енглеским колонијалним панталонама. Да, сломио, као што се ломи врбов прут. После је још газио. Али мала Сарандула, љупка тамнопута девојчица са смећим кикицама и малим младежом над горњом усном, није хтела да каже где јој се крију родитељи, осумњичени да су ликвидирали једног издајника. Бацили су је у затвор на бетонски под, без неге, завоја, чак без воде. После недељу дана умрла је девојчица.

— Ох, ја знам шта је мржња! — шкрипну Ламбринос зубима и стаде да нас гледа очима које виде иза зида голо, жандарско колено убице.

— И ја знам! — понови Геџос за њим.

— Али ја никад нећу разумети зашто су ти официри, ти наредници и остале анонимне слуге империјализма, тако свирепи и грозни кад је то неефикасно у суштини.

Панајотис је поставио питање, црвен као рак од обрва до корена косе.

— Разуме се неефикасно! — Геџос се почеша обазриво под оком. — Или обрнуто, чак. Јер после убиства Сарандуле, и клонули су се исправили, и понова кренули у борбу набијени мржњом, као нове батерије струјом.

— Може ли борба за одржање једног поретка — стаде Панајотис да уопштава — да се оправдава пред собом таквим злочиним? Да је у питању најбољи *ratio regis*, упрљао би се дефи-

нитивно и изгубио право на постојање пред обичним *ratio vitae*. Али поредак који бране Делијаниси није најбољи, није ни добар, он је данас најгори поредак, неофашистички, империјалистички. Због чега све те свирепости? Због чега сав тај неред, немир људи, та гужва, окупација, због чега ја, ето, не читам и не пишем песме, него ратујем? Зашто Геџос не студира агрономију, Ламбринос не диже бране, не производи бицикле? Зашто? Шта је у питању? Некаква цивилизација? — »Живот на који смо навикли« — каже Черчил. Шта је то живот на који су навикли?

— Пориц и јаје са сланином ујутру, а увече чај с кексом.

— Не, Геџосе, није то...

— Па и ја знам да није то, него експлоатација, глупа и гадна пукотина преко лица земље.

— Пукотина која дели сите од гладних, излишне људе од радног света — оног света који даје смисла и лепоте целој земљи и свима осталим звездама. А њихове војске, које гусеницама миле на све стране ради одржавања њиховог »начина живота на који су навикли«, газе Индусе, бичују Црнце, сатиру Кинезе — пожутеле од глади.

Панајотис је устао и стао да говори гласно, страшно.

— Али ни те њихове војске нису навикле да живе животом на који су — вели Черчил — лордови навикли. Шта оправдава плаћенике? Зашто они мрзе? Двоструки је злочин лордова. Први, што не презају и сами да свирепо убијају, и то само зато да се не би »одвикли од навика« које ни по чему нису такве природе да не заслужују да буду изнете из себе — као што се дешеве износе. Али и друго, што не стижући сами да убијају свуда где то захтева одржање реда или, боље, нереди њихових навика, закупују убице. Лордови узимају у службу ножеве и шаке, за-

једно с душама и не дајући им да се дигну на пут воље, свести и љубави којима човек очовечује своју судбину. Они унаказују све који им служе онемогућујући им да изиђу из животињске прошлости на друм који води у свет радости и среће. На наш пут! — Наш пут! посејан сломљеним рукама Сарандула!

— А Деспина? — плану Ламбринос. А Деспина и Аницис Кевреки — мучене струјом да би одале илегалну штампарију? Оне је нису одале! Убили су их. А друг Вирон Хаџи, убијен у Ксеномеру? А другарица Христина Кјатиџи, из села АLINE, силована и обешена наглавце с бајонетом забоденим до дршке у своје оскрнављено девојаштво? Скинули смо је с крушке дивљаке мртву, док су црне зукаре у ројевима излетале из ње. А десет епонитки из Агио Пантелејмона, силованих и тучених моткама и везаних за трансмисионе каише стругаре као за средњевековно коло? А Деспотос, млади радник, на истој стругари, жив претестерисан по дужини парним тестерама, као облица од које се праве талпе? А на три кришке претестерисана, од главе до трбуха, његова трудна жена?

— Доста! — викну сад Нури. Глас му је био, упркос раздражености, болан и таман од сузне, неочекиване тежине. — Што ме мучите? — настави. — Ја сам из земље где су престале да се осећају Черчилове навике. Наши су омладинци навикли већ да буду љубав и поносна зеница целог народа. Ја не могу више да слушам вапцу језиву историју. У мени се све кида од вапих прича. У њима вас бију, бију, само бију и убијају. Доста већ једном тог шкргута, те ваше крви што тече. Ја је осећам као своју. Али у исти мах, свом снагом за коју сам способан, осећам да су свуда по свету историјски прошла времена кад се од омладине тражило да само стеже зубе и ћутећи пада на стази, коју крвљу, без оружја, треба да

прокрчи слободи. Што не ударите и ви једном! Што не ударите, богаму, по онима »што су навикли«, али тако силно да им се очњаци разлете у парампарчад и да их заувек прође воља да ради својих навика, насилном смрћу, одвикавају народе од слободе...

— Зар нисмо на нашој слободној територији? — зачуди се Геџос, а Ламбринос објасни:

— Да нисмо вратили немило за недраго, зар би нас било, нас и ове веће половине слободне Грчке? Ми смо прво ћутали и трпели. Једно време, два времена, три времена. А они клали, жарили, палили, последња зла од нас чинили и задавали целој младости дуги бол. А кад је наша снага, затегнута до краја, исклизнула из руку којом смо је задржавали, она је полетела незадрживо на њих. Такву експлозију гнева нико још овде није видео. За 20 дана ликвидирани су све банде по планинама. За две недеље је разоружано 780 фашиста у 50 села леринског среза. Сузбијен, сузбијан, заустављен, задржаван гнев народа пролио се Грчком. Ова територија је ослобођена у једном даху. Закукали су фашисти. Њих је мало. Али народ је опет слободно одахнуо. И чим је одахнуо, почела је да се организује Демократска армија. Да се бол не би поновио.

— Ја ћу вам конкретно испричати како је то урадио мој друг Војнис Пантелис, члан ОК Епона.

— Он је — поче Геџос — удеио да га позову у монархофашистичку војску. Можда је и мобилисан, просто-напросто, без удешавања, случајно. Свеједно. Но чим је добио оружје, побегло је с њим из кадра дванаест мобилисаних младића. То је било пре годину дана. Почели су да четују. Где чују да су фашисти, ето и њих, с подмазаним отварачима. Њих дванаест имали су три митраљеза.

— Код Аспроје су се, у августу, борили цео дуги дан, њих 36 већ, против 300 жандара и вој-

ника. А увече је лежало 80 мртвих фашиста. Баџач смо заробили, три нова брена, пуно пушака и десетак машинки.

— У бици код Лехора, Војнис је заробио 21 војника. Сви су остали с нама.

— Тако је настајала наша Армија и ту, и свуда по Грчкој. Као активна самоодбрана.

— Да објасним само — рече Ламбринос. — Терор је био неподношљив. Прогоњени, видећи да ће их гоничи стићи и убити, у очајању су се окренули и голоруки хватали острвене псе за гупе. То је историја првих пушака. Једна је звала другу. Друга трећу, трећа је тражила митраљез, он — десетину, она — чету. Батаљони, бригаде и дивизије долазе затим.

— Ја бих вас нешто питао, није ми јасно — рече Жермен замишљено. — Пази овако. Ви имате већ Армију. Је ли тако?

— Јесте.

— Армија је створила слободну територију, скоро државу. Али и на окупираној територији живе поданици слободе коју сте ту извојевали — ваши другови. Њих настављају да гоне. Ви сте за себе освојили слободу, борбом је чувате, али шта радите за њих, с ону страну Лијакмона? Како их штитите? Другим речима, какве су перспективе развоја Демократске армије?

Ламбрино уздахну и погледа Геџоса, који напући сочне усне. Панајотис брзо запали цигарету и нагло увуче први дим. Грање у камину је догревало, жар се на рубовима већ огртао у белачасти пухор, скривајући своју топлоту дубље у себе.

— Позивате ли конкретно другове на окупираној територији да формирају јединице и да се боре тамо на свом терену, или да прелазе овамо? Агитујете ли...?

— Наша Армија је никла у одбрани од терора. Докле год постоји терор монархофашиста,

докле ће га и они гонити! — одврати Геџос, опрезно.

— Али њега треба истребити, не само прогонити.

— Слажем се.

— Значи, Армија не треба да остане само дефанзивна?

— Не треба. Терор не слаби, већ расте. С њим расте и наша народна Армија, супротстављајући му се.

— Другови који стално бораве и раде на окупираној територији не знају много о нашој Армији, не агитују за њу. Али ми који понекад одлазимо до њих не говоримо им где смо и шта смо, у четири ока, невезано и незванично, сасвим приватно, неопонитски, непартијски, кажемо, на пример: »Кад би мени запретила опасност, ја бих — Маркосу. Тамо је моја част, моја држава и војска. Кад ми се онемогући рад и опстанак у граду, продужићу борбу другим средствима. Пут у брада је данас једини часни пут епонита. Затвор је бескорисно и у крајњој линији опасно жонглирање у тренутно још отвореној чељусти фашистичке звери. Био бих кривац у очима народа ако бих се тамо нашао у тренутку кад подемокраћени панцер-тигар или лав окупатора шкљоцне вилицом. Јер нико од нас не мора да чека да га ухапсе и да га у затвору растргну кад дође до тога, а доћи ће. Него у шуму треба, Маркосу.«

— Тако ја говорим. Ја, на личну одговорност. Све друго била би провокација. Разумете ли нас, другови?

— Разумем — сад! — рече Жермен живахно и радосно. — Синоћ су ми нешто слично рекли. Али тек сад ми је могло да постане јасно.

— Има доста људи овде; но битно је да се у условима мира не може на исти начин, као у време рата, водити борба за независност. — Пана-

јотис такође устаде, стави руку на уста Ламбрину и рече: »Дозволи«.

— За време рата је Ралис просто био квислинг, помоћник и слуга окупатора. Али данас се окупатор јавља као слуга, помоћник и тако рећи квислинг — легалне грчке владе, изабране на такозваним демократским изборима.

— Разуме се, избори су били најперфиднији фалсификат воље већине народа. Влада има легалности колико бајонета, а окупатор не служи њој, него она њему. Али енглески режисери мислили су да монтирају грчку драму онако како сам вам прво рекао. Но ми нисмо остали у улози добре и лаковерне публике — улози коју су нам наменили у алтернацији с улогом кротке жртве. Грађански рат је дигао завесу пре но што су кулисе учвршћене или постављене. Истина је допра до маса.

— Захваљујући вама из Демократске армије.

*Петнаести март
Могила—Кастанофито—Могила*

I

Петар нас је пробудио кафом и с паклом предатних цигарета из »свјатјаше резерве«, којом се није послужио ни у најцрње дане кад се »легално гладан, без наде да ће се сутра ручати«.

— Само од зла увек има горе. Док од посете Титових Југословена не умем да замислим боље.

— Чудно — рече посматрајући нас с уживањем како се умивамо, облачимо и сркућемо кафу — стари кажу: »чувај за црне дане«. Али ваљало би обрнути. Чувати је лепше за беле дане који ипак морају да свану, као ово мени данас. Да сам изгубио веру у њих, не бих ни вас ни себе имао чим да усрећим јутрос.

— А и паре, за које пословица тврди да су беле... — поче Жермен.

— Паре су увек црне.

Целим путем до Кастанофита престижали смо велике групе људи из удаљених села који су прескакивали поточиће и после, сачекујући један другог, певали док се не би опет сврстали у редове и полазили с раширеним транспарентима. Сунце је већ пригрејало, сенке су биле кратке али густе, с осојне стране коломија.

*Борба, борба, борба, борба, борба
Македонски народе,
Народе.*

Момци и девојке Хиљодендрона ступали су чврсто, скоро војнички, и певали раздрагано себи и птицама које су цвркутале над њима, и свему што је постојало на слободној територији. Њихово је село у равници опасно жицом, али они су — упркос претњи начелника да ће их попалити — изишли крадом у мрак, и сад стигли пред Кастанофито, да предаду Поткомисији меморандум, у ком су потанко описали све шта се с њима ради. Ови ту су решени да остану у војсци и поносни су што су заправо први партизани из свог села.

— Нећемо ли задоцнити? — упита брижно младић с грозницом под доњом усном. Красту је премазао катраном који није био много тамнији од његовог мршаваг лица.

— Не бојте се.

— Како да се не бојимо. Оду ли, свет неће прочитати шта смо записали. Пљачку што је врше с Унром. Новац нам узели унапред, а робу нам не дају, јер нисмо лане гласали.

— А што бисмо гласали? Ако не могу да бирам ког хоћу, нећу ни да гласам. Имам ли право?

То је други неки младић тражио потврду, уносећи му у лице своју пркосну свежину. Потоци, надошли од копњења глечера на далеким врховима, шумили су метално у сенци, а пенили се на јарком планинском сунцу које је резало на комадиће сенке под лишћем. Црнољубичаста верица нагло завесла репом у скоку између две крошње као нека тамна муња. У магновењу успео сам да је видим како гледа само преда се, избуљеним, малим очима. Једна девојка диже руку као да је хтела да је задржи. Али под окрутним раним небом, њена рука ми се учини љубичаста, беоњача — плава, лист храста црвенкаст, кожа њеног младог лица зеленкастосмеђа, а бела девојачка кошчуља плавичасторумена.

То је трајало тренутак. Поплава боја врати се у своје стално корито. Исти младић настави:

— Али то што кажем о Унри налази се на почетку оног што смо све лепо записали. После долази све што неправдо ради, записано по реду: како су одвели ону прву двадесеттројицу на острва, а после осморицу у затвор, и како су пре пет дана убили Атанаса Филипополиса, најбољег омладинца из нашег села, друга каквог није било у свој Грчкој! Сад ћемо ми тој комисији предати све што смо написали како су радили с нама; а ако то не помогне, цео ће Хиљодендрон и сва равница поћи за нама овим јединим поштеним путем којим и ми и наши омладинци јутрос гредемо — у Аспроклису, а после даље у брада, као права војска.

— Видиш шта каже? — упита Жермен сивуши од среће и тајне, само нама двојици знане.

Мало даље најбосмо и на групу из Нестрома, великог неослобођеног села на самом друму. Девојка која је истрчала на неколико корака испред својих другова под разапетим транспарентом с лозинкама: »Напоље Енглези — Помирење народа!« и стално их пожуривала покретом руке који као да их је вукао себи, викала је јасно, високо и устрептало:

— Брже, другови! Брже!

— Не би тебе ваљало по смрт послати! У цвету младости би се липсало! — гунђао је челни и пожуривао за њом.

— Какви вас тенкови гоне? — упита Жермен.

— Рекли су нам да комисија хоће да побегне, а треба по сваку цену да чује и за нас.

Путем из Могиле журиле су младе и ведре групе у Кастанофито. Одакле им сазнање да комисија хоће да »побегне«? Ја о томе ништа нисам

знао. Ни Жермен. Ни ико од новинара. Откуда та вест? Ко је раширио? Засад комисија чека генерала Маркоса који треба да стигне, који је можда већ стигао.

Девојка која је пожуривала нестромске омладинце не одговори одмах. Она повуче наниже и затеже првени цемпер. Виткост њеног једрог и танког струка под пркосним грудима само је још више падала у очи, али она није повукла цемпер у жељи да привуче погледе, иако је свакако знала да је сва лепа — од тамне таласасте косе до нервозних, свежих ногу планинке. Газила је лако и сигурно, не гледајући куда стаје, а сукња се за њом љуљала ритмично, с бедра на бедро, весело и младалачки неуморно.

Било је нечег изазивачког у тој њеној неодољивој сигурности коју осећају лепе и младе девојке. Она прасну у смех кад је Жермен упита: »Зашто баш Нестром мора да преда свој мемо-рандум?«

— За Нестром ниси чуо?

Она се чудила дрско, али драго, с нечим врапчијим у начину на који је тргла обли, голи врат.

— Од 800 кућа колико смо пре бројали, 45 су још читаве. Ни Кастанија, а камоли које друго село, не може нам се примакнути. Нас је палило седам непријатељских војски. Еласу смо дали 350 бораца, а још толико их је чекало у резерви. Сто и девет наших најбољих епонита налазе се у Демократској армији, иако још овог пута нисмо ниједном били ослобођени. Не ваља што смо на раскрсници двају друмова, иначе бисмо први били слободни, какви смо...

— Какви сте? — зачикну је Жермен.

— Ех! Шта се правиш да не знаш? Ми смо најбоље село у свој Грчкој. За Махи, Андромахи, јеси ли чуо?

— Мислиш ли на ону црну девојку што се с три пушке пријавила у Армију?

— Видиш? А она ми је сестра. Сви смо остали као она. Само што ћемо ми тек сад имати прилику да се покажемо.

На платоу код школе, глумци Армијског позоришта монтирали су позорницу. Око њих су се окупили људи и, посматрајући их с поштовањем, спремно додавали по коју летву, придржавали талпе и насипали земљу око колаца на којима је dizана позорница. Али облаци су се гомилали на јужном рубу неба и пуни ветра који им је ресио обресе пловили су према сунцу још увек лево од нас.

II

Јанулис, сунљи и строжи у лицу, био је у згради штаба, и чим је угледао Жермена, уведе нас у собу на спрату, која замириса на маст за пушке, топли дечји мирис, и рубље које се сушило. У соби прекопута, Поткомисија је одржавала већ трећу тајну седницу од јуче у подне.

Чучећи крај кревета, дугокоси плави официр Демократске армије, средњег стаса, шиљата, оштра носа, с црвеном брадавицом на ноздрви, покушавао је да домами себи девојчицу која му је дурећи се окретала леђа, гњурајући главу у крило младој, бледој жени са стрпљивим осмехом на беличастим, танким уснама.

То је Паџура покушавао да освоји наклоност своје кћерчице, рођене у затвору, из кога је, касно ноћас, стигла на слободну територију.

Он јој је пружао руке, скакутао је, мамећи је смешним гримасама, цвркућући или певајући оне једноставне дечје мелодије једнаке свуда на свету. Али мала је бацала уплашене погледе на њега, и мрка, скривала главицу пуну коврџица мајци у сукњу. А жена је мирно говорила другу:

— Она те се још боји. У униформи си. Она је гледала стражаре како ме туку и неће то тако брзо заборавити. Ти си за њу стражар.

Пацура протрља очи, усправи се и седе тешко на кревет:

— Како да је научим да увиди разлику између нас и жандара? — И обраћајући се девојчици, тепао јој је несхватљиво: — Нисмо ми исто, иако су нам униформе сличне. Нисмо исто. Они носе краљев грб, поздрављају Енглезе, једу с њима конзерве и туку и затварају децу, а ми...

Жермен приђе малој — Ана се звала — и за час се с њоме спријатељи. Девојчица му заби прсте у нос и поче да га чупа за косу, зацењујући се од смеха, као сви који нису имали прилике да се често радују. Пацура није могао да сакрије завист.

Видећи први пут цурицу како се смеје, он устаде покушавајући да јој приђе и искористи за себе њено расположење. Но чим га угледа, мала се грчевито ухвати за Жермена и замрачи се, дршћући целим телом.

— Проклета униформа! — окрете се Пацура бесно и врати се кревету — а због таквих малих девојчица једино и има смисла носити је.

— Тај је проблем — поче Јанулис с хумором — некад мучио интелектуалце. Ја сам као бруцош на универзитету реаговао исто као сад твоја Анита. Зато не тукуј. Кад сам ја успео да заволим војнички занат, научиће се сигурно и твоја цурица да разликује нашу војску од жандарске. Она бар нема предрасуда које су мени сметале да схватим да се само војском може победити војска. За мене, као и за твоју малу, Пацуро, дуго времена било је довољно да само замислим униформу па да престанем...

— Знам — прекиде га Пацура — да ће се она за два-три дана навикнути на мене и да ће ме заволет. Али криво ми је што моје дете мора

да ме се плаши пре но што ме заволи. Бесан сам на њих, бесан, да бих чини ми се једним стиском само једне своје руке задавио читаву чету фашиста.

Мала клизну Жермену с колена и оде мајци. Вадећи бомбону из џепа, Жермен је пружи Пацури, који је радосно узе и приђе девојчици. Али одједном баца бомбону на под и изиђе из собе. Пацурина је жена подиже, одува с ње прашину и ухватив малу за руку, рече мирно и стрпљиво:

— Хајдемо тати! Он ће ти дати нешто фино.

— Знаш ли — обрати се Жермен Јанулису, који је наслонио чело на прозорско стакло — да народ прича: »Комисија се спрема да бежи«. Откуда?

Јанулис диже рамена и окрену се. Руке му се рашириле:

— Чуо сам! До Ђавола! Њихов долазак је сам по себи успех. Али Маркос је далеко. Требаће времена док стигне. Ноћас сам одјахао — два сата одавде, и телефонски разговарао са главним штабом за Македонију. Другови кажу да задржим Комисију. Заменик Маркоса, Кикицас, пошао је овамо. Комисија је дошла овамо неочекивано. Јуче у подне наједном јаве из Герме: »Комисија долази к теби да се састане с генералом Маркосом«. — Он понови, корачајући, висок, погрбљен мало од руку које је саставио на леђима: — Не очекивано! Ни слутио нисам!

Затим ме погледа испитујући:

— Обична провокација. Хтели су да јаве: »С Маркосом смо се састали на албанској граници, на сектору на коме су већ два месеца грчке карауле испражњене.«

— Је ли Маркос далеко одавде? Колико би дана требало до њега?

— Предложио сам им да се сви померимо макар 5 сати у правцу југоистока. Али неће, не

пристају. А ја не смем ни да им кажем да је Маркос у Атици, на 700 километара одавде! И да ће се, у случају да причекају још два дана, моћи састати само с Кикицасом.

Махи зовну Јанулисa.

III

Васвос је нашао негде војничку капу и гледао на новинаре презриво, с висине. Говорио је стално храбрим гласом да ће остати, али Јоанис је рекао Жермену:

— Јанулис најбоље зна ко је Васвос.

— Сто му... Па кога он то сад хоће да превари?

— Себе. Боји се!

Али Васвос није изгледао као уплашен човек. Његове скакутаве црне очи погледале би сваког право у лице, а таман, храпав глас јављао се свугде и одавуд. Он је слободно прилазио партизанима, разговарао с њима, а они — ћутљиви и обазриви — слушали су, изгледало је, пажљиво његове покајничке приче. Он им је говорио и о својим заблудама, а већ о подлости Енглеза знао је да сипа примере за примерима.

Кад му једном приђе Бил, да запали цигарету, Васвос му демонстративно окрете леба, удаљи се три-четири корака, и с те му раздаљине добаци кутију шибица, викнувши гласно:

— Немој ми је ни вратити, не бих ни орах примио из кржаве, енглеске руке.

И раздра се дрско и неваспитано, с хистеричом с којом никад народ не виче своје паролe:

— На фигун и Англи!

Таквим избезумљеним гласом чуо сам у другим приликама провокаторе да вичу, људе који су навикли да имају увек заштиту полиције и

жандара. Заурлавши, Васвос је очекивао било какав миг. Он се стаде узнемирено освртати тражећи нешто, али партизани су се брзо губили. И његова спремност да испровоцира свађу или ошпавари Била, спласну чим виде да се борци разилазе. Не губећи времена, он оде за њима и, сустигав их, упита:

— Шта кажете? Јесте ли видели како се уплашио. Кукавица. Енглези су ти веће кукавице од Италијана. Знаш ја то добро. Ах, што бих имао вољу да оног Била умесим. Не могу више да их смислим...

Васвоса си могао видети како се, необријан, изгужван, с храпавим пробушеним образом, већ читав дан мота свуд где је било народа, у колу, код позорнице чије је подизање брзо напредовало. Ушао је и у зграду подофицирске школе, хтео чак и да остане на часу, али је брзо изишао, и спазивши неке енглеске и америчке новинаре, поче издалека да им виче:

— Одите овамо, њушкала! Забијте бар једном нос и тамо где треба. Овде је школа кадрова. Стотину официра овде учи како да вас протерамо. Цабе измишља онај инвертирани паралистик Цалдарис школу кадрова у Буљкесу! Цабе лажу његови мизерни сведоци скинути с монархофашистичких вешала. Јасно је нама све. Народ види. И то добро види ко вуче конце и ко игра улогу кукутодора. Само неће дуго. Скоро ћемо им ми запржити такву чорбу да ће им се главе котрљати као зреле лубенице, одавде до Гибралтара.

— Не буди неукусан! Ова слобода обавезује на пристојност.

— Право кажеш, друже Јоанису! Ја сам се увек дивио теби. Али одсад преврћем нов лист. Ти одонуд подупри, а ја одовуд, па ћемо се скоро срести у слободној Атини.

За ручком је хтео да помогне и партизанкама које су делиле храну.

— Ништа, другарице, заједно ћемо, лакше ће бити. Морамо хранити све ове типове, док су ту. Срце ми се цепа кад помислим на чије се здравље харчи народна имовина, али мора се, тако је ред, слобода обавезује. Само што ту има и таквих људи које би најбоље било по кратком поступку — ножем, па им крв пити. Таквих људи, да! Тешко је човеку да остане миран и равнодушан. Помислим ли шта су све урадили, сичан бих им дао и истуцано стакло у соку од кукуте, а не ово добро јагњеће печење.

— Што се толико плашиш? — унесе му се при излазу с ручка изненадно Жермен у лице. — Срамота!

— Ја... Вараш се, друже! Како то... ти? Ја тако... од одушевљења новом идеологијом. Никад се нисам тако чист осетио. Наши другови нису католици, грехови се код нас могу и окајати. Мени дају прилику да сперем сву прљавштину са себе. А прљав сам био, друже, не из рачуна или зависти, него због недовољне свести. Мада сам сељачког порекла.

IV

Уским улицама Кастанофита спуштао сам се с Ахилеосесом Папаефтимиос у Като Периволи, село од 50 кућа припијених уз камени обронак над потоком.

Широк, омален командант бригаде Папаефтимиос, сав наливен снагом, скакао је запањујући лако с камена на камен, не прекидајући реч ни у ваздуху, при скоку.

Увео ме је у чисту кућицу на спрат. Соба у коју смо ушли била је свеже орибана, али непроветрена. Крај камина, огрнута асуром пребаченом преко рамена, седела је, прекрштених ногу, на рићем биљцу, бледа, зеленожута жена, испалих ко-

стију на сувоњавом, ситном лицу, са кога су упорно и болесно гледале огромне црне очи. Она не помери ни очи кад уђосмо, непомична као пирамида, заокупљена сва неким болом у себи.

— То ми је мати — објасни ми Папаефтимиос на лошем српском. Наш језик је научио у логору на Бањици, куда су га пребацили Немци у лето 1944, пошто су га истог пролећа, тешко рањена, заробили. Но децембра исте године био је опет у Грчкој.

— А она је тад одведена у солунски логор. Тамо је навукла туберкулозу црева. Храну више уопште не прима.

Две партизанке, грицкајући мишјим ситним залагајима по суву корицу жутог хлеба, чистиле су своје расклопљене пушке и тихо разговарале, нагињући се једна другој да нам не би сметале или — ко зна — да их не бисмо чули.

Папаефтимиос извуче из закључаног, смећег картонског куферчета — дневник бригадних операција — малу бачку свешчицу — и поче да ми преводи на српски забележене борбе које је као командант бригаде водио од новембра 1946. Ја сам записао у свој нотес само неколико, оне заправо, које су ми се учиниле најкарактеристичније за стил акција још младе али искусне Демократске армије.

Битка код Катије трајала је шест сати. У том се селу налазио јак гарнизон. Крајем прошле године, користећи се дугом ноћи, партизани су опколили Катиљу и изненада отворили ватру из свих цеви. Жандари и војска покушали су у неколико наврата да пробију обруч, али како нису успели да побегну, били су принуђени да приме битку. Побијено је око 80 фашиста и заробљено све њихово оружје.

У бици код Пирсојена пошло је бригади за руком да зароби команданта Куркулине десничарске банде, и да му уништи скоро сву дружину.

Сутрадан су фашисти послали читав пук да казни партизане. Папаефтимос га је дочекао у заседи на друму крај Петкофита, и са 50 својих бораца које је извео у акцију, после краће борбе тако је темељито продрмусао краљеву војску да је било »бежите пете...«

Заробљени командант бандита, Куркула, био је шеф банде — ноћу, а дању жандармеријски поручник. Велики злочинац у сваком случају. У немачко време — служио је у чину наредника у батаљону сигурности.

— За та два дана погинуло је у боју преко 200 фашиста, заробили смо 6 митраљеза, 2 бацача и доста пушака.

Он преврну неколико страница, тражећи место где је забележио податке о бици код Сколохарија. Кад их нађе, преведе ми записано:

— Битка је отпочела јуришем. Према распореду, први сам бацио бомбу у бункер. Жандари и војска успели су да се извuku из села и заузму положаје на коси. Битка је трајала 8 сати. Сви су победили. Већина их је учествовала у силовању девојака у Фтелији — свирепи злочинци. Ми смо имали два мртва. То су били први наши губици. Борци су били толико огорчени кад су дознали против кога се бију, да су престали да се обазриво боре. Они су истрчавали из заклона, и уопште, у жељи да гнусне разбојнике живе похватају, чинили војничку грешку за грешком. После битке одржана је конференција на лицу места. Критиковао сам поступке већине другова који су се без потребе излагали. Ми не смемо лудо да гинемо. Рекао сам им: »Биће прилике и за већа јунаштва!« Капетанос ме је исправио, објаснивши да тако не треба говорити, јер то може да деморалише. Углавном, борци су увидели грешке. — Папаефтимос је наставио да листа:

— Мојој је бригади било суђено да се освети свим оскрнавитељима Фтелије. Месец дана кас-

није, средином јануара 1947, у заседи на друму Несторија—Костур, побили смо 11 фашиста. Враћали су се камионом у Костур. Били су наоружани, али пијани. Нису имали кад да се освесте. Сувише су јевтино купили заслужену смрт. И они су учествовали у силовању. Ниједан од њих није више жив.

— Код Хиљандентра напали смо жандаре, убили тројицу, али током битке стигла су им појачања с тешким оружјем. Повукли смо се. Али смо их исте ноћи опет напали и многе побили. И мртви су баздили на ракију.

— Код Конског смо напали пре 10 дана чету краљевске војске. Убили 29, заробили 11, ранили 14. А јуче, то је последње, заробили смо близу Нестрома камион са 10 фашиста, сваки је од њих имао на души бар 20 убистава.

— Где су?

— Требало би копати...

— А на градове јесте ли ударали?

— Освајати их није ништа нарочито. Али тешко их је држати. Из Наосе и Дескате, које смо држали по 30 сати, изнели смо доста текстила и соли.

— А оружја?

— То нам је увек прво. Није било битке у којој нисмо извукли бар неколико пушака. Али у овим местима које сам поменуо, заробили смо и митраљеза и бацача, чак и два топчића! Показашу ти их — енглески су, тако рећи, право из фабрике — нама.

— Откуд ти ту? — поздрави ме Гедос с осмехом преко крупних, увек влажних зуба који су се, и кад се није смешио, ваљда сами радовали на неки посебан, сочан и пролећан начин. Његова кратко подшишана коса кудравила се од самог корена.

За њим уђе Махи и њена сестра, коју једва препознадох. Обукла је униформу.

— Ево принове!

— Хоће ли ваљати бар колико ти? — наша-ли се Папаефимиос, али одмах затим баци брижан поглед на мајку која је непомично седела обузета стално оним истим муклим болом.

— Како не бих ваљала — одврати смело нова партизанка — кад имам на кога да се угледам. То је најважније.

— Мене је — рече Геџос — кад су ме Немци водили на стрељање, спасло баш то: прочитао сам шта је комсомолац Иван Рјаккин урадио. Иначе се можда и не бих сетио да бежим.

— Водили су те на стрељање? Причај!

V

Геџос се почеша по густим, јагњећи кратким коврџама:

— Шта ту има? Марта 1943. добио сам задатак да се пребацим на окупирану територију. Недалеко од села Месопотамије решим да прегазим Четирок. Био сам до бедара у реци, кад припуцаше колчевисти. Упао сам им у заседу. Шта ћеш!

Могоа сам да се вратим, био сам напред црне, страшне воде. Но то ми је тек сад пало на памет. Тад — само што сам се сагнуо и пуцајући изишао на неослобођену обалу. Била је ноћ, без звезда, само се око месечевог српа нахватала мутна, лоптаста измаглица. Но месец је брзо зашао за облаке, а ја остао у тами, сам пред непријатељем.

Бацио сам се мокар у траву, већ росну, и пуцао. Мењао сам често место, трудећи се да им умакнем. Имао сам пуне цепове италијанских бомби. Бацао сам их. Али почињало је полако да свиће, био сам опкољен. Лежао сам, између две обаљене врбе, размишљајући како да се извучем,

метака је нестајало. Последњи — одлучим да сачувам за себе.

Њих је било око десет цеви. Не више. Ни кад је свануло нису јуришали, него су само пуцали насумице, лежећи на брини, за камењем, иза ког нису много ни извиривали. Али кад сам се истрошио и дошао до последњег метка, дође ми га жао. Зашто да лудо трошим нашу муницију на себе? Имају они пуне реденике метака прављених баш за такве као ја. Решим да се умирим и да не дам гласа од себе док не узмогнем окинуту насигурно.

Они су пендучили још неко време, ја ћутао. Остала ми бомба и тај метак.

Шта ту има! двојицу сам убио током ноћи, још двојица су пала у зору, кад су почели да ми се приближавају. Покушао сам да побегнем, али се брзо саплетем о жиле некаквог вреса. Остао ми је још онај тужни мирис његов у ноздрвама. Покушао сам да се дигнем. Био сам рањен. Помислио сам: смртно! То ме положи. Шта да се мучим?

Дођем себи под батинама. Пљусте кундаци. Туку — још сам жив! Можда би ме ту и убили, али најбу Немци, патрола, у потрази за »јези-ком«. На носилима ме однесу у село и прво превију, па све лепим: »Где је штаб? Колико вас има? Наоружање пратеће чете?« — А ја само стењем: псујем им у себи мајку окупаторску. Ето, задатак нећу извршити, иако рана није озбиљна. У ствари, био сам љут на себе. Да сам се дигао и погуро, шума је била близу, можда ме не би стигли, иако сам био рањен. Можда би и убили, али не бих се ждрао. А задатак? — помислим по други пут.

Задатак? Да повежем ОК у Козани, који је »подивљао« после провале. Та веза је значила и успостављање канала за мобилисање на окупираној територији, и активизирање обавештајног

центра. Важна ствар и хитна, и да нисам за-
тајио...

Међутим, и Немци су почели да ме туку, али
не да убију, него да ме натерају да говорим.
После подне су дошли и Колчевљеви људи, тра-
жили су цокуле, конзерве и муницију у замену
за мене. Преда мном су се цењкали.

»Шта вреди« — говорили су Немци — »ништа
неће да каже.«

»Ваша неспособност, хер хауптмане, мени би
већ лануо и кад је мајку за сису ујео.«

Хер хауптман, пегав, кривоног младић, баца
поглед на мене. Они су преда мном трговали, ја
сам за њих био мртав, увече је требало свакако
да ме стрељају.

»А задатак?« — помислим по трећи пут. То
није била мисао, него као да ме неки прст увијен
у вату дирне изнутра у чело, додирне, а после
одзвони реч у мени тужно, као кораци лети у
празној школи: »Задатак!«

»Не« — рече хер хауптман — »ништа вам
нећу дати. С њим смо само дангубили, завој по-
трошили, и још стрељати морамо.«

»Како ништа?« — стаде се бунити Колчеви-
ста. — »А наша два мртва и три рањена? Бар
муницију накнадите и цокуле што смо подерали.«

Опет се ноћ спуштала, а Немцу прође пудли-
ца, сва бела, кроз обруч кривих ногу, не очеша
их, и стаде кевтати на мене.

»Ево вам га, пробајте ви; извучете ли што
од њега, нећете се кајати! Ја нисам чивутска твр-
дица — биће и уза и вина приде.«

Повели су ме Колчевисти, и ја сам се осећао
већ мртав, ишао сам као што би мртавац ишао,
ништа није за мене постојало, ни људи, ни њихов
говор, ништа. Око мене ноћ, црна доле на земљи,
светлаја горе, али ипак ноћ, тамна, месеца ни-
откуд, он ће тек око поноћи, рано је још за њега.

»Рано је још за њега« — помислио сам
о месецу, али та мисао ме протресе и освести,
одјекнујући у мени, ношена кроз крв, свуд где ме
је било. Двојица преда мном, двојица ме придр-
жавају, за мном кораци невојнички, неуредно
газе, не може се тачно одредити колико их је
још, тројица најмање, можда и више.

Прошли смо село, прегазили поток, хладна
вода до чланака ме освестила, а свест ме снажила.
Дохватисмо се шуме, а тамо још гушћа ноћ,
црна, велика на све стране, куда год погледаш
полегла тама и развила свој мрки стег, саставила
небо са земљом и јелу с јелом. Свет је дошао као
црн дбун, огроман, мрачан бусен. Само ми живи
у њему, светли од мисли у себи.

»Стрељаћемо те!«

»Говори!«

»Зар ти није жао младости? Говори, иначе
ћемо те стрељати.«

Тако су почели бандити, али баш тад ми сав-
ским неочекивано паде на памет Иван Рјапкин,
комсомолац, и како је побегао испред цеви. Ту је
причу стенографисала наша радио-служба, ја сам
је умножавао на гештетнеру, пре четири месеца,
још док сам радио у солунској техници. Но Иван
Рјапкин је сад далеко, у болници, лечи ране (исто-
времено ме моја рана на лопатици поче да жига,
боли и засењује све више). Или чај пије код куће.
Или се бори. Међутим, ни сад не знам зашто сам
се сетио Ивана Рјапкина. Он је побегао из роп-
ства, али нико му није рекао ни — говори, ни —
зар те није жао младости, ни — стрељаћемо те.

»А задатак?« — додирну ми чело с унутраш-
ње стране опет онај прст увијен у вату. Само
додир тог прста био је овог пута јаче наглашен,
тачно на средини чела, а и реч је одјекнула мање
мутно, као да је с врха његовог спао тампон од
вате којим је био омотан кад ме је први пут
дотакао.

Један од бандита, средњег раста али много плећат, с дебелим брадом која му је расла у ширину као огроман накомстрешен брк; надужи брзо ниску и пространу ватру, затим се диже и оде у мраку. Ускоро се одонуд зачула секира која се мукло заривала у звонке четинаре. Уплашена, излети из таме совуљага с белим, страшним очима и, заслепљена ватром, забатрга кратко у ужа-реном зраку над огњем, но успе да се извуче из његове привлачности. Осетила смо само меким шум ваздуха од њеног перја кад пролетела крај нас. За невеликим обимом ватреног круга дизаде, су се зрне стене мрака. Тај круг је оподсећао на црвену рану на телу ноћи, која је, као и свака крвава испод прне коже, до највећег степена

Брадати војник се врати још шири, као угле-гао под јелом коју је носио на рамену. Сео је крај огња, и подавивши ноге, стао полако да од грања и младог јеловог стабла деље коњиће, бацајући отпатке у ватру. Многи пламични суваркаке удесетостручавали су кратке, приземне сенке његове руке, која је спретно и стрљиво оштрида врх стабла. Иако накомстрешене и широке браде, он није измешао љут, занет послом који је радио с пажњом, рекло би се с љубављу. Затим су ме подигли, и ја сам осетио да су ми колена чврста. Једна ми је рука била слободна, лева у завоју, још умртвљена. Али цела ми је снага била наокупу у телу. Шта ми могу струч-нећи, резати на комаде? Овако ће ме мучити, пећи, резати на комаде? Војници нису били кивни, можда уморни, али мучећи ме, они би ми притискивали палцем док не искоче. Сада су неки од мојих будућих убица још зевали, седећи у трави и пратећи како напредује посао плећатог. Нису ми се обраћали. Она двојица која су ме дигла и држала, оваш испод пахуза носили су пушке преко леба, по коњички. Док их скину... А ноћ је текла свуд око нас

обилна, обимна. »Задатак!« — кључну онај прет за челом, али слабије, тек онако, некако сићу-ран у мене, у себе.

»Је ли готово?« — упита онај што ми је ста-јао с рањене стране. »Када помислим сад, чини ми се све је било сложеније. А било је просто, иначе не би ни успео да побегнем, замрсио бих се у питања и пот-питања и пао. Међутим, шта значи то »просто«? Чини ми се, у мени је лево текла — нека тута, као уље и угљени прах на површини реке. Да реке бола што струји кроз човека који зна да ће скоро да га стрељају. А десно — спремност на скок, главом у црни зид ноћи, иза кој тек почиње права тама.

Брадати је записио своје кочиће и погледао их са задовољством према одсјају ватре: дебљина и дужина једнака, баш како треба.

»Говори!« — шапну леви војник. »Пећи ћемо те на тихој ватри. Знаш ли како је то? Полако се људска кожа зарумени и по-стане реч, а ти ни масти немаш довољно. Болеће те! Зашто да се мучиш? Није те мајка за то родила! Пљуни!«

И кврину ме сажаливо преко носа, дебелим кажипрстом који је смрдео на зелени, сељачки дубан.

Ја се испразних од тог додира — као лајден-ска боца. Ништа у мени. Ни мисао, ни магла, ни гута, ни време, само напетост мишића.

И тад се јави лако, другарски, по шести пут она реч, али не као кљудање него исписана, свом ширином унутрашњег транспарента чела: »Задатак!«

Ја се бацих напред у ноћ. Кад су меци завизждали за мном као хртови, нисам био утекао ни тридесет корака. Меци су се сустизали у лету, питајући се: »Где је! Где је!«

А кад би ме нађушили, сиктали су: »Ту си! Ту си!«

Но ја сам трчао, заштићен шикаром мрака као срећним случајем.

Геџос ућута осмехнут. Сећао се, оживљавајући свом снагом тренутке страшног бежања кроз густиш ноћи с пучњима за петом. И од тог поново оживљеног напора као да му је и мисао избила под кожу чела. Чинило се — видиш како његова мисао тече примајући сликове асоцијације као притоке. Или је то јабука коју у пролазу узбереш. Он бежи, а храпаво црно лишће га пакосно удара преко ока, неочекивано јако, трн га огребе, земља се извуче наједном испод ногу, он пада на руку у завоју, диже се, јури, одело му остаје на гранама које га саплићу, цепају, одбацују као лопту, али се он задржава од пада, чланак му се изврће, он трчи, докле даха има и мисли — кроз лупу срца — између хртовског режања метака над њим, свуд око њега, и мисли једно: »Задатак!« Та га мисао толико испуњује, сама, једина, да нема места у њему за страх. Она га заглашује у толикој мери да он не може ништа да чује од те прсте, једине речи која га диже кад падне и даје му од свог даха кад му плућа посустану, немоћна, да без ње залепршају крилима.

— И тако! — рече на крају. — Стигао сам у Козану. И остао тамо док нисам све уредио.

— А рана? Лопатица? А?

Махи га брижно упита више очима но речима.

— На послу зарасла.

И да покаже како му је зарасла, он снажно избаци леву руку, затим је трже назад и заврти дивље. Зглобови му запуцкеташе у рамену.

— Ништа! Боли једино пред кишу. Али мало.

Но Геџос је још једном извођен на стрељање.

— Али, на срећу, била је исто ноћ, мајска ноћ 1945. А ноћ — већ, зна се, савезник је епо-

нита. Други пут је све било тако просто и једноставно да сам, док су ме водили путем, певао да пркосим краљевим војницима и Енглезу, новинару, који, узгред буди речено, није био само новинар. Долазио је недавно опет на нашу територију. Хтео је и он Маркосу.

— Кад? Давно?

— Пре три — три и по месеца. Био је само два дана међу нама. Написао је један чланак. Показао нам га. Боље не можеш замислити. Све како треба. Истинито, тачно као што јесте. Терор и окупација као једини разлози настанка Демократске армије. Непостојање ма какве практичне организационе повезаности са савовским партијама на још неослобођеној територији. Извори нашег наоружања — бандитско и англо-монархистичко. Највеће демократске политичке слободе на нашој територији. Приврженост народа нашој борби. И уопште. Али...

— Није га објавио?

— Објављен је.

— Па шта онда?

— Растали смо се као јуче у сумрак. Он је током ноћи прешао границу, а ујутру...

— Ујутру... — понови Махи.

— Долетела су два спитфајера и бомбардовала кућу у којој се налазио штаб за време боравка господина либералног новинара.

— Сви су они такви! — поче да прича Махи. — Синоћ навалило оно провидано страшило на мене, па све — откуд ми машинка, и колико имамо војске и све тако нешто. Чим јаче отвори уста, вилице јој шкљоцају као на мртвачкој глави. А хоће да шпијунира! Баволи!

— Наивни су само — за нас. Не увиђају колико их провидимо.

— Стигли смо пред штаб у тренутку кад су све енглеско-амерички новинари у бундама, пушбарама, с цаковима за спавање, раницима и с Робијем на челу, окупили око Милера. Викали су: — Драва побуна. Селаци окупљени по цео дан пред изгуканом зградом штаба, посматрали су их радо, знало, не разумевајући много. Тек би се с часа на час кратко погледали, бришући зној с врата: Папрено, браћо, галаме.

— Како ли виче онај, љут је као жавац, Дебео човек, а и глас исто.

— Новинари су праскали.

— Ово је скандал! За нос нас вуку.

— Ми се не дамо терорисати!

— Хоћемо натраг!

— Ко вам то брани, бојс? — упита их Милер благо, док му се торчина око носа згупњавала.

— Ми не признајемо никаквог Маркоса!

— Моја агенција је већ три дана без вести! Проклета конспирација! — урлао је Роби лупајући ногом о земљу. — Доста ми је. Ако комисија хоће да губи време, њена ствар, дневнице иду, али ми ћемо изгубити цоб не вратимо ли се одмах.

— Ми идемо! — забруја Комвејев расплинути, љутити бас — ми се овде осећамо као заробљеници.

— Могу ли вам можда помоћи? — јави се Јанулис учтиво искрснув однекуда.

— Али миран, учтив, тек овлаш ироничан тон којим им се обратио још више је разјарио Робија, ако не и остале који су се примирили.

— Нисмо ми ваши заробљеници. Пустите нас натраг, имамо посла.

— И ви? — упита Јанулис Биаа, који уме-сто да одговори, пућну презриво из луке.

— Сви.

— Жао ми је, господо. Из разлога безбедности чланова Поткомисије, а и нас самих, нико не

може напустити слободну територију на своју руку. Ви сте дошли са Поткомисијом, и остаћете овде колико и она.

— Доста нам је мистерија Маркоса! Јавност тражи коначно да зна ко је он!

— Шта можете рећи о њему на основу својих досадашњих опажања?

— Роби се намршти, лице му поста злобно.

— Шта ћемо рећи? А? Шта ћемо рећи? Добро знате и сами шта се може рећи. Маркоса је убијен или уопште није никад ни постојао!

— Он није уопште Грк, он је југословенски генерал — раздражи се и Комвеј.

— На основу чега сте дошли до тих занимљивих и неоспорно смелих закључака?

— На основу ваших глупих журирских и телефонских прича! — сипао је Роби своје металне речи као шкрвуге.

— Да је Маркос жив или да није странац, дошао би он главачке! Не би пропустио ову прилику да се малчице не изрекламира.

— Зар не, бојс? — Комвејев љутити бас лепо се за људе и зрак, за све и остајао тако не ширећи се, не простирући се, намазан као бутер на хлебу.

— Не исплати се одискутовати, бојс, — јави се Биаа наслоњен на дебели орах усред дворишта.

— Јанулис нас неће пустити, јер се боји авиона.

— Је ли то заиста ваша мисао? — повика Роби злобним гласом.

— Дозволите да вам изразим своје дивљење за брзину и лакоћу с којима сте је схватили.

— Ви нас сматрате за непријатеље?

— Нисам ни очекивао да ћу наћи много пријатеља међу вама.

— А-ха, ми смо фашисти, а ви сте демократа, је ли? А? Демократа? Хе-хе-хе!

— Робијево лице обли увређена огорченост.

— Ако сте демократа, што не пуштате да народ каже шта хоће? Али ви бисте стрељали оног

који би се усудио да викне: »Живео краљ!« Је ли то слобода? Човек ту не сме да уради шта хоће. Чак ни да каже шта му падне на памет, па макар то била и обична глупост.

— Ја не сматрам да је демократија тема за Бачку дискусију. Ми се Грци, на жалост, још боримо за њу.

— За њу? — прасну Роби — за њу? Па шта сви вичу исто, онда?

— Зато што сви хоће само њу и једино њу.

— Смешно! Да бисте је извојевали треба, али не, господине, демократија није хорско певање у један глас, с митраљезом за диригентским пултом. То би био хитлеризам. Онај прави. За демократију треба да се чују бар два различита мишљења.

— Кад су интереси јединствени, довољно је једно.

Викали су сви у један мах, реплике су се измењивале брзо, као ударци мача. Милер је стајао усред те живе, бучне групе, изгубљен и беспомоћан. У то се Лунд, привучен виком, појави на балкону, и Милер, спазивши га, пружи се сав ка њему, али тако грчевито као што би се давленик ухватио за сламку.

— Хело, Лунд, ја желим хитно да одржимо тајни састанак Комисије.

— Кад?

— Одмах.

— О-ке!

Лунд нестаде. Одмах затим два курира пројуреше да позову делегате који су у то доба варили ручак испружени на биљцима.

Неко ме дотаче за рукав. Окренух се. Преда мном је стајао Зафиридис.

— Хтео бих да говорим с вама. — Био је више зелен но блед.

— Молим.

Он пође. На крају села сели смо на обањено стабло поред стазе. Он је дубоко дисао, очито узбуђен али и уплашен од оног што је хтео да ми саопшти. Најзад отпоче.

— Све је уређено. Ја сам говорио с Јанулисом. Он се сложио...

Зафиридис удахну дубоко свеж, топао зрак раног послеподнева. Али ја нисам ништа разумео. То што ми је рекао представљало је закључке некаквих мени потпуно непознатих премиса.

— Не схватам.

— Не знате? — зачуди се он. — Ја остајем. Не враћам се више.

— Како се не враћате? Остајете у Армији?

— Не постоји други излаз после оног инцидента с Кируом. Убили би ме.

— Ко?

— Киру, Енглези. За време рата ја сам радио за њих! Пуне две године. После за Американце. И за њих у Балканском обавештајном центру. Али после — мени су се очи отвориле, повукао сам консеквенце.

Увек је гадно и непријатно чути за неког да је био страни шпијун, па макар после и »повлачио« консеквенце до миле воље. Остаје на њему нека прљавштина чак и у боји лица, нешто мутно и туробно што сапун и она »повучена консеквенца« не спирају. Ја сам ћутао.

— Занима ли вас како се то са мном десило? Да сам прекинуо с њима?

— Занима ме...

Али стадох. Непријатно би ми било да кажем све, и оно што би следило: — ...шта ћете рећи!

Уто се из села зачула вика. Звали су Зафиридиса. Он се диже невољно.

— Опет тајна седница. Американци и Енглези хоће да оду по сваку цену. Подговорили су малочас своје новинаре да траже да се врате. То је

била чарка разарача. А сад ће — дредноти. На последњем тајном састанку Траур их је дотукао мањем своје логике. Повукао су се. Али, сега, не мирују. Подбоцнули новинаре сад негнота њихова «спонтана» побуна бити нови аргумент. У ствари, они се боје састанка с Маркосом. Лунд нас је свесно довео овамо где је очигледно било глупо тражити Маркоса и немогуће га срести. Један разлог више да буду бесни, или оти от.

— И —
— моје стоје — моје стоје — моје стоје —

VII
Сунце је косо осветљавало ову ниску, уску, голу собицу без намештаја с прозорима као пушкарнице. Две партизанке из Фтелије и три девојке Фтелијанке у тамним сукњама и једноставним цемперима од беле и црвене сељачке вуне, лебима прибијеним у зазид, говориле су новинарима који су испунили собицу димом и покретима.

— Говорила је Димитрија Главина, смећа смела, а ломна девојка, с образима јасним и чистим, али очима још увек пригушеним.
— Све смо из Фтелије. Чули сте за наш бол — почела је мирно. И можда је зато изгледало да глас њен долази издалека, и да није самим њен.

Жандари су после Варкизе често навраћали у наше село, под брадва, увек ноћу. И сваки пут пси су страшно лајали, а сутрадан недостајао је вазада понеко од наших људи. Одевели су једном, тако, секретара нашег Бама, Гаврилица, други пут високог Апостола, који је био поручник Еласа. Но убијали су и друге младиће. Пси су тада по целу ноћ лајали и није се могло од страха живети, а камоли спавати. Никад се није знало по кога их је смрт послала и за које грехе.

Мушкарци који су се тек вратили из рата запитали су се: Зар опет? Шта сад да радимо? Оружје смо вратили, а жандари неће на мир да пристану.

Одлучили су да не дођивају у село, жандари дању не долазе. Немци су већ били потучени и момци су имали право да ору и мирно живе, а девојке да им се радују.

У сумрак су и последњи мушкарци одлазили у гору и крили се по бачијама.

— Какав ми је то живот? — запита се у чуду крупна плава Емилија. Дању и радили, али ноћу мужеве оду бестрага, а жене саме у опустелој кући. Да је рат — ништа, заорно би било да је друкчије, али сви су говорили — мир је. Тако је све почело.

— Убрзо затим продужи Димитрија заједно са псом једне празне ноћи у поноћ. Опет жандари. Како нису напли људе које су тражили, почели су да шују, пуцали су и бомбе бацали. Малог Никоса убила је крхотина бомбе, а Спиру, старији му братић, јева 8 година, завриска грозно из пуне куће кад га метак рани. Отац му, Тодор, чак у најгорњој бачији, мора да је чуо сина, толико је Спиру завриштао. Не би човек рекао да и у детету крв има тако јако продоран глас.

— Ти се губиш, Димитра, и не причаш равно. Партизанка која је прекинула Димитру била је тамна и нагла девојка, са наговештајем малица налик на јева приметну сен над горњом прнастом усном, из које су светлуцали бели, крупни секутићи. Но прекинувши пријатељску засталу и поцрвене, заправо, постаде тамнија, као да јој је крв гушћа и црња но у осталог света. Она помери каци машинке, намести је згодније и поче одлучно.

— На ствар да прећемо. То је било 3. јуна. Фашисти су већ знали да мушкарци не дођивају

у селу. Дошло их је много. Кукавице, никад мање од тројице није проваљивало врата и улазило у кућу. А у кућама биле су само цивилке, жене и девојке.

— Прво је пукло код цркве!

— Добро, причај ти кад хоћеш! — попусти партизанка исто онако нагло како је и почела.

Димитра продужи:

— Ја псе нисам чула, кућа ми је на доњем крају села, али кад је пукло код цркве, пренула сам се. Мора да су се тако уплашено и злослутно стегла сва срца и у осталим кућама. И већ се зачула прва вриска. Али јаук и лелек жена био је све гласнији и општији. Ја сам побегла на таван, била сам боса и рашчешљана, дрхтала сам не разумевајући. Доле су ми остале мајка и сестра — ни шеснаест година.

Премрла сам кад су они залупали. Није ме више било. Али сестрица ми је сутрадан причала, причала ми је пре смрти све како је било.

Развалили су врата и кршећи све пред собом, увалили се преко прага у кухињу, с буктињама пред застакљеним очима, као вуци кад се зарију у тор.

»Купи се!« — рекли су сестрици, а мајци: — »Где ти је човек?« — Сестрица ми је причала пред смрт: »Уперили дугачке пушке у мене, њих двојица, дах им заудара на вино и ракију, ћуте, само зверају около. А онај што држи буктињу запиткује мајку. Али она ћути, што с фашистом да говори. Прљави су били од блата, из њих су се, на све стране, са униформи и из косе, кострепиле изгажене патрљице сена. Били су то пијани и ружни људи. Заударали су на онај тупи мирис зноја, прашине и прљавштине и кише који остаје још дуго у ваздуху улице кад њом прође краљевска војска.

Врата изваљена, а у горњи угао рагастова ухватио се месец у паучину, као зеленкастожути трбух великог свица.

»Дај оружје које кријеш!« — изустиле наједном онај с буктињом. То им је био изговор. Он се љуљао, знојав, иако је била ноћ.

»И тад«, причала ми је сестрица пред смрт, »видела сам кроз отворена врата — месец се већ био сасвим углавио у леви горњи угао рагастова — јасно сам видела како три бандита изводе Марију Илопуло, ударајући је кундацима у ребра. Марија се није увијала под ударцима, само је напрегнуто пружала главу и хитала.«

Зриковци су зрикали, свици су се гасили и палили над потоком. А кроз ноћ, из свих сеоских улицица, уз потмулу јеку кундака у леба, тече девојачка суза и јаук и полако се сливају у очајно, бело дрхтање стада пред клање, на тргу пред црквом. Сабиле се девојке и жене, махом у кошуљама, у порти, а фашистички гоничи леже у трави, пију коњак из чутурица, певају, пушке бацају. »Видим ја« — каже ми сестрица пред смрт: »видим ја — неће добро бити — већ неки вичу: Живео краљ!«

— Велико се зло спремало, одиста.

А фашисти — по тројица углас — питају побледелу девојку: »Где ти је оружје?«

Измислили изговор — договорили се како да муче. Али шта да им кажеш? Боље ћутати но понизити се.

»Шта ће ти старка? Пустити!« — кажу једном који је вукао мајку за седу косу у гомилу девојака и младих жена. »Моја ствар!« — одговорио је онај јетко, спреман да се потуче и са својима. — »Освета је слаба од младости!« — тако рече и удари шаком матер у потиљак.

Мало после, покрет! »Шоћ, шоћ! Ајс!« — почели су да гоне жене. Пси су залајали са затегнутих ланаца крај ограда, фашисти су пуштали

рафале у њих и у небо, тукли девојке које су заостајале. Прутеви им извијаше кроз мрак — не знаш на коју ће пасти. Неки певају безобразне; фашистичке песме; вичу — живе! Черчил; и друге свињарије; најније народ из њих против Немаца крв лио.

И све тако; путем поред тајева, догнали их у баровито поље до потока. Она је шумио тише но иначе — рекла ми је сестрица пред смрт — под небом које је почело да туби ноћ и да бели све више, налик на простр, мокар чаршав, ветром подигнут. И зријавци су се слабије чули; али петлови и шеве све јаче, над травом росном до чланака — жене су стале да дрхте. Месец, једва видљив, пловио је ка свом заходу уморно али вешто, као бродич између заталасалог стења. Стало је да свиће. Сваку од девојака опколили су у пољу војници помешани с неким наоружаним цивилима и опет почели да питају за оружје. Безобразно се смеју; намигују један на другог као да оком траже пропусницу за даље бесрамности, и општавају дрским прстима, тврдим као грање, девојке преко кошуља, у недра завлаче руке — штипају.

»Где ми си оружје сакрила?« — То је неки риби цивил ухватио моју сестрицу за грло, а прстом јој нос гњечи. Други се савио њој за леба; главу јој завукао изненада под кошуљу, она потскочи и врисну, а он је као звер за лист уједе. Одризак му крвав у устима остао, толико се грчевито одбацила сестрица и потегла да побегне. Али је онај одоздо; притисну за другу ногу и она се сруши лицем о земљу. Војник се диже, испљуну њено месо. Њој је текла крв из ране; а њему су образи и уста били кржави од њене крви.

»Каква си куја!« — намршти се војник и он уједа. Лежи ми сестра! Изубијана лица у траву; војник јој се онако гола леба — кошуља с њој

већ сва искодала, ни лепо, као да ништа није, извадио из њепа огледалце са ружичастим пругастим поклопцем од каучука, с малим фудбалером у срцоликом медаљону и гледа се. А кад се себе нагледао — пљуну и удари сестру у слабине. — »Кучко, шта си од мене направила.«

Пет девојака су стајале лебима уза зиду собици је било запарно и задимљено али оне данас већ освећене и чисте, гледале су мирно нас који смо записивали њихову судбину.

Димитра је упутала. Али остале Флејанке, упадајући једна другој у реч, продажиле су причу о томе како су кроз још сиву измаглицу ноћи која је престајала, влажна и најежена од јутарње студи, девојке покушале да се отму и побегну. Али по три-четири војника и цивила појурили би девојку или жену преко баровита поља. Оне би вриштећи бежале кроз блато и поток, но они су је стизали, бацали се на њу живу, ударцем оброну, као на сопствену сенку. Тукли су их песницама преко очију. Шамари су одјекивали као хиџи, а јавк и врисак брзо и помешано враћала су брада. Ни одјек их није могао, од туге да прими. Девојке су стале да крклају. На њихова рамена и руке у одбрани — пала би од једном по два-три војника. Под њиховим накострепшеним теретом пуцале су кости. И као да није било доста бола, војници су их ударили по челу; чупали за косе и давили их притискујући им обла грла, избезумљени, као острвљени од женске белине у крви. У очекивању да добе и њихов ред, већ нису знали шта би. А кад би га дочекали, дизали су се, бледи и чупави, са згажених и омлохавелих девојачких трбуха, као у тек закладе и одране овце. И дршћући још, настављали би бесмислено да туку покошене хрпе девојака у несвести.

»Оружје хоћеш да кријеш? А?»

Седело је, по троје-четворо, крај простртих великих мрља белине које се нису мицале. Један чекињав војник пљунуо је себи у тврда, раскрвављен даан:

»А оружје, наџосмо ли га?» Насмеја се немарно. Риби неки цивил прихвати.

»Гуске једне! Где га све нисмо тражили, па — ништа. Мораћемо опет навраћати.«

Тако их је сунце затекло.

Жене су лежале јечећи, непомичне, изгруване, кржаве, модре. Кад су нешто касније мушкарци Фтелије издалека угледали кроз грађе те чудне мрље по пољу, учинило им се — цвеће. Неко рече: није цвеће тако велико. — Биће птице пеликани. Било их је који су помислили: Туђа телад — заглибила се. Један рече — падобрани!

Али биле су то још оне.

Андромаха Корали имала је тад 18 година, Олга Главина, која је умрла, 16. Умрло је још пет девојака: Уранија Корали, Аргира Корали, Елена Илијапуло, Дидо Бенеси и Марија Коларис.

Али оне које су остале живе, отишле су са својим мушкарцима у Несторију да се жале. Једва су ходале, модре, изгажене, кржаве изнутра, израњављене до срца, до очију. Лекар је посведочио: силовање.

Али срески начелник се церекао.

»Не сумњам. Али хајд докажете научно да су то жандари учинили. По чему? Зашто не и сам Черчил? Ту вам се ништа не може веровати. Или, мањ да...« — И он се закикота од неке веселе, обесне мисли:

»...мањ да деца, коју ћете свакако добити, не викну чим се роде: Софија—Москва! И — Живео краљ!»

Затим се и уозбиљи:

»Но, то је мало вероватно.«

Из Несторије су тад отишли сви, жене и мушкарци Фтелије, у Костур. Али тамо су их бацили у затвор и тукли. »Шта буните народ? Убити вас, све Фтељане, треба, куће вам спалити.«

— После неколико дана — продужи Димитра — пустили су их из затвора, модрице су пролазиле, на ране се хватала краста, зарастале су, али душа — како да заборави?

Наше су девојке тад пошле од села до села и причале шта им је учињено. Људи су плакали. Но увек би се после приповедања нашао неко који би надланицом сузу отро и одлазио. У партизани, да се бори.

— Инфамија! — рече Мис Сокрис, која је стајала дршћући у првом реду, лицем у лице с девојкама. — Претворити срамоту у пропагандни летак.

Прна партизанка је премери оком које букну:

— Ми смо узеле пушке... и гинемо, да се никад не заборави.

— Место да ћутите, ви се хвалите... Бестидно.

Џим се с гађењем помаче да пропусти Мис Сокрис, која је излазила, јежећи се лако. Не гледајући је, он примети довољно гласно да га је и сама могла чути:

— Треба бити перверзан, па... видети бестидност.

И онда ми се окрену.

— Не бих се чудио кад би таква једна... још и завидела.

Бил га претећи промери:

— О коме... ви то?

— О вашој драгани!

Бил, иако изненађен, успе да задржи осмех, али не нађе речи. А кад су му поврвеле, Џим је већ био изишао.

— Страшно! — рече Комвеј. За њим Павлос понови као одјек: — Страшно.

VIII

За вечером, која је данас раније подељена, многи су јели преко воље. Васвос, који се уживљавао у улогу партизана, читао је новинарима буквицу:

— Сад се чините сами себи гадним и поганим, али ја сам уверен да сте ви за Фтелију знали и пре. Немојте само да ме повучете за језик својим одрицањем. Писала је о томе наша лева штампа. Али ви сте јој тад полемички одговорали. Наручено — рећи ћете. Нисмо могли веровати да су такве ствари могуће у XX веку. Али зашто би овај век био мање свиреп од оних који су му претходили? Све чињенице говоре да је ужаснији. А ви сте досад писали у одбрану баш оне стране с које ужас долази. Ваши аргументи нису били мање неморални од аргумената средског начелника. Хоћете ли се опаметити? Не. Знам вас ја. Нећете. Зато се сад и бојите, немате апетита — гадите се себе. А ја? Ја се осећам чист. Ја једем. Ако ме шта спречава да једем колико бих могао, то је ваше погано присуство. Знам вас у души. Чим се нађете опет међу жандарима, заграктаћете поново по старом. Апетит ће вам се вратити и нећете се више гадити себе. То на вас делује — морал овог нашег амбијента.

И дода замишљено, пошто је халаљиво посркао неколико кашика чорбе:

— Не. Још горе ћете писати, бестидници!

IX

Јанулис је стајао на балкону, с руком на јарболу велике заставе. У лицу је дошао још мршавији и строжи, неиспаванији. Ноћас није тренуо. Одјахао је после поноћи до првог телефона —

на 10 километара од Кастанофита — желећи да се посаветује са Кикицасом, првим замеником генерала Маркоса, командантом Главног штаба Централне и Западне Македоније. Али Кикицас је био већ пошао за Кастанофито, где је веровао да ће још затећи Комисију. Но биће му потребно бар још 48 сати да стигне. А дотле... На малочас завршеној тајној седници Поткомисије, изгласано је да се Маркос саслуша само у случају да стигне до поноћи. Не приспе ли дотле, делегати ће отпутовати сутра, у седам ујутру.

— Уцењивачи! — рече Жермен, који се јави крај њега.

Милер је инсистирао да у записник уђе његова формула. И ушла је. Стигне ли минут после поноћи, Маркос неће бити саслушан.

Жермен се жестио. Јанулис је изгледао строг. Одиста, откад је Милер чуо да је Труман најавио велики говор о Грчкој, навалио је да се врати. Иако проицљивост није долазила у ред влаина којима би се Милер могао похвалити, није му пало тешко да се досети какав ће бити тај говор, и његово запињање да се врати требало је схватити као његову жељу да се унапред сложи с мистером президентом.

— Занимљиво је — рече Јанулис — да ни површни Лелонг није хтео да се сложи с Милером, иако је читава гласачка машина, инклузиве Велика Британија, већ била стављена у погон. Чак таквом једном Лелонгу све је то било у толикој мери немогућно формулисано да се уздржао од гласања. Хтео је бар форму да спасе. Али свеједно, Милер је притиснуо дугме, и машина је гласала скоро у пуном саставу. Француз се уздржао, како рекох.

— А Рус и Пољак?

— Ех, они! Шта би хтео? Они су тако солидно извојили своја мишљења да се Енглез уплашио и потражио компромис, свестан да ће крњи

повратак Поткомисије мирисати исувише убедљиво на саботажу, и да никакви изговори неће вредети кад се Граур и Гаврак врате обављена посла. Али Милер је исувише неискусан, нестрпљив и жељан успеха.

— У ствари, закључи уморно Јанулис — та дезертерска одлука значи — признање пораза. Сваки минут њиховог боравка међу нама доносио је са собом на десетине доказа о правим разлозима настанка Демократске армије и оног што зову »граничним инцидентима«. Они су имали прилике да виде и чују шта о свему томе мисли народ из 30 околних села. Добили су масу меморандума. Да остану који дан — примили би их двапут више. И, за разлику од нашег иначе уобичајеног начина, ови су сеоски меморандуми сви одреда писани конкретно, без генералних екскурзија у правцу вечних истина. То су саме чињенице. Тад и тад, тако и тако, учествовали ти и ти. Учињено то и то. Просто, јасно, једноставно. Без истресања свега што се зна. А приметио сам и код новинара извесна попуштања — додаде нагло.

— Васвос?

— Јеси ли луд? — насмеја се Јанулис шкрто.

— Он засад убеђује друге и себе да ће остати ту.

— Али ипак зна да сви знају да неће остати. И да је он сам свестан да неће остати.

— Чему, онда?

— Да би преварио свој страх. Но остави њега. Други су одиста поколебани. Шта ли су очекивали?

— Биће да је ту један од хиљаду разлога због којих се Милер толико жури да побегне.

— Није напao оно што је желео да ту нађе? А знаш ли Зафиридиса? — упита Јанулис, од једном непрозиран.

— Рекао ми је да се споразумео с тобом. Остаје?

— Послаћу га Маркосу, нека он извиди његов случај... врло чудан, сасвим сумњив. Он је за време рата био у Едесу, код Зерваса, затим је придодат као преводилац генералу Едију, шефу британске мисије код Зерваса. А кад је пуковник Крис смакао Едија с положаја, Зафиридис је одлетео с њим у Каиро и ступио у енглеску службу, одакле је избачен, затим у америчку. После, вели, радио је за Еам. Авантуриста? Шпијунчић? Било шта било, увек је уплашен. Послаћу га Маркосу.

О томе хоћемо ли ми, Југословени, Бугари и Албанци, поћи Маркосу, нису ни реч измењали. Било би излишно. Али растајући се, Јанулис дометну: »Подмажи добро ноге — за сутра«.

X

Иако смо већ били вечерали, наш домаћин Петар хтео је да нас свакако погости на растанку. Знао је све. Његов зет, који стиже нешто касније, пристаде да нам прави друштво, а јагњешће печено под сачом било је и укусно и издашно. Он је јео брзо, гутао несажвакане залогаше и причао. Гестикულიрајући с комадом меса међу прстима, почео је да нам приповеда о Шибици, како је прозвао Мис Сокрис. Верала се, вели, по брдима и снимала неуморно. Пет пута је вадила и стављала нову ролну у апарат.

— Али нисмо ми више наивни!

То — »нисмо ми више наивни« — чује се често на слободној територији и представља обично увод у она поглавља народноослободилачког рата која се односе, углавном, на улогу енглеских мисија при штабовима Еласа. И овог пута — пошто се Петров зет похвалио како је још јуче организовао надзор над новинарима и осталима:

»један наш на једног њиховог«, како је узео лично на око Крвавог Била и омео у три маха »доброг човека« да намести свој »радион и разговорара се с авијацијом« — прешао је на 1943.

— Пре смо мислили — савезници, и варали се у 99 одсто њихових људи. Сад кажемо — сви су непријатељи. Ако се на сто за једног и преваримо — није мука.

— Ја сам доста путовао по свету — поче и Петар преносити своја искуства — и 20 пута сам прешао екватор. Има у Енглеској, не кажем, и поштених Енглеза. То је, како да речем, без увреде радан свет, као и ми, и није њему до тога да народе јаше, него да смогне себи хлеба који би јео, да га има. Тај њихов народ рмба по минама и фабрикама као сваки прост народ. Не путује он по свету да жандарише и тура шиљати нос у туђе невоље и ране. Он ти се мучи код куће. Али ови што путују све до Пацифика, и на све би обале света хтели да стану с оне две ноге што имају, то су ти голи непријатељи сваког народа. Је ли тако?

Очекивао је одобравање. Његов зет климну главом, не престајући да цара ватру у камину. Кад плану, он нам окрете поцрвенело лице:

— Тако је, као што стари вели. Ти што су код нас, то ти је банда проклета. И сад, као и пре, за време рата.

Петров зет неће никад рећи: за време окупације! Он је инвалид, четири пута рањаван, гелер му је остао у куку, а три му ребра недостају.

— Кад су дошли први пут к нама у батаљон, дочекали смо их као робене. Мислили смо: ето, муче се, главу су ставили на кантар и дошли да нам помогну, а, јадни, мислили смо, гледајући их онако танке, нису на муке навикли, поломиће се све због добротe савезничког срца. Јест, части ми, тако смо мислили.

И дуго, мислећи тако, никако да се освестимо. А догабале се неразумљиве ствари. Баце нам једном, на пример, само триста ципела, а све за десну ногу. После чујемо, 150 километара јужније, на Пинду, падобранирали су само за леву. Збунили се? Али како то да се не збуне кад Зервасу бацају? Његовима су и кравате спуштали. Мада војска његова — никаква. Три хиљаде пушака којима се жао омрчити, и толико момака којима је теже гинути но поћи у издају с Немцем. Што су и учинили.

Он се лукаво осмехну.

— Како то да се стално збуњују кад Еласу бацају? Тражиш брашно, а они пошаљу бајонете, као да смо кољачи. Молиш пушчане метке, а они стумбају три мерзера. А где је мерзер за партизане, ко је то видео? Оседиш док се опсетиш где да га сакријеш. Бацали нам чак и пушке без затварача. А кад стигну затварачи, немаш муницију за калибар пушака које су послали.

Хтео би да не мислиш — збуњиви су! Али ништа човеку на памет не дође. Савезници су, помажу ти, ломе ноге по грчким брдима, ваља да не зато да ти увале — ватру у чамац. А опет... С друге стране.

Петар протрља руке, задовољан због нечег.

— Тешко је преврнути лик човека, кад ти је већ једном ушао у душу. Није човек као рукавица. Поверујеш — савезник је. И готово. Па ипак. —

— Код нас, једном, на пример, појавили се 1944. изненада неки Енглези. Двојица, тачно, пуковник и наредник с њим. Траже згодне терене за аеродроме.

— Причај им то! — рече Петар своме зету, који климну главом.

— Шаторчић разапели недалеко од батаљонске пратеће чете. Ујутру пуковник први устане, скува чај, отвори конзерву-две, па тек онда оде

и пробуди наредника. Обојица су знали грчки и македонски, нису били поношљиви, по цео дан су причали с војском. Пуковник, пак, стао да саветује борце: »Што се ви« — вели — »толико бавите политиком? Стално учите. У војсци је главно — дисциплина и дух.« Други пут се распитује: »Како стоји ствар на терену, има ли доста аутономиста?«

А борац кога то пита, наш Македонац, паметан младић, одговара како јесте:

»Нема« — вели. — »Мало их је нешто било« — вели — »на почетку, па нешто побих ми, нешто сасвим пребегло Немцима, повезала их смрт истом омчом, заједно се бију.«

»Зар их ви убијате зато што су аутономисти?« — пита он, баш нешто забринут.

»Не, него зато што служе фашистима. Њима је аутономија — песак у очи. Али кад бих се ја питао« — испрси се мој борац, момчић, а очи му ужагриле — »ја бих их све«, вели, »поубијао. Да ви само знате шта све с нашим народом раде тамо, у равници. Ни Т — не смеш рећи, одведу Немцима, стрељају. А ми с њима — још лепо поступај!«

»Т?« — зачуди се пуковник. — »Шта то значи? Онако?«

»Не« — вели момчић — »с тим словом почиње једно име. Тито — чули сте.«

— Треба да вам кажем, 1943. — објасни Петров зет — код нас у батаљону, нешто пре енглеског пуковника, боравио је један ваш силан друг, Темпо — поздравите га другарски кад се вратите, реците само од Пантелејмона, сетиће ме се он — био, велим, Темпо код нас, па нам је причао о вашој борби, о Титу. Тако су све знали и наши борци и поносили се. А од њих се проширило Титово име у народ, који га је заволео и спомињао, иако су зато Немци почели да стрељају људе у равници.

Али чекајте! Други пут, чујем, наредник говори борцима: »Ваши виши штабови хране се мармеладом коју ми бацамо да свима поделе, а не да је за себе задрже.«

У то је време владала општа глад код нас, мршаво пролеће, а за мармеладу, зна се, лагао је пас. Али ја слушам и све се питам у шта ли то наредник сад с мармеладом циља. Но он — лепо, продужава да се габа конзервама.

»Ви једете коске« — вели — »а у штабу се баца хлеб. Каква је то равноправност о којој вам причају?« — пита борце савезнички наредник. — »Код нас« — вели — »у енглеској војсци, и сами сте видели, влада права демократија. Ја спавам, а пуковник ложи ватру, кува чај, отвара конзерве и тек онда, кад све спреми, дође па ме буди.«

Уђем ја у собу к њему. Око њега три борца, најмања у чети, ни десет дана како су стигли.

»Шта ти то хоћеш?« — питам ја наредника. А он се смеје, пас, и каже: »Ми причамо како јесте, сваки код нас има право да слободно каже шта мисли — то је права демократија.«

»Слушај« — рекох му тад — »оно што мене као вашег савезника боли, није то што ти хоћеш да ми војску трујеш, то нећеш успети, него што смо у теби савезника изгубили. Торњај се зато, јер код нас зовине пуцаљке не важе за бацаче!«

Чекај! — Петар се прво накашља. — Ово је важно. Бити свестан да наивност треба окајати! То. Стога нам сад више нико неће подвалити.

Петар пљуну у ватру.

— Постоји неко раскршће. Један пут води пријатељу, други — непријатељу. Ако ти је што нејасно, доби с њим на раскршће. Стани и погледај. Ако не можеш с нејасним кренути на пријатељску страну, окрени га непријатељској. И мутно ће ти се објаснити. Кад знаш да ветар дува с југа, лако ти је рећи — широко. Је ли тако?

Ципеле, оне десне, рецимо. Збунили се? Нејасно! У рату нема забуне, него пријатељ и непријатељ: да је Пантелејмон помислио: бацају само десне ципеле, јер су непријатељи наших циљева — било би му одмах јасно. И ја бих непријатељу слао све десне ципеле. Не што бих се био збунио, но њега да збуниш. Нека га нек скакуће, док се не сети.

Или, рецимо, сад ова Комисија. Пошли људи генералу Маркосу, а дошли на Грамос. Дете да питаш, рекло би: Маркос је главни командант целе Грчке, њега мораш тражити у њеном срцу, усред Тесалије, или још ниже. Али, ето, нису питали децу, дошли су Јанулису. И сад шта раде?

Као од беде, с два прста, узму из сељачких руку меморандум, па брже трчи у собу, до лакта се пери миришљавим сапуном. А после брже шу-шу-шу — тајна седница за тајном седницом. Али ако су толико жељни између себе да се изразговоре, помучити се нису ни морали до нас. Могли су се надиванити и у Солуну, све уз масне баклаве.

— Знаш ли да су се поделили? Руси и Пољаци иду сутра да нађу генерала, а остали се враћају.

— Узмимо и то: поцепала се Комисија. Нејасно? Зашто? Саставили су их у Њујорку, једна душа и један посао, путовали су три месеца, били у Атини и Солуну, а ту сад, у Кастанофиту, одједном — крц — пуче. Нејасно. Да видиш и није. Нема ти човека који неће схватити: непријатељ бежи, пријатељ остаје. Могу неки крити своје непријатељство као змија ноге. И бити опрезни као мачка на мокрој калдрми. Али — ништа. Опет види, ко није наиван. А грчки народ то више није.

I

У Кастанофиту је све већ било на ногама, пред штабом, батаљон војске постројен на тргу, новинари опет затрпани у бунде и шубаре. Они су јурцали, снимали, опраштали се, измењивали утиске. Делегати су стајали по страни, важни и брижни.

Ми смо стигли из Могиле управо кад су делегати изишли из зграде штаба, а народ, зањавши се, као да га је умаласео неки ветар, почео је да пева своје песме и кличе пароле, које су значиле за њега, народ, више но програм — једини могући начин живота, исто што он сам, његов живот. Отуд она озбиљност исписана на сељачким лицима. Као да сваки од њих, промукао, вичући за ова два последња дана: »Напоље Енглези!« понављајући већ стоти пут те речи, доживљује заправо први пут њихов пуни, радосни смисао. Ни на ком од тих горштакких лица — на које су делегати, спремни за одлазак, бацали кратке погледе пуне прекора, досаде и горчине — није се примећивала она неконцентрисаност, коју би сазнање да се понављају и нехотице утиснуло као жиг и на њихове изразе, гласове и покрете. Напротив. Опажало се само оно поносно премијерско узбуђење, као упркос Билу, који је, научивши већ редослед парола, као сүфлер добаци-

вао пре свих: Симфилиосис! Анексартисија! Амнистија! Охи али катохи, и тако даље.

Он је презриво посматрао гомилу стојећи крај порушене дворишне зграде и пушио своју здепасту, црну лулу. Он је мислио са нелагодношћу како за ова два дана није ништа урадио од свега што је предузео да уради. Није успоставио никакав, ни најповршнији контакт, и није организовао везу, услед чега ће његови претпостављени остати и даље без информација с овог терена. То га је љутило и истовремено изазивало у њему жељу да увреди тај бучни отпор пред собом.

Притом је очима, које су гледале и њушке, клизио с лица на лице и рутинирано правио кратке закључке о људима у гомили: »Тај неће. Ни тај не би. Али можда онај хоће?« »Онај« је био средовечан човек. Изгледало је да дремуцка. Бил се на њему зауставио. Одлучити се ваљало је брзо. А »онај« стоји погурен, мало по страни, наслоњен на пастирски штап, с изразом човека који и ћутањем и подвојеношћу и општим ставом као да жели да нагласи:

— Ето, ја немам везе с овима који вичу! Дремуцкам!

Бил се реши, и чим се решио, одмах му приђе. О питању које је ваљало да постави још није промислио. Он је у својим рачунима увек остављао велику маржу случају, инспирацији, околностима, последњем тренутку.

Али тек што се приближио средовечном човеку, овај усгукну, два-три корака. А кад га Бил ослови, он се приби уз групу својих сељака и чим их осети, повика из све снаге: »На Фигун и Англи«.

— До врага! — окрену се Бил. Жермен је стајао пред њим — до врага, овај ваш свет више воли да виче неголи да разговара!

— Хелоу! — повика Роби, а Чирешки, који је ишао за њим, као његовим трагом, упита: — Чујем да остајеш?

— Него шта? А ти?

— Ја одлазим, мора се. А зар се не бојиш? Жермен се насмеја изазивачки, поносито:

— Бићу први новинар код Маркоса. Замисли. Што ће ми бити чланак — за врх прве стране. Већ видим слова — свако као ковачка песница.

— За колико би ми продао ексклузивност? — осврну се Роби.

Али Жермен начини пословно лице:

— Копирајт сам дао свом листу, споразуми се с њим.

Роби начини покрет руком као да хоће да извади чековну књижицу, али му Жермен упути колико сажалив, толико одрешит поглед. Но прохте му се да овако, на растанку, »окрене« Робија.

— Баш ми је жао да муња као ти остане гладан пред највећом сензацијом године. Али кад се мора...

— Колико хоћеш? — повика Роби онако равнодушно, али Жермен и не одговори него га упита:

— Зашто мораш да се вратиш са свима? Видим, жао ти је. Зар као Американац не смеш више да радиш слободно што хоћеш? Поћи с нама.

Роби уздахну и полако завуче у уста нову гуму за жвакање. — Ту се ништа више не може!

Робију је шешир спао на потиљак остављајући планинском сунцу да му пече ионако поцрвенело чело.

— Проклетство — уздахну опет — дух првих пионира нестаје. Постајемо кукавице. Ето какав залагај пропуштам. Свињарија.

— Ти ћеш с временом постати најпослушније дете пуковника Милера.

Роби уздахну по трећи пут, и учини се, за трепутак само, да му глас неће јако зашкрипати и да му речи неће испадати из уста као куглице из продртог кугличког лежаја.

— Кад бих нашао кога да ме замени у Солуну, док ја будем ту, остао бих. Али немам никог.

— Комвеј.

— Конкурент. Подвалио би. Слао би мојој агенцији измишљене телеграме под мојим потписом. Да компромитује њу, а мене упропасти.

Васвос је седео на камену, главе загњурене у шаке. Није могао да гледа колеге који су се спремали да дезертирају. Новинари су у групама измењивали »информације«. Он је познавао ту методу којом се ствара »заједничко мишљење«. После се знало да се ово сме написати, а оно не. Све се одвијало пословно и брзо. Он диже мрку главу.

— Радујете се што се враћате жандарима! Али овде је истина! Стидите се!

— Шта, зар ти остајеш — због истине?

— Остајем — рече гласно да би загушио страх, који га је све чвршће стезао од грла до дијафрагме, ширећи одатле по целом телу узнемирену nelaгодност и неку трому тугу. Он се сад бојао да га не убију путем, ако пође. До Лијакмона има седам сати хода.

Валтер прође прстима кроз своје рибе, неукротиве чуперке као живо шибље.

— Истине има свуда. То није разлог.

Бил се надиви над Васвосом.

— Доста је било шале, знаш! Покупи се!

Али Роби се жалио Жермену, очајан што није дорастао ситуацији:

— Нико ми ништа није наредио, разумеш? Али у ваздуху постоји нека стега општрија од војничке? Први пут сумњам у своје здравље. Јеси ли кад осетио лом у себи? Поделио сам се на два човека. Један псује и гунђа, желећи да остане, други осећа да се не може, и одлази. Тако ми је први пут у животу, знаш? Верујеш ли?

Пре је између онога што је хтео и желео постајала сагласност. Ако се то и није увек баш додиривало, текло је паралелно као шине. Међутим, сад он осећа да тога више неће бити. Докле год буде радио за новине, постојаће његова жеља окренута неком тесалијском југу и неизречена наредба, »општрија од војничке«, која ће га, као за узау, водити куда му се не иде.

Но и то је говорио на онај свој гласни, безразложно наметљиви начин, а пешир му се као чудом држао на потиљку, разголићујући му првено чело. Али анализу подвојености, коју је сад открио у себи, вршио је постављајући питања. Но коме? Себи? На једно питање одговарао је другим — гласом који као да је долазио из интерурбанске слушалице.

Јанулис није спавао ни ову ноћ. Наипао је, јашући висока коња. Сјахао је брзо и пошао право Лунду и Милеру, који су туробно надзиравали везивање врећа и колета за самаре.

Делвоа, мање чин, али обријан и утегнут, промаршира између мазги.

— Дакле, генерале, неуспех? — закачи га Жермен ведро.

— Да господине. En toute objectivité, мора се признати. Ја сам учинио све што се могло да нађемо неко заједничко решење. Дао сам и једној и другој страни по три пуна сата да се споразумеју.

— Којој »странци« иду ваше симпатије? Грчкој?

Жермен га је гледао као змија жабу. Генерал загреба чизмом по калдрми.

— Боже мој! Хе, хе! Не би се то могло рећи. Ја сам објективан. Трудим се што више могу. Понекад, одиста, браним грчко гледиште, али понекад и супротно. Већ према томе...

— По ком кључу? Девет према један?

— Боже мој — лукаво се насмеши генерал. — А ја сам мислио да сте Југословен. Шта ми то би? — чудило се он, не повраћајући се од изненађења. — Зашто ли сам ја претпостављао све време да сте Југословен? Да, да, увек сте ми се обраћали на француском, па ми није ни пало на ум да сте одиста Француз. Јер сви остали говоре енглески. Па сам мислио — традиције, и тако даље. Боже мој! Али како се човек може преварити у закључцима. Али ипак, било је код вас увек нечег што је будило моје симпатије. Да, да, увек. Јер ја сам добар физиономист. Тешко је мени подвалити. Хе, хе...

Мис Сокрис је помагала Билу да намести тежак и неспретан ранац.

— Ви остајете? — упита ме. — Не видим вам пртљаг.

— Крећете ли одмах за нама?

— Овде ћу сачекати Маркоса. Он стиже најкасније до пет сати — слагах.

— Откуд вам то? Нама је речено да је у Атици.

И Мис Сокрис, из чијих је очију дувао још хладнији ментолни дах, окрену се и промрмља:

— Ја више ништа не разумем!

— Штампана, овамо! — позва Валтер новинаре, машући с дрвоног балкона штаба.

Пројуривши крај Робија, Жермен му добаци:

— Сећаш се како си журио кад смо долазили овамо.

— Ђути, проклети.

II

Јанулис је изложио новинарима кратко и суво све што је учинио досад да обавести генерала Маркоса о свему у вези с Поткомисијом. Он је изнео догађаје како су се одвијали, редом, од тренутка кад му је јављено у Герме да она долази њему на Грамос па све до овог часа. Он је одмах после првог обавештења, у кратким размацима, послао три најбоља своја курира у правцу генерала Маркоса. Сам је телефонирао главном штабу Централне и Западне Македоније. Ако генерал Маркос још није стигао — значи да је био далеко. Одиста, он се налазио врло далеко, али је још истог дана, чим је Комисија приспела, обавештен. Одмах је кренуо на север, и да делегати не показују толику журбу, да остану још неколико сати, можда један дан, генерал Маркос би приспео и Комисија би могла да изврши свој задатак.

Кад Јанулис заврши, блеснуше бели зуби Граура — тамна, крупна човека. Он мирно и једноставно поче да излаже разлоге због којих је одлучио да остане и сачека или, устреба ли, пође у сусрет генералу Маркосу.

На основу оног што је рекао, добијала се јасна слика свега што је претходило образовању ове Поткомисије, шта је њу довело на Грамос и сад, необављена посла, одводи већи њен део на траг у Солун.

Уз подршку пољске делегације, совјетска делегација је, још на самом почетку рада Анкетне комисије у Атини, бранила и одбранила гледиште да у њене задатке спада и савесно испитивање узрока народног устанка и рата у Грчкој.

О томе се у разним форумима Анкетне комисије дискутовало у више наврата и најзад је усвојено, да треба у ту сврху организовати сусрет с генералом Маркосом. Као врховни командант Демократске армије, он је био најквалификованији да о свим узроцима садашњег стања у Грчкој пружи Комисији обавештења од прворазредна значаја за њен рад.

После дугих дискусија, прихваћен је совјетски и пољски предлог, с тим да се датум тог састанка накнадно утврди у Солуну. Међутим, у Солуну се поново покушавало да се оживи дискусија о сврсисходности састанка, као да у Атини нису већ биле донете одлуке које су чиниле изlišним свако даље принципијелно прегањање на црти: поћи или не поћи.

Не зна се зашто је у Атини речено да ће се тек у Солуну утврдити датум поласка. Можда су неки чланови делегације имали разлога да претпоставе да је генерал Маркос у Јегејској Македонији. Али аргументи који су потрзани у прилог ревизији атинске одлуке, сводили су се, углавном, на страх — назовимо га само страхом — извесних делегата да би сусрет Анкетне комисије с генералом Маркосом могао да се схвати као признање — *de jure* и *de facto* — постојање Демократске армије. Под изговором да би то могло да се тумачи као недозвољено мешање у унутрашње прилике Грчке, Англо-Американци су у Солуну енергично захтевали да се генерал Маркос не испита.

Но неодрживост њихових позиција била је очигледна. Признало се *de jure* или *de facto*, или се не признало, Демократска армија се бори, дакле постоји. Она је ослободила знатну територију

и јавља се као активни чинилац првог реда у животу Грчке. Она је то постала не тражећи ичију дозволу, и забележила је велике успехе, који остају велики успеси без обзира да ли међународна тела, као Анкетна комисија, желе или не желе да то признају.

Али тад је енглеска страна изишла с новим предлогом.

— Добро — рекли су представници Велике Британије — отићи ћемо, кад нема друге. Али под условом да председник Поткомисије која ће бити за то одређена одмах, на почетку, пре сваког разговора, преда генералу Маркосу писмо у коме ће бити изложена, отприлике, следећа мисао: Поткомисија долази овамо — треба избећи речи као слободна територија — да с Маркосом — је ли генерал или није, Поткомисије се то не тиче — разговара као са сваким другим обичним сведоком. Но то не значи ни у ком случају да Анкетна комисија признаје постојање Демократске армије. — Тај је предлог усвојен.

Лунду је наложено да технички организује сусрет. И он се бацио на посао. Тврдило се да је у рату стекао велика искуства у раду са »подземним елементима«. Али чим се бацио на свој конспиративни посао, десничарске новине су почеле да обавештавају о сваком његовом покрету. Да ли услед његове невештине или другог чег, тек чињеница је да су десне новине једног дана објавиле да је примио и Зевгоса, члана Политбироа Комунистичке партије Грчке. Зевгоса су, нешто касније, убили Зервасови људи.

Дванаестог марта кренуло се под вођством Лунда на пут, у правцу албанске границе. Претпостављало се да он зна шта ради и да ће се негде у том правцу наићи и на генерала Маркоса и извршити све оно што је Савет безбедности ставио комисији у дужност.

Али у Сјатишту, после разговора са неким монархистичким генералом, Лунда је био спреман да нас врати у Солун. Он се уплашио, изгледа, од најављене офанзиве, која је, у теорији само — јер до ње није ни дошло — била уперена не против Лунда, него против Демократске армије, а чији се борци, како се може видети, нису уплашили.

Та његова воља за дезертирањем, представља симптом намере да се саботира састанак с генералом Маркосом, или симптом неспособности да се он организује. Правац којим смо кренули — маневар на раскрсници пред Пеликанесом, чињеница да смо прешли Лијакмон на незнатној удаљености од албанске границе, и још маса других детаља, изнели су на видело све што је потребно да би се смело закључити да је у питању свесна саботажа задатка који је добила Поткомисија.

Одвести Поткомисију на албанску границу и наћи тамо генерала Маркоса, било би зло само по генерала Маркоса. Али стићи тамо, а не затећи га, открива зле намере које су се, колико безуспешно толико узалудно, желеле да сакрију.

У Кастанофиту, међутим, упркос свим нескривеним злим намерама извесног броја делегата, команда Грамоса изишла је максимално у сусрет Поткомисији. Командант Јанулис се ставио у везу с генералом Маркосом, који је био ангажован у борбама у околини Атине, и доставио делегатима његову поруку да прихвата позив и да је спреман да дође чак и на албанску границу.

Упркос томе, делегати САД, Енглеске и других земаља сложили су се да чекају генерала Маркоса само до поноћи између 15. и 16. марта. Стигне ли макар и минут после поноћи, Поткомисија одбија да га саслуша и враћа се ујутро у Солун.

Изговори да постоји унапред фиксиран план рада кога се треба држати, остају само изговори.

Генерал Маркос не може бити крив што се Лунда није с њим благовремено споразумео где ће се и када ће се с њим састати. Исто тако не сме се допустити да Поткомисија не изврши своју дужност.

Граур је говорио сталожено, набрајајући разлог по разлог, и ти разлози, повезујући се чврсто између себе, у потпуности су оправдали јасну — као закључак силогизма — одлуку совјетског делегата да се не покори решењу већег дела Поткомисије. Заједно с представником Пољске и официрима за везу Југославије, Бугарске и Албаније, Граур ће сачекати овде долазак генерала Маркоса или ће, буде ли потребно, кренути њему у сусрет.

Новинари су бележили његове речи, стиснути један уз другог у уском и мрачном трему Штаба кроз који је дувао ветар, задовољни што ће моћи да по повратку објаве бар ту сензацију. У недостатку очекиване, ова ће оправдати јурњаву до Лијакмона, и касније, аутомобилску трку до првог телеграфа. Препуштене себи, ова два дана у Кастанофиту заморили су их нерадом — уколико их нису поколебали чињеницама које су их гониле да ревидирају своје ставове. Али сад су се опет нашла у свом елементу, у трци и журби које им нису дозвољавале да мисле, да закључују и да под револвером криза савести, мењају усвојена, комотна гледишта.

Збјегуњ, у тамном салонском оделу с овалним, дугим лицем каква малограђани свуда по свету називају »дипломатским« или »аристократским«, блед и плав, разрогачи очи. То му је био тик.

— И Пољска ће извршити своју дужност, презирући сваку евентуалну опасност. Никакви лични мотиви не смеју да се узму у обзир кад је у питању опште добро, овај... човечанства и мира.

Збегуњ је волео тешке, барокне реченице, иако није имао способности да их ствара с лакоћом која би оправдавала ту његову љубав за њих. Отуда му је све што би рекао испадало нејасно, понекад мудава, често испрекидано. Најсимпатичније код њега била је његова прошлост. Он се борио против нацизма, иако је био социјал-демократа.

Југословен, Круљ, задржао се неко време на Цалдарисовој оптужби против балканских народних демократија, које су, тобож, наоружале и снабделе устанике, пошто су се претходно у »Буљкеској школи кадрова« обучиле герилском ратовању.

Он је рекао да су сведоци грчке владе испитани у Солуну и другде — углавном лажни сведоци. Из контрадикција у које су они упадали, било је лако закључити још пре доласка овамо да су Цалдарисове тврдње обичне клевете.

Али за ова три дана која су заједнички провели на овом сектору слободне грчке територије, имали су сви прилике да добу до нових најаутентичнијих података о правим узроцима стања у Грчкој, и да тако боље схвате скривене разлоге због којих је Цалдарисова влада дигла своје лажне оптужбе против северних суседа Грчке. Она је инсценирала граничне инциденте и измислила приче о прелазу наоружаних »банди« из Југославије, како би сакрила пред светом и грчким народом истину о томе да је Демократска армија већ ослободила половину територије Грчке и да је та Армија организована ударна снага народа у устанку против терора монархистичке владе и нових окупатора.

— Ви сте — рекао је Круљ новинарима. — разговарали с народом, с борцима, с командантима. Видели сте како је организована власт по селима, и могли сте утврдити да је она уистину власт најширих демократских слобода.

Та власт је чврста, и делови Демократске армије, на које је Поткомисија досад наишла, уверавају да је та ослободилачка војска дисциплинована, вешта, борбена и одлично вођена. Нема ни пуних седам месеци како је формирана, а већ је то неуништива сила која расте и сваким даном постаје све моћнија. Глупо би било претпоставити да би неколико десетина »бандита«, како тврди Цалдарис, пребачених из Југославије у Јегејску Македонију, могле да дигну устанак који би се за кратко време проширио од северне границе Грчке до Крита, обухватајући, поред Македоније, сву Тесалију до низије, Атику, Епир, Спарту, Пелопонез и највећи број острва. Тако нешто није забележено у историји револуција и устанака, тако нешто може да буде само плод апсурдне маште неодговорних људи који не признају правила друштвеног развитка и не поштују законе историје.

Моја земља — рекао је Круљ — има интереса да светска јавност буде обавештена о правом стању у Грчкој, о свему што је изазвало овај рат, јер откривањем и објављивањем истине, утврдиће се још једном лаж Цалдарисовог меморандума, правилност и тачност југословенских теза. — Зато сматра да му је дужност да остане, како би од генерала Маркоса, као најкомпетентнијег, добио одговор на питања битна по ову анкету и од највеће важности за његову земљу. На крају је још једном изјавио да најенергичније протестује против одлуке којом већина делегата Поткомисије жели да оправда своје дезертирање. Оно је, у ствари, бежање од сазнања чињеница које би могле бити не само неугодне грчкој и енглеској влади него и у највећој мери оптужујуће по њих. Он је сигуран да ће се, упркос дезертирању већине делегата, доћи до материјала којим ће се доказати и мизерна неоснованост Цалдарисових оптужби и његово учешће, у заједници с енгле-

ским окупаторима, у провокацијама и заверама упереним против мира на Балкану.

Пошто су и албански и бугарски официри за везу изнели своје разлоге, настаде тишина. Новинари су задржали перо на бележници, очекујући још нешто. Можда одговор Милера у име његове гласачке машине. Али до тога не дође.

Роби заклопи нотес и поче да се пробија излазу, кад совјетски представник учини покрет руком. Он рече:

— Имао бих да вам упутим једну молбу, господо новинари. Молио бих вас да објавите да смо ми који остајемо чврсто одалучили да се сретнемо с генералом Маркосом и тако извршимо задатак на који смо се сви обавезали. Ја не знам колико ћемо дана остати овде. Али чим испунимо свој задатак, вратићемо се у Солун. Сваки је од нас сигуран да нам овде, на слободној територији, не прети никаква лична опасност. Али приликом нашег преласка граничне линије — што не мора безусловно бити на Лијакмону код Амударе — могло би, услед »необавештености« краљевских жандара или каквих других разлога, доћи до инцидента, рецимо, неугодних. Зато бих вас молио, ради избегавања излишних пушкарања, да објавите да ће наш део Поткомисије приликом повратка на владину територију, прелазећи преко ничије земље, носити у знак распознавања белу заставу. Гледаћемо да буде што већа и што видљивија, како бисмо одузели право на евентуалне изговоре онима који би можда волели да нам пробуше кожу.

— Узбудљиво! — узвикну гласно Роби.

— Свакако ћемо то објавити — рече Васвос — и то масним словима.

— Честитам! Идеш ипак! — рече Бил, а Мис Сокрис се стресе. Она није ништа забележила, али је изјаве саслушала с осталим новинарима дршћући све више.

— То јест, не зна се! Ја то нисам лично мислио.

— Хоћеш, Васвосе! — јави се Јанулис, који га је посматрао смешећи се мало. — Ако си се поправио и постао човек, искористи прилику и напиши поштено све што си видео. Сигуран сам да ће један добар део твојих колега, чак и оних и из десничарске штампе, учинити то исто.

III

Трем се празнио, Јанулис, окружен махом грчким новинарима, пође излазу. Павлоса није већ било међу њима. Васвос се испрси.

— Пошто ми наређујеш, друже команданте, да одем, ја, који ћу себе одсад сматрати до смрти твојим борцем, могу само да лупим петом о пету и кажем: разумем.

— Гле ти њега што се спремио само! А би ли ме послушао и да ти кажем: остани! — упита Јанулис, коме се прохте да се нашали.

— Бих!

— Онда остани.

— Значи... мислиш да останем? — Васвос није разликовао више шали ли се Јанулис или не. За сваки случај реши да не покаже страх, али то није било тако лако. Као уопште сви слаби људи, и он се бојао да покаже своје праве мисли. Али његово лице није било у стању да убедљиво сакрије панику која га је обузела. Неколицина се насмеја. Васвос се ухвати за тај смех и поче да се истреса на колеге:

— Срам вас било! Ви сте обична банда. Не бих ја, богами, имао поверења у вас да ћете спровести директиву команданта. Али пазите се, кад вам ја дођем једног дана, сваки ће ми од вас одговорати.

— Е драго ми је — рече Јанулис. — Видим да ти се остаје код нас. Па остани, ето, кад си навалио.

— Ко — навалио? — оте се Васвосу.

Јанулис пође излазу, пошто се поздравио са свима.

— Хајдемо, Васвос! — позвали су га последњи из групе грчких новинара.

Али Васвос се укочио гледајући за њима. А они су одмицали. Одједном му задрхта горња усна, лице му се искриви и он неочекивано бризну у гласан плач. Тресао се целим телом и јецао, као жена у хистеричном грчу.

Јоанис се појави иза каменог зида. Био је сав ознојен. Лице му је било мокро, око плачно, но и поред влаге коју је лучио кад је год био узбуђен, није се могло разликовати јесу ли га то облили грашци зноја или се и која крушница суза уплела међу њих.

Јоанис загрли чврсто Јанулиса, пољуби га брзо у раме и прошапта, као да благосиља:

— Чувај се, друже мој, чувај се.

Затим се отргну нагло и одјури онако знојав и влажан а да ниси знао зноји ли се или плаче.

— Ех — рече Јанулис за себе — вратити се тамо, у чељуст звери...

Један борац наиђе, Јанулис обори главу.

— Друже, — рече му — у дворишту је остао неки новинар, ваља се и плаче... Кажи му да се изгуби што пре. Ја сам наредио.

Затим ме погледа и махну руком.

— Ручаћемо сви заједно и кренућемо одмах у један сат. А ево и помоћника комесара. Ми кажемо помоћник капитаноса. Али задаци су исти.

Катос, темељит човек, искувише лак за своју снагу, ишао нам је у сусрет избацујући чудно ноге, као да је дуго носио негде па се навикао да корача с теретом. А сад — без њега — смешно му је од лакоће.

— Оде булумента! — рече.

— Оде! — одврати Јанулис и одмахну, али ни весело ни тужно.

— За десет минута има штаб састанак. Идем да нађем још Пацуру.

IV

Неколико спитфајера прелете високо над нама, пут југа. Курсисти подофицирске школе истрчаше с митраџезима према положајима над селом. Једна жена, зелена од лица до прса, са дететом у рукама, претрча као сенка преко трга и нестаде низ улицицу која је водила у поток. За њом остаде у ваздуху траг јаука. Накострешени пас на ланцу залаја беспредметно за њом. Народ окупљен пред штабом узнемири се у први мах, али оценивши са сигурношћу стручњака да му никаква опасност тренутно не прети, поседа делом у сенци зида, а делом се поче разилазити, улазећи у оближње куће. То се кретање вршило без панике и без непотребних излива речи и гестова, уобичајених у таквим приликама. Један од оних који су у сенци полусрушеног зида посматрали лет авиона објави гласно:

— Неће овај пут на нас. Друго они траже.

С југа се небо покривало мутним, све прљавијим облацима, ловци су зашли за њих и ускоро им се ни хук није чуо.

Наша колона, већ спремна за покрет, пође прво пут истока, затим окрену десно, лицем према ветру.

Облаци су надирали, за трен прекривајући сунце малим истуреним облачним острвцима. Откинути од своје основне масе, они су пловили

несигурно, гоњени брзим висинским ветром. Сунце, као делфин, тонући у њих, излазило је уз грзај зрачног снопа из њихове сиве сенке, и опет падало у облачни зид, час нестајући на дуже, час избијајући целим диском из пролома између све гушћих облака. Те жмурке су трајале већ цело пре подне, али сад су набубрели пролетњи облаци преузели највећи део неба и преплавили сунце. Но оно ипак још двапут весело засветлаца провирујући између задимљених разделака и кланаца водене паре пре но што се изгуби. Тишина завлада у грању.

Одморни, ми смо газили брзо, извлачећи се узбрдо. На гребену смо затекли већ постројене курсисте подофицирске школе у разговору с водом партизанки. Чим стигосмо до њих, батаљон подофицира крену на чело, а девојке сибоше са стазе, чекајући да прођемо како би стале на зачеље.

Жермен се поздрави с Андромахом, али не продужи са мном, но и он сибе са стазе.

— Ја ћу мало са зачељем! Дугујем још од Амударе неколико обавештења.

Било је топло, доста запарно, и кад смо, знојави, стигли на главицу, стали смо да одахнемо. За нама су се верала, климајући вратом, три главата брдска коња натоварена пртљагом. Доле је лежала Кастанофита, збијена у неправилан круг око каменог четвртастог звоника. Право према западу простирали су се венци брда који су се сливали једни у друге и продужавали да теку у две сиве накострепене плећине. Оне су се пружале неко време паралелно, а затим нагло и усправљајући се, отварале своја недра у срцолики амфитеатар, неку врсту заравни, у чијој се средини талила метална кап Костурског језера, које се одједанпут цело видело, мало и нестварно, као на мапи. А око језера, на доњем крају, могле су се и голим оком назрети сиве тачкице костурских

кућа — града, за који наша народна песма вели да је »леден«.

»У Костуру граду леденоме« налази се јак гарнизон монархофашистичке војске. Има и много жандара и наоружаних фашиста, избеглих са ослобођене територије. Али град је у жици, а његово снабдевање у толикој је мери отежано да се Јанулис у више »исплати« да га држи у сталној опсади но да га освоји.

— Од десет камиона пропустим четири. Остале обично задржим.

Опет кренусмо — прво гребеном. Затим смо стали да се спуштамо низа страну и прешли две разрушене цесте на којима је, овде-онде, већ ницало бусење тврде траве.

— Цеста? — изненадих се.

— Већ шест месеци нису њоме прошла кола. Сем Дамаскиње, из које су протерани жандари пре неколико дана, читав је овај рејон одавна слободан. И то солидно. Можеш се кретати и дању и ноћу без страха од изненађења.

Ухвативши мој поглед, Јанулис одговори:

— Мислиш? Вас морам да осигурам. Нисам уверен да непријатељ неће сад бацити и падобранце. Он мора тамо сад да цвили од муке. Најрадије би вас зубима растргао. Зато ово мало војске и није све што сам кренуо. На неколико километара од нас маршира лево и десно јака побочница. А сва места у којима су наше снаге обавештена су да мотре и удвоје патроле. Но то је изузетно, кажем.

После три сата брзог хода, стигосмо у Дамаскињу, велико село, скоро варошицу, са лепим зиданим кућама подигнутим дуж друма на широкој и доста плодној висоравни. Озимо жито је тек избило из црвенкасте земље, а јабуке и кајсије, отежале од паперја белих и ружичастих цветова, отвориле су се као лепезе.

У Дамаскињу смо ушли у часу кад су сељаци, окупљени пред школом, потписивали споразум помирења — онај симфилиосис, који се извикује свуда по Грчкој као једна од основних акционих парола Бама. *Помирење народа уз претходно разоружање фашиста.*

Пред школом је лежало на гомили десетак пушака које су монархистички сељаци добровољно и јавно предавали Демократској армији. Дебео бркат сељак, округле и масне ћелаве главе, бацајући своју маузерку на гомилу, окрете се искупљеном свету. Било је међу њима и пуно људи из Петропуладија и Холерија, словенских села. Они су дошли у Дамаскињу, настањену Грцима, да увече заједно с њима прославе празник еамовске Аграрне странке Гаврилдеса.

Округле, закрвављене очи ужиреног сељака који је малочас бадио маузерку прешле су преко људи. Он је још тешко дисао, сав лоптаст, а размекшане, неупадљиве црте његовог лица само су још више истинале општу, тамну округлину тог човека кога су одувек звали Црначки Краљ. Из њега су рукнуле прво неразговетне речи. Он је стао да говори дубоким, дебелим грленим гласом:

— Одувек су ме звали Црначки Краљ. А и мој отац је одувек гласао за краља. Нешто отац — нешто надимак — ја нисам промашио ниједне изборе. И увек сам у краљевску кутију спуштао свој листић. Шта ћу! Моја је кућа највећа у селу, земља најбогатија. Али краљ нас већ две године гони да вас убијамо. Ја нисам хтео пушку. Али Канедис, жандарски капетан, рекао ми је: »Узми је ако хоћеш Унру«.

Он је, говорећи, све време дизао своја округла и тешка рамена и котрљао изгубљене, закрвављене беобаке, тамне и црне, гледајући са школског прага у гомилу пред собом.

— Пушку сам узео и закопао је у трап. Народе, кажи, јесам ли кога убио? Или пуцао, на пример?

— Није! — одазва се старчић са дуванским рићим мрљама на средини седог брка.

— За њега се не зна! — одазва се још неко из гомиле, опрезнији човек, ваљда. Човек назван Црначки Краљ рашири пуне руке са облим, женским мишицама које су вириле из кошуље са заврнутим рукавима.

— Нисам, живота ми! — рукну и заколута страшним очима. — Ни зна се, ни не зна се — ја нисам, а ви судите по правди.

— Не зна се ништа за њега. — Јави се поново онај храпави, неповерљиви глас из средине.

— Тако је! — повикаше остали. — Нек се потпише! Опрашта му се бивше гласање за краља.

Али Црначки Краљ опет слеже, на свој аритмични начин, раменима, прво левим, па десним.

— Ја јесам, признајем, то и сами знате, као изборни председник, за плебисцит, а и пре, за изборе, замењивао листиће. Јесте. Но тако су ми рекли у Вогацикону да треба и — ја сам урадио. Ви судите.

Он застаде, погледа у људе пред собом с неповерењем, диже рамена и рече гласом који ипак није био молбен.

— Ви судите — само немојте строго. Да сам хтео, могао сам и ја побећи у жицу. Било је времена. Али зашто? Да опет страхујем? Нека. То није за мене. Откад сам пушку добио у срезу, нисам мирно спавао. А ноћас, знам, спаваћу. Зато нека живи Симфилиосис, нека крв престане да тече и живели сви...

— Живео и ти! — повика онај неповерљиви глас из средине, али га заглаши бурно: »Живео!« осталих, и затим пљескање.

Црначки Краљ се поклати неспретно и уђе у школу. Тамо је потписао изјаву о помирењу,

пореда десеторице других монархиста, и хукнуv, излетео напоље, међу људе.

— Свршено је! — објави громовито. — Све ми је опростила комисија.

— Ех — уздахну мали седи попић у избледелој и на више места закрпљеној мантији — лако је вама с народом, али њему је тешко с вама. Главe скидате.

— Ја? — упита округли.

— Нисам рекао ко! — рече попић јетко. — Шта трчиш пред руду? Ти ниси из Зониса, као ја што сам.

И окрећући се осталима, продужи:

— Зонис још није ослобођен, прво је село до Козане. Али, ето, код нас нико није пушку примио. Ваљани људи. Код нас нико не виче: »Симфилиосис!« — не треба. Само: »Напоље Енглези!«

— Једак си, попе! — примети просед човек широка, пљосната лица. Затим се насмеја.

— Еј, да су светом Петру привезали крављи реп за браду и водили га везана по сунцу у град, овако стара, и сам би постао отровнији од шарке, и гласао би за Еам.

Румени младић са жмиравим крмељавим очима отпљуну:

— И мене су затворили и тукли. А после још тражили новаца да се од њих откупим. Је ли то право? Седам сам месеци лежао у затвору, оптужницу нису саставили, и тек кад ми жена продала краву и положила новац, пустили ме, и да никад не заборавим срамоту, ногом ме ударили приде. Ето шта се с народом ради. А ми њима — опраштај!

— Мора се, друже. Линију треба чувати.

Био је то квргав сељак у памучној олињалој капи, налик на шубару.

— Не кажем ја... Куд бих? Али ко велим... није им веровати... А линији — част. Што бих ја против ње — нећу против себе. Само ја бих њих ипак мало коцем по глави. Знаш како је — мирније би се и спавало и гледало, како рече мој покојни брат што су га јесенас жандари убили.

Ветар који крепко духну с истока поче да враћа облаке који су се, нагомилжавајући се, сабијали над нама. Но на кишу се није осећало, изгледало је да се облаци јалове. Али утом поче опет јужни ветар, и облаци, понети њим, зачас су поцрнели, у даљини севну, а над долином се ваздух проломи и дивља киша нагло лину као низ некаква коса врата.

Људи утрчаше у школу, а нас Јанулис уведе у кућу где су нас на прагу дочекали сви укућани, од деде до унучића. Домаћин, крепак старац, постављен је још од владе за председника општине. Али њега ће село и на изборима бирати, јер је помогао и штитио сељаке, обавештавао партизане и на стотину других начина ишао на руку ослободилачком покрету.

VI

За нама уђе у кућу и седе за исти сто онај квргави сељак у памучној олињалој капи, налик на шубару. Он се понашао као стари пријатељ, готово род, задиркивао је домаћицу због тобожњег нереда, запретио једном дечачићу да ће га испребијати »на мртво име« зато што не пази како ваља на стоку, него је пушта у штегу, а домаћина потапша срдачно по плећима.

— Тебе немам рашта данас да грдим.

Квргави је срески председник Аграрне странке Гаврилидеса, формиране на иницијативу Захаријадеса. Верни савезник КПГ и проповедник

савеза радника и сељака, та странка је окупљала најшире масе сељаштва, везујући их за националну демократску политику Народног фронта. Њен срески председник се звао Сидеропулос, и био је Јанулис ратни и школски друг, иако је изгледао бар двапут старији.

Граур испи, мрштећи се, обавезну чашицу уза и упита Сидеропулоса како се слажу Грци и Словени у овом крају. Овај одговори да никад нису постојали ни најмањи неспоразуми.

— А аутономизам? — продужи Граур.

— Енглеска посла! Не вреди ни говорити.

— Зашто?

— Не воли тај енглески свет мир и слогу народну. Он ће вам свашта урадити само да се један народ завади. Банду ће наоружати, створиће партију, мртве прекопавати, али неће мировати.

— Како то?

— То ти је његова, што но кажу, империјалистичка мајсторија. Баш аутономизам, на прилику, овај њин, послератни. Грчку је он окупирао, рекао би да му иде у рачун да је што већа. А он — јок, руши брдо под ногом, хушка људе да цепају државу. А све то зато што преко границе гледа, да и тамо олабави снагу и доведе до тога да га кобајаги позову да ред прави и мири.

— Ти играј и крв проливај, а он ће у гајде да свира. А кад већ дигне брата на брата — трља руке, остварен му је сан. Но ми смо их прозрели, водимо политику помирења народа и она вреди колико читава дивизија. Добите вечерас на нашу конференцију, видећете.

— А како је с македонским школама?

— Сад код нас у округу постоје њихове школе, књиге и новине. Све то нису пре имали. Истина, ни ми, Грци. Али њима је то било законом забрањено, а нама није. Ми смо за то да се Грци просвете, а Македонци придигну из заоста-

лости књигом и школом, на њиховом словенском језику. Грчки сељак то хоће, јер воли Македонце. Он мрзи само фашисте, без обзира на народност. Међу Македонцима их је, у постотку, било мање но међу Грцима.

Јанулис додаде:

— Сасвим правилно. Само фашисте мрзимо, а љубављу којом волимо грчки народ, волимо и македонски, који је дао толико дивних бораца против окупатора. Зато ми и помажемо све тежње Јегејских Словена за слободу и равноправност.

— Нас је Еам тако васпитавао пуне четири године, и тако и наставља да нас учи.

Граур доброћудно климну главом и поче да хвали високу политичку свест грчког народа. Чак је рекао да интелигенција и способност грчког сељака да схвати и најкомпликованија међународна питања превазилази све што он зна.

— Човек би рекао да је сваки грчки сељак провео године и године за столовима интернационалних конференција.

Јанулис потврди. Био је очито задовољан.

— Еам је највећа школа ослободилачке борбе нашег народа. А у тој борби наш свет је стекао знање и изоштрио интелигенцију.

С политике, разговор неосетно пређе на тако зване граничне инциденте. Домаћи су унели вечеру. Јели смо је, не прекидајући причање које је текло лако, дотичући се разних питања — од облика које морају, услед актуелних специфичних услова Грчке, да имају народни одбори, до карактера војних операција Демократске армије. Пошто смо посркали густу чорбу с макаронима, домаћица унесе изврсно припремљену пилетину у соку од алевих паприка, лука и ловора. Како смо огладнели, пријало нам је све што су изнели пред нас — и бели сир, и млади лук и, најзад, густо, прно вино, јако као земља. Но нисмо га много пили, да не отежамо. После поноћи мораћемо још

да пређемо цесту на месту на коме би, у случају да непријатељ већ зна за правац нашег кретања, могао да нам приреди неугодно изненађење, када не бисмо предузели потребне заштитне мере. Жермен, који је то поподне дуго причао с Андромахом и прилично расејано присуствовао нашим разговорима, прену се кад се поведе реч о »дезертирцима« како рече домаћин. Он помисли на сензационалне наслове под којима ће десничарске новине објавити нашу одлуку да се по сваку цену састанемо са генералом Маркосом.

Неко време смо се забављали нагађајући како ће које новине да коментаришу наш гест, и у тој су игри блистали Граур, Јанулис и Жермен.

Киша је већ престала! Кад смо отворили прозор да проветримо собу од дима, уђе умивен и бистар талас свежине, која је мирисала на багрем, шафран и птице. С прозора се видела широка улица све до школе, пред којом су се већ борци заједно са сељацима таласали у колу. А кад је свирач засвирао на малој усној хармоници критско коло, повео га је опет Вракас.

Приметивши га, Јанулис стаде да нам прича о нападу на граничне карауле 29, 30. и 31.

— Морали смо их ликвидирати, јер је читав крај већ био ослобођен. Монархистичка војска, приморана да их снабдева, била је у обавези да врши свакодневне испаде на нашу територију, како би колико-толико осигурала бокове уског коридора који им је још остајао. А нас је, опет, све то силито да везујемо јаче снаге за тај иначе пуст пут на незанимљивом сектору.

— Ми смо се, дакле, одлучили да их нападнемо, и у зору 31. јануара, заштићени маглом, опколили карауле са свих страна, сем са албанске. Тачно у шест и петнаест — било је још тамно, само се магла почела разређивати — на дати знак, борци су отворили ватру. Ускоро дотрча

курир из чете: »Истичу белу заставу« — јави. Наредио сам прекид паљбе.

— Било је међу њима неколико лакше рањених војника, али предало ми се 64 здравих и тај њихов официр — Вракас.

— Занимљиво би било разговарати с њим — рече Граур.

Јанулис се наже кроз прозор и викну првог борца, који наиђе, гегајући се средином широке улице, и чупкајући кукурузни хлеб под левим пазухом. Препознав команданта, младић се укипи, лупи петом о пету, узе став мирно, али му при покрету руке хлеб паде у благо.

Муратов, Грауров преводилац, прасну у смех. — Неспретнији је и од мене.

— Зовни Вракаса — нареди Јанулис борцу који, збуњен, хтеде одмах да одјури заборавивши на хлеб. Но командант га подсети, и овај га диже црвенећи, обриса рукавом оно мало блата што се нахватало на кори и одјури, чак поцупкујући помало, као какво велико дете.

Вракас, витак, таман и висок, саже главу улазећи у собу и стаде мирно. Али још је био знојав и задуван од игре. Очи никако нису могле да му се умире.

— Седи! — рече му Јанулис, начинивши му места крај себе. — Другови би хтели да знају како је текао напад на твоје карауле, шта си радио до 31. јануара и зашто си се предао без борбе.

Вракас погрешно схвати смисао питања и поче да се брани:

— Нисам се ја предао из кукавичлука, зна друг командант да се нисам лоше борио, после, у нашој Армији. А нисам ни издајник — настави брзо својим звучним гласом. — Иако су ме после плебисцита заклели краљу, ја сам остао што сам, Крићанин — републиканац. А патриота сам — окупацију мрзим.

Јанулис му објасни да све то нико не спори, него да делегате интересује зна ли он штогод о граничним инцидентима, а Граур, који је говорио преко преводиоца Татарина Муратова, упита да ли је он икад био нападнут од стране албанских граничара. Вракас порече главом:

— Никад. Инцидената је било у оно време на мом сектору, али у њиховом сам организовању учествовао и ја, по наређењу својих тадањих команданата. Ја сам добијао писмене наредбе, које се сад налазе у рукама генерала Маркоса. Наредбивано ми је да помажем балисте приликом поласка с наше територије на албанску, и да их прихватам приликом повлачења. Мени је, још средином јануара, долазио неки крупан Албанац, командант банде, у пратњи три своја човека, да прими муницију и одреди знаке распознавања — кад се буде одонуд враћао. Имао сам чак и писмено наређење од команданта свог пука да вршим диверзије на албанској територији, у случају да балисте снаћу тешкоће.

После, путем до школе, где је у осам сати била заказана прослава празника Аграрне странке, задржао сам се с Вракасом, који је почео да прича како се предао.

— О Демократској армији знао сам мало, углавном на основу оног што су ми казивали шверцери, конфиденти и сличан свет на који сам био упућен службом коју сам вршио. Ти људи нису волели Демократску армију, бојали су се ње, били су повезани са жандармеријом, али, пошто су то били махом професионални информатори, оно што су говорили било је мање-више тачно — одбаци ли се нормална стопа деформације услед мржње или страха, који и нехотице искривљује појаве.

Но кад је ослобођен готово цео сектор Грамоса, ја сам остао одсечен, и упркос томе што сам отприлике знао који су циљеви и методи борбе

Демократске армије, уплашио сам се од помисли да ме једног дана могу напасти њени батаљони, и убити, иако сам истовремено осећао симпатију за њену борбу. Али како да успоставим везу с партизанима? Нисам имао никаквих искустава. За време немачке окупације учио сам гимназију на Криту, политиком се никад нисам дотле бавио, а после ослобођења, тек што сам се уписао на Универзитет, позвали су ме у војску. Био сам за републику, као и мој отац, лимар, и то је све.

Увече, у караули, размишљао сам шта да радим кад ме нападну, и никако нисам знао. Да се браним, што је могло да изгледа најпростије — одбацио сам. Да се не браним — убиће ме, јер сам, одбацујући кад је била реч о другима, у крволочност коју су моји информатори приписивали партизанима веровао помало пошто сам у питању био ја, веровао сам да ме неко од њих ипак може убити пре но што стигнем да им ма шта објасним. Али после, почео сам да отурам та питања, уверен да ће одговор сазрети сам од себе. Одиста, једног ми је дана постало не само јасно да се уопште нећу бранити него сам се чак ухватио у прижљкивању да ме партизани нападну, како бих се предао. Предрасуде с којима нисам био у то доба сасвим раскрстио, сметале су ми, ипак, да сам потражим енергичније везу с њима и уредим ствар без боја.

И у ону зору кад су ми дошли, опколили ме непримећени, и припуцали, скочио сам бунуван из сна, не верујући сасвим да су то баш партизани стигли. Помислио сам, то се под ватром повлачи Алијина банда, јер пуцало је сасвим близу, а нисам претпостављао да би то могли бити партизани. Не знам зашто, али ја сам замишљао партизанске нападе некако епски: сунце је, и низа страну се ваља у широким, густим редовима, уз поклике, песму и веселу пуцњаву, огромна маса народа, као лавина. И пред том снагом све пада

и свуда се брзо дижу на јарболе беле заставе, јер нико није луд ни да помисли на опирање тој сили, иконској као судбина.

Но по броју и снази платуна, одмах сам схватио да то неће бити банда балиста... И тад сам задрхтао: — Они!

Наредио сам војницима да обуставе ватру и истакну белу заставу.

Све је свршено брзо. Ја сам изишао и предао се. Преда мном су били Грци, људи као и ми, било их је једва нешто више но нас, већина обучена као и ми, у каки униформе.

Оружја се нашло доста у мене, муниције, хране, свега. А то је, чини ми се, највише обрадовало партизане. Више но кад сам рекао да бих волео да заједно са још 30 својих војника останем код њих. То ме је чак и заболело, иако су иначе сви били необично срдачни са мном и осталим војницима. То се мора рећи, иако су се шалили и с онима који су одлазили, остављајући нама оружје, пињеле и друго, што им никад више, надам се, неће требати.

VII

Школска зграда, започета да се зида још пре рата, остала је недовршена услед помањкања кредита, али је покривена препом 1943, још кад је Елас ослободио Дамаскињу. Но тад је већ пробијен зид између две учионице, тако да је добијена велика сала у којој су одржане безбројне конференције, прославе, приредбе али и многа предавања. Кад год је Дамаскиња била слободна, преко дана су уношене клупе и пре подне су деца учила у тој сали, пред вече одрасли, а после вечере су се скупљали омладинци, а понекад, у

нарочите згоде, они су уступали места старијима, а сами остајали пред вратима.

Осветљена сирово с две велике карбитне лампе, сала је вечерас жагорила, дупке пуна мушког и женског света. На нас је чекала клупа у првом реду, али ја сам остао код врата, одакле се могло боље и више видети.

Чим смо се разместили, председник — коштуњав сељак с лојаном чворугом, која му је, гола, избијала испод кратко ошишане косе — отвори прославу дана Аграрне странке (Живела!) и поклонивши се делегатима свечано, поздрави их у име народа Дамаскиње и гостију који су им дошли са стране, из оближњих словенских села. Затим, наместивши се, почеша образ и рече:

— А сад, деа', минут ћутања у част хероја који су пали од 1940. до данас, у борби за независност Грчке...

— Сине! — зајеца крстећи се, пуна жена у црној шамији.

— Ћути, стара, — рече јој младић, борац, њен млађи син, с пушком пред собом — не брукај ме увек пред светом.

Али узвик и речи загуши бука стотину људи који су се дизали са клупа што су зашкрипале.

— Капу! Хеј!

И човек преда мном смаче хитрим покретом с главе качкет и стисну га свег у песницу из које је вирио само разбијен, прљав штит. Он се накашља да сакрије стид. Затим диже главу и поче срицати у себи паролу на зиду, исписану неједнаким, неспретним, али зато искићеним словима.

Председник је савио врат и одоздо, браде скоро прислоњене на груди, час строго гледао испод ока у људе пред собом, час строже у дебели, плехнати железнички сат на столићу.

За отвореним прозором струјала је сва пролећна свежина после кише. Али топла испарења толиког мноштва нису јој давала унутра у дво-

рану, задржавајући је на самој граници, код прозора, одакле је ипак, можда некако кришом, допирао с времена на време у учионицу танак, али смаљен дах озона.

— Можете сести — рече председник грубим гласом и онда, без прелаза, извади достојанствено из џепа шапирографиран говор који је за ту прилику саставио окружни комитет странке, и поче да чита гломазну и тешку расправу о положају сељака од гентилног друштва до империјализма. Мада је читао једнолико и строго, запињући код страних речи којих је доста било, људи су пажљиво слушали, бар огромна већина њих, сем понека старија жена која би, с прстима лабаво укрштеним у крилу, задремала, уз благ, помало лукав осмех.

Недавно тек ослобођени новог двогодишњег ропства, људи су, још незасићени говорима а гладни слободне речи, слушали с уживањем и неком пријатном неверицом. Они су ширили очи да и њима упију старе, познате и заборављене изразе који су их подсећали на 1943. и 1944, кад су били слободни, и кад су им читана баш таква предавања, озбиљна, и не увек потпуно разумљива, али, осећали су, пријатељска и блиска.

Било је и сада доста нејасних речи и реченица, чији смисао нису успевали потпуно да схвате, али то им је помало и пријало. Пријало им је што, ето, они учени другови који су писали предавања за њих, и за њих га умножили на шапирографу, мисле да они све те речи знају и, да би то осећање и још пуно других која су их салетала проверили — сељаци би код неке овеће, чудне речи лако додирнули пријатеља крај себе, и измењали с њим брз, радостан поглед. И затим, поносније, и још с већом пажњом, обојица су продужавали да слушају одлучујући у себи да изуче све то што тамо пише. Да изуче, сами, после, да би знали како је и зашто је то човеку-сељаку и рад-

нику живот тешко полазио од руке, и како и зашто и докле ће то крволочна, дебела буржоазија и остала господа подваљивати људима. Ето, све до данас, као и пре, у она робовска времена. Али захваљујући Еаму, они ће, били су сигурни, чим се коначно ослободе окупације и краља, изградити себи леп и добар, свечан живот за раднике, сељаке и све који су са народом, и тако умирити у себи и у земљи све оне своје мутне, напаћене претке, давно мртве, а још у крви потомака, жељне правде и слободе — од памтивека Грчке до дана данашњег.

Председник је управо тако и завршио своје читање и кликнуо Демократској армији. Тај поклич су прихватили сви, и продужили после да извикују и све остале пароле, при чему су предњачили сељаци из Петропулакија и Холерија, кудикамо спремнији и вештији у томе од Дамаскиња. Али нека причекају мало, другови и браћа! За две-три недеље највише, Дамаскиња ће их све и ту престићи, иако су Холерјани слободни шест месеци и извежбани у новим паролама. Јер Дамаскиња је увек и у свему била прва.

На подијум тад изиђе Сидеропулос, и погледа на народ који му је пљескао. Он два-трипут диже руку да их заустави, али пљесак само ојача, тако да се пламен карбитуша љуљао и скакутао просто одгуриван потресима са својих цеви, сваки час у опасности да утрне.

Али кад Сидеропулос поче говорити, наста тајац. Пламен се поврати од малочашњих узбуђења, и осветли с новим зеленкастим одушевљењем густу, као уједно изливену масу људи. Сидеропулос је био говорник, он није читао никакав текст, он се кретао подијумом или би застао код стола, пружајући руку далеко испред себе. — И кад би то учинио, сваки је од људи помислио: у мене је руку уперо! — и тргнуо би се назад.

— Ви сте чули, другови, шта је било — по-

чео је квргови Сидеропулос. — Ви сте, другови, устали малочас да одате почаст палим Грцима. Не свима који су погинули од 1940. Јер фашисти и издајници који су убијени борећи се противу Еласа не заслужују почаст. И ви сте правилно устали и ћутали у славу погинулих бораца за независност Грчке. Њима част!

Вама је сад прочитана историја радног народа, одувек пљачканог, вечито паћеног. Но живимо ли ми данас како треба?

— Не! — загрме.

— Не! — повика и Сидеропулос и саже се згрчен, као огроман мачор спреман на скок. Његово квргаво, тврдо, зборано лице, примитивно издељених црта, као овлаш избијених брадвом у главњи пуној чворова, преображавало се, сијало, разрешено интелигенцијом — ухваћеном у сплет борица око очију, и лукавом упорношћу која је зрачила из његових смелих широких покрета.

Сидеропулос није причао Дамаскињанима ни о пред-Варкизи, ни о Варкизи, ни о оном терору после ње. Он је говорио о неминовности борбе и устанка, о њиховим перспективама, излажући отворено тешкоће, чак рекавши у једном моменту: »Ми ћемо још многим од нас који сад ту дишемо, за годину, за две, устајати, и ћутећи одавати почаст«. Он није крио ни да иза »гладног пролећа долази мршаво лето и тмурна јесен, и да ће борбе бити тешке, напори велики« и да ће од сваког од нас »наши команданти и руководиоци имати права да траже све, највећу жртву, јер су они и тад, према том човеку, нежнији и мање сурови, но што су непрестано према себи«.

— Али друкчије се не може, или смрт, неизбежна, и још горе од смрти — срамота окупације, без части и слободе, или живот — независност.

— Народ — рекао је Сидеропулос — вођен Еамом, савезом наше Комунистичке, Аграрне, и

других патриотских странака, пошао је путем борбе, јер другој пута није било за њега.

Људи су га занесено гледали како се креће подијумом, не мирујући ни часа, док је уверљиво и живо излагао перспективе борбе, тешкоће и патње које треба предвидети — да не би никог затекле неприпремљена — али и непоколебљиву веру у победу. И та се вера преносила на људе, јачајући их, палећи, нарочито у очима младића, такве варнице које би саме натерале непријатеље слободе да дигну руке од Грчке! Те огњеве — који, једном запаљени, не престају да букте — неће моћи да угаси ни бол, ни смрт. Они су израз решености сваког од тих младих људи да у заједничкој борби истрају док крви буде у њима.

Као прасак талпи које падају једна на другу, одјекну пљескање. Оно се није брзо стишало. А кад се пљесак утишао, људи су нам се у пролазу мило смешили и клицали једноставно Стаљину и Титу радујући се не само зато што нас тиме радују — и за њих је само извикивање тих имена представљало весеље, свест да нису сами на свом путу, сазнање да су јачи, јер су кренули стазом већ прокрченом заставама и звездама Стаљина и Тита.

VIII

Опет су одјекнуле песме пред школом и уситнила кола, а ми смо, чистећи ципеле од блата, жалили што нисмо пошли боље опремљени за овај пут. Но ко га је могао предвидети? Изгледало је да ће се састанак с Маркосом одржати негде на цести — кратак као блесак. Нисмо ни сањали да је слободна територија — Грчка, с краја на крај. Свакако, градске плитке ципеле и дугачке панталоне нису погодне за маршеве који

су пред нама. Јанулис је седео под сењаком у дворишту и тихо разговарао са Сидеропулосом.

Из мрака су искрсли курир и погрбљени сељак.

— Шта је? — јави се Јанулис општрим гласом.

— Писмо.

— Дај овамо!

Из куће су изнели петролејку, која начини мастан жут круг око себе. Јанулис увуче у тај ауреол главу, руку с писмом, и пола грудног коша. Очи су му се бациле на хартијицу, прелетеле је, и онда се одједном укочиле и лице му се смрачило.

— Сидеропулос — прочитај! —

Срески секретар проби главом руб масне мрље светлости која се није мешала с тамом. Светли је круг, лакши од ноћи, плавао по мраку на основу истих закона који одржавају компактност окца, уља, не допуштајући му да се разлије по води. Јанулис привуче свог друга себи, обграи му раме, и заједно с њим прочита поново лист који му је чврсто лежао у руци. Сидеропулос стисну усне, лице му постаде још квргавије, поружне. Затим, диже полако руку до чела, засени очи и извуче се из жутог круга, меко, преломљен надвоје — цвет ударен штапом.

Жандармеријски официр из Цутиља писао је Јанулису:

»На дан 16. марта текуће године око 12 сати, група твојих бандита заробила је 4 жандара и 2 националиста. Чуо сам да си их стрељао. У случају да је горње тачно, дајем своју часну официрску реч, стрељаћу за одмазду седам лица која сам данас ухапсио. Прилажем ти њихова имена.

- 1) Караникас Јоани
- 2) Каливас Христос
- 3) Лисодилис Костас
- 4) Василиопулос Томас
- 5) Андонин Михаило

6) Сидеропулос Елена

7) Сидеропулос Елпита

Мајка — Елпита, сестра — Елена...

Јанулис рече мукло:

— Писмо је карактеристично. Нема дана да не добијамо такву прозу. Ето... тако непријатељи народа.

Али други курир, који стиже нешто затим, донесе још једно писмо. Јанулис га прочита и нареди:

— Покрет!

Из таме се зачу прво уздах, затим крупан глас Сидеропулоса.

— Полазимо ли скоро? Ја бих вас пратио. Овде ионако немам више посла. Може ли?

— Јасно! — рече Јанулис и загрли га. Затим се диже и пође са куриром и сељаком у кућу.

Курир убрзо изиђе и пренесе наређење за покрет. Коњи и мазге би зарзали узнемирено, ћулећи уши кад год би сноп цепне батерије клизнуо преко њихове мрке, још дуге, зимске длаке.

Једна партизанка истрча из мрака и стаде задихана преда ме. Ја упалих своју батерију на издисају. Партизанка затрепта, и насмеши се љупко, пружајући ми дренов штап с фино изрезбареном женском главом чија се коса, сакупљена у широк курјук, постепено претварала у змијско тело савијено у клупко.

— Теби, друже.

— Што?

Она ми пружи руку:

— Ја сам овде, у Дамаскињској бригади. Срећан ти пут.

IX

Колона се кретала кроз муклу таму. Понекад би само креснула варница испод коњског копита,

које је, клизнувши, ударило о звонкији камен. Но ускоро би опет завладала тишина кроз коју је струјао само онај бат одморних корака по тврдој, гргуравој планинској трави. Иако заклоњени брином која се дизала лево од нас, ипак смо скривали у шаци запаљену цигарету. Надланица би прво зарудела као зрела јабука кад год би се потегао дим.

Ишли смо тако неколико сати. У три маха су далеки пси лајањем дочекивали нашу колону и пратили је од граница до граница сеоског атара.

Као дрхтај који је пошао са зачеља, стиже до мене и пробе даље шапат команданта.

— Одмор!

Људи поседаше на камење крај стазе и ја препознах као нож оштру, силуету Јанулиса, који је журио напред. Побож за њим.

У пролазу опазих Жермена и Махи. Он је, играјући се, мотао око прста крај улара и причао Андромахи о својој земљи, а она, гледајући га црним, лакираним звездама очију, тамнијим од ноћи, расејано је положила руку на врат коња који је, раскречивши предње ноге, мирно пасео. Свуда дуж стазе светлוצале су се по две-три цигарете, окренуте жишком једна другој. Са земље се дизао шапат и тихо хрускање кукурузног хлеба.

Јанулис је издавао кратка наређења команди чете, око које су се окупили борци наслоњени на оружје.

— Запосести цесту, са по једним водом, источно и западно од места прелаза. Истурити патроле у оба правца. Ми крећемо четврт сата после вас. Пошаљите нам курира у сусрет.

Командир Раптис, сав од неке тамне масе без јасних обриса, поздравил одсечно. Ја ухватих Јанулиса за руку.

— Добро, поћи с њима! — рече коначно.

Баших испушену цигарету и појурих за четом.

Борци су ишли брзо, и кад их стигох, дочекали су ме питањима о Југославији. Моје причање поквари поредак колоне, командир застаде, и једним једва приметним осмехом поврати ред. Ућутасмо. У даљини, десно од нас, опет су залајали пси. Под нама, низ косу, појави се беличаста трака цесте.

Чело потрча низбрдо и ускоро зашкрипа неприродно тврда туцаник под цокулама. Без икакве команде издвојиле су се групе и похитале цестом кроз тишину. Ја се придружих воду који је пошао лево, ивицом јарка. Крупни Раптис потрча за мнош. Осврнух се. Он шапну:

— Заједно ћемо! — и као увек, после сваке своје реченице, насмеја се.

За нама оста црна маса трећег вода, који се развијао у стрелце на самом месту прелаза.

Код окуке смо застали. Одатле су се могле видети беличaste серпентине цесте која се спуштала у долину. Сео сам на миљоказ, и погледао у звезде које су бледеле. За који час изгрејаће месец. Тамно, крупно тело Раптисово постајало је развогетније. Он је изабрао пет бораца и одредивши митраљесца, рекао им:

— За двадесет минута будите натраг. Приметите ли шта сумњиво — јавите. Пуцајте само у крајњем...

Али борци су већ пошли, намештајући згодније каише пушака. Раптис ми приђе, смешећи се нечујно, али не седе. Погледа на сат, затим у небо.

— Лезимо, боље је.

Нешто ниже, три су борца укопавала бацач. Раптис дозва Костадиноса.

— Узми још двојицу и поћи с пијатом за патролом.

Из јелака над нама зашкеташе суварци и лањске иглице. Месец блисну радостан и блештав на рубу неба.

— То су наши! Све је у реду! — шапну Раптис, који поста наједном видљив, као по дану. Он простре свој шињел на ивицу цесте и ми легосмо један до другог. Под нама је, из таме која се растварала, изронила долина с лаким, ваздушастим чипкастим крошњама у цвету и уснулим белим селима. Пејзаж се ширио све више, поглед захватао све дубље у долину, чак до разнобојних парцела њива и реке, чији је сребрни ток сваки час тонуо у врбаке и опет се појављивао да засветлуца као риба која се праћакнула и за тренутак блеснула перајем и свом веселом крљушти.

Петли су се већ јављали однекуд из оне млечне, нестварно беличасте и размекшане даљине. Из долине су с благим, млаким поветарцем допрли мириси, далеки цвркути и металаан шум лишћа. Негде, дубоко доле, можда чак тамо близу реке, где као да блесну пригушени мали рефлектор фара, учини нам се да су тихо брујали мотори. Тишина се згусну, свако се притаји на своме месту. На помоћнику митраљесца тихо зашкргуташе меци у ранцу који је скидао.

— Требаће им пола сата да стигну доде.

Курир клизну у јендек и, савијен, пожури узбрдо. Он је стигао до заклоњеног завоја цесте у тренутку кад је Јанулис, на челу колоне, ступио на њен набијени светлаи туцаник, пун лискунских искрица.

Командант, висок и општар, потврдно климну главом, затим се, отежући, обрати Хути и Петрову, који су му пришли.

— На том смо месту често правили заседе. Ова је цеста једина веза Македоније са Тесалијом. Ми је још нисмо сасвим избацили из употребе, јер нам користи. Мало више горе лежи још ауто-блинда коју смо им јесенас разбили мином. Но хајдемо. Ваља пожурити.

Окрај вода, размештеног као пшалир на том делу цесте, прошле су обе чете батаљона под-

официрске школе у Кастанофиту. Трећа је била распоређена ниже на цести. За њима наибе Збјегуњ, који се држао реда и уморно климнуо главом Јанулису.

— Колико још? — упита отварајући плаве очи.

— Два сата. Не више!

Збјегуњ уздахну и продужи. За њим су наишли у групи преостали делегати и три коња наше коморе.

Али као готово увек у таквим приликама, једно се кљусе узјогуни наспред цесте. Залуца га је сељак коњоводац вукао за улар, ударао прутом и после врхом опанка у низак надувен трбух, мршаво се париче упрло стражњим, мало подвијеним ногама о тврду цесту и остајало као укупано. Само би, кад га удар јаче заболи, дизало упорно главу и фрчући одречно затресло њом.

Махи и Жермен су наишли, и притекли у помоћ коњовоцу који је већ псовао плачно, високим гласом. Вод партизански пребе цесту и побе стазом која се губила према селу на два километра одаваде. Пси су лајали, али убрзо, као на команду, умукосе. Уто и коњче престаде да се опире. Кротко побе оборене главе и срећно пребе цесту.

Вод који је осигуравао прелаз са западне стране, врати се, и поче да се окупља око Јанулиса.

Он одвоји неколицину, не више од десет бораца. А осталима нареди да побу и да нас сачекају у Букорини.

С окуке, на којој је Раптис још лежао потрбушке, већ се могла видети колона од десетак возила. С времена на време упалио би се кратко засењени фар.

Биће још битакa, Раптисе. Преузми команду над главном колоном. У зору крените у правцу Лукнадона. Стићи ћемо вас дотле.

Рагтис скочи и отресе шињел од влажних шљунчића и грумења земље, с толико беса и мржње да му Јанулис рече готово нежно:

— Ја остајем. Правилније је тако.

— Ствар је у томе, друже команданте...

— Но? У чему је ствар?... — упита Јанулис не без извесног хумора.

— Ноћ је лепа, месечина... а ја волим да их видим кад беже... Уопште, пријатно је ту!

— Други пут!

— Разумем! — поздрави Рагтис одсечно.

Каменчићи су се котрљали под ногама бораца који су пошли ниже, заклоњени трњаком, заобилазећи у луку кратке серпентине, савијене као црева положена једно над другим.

Колона камиона, предвођена ауто-блиндром, прође без задржавања село и ускоро се, брехћући све гласније, дохвати шумице за којом су почињале голе серпентине.

Јанулис размести два пушкомитраљеза у ниско грмље, на размаку од 40 метара. Бацач помери покрај чистине рубом јелака.

— По камионима, кад затреба.

На самој окуци намести митраљез. Групу бораца с аутоматима и пушкама постави на 50 корака даље од окуке.

— За случај да покушају пешке узбрдо!

Костадинос пажљиво очисти лимунку коју је откачио с карабињера на појасу. Како је пре тога лежао потрбушке у трави, ухватило се нешто влажне земље међу њене кришчице.

Читав распоред извршен је хитро и без гласа. Јанулис је командовао више погледом и рукама но речима. Сад је још једном проверавао свако место, тражећи очима има ли које боље, у близини.

Кад се све притајило, он шапну:

— Ви — за мнош.

Ветрић што се дизао на махове доносио је појачану хуку мотора који су се задували уз стрмину. Али требало им је још двадесетак минута до окуке, дужином чијег је трбуха, у заседи, вребало довољно цеву. У свакој је бар по једна одлучна — смрт фашизму! чекала непријатеља.

Јанулис провири опрезно из трна и осмотри. Луком тих 200 метара, колико се била прострла заседа, месечина је обасјавала пустош и тиху белину још празне цесте.

— Да сам понео бар једну мину! — уздахну са сетом.

Костадинос је дисао пуштаво на уста. Јанулис га погледа.

— Знаш ли...

Овај помилова глатку цев пијата и климну главом.

— Мора да си сав влажан од росе! — примети Јанулис, жмирну и помисли: »Како одолети задовољству? Две ауто-блинде... осам камиона.«

Он ослушну напету, с ухом и образом ван грма. Чуло се како кроз све јаснију хуку тешких мотора шкрипи куплунг при мењању брзине.

Три реда серпентина степенасто испод нас, кратко сину фар црне ауто-блинде. Невидљиви возач иза оклопа даде гас, дебела гломазна машина подскочи, пожуре, но убрзо опет застале. Али сад се више није видела. Јанулис зари зубе у шаку, Костадинос је дисао тешко и гласно, отворених уста. Иза завијутка изби друга ауто-блинда и прође, затим камион који се заустави. За митраљезом, на крову шоферске кабине, стајао је бркат подофицир и бацао мачје погледе лево и десно. За њима су седели војници на дрвеним клупама, по два на свакој. С кундаком пушке у крилу, цеву наслоњене на ограду камиона и уперене у ноћ, они су очекивали нешто неодређено.

— Не крену ли за два минута! ... — Јанулис привуче руку.

Сказаљке на његовом сату, с фосфорним бројевима, изгледало је да се не мичу. Машине су брујале испод нас све нервозније, али ниједан шофер није гасио мотор.

— Хоћеш ли кренути, Зонисе? — зачу се један млади глас однекуд много ниже.

— Шта чекамо? — јави се још неко, нестрпљивије.

Али нико се не одазва. Да отера ноћну дрхтавицу и сан, један од непријатељских војника у камиону диже се с клупе и поче да млатара рукама. Јасно се чула лупа поткованих цокула о дашчани под.

Али ни тај жандар, који је покушао да се расани, ни онај сасвим мали, који је отворио пакетих енглеског кекса и почео да га лењо жваће с преживарском спорошћу, нису деловали стварно. Можда због месечине, можда због заседе, чинили су се нељудски, дрвени, лишени осећања. Просте мете које ништа неће заболети кад их метак обори. Онај што је јео кекс имао је уфитиљене брчиће и нов, испеглан шињел. Капу је накривио кицошки и месец је без воље треперио на његовој месинганој кокарди. Личио је на лисицу оштро одражену у оку притајеног ловца. Уто један викну с готово људским радосним акцентом. Тај глас просто заболи.

— Креће се!

Али тај се није могао видети. Само глас — обрадован. Јанулисова лећа стала су да се полако дижу, скупљајући се у лук. Његово је око фиксирало једну тачку у пустоши пред собом, Костадинос је гласно дисао. Јанулис само махну главом према њему и овај стисну усне.

Колона се приближавала и танке гранчице пред нама задрхтале су ненавикло. Ритам мотора

преноси се на земљу на којој смо лежали. И та треска и брујање одјекивали су као неко тугаљиво и раздражљиво треперење у нашој изнутрици.

Фар кратко блесну и утрну. Десно се промоли црна њушка ауто-блинде која је надирала опрезно. Из отворене куполе, као из прешироке црне крагне, вирила је тамна, уска официрска глава. Зашиљени челични врх базуке вирио је из цеви пијата. Јанулис трепну. Ситне, оштре трепавице спустиле су се и дигле. Блинда је пролазила крај нас. Изгледало је да се протеже као хармоника и да ће сву вечност, тако гломазна, пролазити поред овог грма. Официр задрхта зимогрожљиво дечијом главом на танком врату, и хтеде да је увуче у куполу.

Али пре но што стиже да је склони, одјекну прасак, и мина пролети мрко поред нас, ширећи нека љутита, врућа невидљива крила. Готово у исти час прасну и заштекта целом дужином заседе. Као да је неко једним страшно танким и дугим прстом повукао одједном све обараче.

Експлозија дивље продрма унутрашњост блинде, њен мотор закрља, она се искриви пред јарком и застаде укопана. Костадинос се створи у скоку крај куполе, сав танак као сен, витак и лак до нестварности, и кроз њен отвор убаци бомбу чији се прасак пренесе кроз шкрипу метала који кидају и савијају снажни, и брзи, као учестали ударци динамитних песница.

Јанулис изјури из грма с пијатом, из кога је опет вирила мина, и поће наниже, одакле је, уз страшну вику и јаукање, штектао један полудели високи дуги рафал као последњи трилер који певачица продужује неприродно дуго, не што би тако требало, него да покаже све шта уме. Али отпоче поново јаук, који покида рафал, заправо га згази као што се гази мрав боном цокуле.

Један омалени жандар, унезверен баци пушку кад виде како се Јанулис диже из дбуња. Али се не заустави, него укочених, а отворених уста пројури, стиже до горње окуке, али тек што замаче, удари га оданде кратак, мргодан рафал као даском посред груди, он се заљуља и раширених руку, учини два корака уназад, као да је видео нешто што није требало, па се извињава... Тако се и скљока, као да је, док се он извињавао, неко над њим пресекао конце који су га држали на ногама.

Одоздо, иза шумице, такође припуца — али се чинило да је то одјек ове густе паљбе у брдима.

Вракас прође, гонећи прва три заробљеника; учини ми се да је један од њих онај ситни, малешни војник који је у камиону, малочас још, жвакао кекс. Од часа кад сам га угледао па досад није прошло ни десет минута, а већ то није био више исти чисти жандар у кицошки накривљеној капи и новом шињелу. Капу је изгубио, лице му је било умазано блатом, шињел подеран и згужван као да си га извукао из гомиле робе парене у казану. На танком гргуравом брку задржало му се, необјашњиво, пар мрвица кекса.

Пуцање је престало за тренутак и тек су се сад могли разабрати појединачни људски гласови: од пискавих, жалостивих јаука и јецаја, до задиханог бата корака и клетви победника који су гневно гонили унезверене бегунце. Чинило се начас да крици избијају одасвуд, и да то још увек јечи избезумљена планина, а не људи на њој. Али опет, како је тишина постепено освајала, она врева се почела раздвајати и делити на своје просте састојке, на људске речи пуне смисла.

Но тад опет плану брза пучњава као да се жури да заврши са собом. Она као да гурну речи у понор и затрпа их треском бомби и кратким, јетким рафалима.

Пола сата касније све се смирило. Бракас је стручно скидао неоштећени бацач с ауто-блинде. Гонећи заробљенике пред собом, побе прва група пут Букорине. Јанулис и ја им се придружисмо. Одоздо из села није се такође више чула паљба, ни онај далеки шум ратног метежа, сличан неком пригушенијем зујању, налик на оно отегнуто »Оооо!« које »праве« деца за време одмора кад завуку прстиће у уши, и брзо их стану да тресу у њима.

Осећао сам умор, било ми је хладно.

— Јевтино! — рече Јанулис без радости. — Жандари, подофицири, војници од заната, сто им богова, а ништа занат не знају! — Љутило ударајући штапом по туцанику. И закључи одједном, у вези са оним о чему је догле, не говорећи, мислио:

— А ипак добро је што смо ми њих, а? Заробљеници кажу да су излазили да ухвате заседу на горњој окуци, да нас код пролаза дочекају... чуо си! Три су колоне послали у разним правцима. Али ми смо тачно предвидели да ће покушати да побију делегацију. Да би нас обедили за убиство које би сами извршили. Кучке. Али свуд ће их наши дочекати. А сутра, зна се, бомбардоваће Кастанофиту и Могилу. Но оба смо села још ноћас евакуисали...

Ноћ је шумела, уједначено, равнодушно, као нека широка општа поплава и ништа на њеној глаткој, тамној, сомотској кожи није сећало на јарке опекотине експлозије које су је до малочас риле и кидале на све стране.

Прошли смо покрај неког села свег у црном. Пси нису лајали, мада се чуло њихово узнемирено режање иза плотова, одакле су се помаљале узнемирене и неодребене главе сељака који су нас ћутећи посматрали.

— А! — рече један. — Удесили сте их. Скроз.

Покрај нас прође нека тиха група људи, гонећи два товарна коња.

— Куда? — упита неко.

Један од њих застаде, био је то погурен, окраћи младић. Он нас погледа право у очи и одговори ведро и пркосно:

— Из одбора смо. Опанчари. Пошли смо да дигнемо — за опанке. Чује се — било је и блиндаша. Они ти имају, другови, гуме... понајбоље.

И у жељи да се сасвим оправда, допуни намигујући:

— А право је... ми смо најближи месту дешавања...

Седамнаести март

I

Свитало је, а Бухорина је била празна. Наши су је напустили пре једног сата.

— Пешке су кренули због јутарње хладноће! — објасни председник частећи нас пред општином врућом вареником и јајима печеним у пепелу.

— Брзо ћете их стићи појашете ли касом.

Прво смо време јахали, али било је искувише хладно у седлу. Оштро је продирао јутарњи ветар кроз одело мокро од росе и ледио срж и крв у костима.

Сјахали смо. Коњи су ишли кротко за нама, а ми смо, ногу пред ногу, ступали преко стране висоравни, одакле се ширио бескрајни простор зборан паралелним планинским венцима. Јанулис застаде.

— Погледај!

Он ми показа громаду Верије, хрбат Грамоса, дуги тешки ланац Пинда, Хесију — још тамну, Војину и ружичасти далеки огромни Олимп до пола у снегу, са сунцем на левом куку, као да га је од неке радости пропустио да му се провуче испод прозрачне снажне мишке.

— Не би се могла измислити боља земља за партизане од ове наше Грчке!

Јанулис уздахну и окрену ми половину танког осмеха.

— Чак да је сам Врховни штаб правио три године нацрте, не би сложио идеалнији терен за герилу. А?

Одиста, планина се везивала за планину, стварајући стрме, непроходне ланце, час налик на огромне бункере, час сличне бескрајним каменим бедемима, неосвојивим било с које стране. Но у тој каменитој, неприступачној дивљини лежала је и рањавост ове сиромашне земље, с мало шума, мало жита и мало стада.

— Нек мобилишу све атоме света и баце на нас — смирити нас неће. Наши борци већ и главу не дижу на авионе.

Кренусмо, ваљало је достићи наше. Али Јанулис је сваки час застајкивао и, гледајући у дивни, пркосни пејзаж с неукротивом љубављу, указивао ми је на лепоте које је откривао где их ја не бих приметио, јер ја сам мање знао ову земљу коју је он волео, баш зато што ју је познавао. Но при свем том ме је Јанулис уверавао, жалећи се тужно, да више нема смисла за ту лепоту: — Седам година се ломим по овим брдима и знам их напамет до у последњи превој и задњу пештеру... Али они су за мене само — евентуални положаји, коте, бојна поља. Синоћно место — широки трбух окуке — никад неће више за мене бити делић пута за сјатиште, него 36 километар, на ком смо једним плотуном, из заседе, побити оне који су хтели да нама приреде кланицу.

Наше смо сустигли на крају висоравни, пола сата испред Лукнадона. Седали су у сувој трави и жмиркали, гледајући у младо, весело сунце. Били су уморни и пушили су ћутећи, али кад су нас опазили, скочили су, и сви, војска и наши цивили, појурили к нама, постављајући нам питања тако гласно као да ће им наши одговори право у уста, а не у уши.

Јанулис је прво просуо цифре, насмејан:

— Пушака — четрдесет и седам, девет исправних бренова, један тешки викерс, три баџача, четири пијата. Муниције — до гупе. Ниједан од нас рањен. Али то није све. Кад стигну другови што су сишли у село — биће још више. Заробљеници — све жандари.

Али борци их нису у тај час ни погледали. Тек касније, кад је Јанулис завршио с »током окршаја«, партизани су почели загледати сваког од петнаесторице љубичастих прљавих заробљеника. Али никог нису препознали.

— Нису из наших села!

С тиме је њихово интересовање за заробљене престало... Пошли смо.

Ускоро смо угледали, на крају пута који се дизао, гомилу света, а три средовечна официра, сва у каишима, с револверима и торбицама, издвојише се и побоше нам полако у сусрет.

II

Борци на челу почеше да ступају чвршће, чак и нова партизанка, Андромахина сестра, стаде да маршира отреситим кораком, при чему су јој се одсечно тресли обли образи потамнели од неспаваности и умора.

Неко рече шапатом:

— Друг Кикиџас, командант Централне и Западне Македоније, први заменик генерала Маркоса.

Јанулис је већ отрчао напред, поздравио старешине, а затим се другарски изљубио с њима.

Кикиџас, праћен Јанулисом и оном двојцом виших официра, приђе нам корачајући лако и крупно, у први мах учинило ми се — некако кочперно. Био је то омањи, сув, жилав човек, с огром-

ним рибастих брцима као прилепљеним на мршава лице које се завршавало чврстом, четвртастом вилицом. Али наше погледе није привукло његово опаљено лице горштакa, с нечим логичним у распореду и симетрији црта и њиховог општег израза, него — и то одмах — оне необично меке, скоро женскасте, осећајне очи чије се плаветнило таласало и, ношено узбуђењима, стално мењало, прелазећи све интензитета од ултрамарина до пастелног тона летњег неба. И баш та заиграва, непрекидна променљивост, слична великим стварима, слична мору и небу, задржавала је борцима дах кад би их Кикицас погледао: спремни да без колебања изврше све што им нареди. А он је тога био свестан, и гледао је зато ретко кад људе у очи, најчешће је косио њима у страну, или преко рамена сабеседника, у стеновита брда. Али и тад му поглед није мировао, одражавајући његова осећања, увек устаљасана мислима и страховитом вољом којима је, као бемом, могао да обузда своју и сваку другу људску стихију. Никад, чинило се, и кад спава и сања, око му не престаје да живи пуним животом јаве која нема краја и не треба одмора. Да му дигнеш уснуле капке — рекао је после Жермен — могао би открити у стаклу његових дужица сан чији би садржај одмах прочитао, а у сну неизоставно — продужетак прекинуте дискусије; и нашао би тамо, већ у дефинитивном облику до малочас још неразрабјену диспозицију о нападу, маневру и изненадном покрету у правцу најслабијег беоцуга непријатељског распореда...

Рукујући се с нама, Кикицас је можда хтео и да се насмеши, очи су му намах постале ведре и прозачно мирне. Али већ је у следећем тренутку помислио да треба да од Јанулиса затражи оправдање и разлоге за његово лично учествовање у ноћашњој акцији и уопште. Зашто је... Очи су му потамнеле, затим креснуле челично,

одражавајући већ следећу његову мисао. Његово је лице, свесно да не може одржати брзи корак мисли и осећања, канда одлучило, једном заувек, да мирује. И лице му је одиста и мировало, слично непокретним лицима која имају лекари кад ослашћују пацијента.

Довољно је било видети Кикицаса како диже руку, корача, како се осврће и уопште креће, па разумети да је он управо сунта супротност лењости, расејаности млаког човека. Његово тело деловало је брзо, прецизно, цело као један једини нерв. Нога у високој, уској чизми дизала се и спуштала без напора, с лакоћом нељудском, с хитрином јелена, с еластичношћу дивље мачке.

Његове очи говориле су о узбуђењу које га је обузело, о радости што нас све види, и даље, да никад док живи неће заборавити ово јутро и стазу на којој је, пред окупљеним народом Лукнадона, стиснуо руке делегатима Совјетске Русије, Југославије, Пољске, Бугарске и Албаније. Они су, рекао је, »упркос одауци америчко-енглеске гласачке машине, дошли овамо да упознају Демократску армију и грчки народ, према чијој ослободилачкој борби, као прави, доследни демократи, имају и разумевања и симпатија«.

Кикицас заврши, а један младић густе, црначки кудраве косе, у прљавом јагњећем гуњу, иступи из реда два-три корака и стаде неодлучан — да ли би ваљало или не да се поклони у знак поштовања, које треба гостима указати на древни начин. Но проблематика је била неактуелна. Он нас пријатељски поздрави главом:

— Ми смо вам захвални за све што сте досада урадили и хвала вам на великој моралној потпори коју нам пружате самим својим присуством. Ми овог пута не можемо ни очекивати друкчије помоћи од наших пријатеља. За остварење наших идеала остаје нам само наша борба и ништа више.

Пред вењаком, у дну дворишта куће у којој је био смештен штаб, борци су примали ручак. Неки су већ седели на трави, озбиљна лица, с порцијом међу коленима и сркали с уживањем данас изузетно сољену чорбу, гледајући при том у високе, спрудасте облаке који су прекрили небо ретким беличастим коожухом.

А у соби у коју смо ушли чекао нас је постављен сто, с две чаше пред сваким тањиром. Умор који сам осећао није растерала ракија, ни шилетина, ни вино, ни слатки кајмак с медом. Ноге су ме болеле, табани — горели изубијани, а колена — зрчена, трудна и без снаге. Очи тешке, али жељне све да виде, упијале су лица и њихове речи, једине још будне над мојим утрнулим, одсутним телом.

Граур, сав земљан у лицу од сусталости, пређе одмах на ствар и изложи читав ток догађаја који је довео целу Комисију на Грамос, а само нас — овамо. Нов моменат представљала је његова тврђа да је Лунду сугерирано, са сасвим поуздане стране, да ваља поћи у правцу јужно од Гревена. Лунда је ипак кренуо у супротном правцу. На крају је Граур изнео и детаље о последњим довијањима англо-америчког блока ради што успешнијег саботирања састанка с генералом Маркосом.

— Они су поставили Јанулис у 24-сатни ултиматум, свесни да је немогуће испунити његове услове и поред свег интереса и воље које је показао у жељи да га испуни.

— Баш зато! — примети Јанулис.

Кикицас затвори за часак очи, као да је у собу ушло више светлости но што човек може издржати. Затим нам, уздахнувши тихо, објасни да би нам до генерала Маркоса требало бар четири или чак и свих пет дана хода, »једно 250 километара, можда и више«. И да га је врховни командант овластио, у жељи да нам уштеди на-

поре, да он, Кикицас, заступа пред Комисијом Демократску армију и њеног шефа. И сад нас моли да располажемо с њим. При том је горео од жеље да не примимо ту љубазну понуду, него да заједно с њим пођемо у сусрет Маркосу.

— Ми ћемо извршити свој задатак и молимо вас, господине команданте, да нам омогућите да кренемо што пре у правцу на ком ћемо, макар и после десет дана, срести генерала Маркоса! — одврати тихо Граур, на шта Кикицас скочи и пође да се пољуби са свима, али застаде на по пута, врати се и седе.

— Хвала вам! Хвала вам свима! — убрзао је неким цвркутавим гласом. — То је највећа срећа за мене и част за све нас. Кренућемо одавде у један и по. Набавићемо вам свима коње. Нећете се сувише уморити. Захваљујем вам бескрајно. Генерал Маркос биће необично срећан. То је за нас од необичне важности! — нагласи он. — И ја то не желим ни да сакријем од вас. Увиђате и сами.

— Важно је и за нас који се трудимо да, у име ствари мира, по налогу Савета безбедности, извршимо што свестранију и дубљу анкету о граничним инцидентима и узроцима »грабанског« рата у Грчкој.

— Хвала! — понови с достојанством Кикицас, који је већ успео да се потпуно савлада и да, попут свију нас, сакрије у себи срећу, задовољство и свечаност овог тренутка, иза коректних формула уобичајених у међународним односима. Али баш то што се скривало пунило је новим саржајем овештале облике углабености и чинило и њих друкчијим, новим, онаквим управо какве су ове прилике и часови захтевали да буду.

— Ми смо — говорио је свечано Кикицас — с пажњом и интересовањем пратили рад Анкетне комисије за ових четрдесет и осам сати проведених у штабу Грамоса. Расцеп до којег је дошло

у Комисији није нас изненадио. Али ми смо уверени да народи Америке и Енглеске не одобравају поступак својих делегата, и то представља за нас довољну сатисфакцију. Остало је ствар наше борбе, како сте то већ чули на улазу у село. Тога је свестан читав наш народ.

III

Нисам се могао одлучити да прилегнем на један сат. Требало би ми бар читава ноћ да дођем себи од убитачног умора који ме је мучио. Изашао сам у двориште и сео крај чесме која је капала.

— Овог часа су стигла два монархистичка дезертера! Хоћеш ли да их видиш? — упита ме Капитанос, бивши радио-телеграфист на краљевском броду, пребегло крајем 1943. са Средњег Истока у Елас.

— Јасно.

Он доведе два војника.

— Ја сам тај дезертер. Зову ме Мавро Сатанас, Црни Баво — рече пошироки окретни војник, поздравивши ме по пропису без икакве потребе. И не чекајући питање, поче да говори брзо, као улични продавци драгулија. Врло таман, ошишан до коже, челично плаве лобање прекривене мноштвом малих, плитких црвенољубичастих младежа, он је живо гестикулирао:

— Шта се може, свака класа зна своје, па и радничка. Тако сам ти и ја, друже, побегао. Због тога. Класа — ако се све узме у обзир — то нам је живот. Право рећи, ја и нисам радник. Ми продајемо воће на пијаци. Али то ти је исто — раднички класни народ. Свакако. Зашто бисмо ми били нека, како неки кажу, ситна буржоазија или већ томе нешто слично, мимо света. Нећемо ми

то. И ми хоћемо да смо пролетаријат. И тако... дабогме. Ја нисам левента, а на краља — плујем од јутра до мрака. Не признајемо ми њега. На његове офицере — исто. Пљуни. Шест месеци сам био у војсци. И хтео сам одмах да бежим али — незгодно, везује вас породица пеленама и свачим. Ожењен човек — цркотина. Њему се све чини да има више разлога од нежење да пристане на сваки јарам и услов — само пусти ме да живим! Жена је војнику магнет што му извлачи на површину страх који је сакрио. Али ми се нисмо дали. Дезертирали смо. Жену и тамо пелене — прегорели. Нећу да бринем за њих, док ми класа читава пркоси окупаторској империји у целини. И тако, ето — побегли смо, дезертирали.

— Колико вас?

Црни Баво се избечи.

— Ми сами, то јест ја. И онај тамо — жути. Али он — то су ти други разлози и други батаљон. Он је обашка. Успут смо се срели, ноћу. Што се и уплашио — хтео ме заклати. Али ја — чим му руку опипах, осетим жуљ. А-ха, помислио сам, и тај ти је радна класа, дезертер од краља. Шта онда да се бојим? Заједно смо стигли. А сад нека ме распореде. Хоћемо да се бијемо.

»Жути«, Зикопулос, пегав сталожен момчић, обриса прво усне:

— А официри-демократе у чети туку. Прилепе шамар. И пробу. Ја сам у митраљеској чети био.

Жути није мешао, као Црни Баво, јединицу и множину, није говорио о класи и »женским тамо пеленама«, био је радник, незапослен од ослобођења до мобилизације, шкрт и спор на речима. Лакше би му — чинило се — било дићи траверзу, но изговорити — здраво! Но у новој средини, тек приспео, још збуњен а пун поверења, окружен борцима, био је орњији за разговор но иначе.

— А једном смо се и међусобно потукли, ми и ви. Пре месец дана! — рече тронутим гласом борцу који му је донео пола кукурузног круха и шиљак обарена меса:

— И народ нам успут давао јела без наше тражње. Понуди само. Шта ћеш. Узми! — ишчу-бавао се размекшано *Жуги* који закључи:

— А ја лежао тад крај митраљеза. Ви пуцали у нас — с брада. Док ја — бушио облаке и птице у лету. Нишан сам дигао за два прста. Ех, да је наишло јато дивљих патки — било би печења. Али није. Свраке. То ти није богзна шта.

— Неки и свраке једу.

Но Мавро Дијаволо би толико прегладнео да је јело претпостављао иоле јаснијем или опширнијем објашњењу.

IV

— Треба поћи тачно, како је одређено. Иначе нећемо стићи на време.

Кикицас погледа на сат.

— За десет минута — покрет!

Затим се окрену куриру и, показујући му руком наше ствари, нареди:

— Што пре товарити!

Лице му је било тамно. Само су му очи дасале, таласајући се, благе и ведре. Курир се насмеши. Кикицас рече:

— А бркови нам увек исти. Рибасти!

Курир, сагнут да покупи ствари испале из Жерменове ташне, окрену лице команданту и као да хтеде нешто рећи невидљивим уснама дубоко испод пуних, дебелих као прилепљених бркова, одиста сличних Кикицасовим. Али се испрва не чу никакав глас. Тек кад Кикицас изиђе, и кад курир, пребазив преко врата дугу италијанску

машинку, погледа за њим и узне ташне, допреше до мене његове речи у задоцњењу:

— Јест, друже команданте. Сви ми на Ригу од Фере треба да личимо.

Онда ми се окрену.

— Никад још није био тако добре воље.

Мазге су се нервозно вртеле не дајући коњовоцима да их оседлају. Андромаха и Жермен чекали су с чутурицама у руци у реду крај чесме да добу на ред. Смејући се свим белим зубима, утрча један војник у двориште, а одмах за њим и група од још петорице, с бронзаним крунама на капама.

— Ево и нас! — викну први, тресну капу о калдрму и рашири руке, као да би све да заграли, људе, бескрај, слободу и брада.

Капитанос га препознаде:

— Димитриос!

Кикицас је стајао на прагу, мало затурен, и посматрао придошлице.

— Друже команданте!

— Кикицас! — викну други и појури му у сусрет.

Сва петорица били су некад официри Еласа, мобилисани пре десетак дана, и сад пребегли на слободну територију.

— Има још читава чета за нама. Сасвим — младићи. Али ми смо чули да си ти ту, друже команданте, па смо пожурили да те поздравимо.

— И оружје смо понели! — насмеја се други. Три митраљеза, два бацача, пушке.

— Није лоше! — Кикицас је помислио да би требало да се и сам насмеши, али упита:

— Како вас — да мобилишту?

— Сад се то удешава! — првом су блеснули бели зуби. — Ко ме од нас, старих, догори до но-ката, плати нешто ћати, а он га унесе у списак позваних у војску.

— Јасно, ако открију, може се страдати. Али то тамо доле ионако не гине.

— Али и уопште — позивају одреда...

— Покрет! — изусте неко са задоцњењем, кад колона пратећег батаљона већ крену.

Јанулис нас је допратио до првог раскршћа и стискао чврсто сваком руку — јер није могао изрећи све што је хтео и очекивао да каже. Дуго је дрмао Жермену прикљештен длан, а кад је редом дошао до последњег од нас, само је прошаптао:

— Здраво!

Јанулис је мислио на пут пред собом, конкретни пут, 30 километара, и пут уопште — битке, обруче, пробоје, јурише, слободу. Пут је сваки заморан и не стиже сваки који крене.

И кад се баци алату у седло и појури касом, сети се да је хтео Жермену да каже нешто врло важно и лично. Он се обазре, и као што то понекад бива, откри одмах Жермена у гомили која је гледала за њим и махала му. Јанулис се осмехну, диже руку до чела у тренутку кад је сунчев зрак, пробивши руно облака, клизнуо косо с неба и дотакнувши га, спустио му се од рамена до струка као дијагонална, златна, неподношљиво светла ешарпа.

V

Пут којим смо пошли испрва се спуштао у танак поток, између стења што је освајало и затим се, као узидан ивицом кржљаве и ретке шумице, пењао до облог платоа. Он се отварао у облику левка, ширећи се у бескрајну висораван обраслу у тамну, свежу траву са умањеним стадима разбацаним у даљини. Овце су се полако кретале кроз траву, и како им се нису виделе

ноге утонуле у њено зеленило, чинило се да то и нису овце него некаква руњава беличаста једрила која клизе преко траве као преко бусенастих валића. Но та се слика појавила и одмах угасила, и сама свесна своје неодрживости. Биће да је њу умор и пропустио.

Али нико није могао јакати ходом. Заспао би у седлу и пао. То се десило Муратову, који, усталом, и није био добар јакач.

Појурили смо зато путељком преко висоравни, остављајући за собом претходницу која нам је, не прекидајући песму, замахала пушкама и рукама. После неколико километара пошли смо ходом, загрејани и расањени. Крв је опет текла свеже и чило, капци су престали да пеку, умор изгубио у оловнотупој тежини, и могао сам да осетим тиху лепоту ове простране висоравни, свуд уокруг оивичене шумарцима. Вунасти облачићи су се топили, нестајући без трага, небеско плаветнило отварало је све више својих капака и опет се наметала мисао да је немогуће да људи ратују и да на свету нема спора који се не би могао међу људима људски решити. Само их треба узети за руку, довести на ту далеку, мирну висораван, и рећи им тихо: »Но, шта?«

И нико од њих не би имао шта зло да каже, ма колико острвљен, јер ће се осетити изгубљен у пространству које почиње, још невидљиво, за рубом ивичних шумарака. Али чим смо изишли из тог високог поља, затвореног као боца, и почели опет да силазимо у каменито и стрмо корито, пробијено циновским булдожерима давних глечерских ерозија, зачули смо кратак и мукао митраески рафал који је долазио однекуд с висока, из ваздуха. Ускоро смо и открили авион, не већи од лептира, како кружи над гребенима западно од нас.

Тај кратки, удаљени рафал вратио нас је у односе стварности из којих смо, за тренутак

исувише мирољубиво, исклизнули. Две партизанке с пребаченим ципелама преко рамена и задигнутим чакширама до изнад колена пуних и светлих, газиле су опрезно набујали поток, бојећи се да га премосте куд и остали — који су без страха од вртоглавице, или савлађујући га — прешли две јеле просто пребачене преко вододерине, на 15 метара висине изнад запенушане струје.

Са следећег гребена видела се питомина, права котлина, удубљена између размакнутих коса с озимим јечмом који се већ плавио. И свуд по косама, и доле, у дну котлине, белели су се расути засеоци између процветалих воћњака које су се чиниле — са свим оним својим паучинастим гранама отежалим и загушеним од латица — мале као танушни пољски цветићи. А латице које су се непрестано круниле, стварале су неку живу, дрхтаву измаглицу око крошњи начичканих невидљивим птицама.

Хоризонт је почео да добија боју смираја, ветар је зашумио јаче у врховима стабала и жбуња, а с обронака су се дизали све чујнији звуци клепки, отегнути дозиви чобана. Сунце, сасвим чисто на западу, изгубило је своју оштрину и дозвољавало да га човек жмирећи погледа у запаљене образе. Бели Олимп је тако стајао лицем у лице према сунцу.

А тамо иза Олимпа, заклоњен њиме, али не више од пездесет километара у ваздушној линији, налазио се ружни, прљави, бучни, пијани и шљампави милионски град Солун. Недељом шета на његовој риви више од сто хиљада младића и девојака, које се пред излазак на корзо дуго дотерују, лицкају, кицоше, да би на себе привукли погледе — који једино и желе да буду привучени.

Тај свет цео дан куља по риви, увече се разбија у групице, плеше, гледа филмове, жваће гуму, грли се у мрачним капијама, а сутра ће на неки посао, у канцеларију, за тезгу, у радионицу.

У Солуну се ти »пургери« жале на досаду, муче се да што пристојније саставе крај с крајем, и брину све могуће и немогуће ситне, себичне бриге. У граду горе светла, истина шкрто — јер је електрична централа срушена, па струју дају два енглеска разарача снабдевена потребним динамотурбинама, али ипак корзира се и живи. Животари се јадно и прљаво, више гладно но сито, мучно, углавном, неподношљиво, као увек кад земља није слободна. — Жермен је волео анти-тезе:

— А ту — у планинама — бесни сурови рат. Отворени рат који ништа не може да сакрије. Казнене експедиције краљевске владе пале села, жандари убијају, судови осуђују читаве породице на прогонства. Али и народ се опире, бори, организовао је своју Армију. И ми сад пролазимо делом пространства који је народна Армија ослободила, створивши своју државу, своју добру, човечну власт.

Шест сати смо ишли стазама на којима нисмо никог срели. А кад смо стигли у настањени крај — село на падини — које је, одозго гледано, изгледало тако плодно и богато, било је, у ствари, оскудно, сиромашно, чак и том шкртом земљом која је тражила премного труда за оно мало плода што је доносила. Камените њивице обрађиване су мотикама, воћке су крчене сваког пролећа, али јечам није трајао ни до Божића, а воће — тек ретка дечја радост.

Кад сам стигао у село, нов вод партизанки примао је дужност од другарица које су нас пратиле доде. Оне ће се одморити ту који сат, па ће се по ноћи вратити у Кастанофито. Саме. Војници су. Стићи ће тамо сутра по подне. Једној се од њих оте неопрезно: »Код куће!« остале су се тргле и сетно погледале у њу и преда се, у празно.

Нове су другарице биле Гркиње. Ниже су и много тамније од Македонки. Имале су крупне

и сјајне очи. Али Андромаха је ипак вижљастаја од свих и лепша, с оним успламтелом-смелим и отвореним погледом. Имала је нежну кожу, глатку као белутак, и таласасто црнорибу косу у коју је управо стављала црвени цвет дивље руже.

Прибе ми млада Гркиња и запита да ли је истина да сам с Комисијом ишао у Екатерину. Она је оданде, али већ пет месеци нема вести од својих. За то је време била увек у борби, у покрету, па није ни чудо што писма не стижу, али ипак... Ја отпочех да јој причам о старом екатеринском лекару Донбасосу, који је тако мушки, упркос претњама да ће бити убијен каже ли име убице свог сина, епонита, ипак уперо прст на жандармеријског поручника у сали.

— Ето, то је убица мог сина, организатор септембарског покоља демократске омладине у Катерини! — рекао је стари доктор и додао: — А пре пола сата ми је послао ову претећу цедуљу: »Прилепићу те за зид као стеницу усудиш ли се да зучнеш што не треба«. Молим да се провери је ли то његов рукопис.

Донбасос је тражио да стручњаци утврде чији је рукопис на цедуљи, али Комисија је на брзину одгласала да графологија не спада у њену компетенцију.

Но одложио сам крај приче о Донбасосу, нашла су сељаци из околних села и заселака певајући химну Еласа.

VI

Као и синоћ у Дамаскињи, морали смо и ту да се задржимо извесно време док не стигне извештај с комуникације коју смо имали да пређемо око поноћи. Бунован од сна, ушао сам за осталима у кућу погуреног, омаленог, али окрет-

ног старчића који се ужурбао око стола, и причајући без престанка, стављао чашницу ракије пред сваког од нас. Сигурно је то био популаран човек, јер су за њим ушли и сељаци и ускоро испунили читав трем својим обзирним шапатам и тихим кашљуцањем. Врата која су из трема водила у нашу собу остала су одшкринута, и сваки би час провиривало унутра мргодно лице крупне и снажне домаћинове жене.

А старчић, напунивши нам још по једну чашницу и бришући рукавом од кошуре око које му је непрестано цурило, седе најзад и сам за наш сто. И наместивши се удобно на дрвеној клупи, плуцну на под, разгази испљувак својим »блиндираним« опанком од гуме, и трепћући левим здравим оком — док му је десно, црвено и слепо, наставило да се цеди — упита умиљато високим танашним гласићем:

— Па, мили, причајте, причајте, како сте, шта ми раде другови по свету, како мој Стаљин, како наш Тито, а? Јесу ли здрави? Чувајте ми их као зеницу...

Његова крупна, масивна жена цикну у то љутито иза одшкринутих врата:

— Брини ти за ову што ти је још остала читава.

— Пути стара, не сметај, видиш да души дајем маха...

— Причекни малчице, доћи ће жандари, штапови ће по лебима да ти никну.

— Не терај ме, бабо, и руке да поганим, кад сам сад пред славним гостима већ и језик о тебе упрљао.

— Доћи ако смеш! — повика она љутито и чак се чу како удари ногом о под.

— Ма што је то напаст! Стаљин и Тито шаљу ми изасланство да ме поздраве, а она... гледај ти њу!...

— Зашто ти увек пред руду да трчиш — пусти и друге мало.

Али старац не одговори њој, него се окрете нама, машући ситном, збрчканом главицом:

— Ех, тежи ми је, мили другови, њен кукавичлук но све батине које сам појео за ово тридесет година што, страдајући весело, проповедам борбу за демократију против свих режима окупатора и кулака. Није она, старица, да на прилику кажемо, непријатељ наш идејни, него само малодушно женско чељаде — то је она. На смрт мисли, па се боји, никако да се навикне на њу.

— Где би, јарче сакати, жена као ја могла на смрт да се навикне?

— Чујете? Е? — упита нас старчић с лукавим поносом. — Шта кажете? Не може она да се навикне. Не! Не може она! А ја? Је ли, а ја? Ја се навикао, велиш, да тридесет година кржаве кошуље са себе скидам? А?

— Шта ме се ти тичеш! — викала је жена иза врата. — Али ја се нисам родила и толико најживела да умрем заклана од цандарске руке.

— Где су ти ту жандари? — упита старчић.

— Доћи ће, доћи ће, не бој се! Чекај само да ови твоји »наши« отперјаше, не би им то првина била да нас на цедилу оставе.

— Гле, лајаве, шта говори! Немојте, другови, о њој да причате другу Стаљину и другу Титу. Кажите само да сте мене видели — кажите — разговарали смо са старим комунцем, Костадином Каравунасом, који тридесет година са себе кржаве кошуље скида борећи се за демократију — светску заставицу милу, и који им шаље пламене поздраве из Кипариса. Он је стар и ћорав — и већ је за њим сав његов живот као једна дуга бразда, дубља од гроба, али који верује да ће дочекати својих пет минута, тако реците, својих пет минута још ове јесени, најкасније идућег пролећа...

— Ханархиста си ти, проклети! ... — зајаука жена као нарикача. — Штаповима ће нам гроб на нашим сопственим леђима ископати. Авиони су пре недељу дана долазили, стада бомбардовали.

— Тако она — увек претерује. Митраљезом су, глупачо! Где би, бомбама? Рат је престао, ваљда. Само су митраљезом. То ти је мирнодопско оружје, зна се. Десет оваца, а и од тог три су јаловице биле. Хе! Чудна ми чуда! Полупали и нешто црепова, а чауре им оволике, као од малог топа! Али да видите, сада се народ више и не боји њих, авиона. Надећу, а ми вичемо: »Чек, чек, док Маркос дође, преко колена ће он тебе! А пропелер ће он теби ишчупати, као главу мушници!«

— Лаже, другови! — повика жена, одгурну врата и стаде на праг, с песницама на куковима. Иза њених леђа, дижући се на прсте, сељаци су промањали радознале главе. — Шта лажеш! Где човек може авион преко колена! А такав је он, другови, само лаже. Тако и мене намамио да побем за њега, никаквог. Хе! И он ми је човек! Месец се дана само бавио мноме. Колико одсуство једно. А после са жене препао на политику. А отад сам — страх. Ни смираја, ни сумрака мирна. Па хајде он, него и син му пође његовим лајавим трагом. Син нам је капитанос у Тесалији.

— Дабоме, капитанос, то је више него командант, најглавније.

— Али тако то бива. Оно што си највише волео, после ти смрт буде; стрепња стална и гађење. Четрдесет година одлаже он својих пет минута од пролећа до јесени, од јесени до пролећа.

— Сад лажеш! Није четрдесет него тридесет — од седамнаесте кад сам видео шта су Лењин и Стаљин од Русије направили. Што се не

би нашао и Грк, брате, да од нас то исто учини? Зар смо ми гори народ?

— А тад, седамнаесте, кад сам чуо ко је Русију, тужну, учинио срећном, и кад сам дознао да су то стари комунци Лењин и Стаљин, рекао сам, шта да лажем, тачно је, рекао сам: »Почиње, браћо! Пазите куд стајете, само Лењинова даска није груда«.

— Тад су те с четири сломљена ребра кући довели.

— Зарасло, па се и заборавило. А отад, шта све није било. Хеј! Почело је, мили! А кад се Тито дигао, преко у Србији, и стао Хитлеру живо месо да кида, рекао сам две речи: »Наставља се, браћо!« И наставило се!

— Наставило се! Скоро те мртва тад донели мени у кућу.

— Како мртва, кад још говорим? Запамти, стара, и ја ћу једном умрети. Одиста. Али не пре но што ми Маркос у кућу не дође и не каже: »Друже Костадиносе, донео сам ти пламене поздраве светске демократије и с њом оних твојих пет минута што их 30 година верно чекаш, борећи се за заставу нашу милу — светску демократију«. Е, тад ћу ја да устанем, па макар и гроб морао подићи, и поћи ћу до оног поганог Миљтијадеса што је у Гревену побегао, да га ухватим, и главу му превијем тек колико да му преко оголелог граа мало превучем рабош бритвицом, за ону бруку што је Кипарису нанео, кад је после избора јавио преко жице у Атину да је ту код нас 130 гласова пало за краља, а 18 за републику. Тако се и погрешно наштампало баш како је лажно јавио, иако је обрнуто било — сви то знају овде — 18 за краља, а 130 за републику. Али, ето, обрука нас, штампало се, и људи у свету мисле: »Кипарис и није село за људе, него обор свињски«. Пренеражени се питају: »То ли је тај чувени Кипарис? Свињац! А ми чули«, рећи ће

светски људи, »да у њему живи стари комунац, борац Костадинос Каравунас, који тридесет година скида крваве кошуље са себе, само да дочека својих пет минута.« То ће рећи.

— Али погрешниће преварени светски људи! Ја сам ту, у Кипарису, и Маркос ће мени у кућу доћи и рећи: »Ево ти твојих верних пет минута и пламени поздрав светске демократије«. И ја ћу наћи Миљтијадеса, који је из Гревене искривио врат од муке гледајући у нас шта ми радимо и како се врло добро развија наша ситуација. Јер он зна да ћу ја сићи једног дана. Зато и криви врат чекајући мене да дођем с бритвицом која ће му се осветити што је наше село Кипарис у очима читавог света обрукао. Тако ће бити, бабо, и никако друкчије!

— Дај боже! — рече мекше стара, двапут крупнија и масивнија од свог Костадиноса. — Само да нам се тад и син врати.

— Вратиће се, вратиће! Нико се у борби за слободу није изгубио. Није слобода пласт сена — а борац — игла. Њени су војници зраци сунчани, а она сунце од ког свет живи.

— А колико их је побијено само из Кипариса! Нит им се гроб зна да им се може прићи како би се суза пустила у земљу која их држи.

— Чему? Чему суза за пале у последњој борби кад иза ње долази...

Стара се поново разгоропади.

— Последња борба! Мучи, слепче. Да је то последња борба, не бих ни ја страховала. Али сувише дуго траје већ та твоја последња борба да би се могла напречац од данас до сутра свршити. Да је последња — пет синова у њој да ми погину не бих заплакала. А шта се тиче оног што ће за победом нашом да дође — то и ми сами знамо, хвала лепо. И сами знамо, мало ли си нам о томе причао? Али сваки пут су те после сва ишчапена и несвесна доносили кући.

— А? Сама си рекла! — усхити се Костадинос и поносно лупи шаком о сто. — Без мене ни ти ни ико други ту не би знао шта је то што ће да дође. Ја сам вас први учио срећи будућој. То — кажи! Сви је знате сад. И ви јој сад у сусрет идете. Гине се. Јакако. Батинама нам тело надевају. Хоће, вала, и оловом. Дабоме. Али иде Кипарис и зна куда води пут којим се кренуло и то је једино важно, другови, тако реците друговима кад се вратите. Кипарис је пошао поново у последњи, тешки бој. И шаљемо са тог пута свима друговима, а нарочито другу Стаљину и другу Титу, пламене поздраве што их тридесет година скупљамо у срцу и уму и ширимо на нашем правцу у народну демократију, коју су они већ оспособили за своје народе, а коју ми, ето, сад ослобађамо с Маркосом. Јер он правилно каже: »Напоље Енглези из Грчке, пустите народ да стигне куда је пошао«.

VII

Окупљени сељаци пред кућом Каравунасом послали су нам делегацију која је, у име сваког од околних заселака и општина поднела меморандум о терору монархиста насталом доласком Енглеза. »Он нас је нагнао«, каже се у једном од тих меморандума, »да се кријемо, опиремо и најзад организујемо у Демократску армију с генералом Маркосом на челу као нашим народним командантом«.

А кад смо изишли да кренемо, дочекао нас је прави митинг. Три говорника су нас поздравила и ми смо им одговорили.

И поздрави и наши отпоздрави били су неприпремљени. Правац нашег кретања држан је у највећој тајности, иако су све јединице Демократ-

ске армије упозорене на повећану будност. Али радост коју је изразио тај народ, његова вера у победу, упркос тешкоћама и неминовним опасностима, узбуђивали су и испуњавали и нас поносом што, ето, вршећи савесно своју дужност и пишпући о резултатима наше анкете, и ми на извештан начин учествујемо у ослободилачкој борби тог храброг и племенитог народа који се не може не волети и не поштовати.

У тренутку нашег поласка дојахао је трком коњаник и јавио, заустављајући ознојена коња пред Кикиласом, да су недалеко од Кипорија вођене борбе против тенкова, од којих је један запаљен. »Десет војника и један официр, са свим оружјем, прешли су нама, још на самом почетку«, рекао је гласник, »и продужили да се боре на нашој страни. Добро су се показали. Двојица су од њих рањена.«

На цесту смо стигли после два сата. Учинио ми се позната. Можда смо се пре пет дана провозали њом. Било ми је драго да помислим да је то можда иста цеста којом смо пројурили на путу од Солуна до Вогацикона, иако вероватно није била. Али цесте личе једна на другу и кад су добре и кад су, као у Грчкој, све излокане и изривене.

Сад, под месечином, који топи и мекша оштре профиле гвоздених стена и обресе митраљеза, цеста се чинила тајанствена и опасна. Борци који су осигуравали наш прелаз, кретали су се по њој тихо и опрезно, с прстом на обарачу. Стражари, на самом месту прелаза, пожуривали су шапатом коњовоце:

— Пожури, друже!

И колико год се могло од умора, журило се и претрчавало преко и ишло неко време низ њу, све до уске стазе која нас је прихватила, као илегални друг, навикао на опасност. После цесте,

повела нас је стазица даље од непријатеља, у дубину црних брда, ка селима без електрике, старим, чобанским селима Балкана. Она не знају за благодети цивилизације: те благодети донеће им слобода за коју се боре. Она су дивља, куће им неугледне, собе празне, за кревет се није чуло, људи се не свлаче, спавају на поду, дрвеним кашикама од јасена или врбе кусају танку неслану чорбу, по десеторо из једног чанка, и једу у ретке празнике хлеб од кукуруза, а само на Божић пшеничну погачу. У њиховим ниским собицама не може се пред зору дисати од смрада стеница, пригњечених вашију и испарења која излазе из отворених уста спавача, од задаха њихових знојавих, умељаних пазуха, и увек мокрих, лепљивих ногу.

Али ти сурови и нежни горштаци имају поноса и знају да се боре и сањају.

У Кипорију су нас понудили последњом флашом ракије коју су још имали и комадићем тврдог белог сира. Хлеба није било. Нема. Глад.

Народ је био изишао да нас дочека с бакљама и запаљеним трескама лучи.

Кипорио, као Кипарис, или касније Емилијанос, и читав овај сиромашни крај — листом је прионуо уз Маркоса. Армији је дао синове и кћери и изложио рафалима спитфајера још мали број преосталих читавих кровова и потлеушница, а стоку за разрез сељаци догоне сами у штаб — да се интенданти не труде. Од вуне жене плету прслуке војсци, али народ је бос, подеран, гладује.

Ово село је десетак пута бомбардовано и паљено, али нигде се није певало с толико срца и убеђења као ту где су изишле пред нас старице и труднице и жене с децом у пеленама. С брда је дувао хладан и оштар ветар, заносећи пламење буктиња. Лица осветљена њиховом немирном и оштром црвеном светлошћу била су бледа. Деца су скакутала с ножице на ножицу, и престајала да цвокоћу само кад би заједно с осталима узви-

кивала продорним високим гласићима: »Живео! Доле!« и »Хоћемо!«

Ми смо за све њих били само Стаљинови и Титови људи, и они су били срећни, одиста, дубоко усхићени и тронути што су прави Руси и прави Југословени дошли чак до њих да их виде и поздраве. И кад им је Кикијас објаснио како смо дошли упркос одлуци »недостојне већине империјалиста и њихових слугу који су саботирали рад Комисије, јер им до грчке истине у Грчкој и није било стадо«, људи су нам плескајући притрчали, стали да нас љубе, дижу и носе.

Један од двојице младића који су ме понели, кошгунџав момчић, говорио је узбуђено својим друговима као да сам им нешто скривно:

— Држите га, хоће да бежи! Ко риба је клизав!

А други, стиснувши чврсто танке усне, готово пакосно добази:

— Није мени још нико умакао!

И тако ми је чврсто притиснуо ногу о своје раме да бих, у другој прилици, сигурно зајаукао.

— Погледај ме, суборче, погледај! — викао је неки младић трчећи натрашке испред нас — какве су ми само панталоне, на њиву у њима да не изађеш, а ја ћу се такав сутра венчати. Дођи, увеличај ми радост.

Чакшире, ако то што је носио још може да се тако назове, биле су некад, пре седам и више година, платнене војничке панталоне, зеленкасте боје. Отада су ударане по четири пута закрпе на сваки сантиметар тог некада зеленкастог платна. Те су закрпе биле чојане, вунене, ланене и кудељне, а пришиване су концима свих боја, канапом, па чак и сувим јарећим цревом. Прљаве — није потребно рећи, сапуна нема — искрзане или прекомерно одебљале где су крпљене сукном, надувених шавова, личиле би на рељефну карту месеца да се нису шаренеле у толикој мери.

Старице, које је другде понајтеже заинтересовати за све што прелази оквире животарења у страху од неминовног гроба, овде, у Кипорију, не само да су манифестовале заједно с омладином него су се гурале напред, а њихова су лица, са седом косом на ветру, изражавала понос и радост и гнев таложен годинама и страшну борбену и љуту решеност да се прежали све што треба прежалити, како би се из услова недостојних и животињских нужности прешао у слободу.

А и очи средовечних људи гореле су истом одлучношћу као и младићке. На равну камену плочу која је служила место трибине пењали су се безбројни говорници. Цело је село митинговало. Више но кратки говори, задивљавала је општа вера која је избијала из гомиле непоколебљивим поуздањем. Мајке с децом на сиси говориле су да у свету има довољно хлеба, млека и пелена за све, и да се Кипорио неће смирити док се не буду електрика и обућа делили по правди »Китајцима, и црнцима, и овде нама«. Нека старица, савијена у бедрима, погнута, згрчена од ко зна каквих старих, женских болести, говорила је необуздано о срећи која чека цео свет; а неки дечак, дршћући од зиме, рекао је да неће нико више да живи »пшиљски, кад се може облакодерски и научно«. Девојке нису говориле о љубави за момке, него о љубави за Маркоса, Стаљина и Тита, а средовечан сељак — као пљоснатим мањем ударен у оба рамена те ударцем сатеран у себе тако да су му морале искочити две грбе: напред на грудном кошу, и одостраг на кичми — викао је дижући кржљаве руке до чела: »Нећемо се смирити, и не можемо, све кад би нам се усхтело, јер се не може из главе извадити свест која гледа већим оком у оно што је право да буде, иако је то још далеко од оног што јесте«.

Кикијас није био мање уморан од нас — и он две ноћи није спавао. Но у њему је сусрет с »до-

следно демократским делом Комисије« упалио тако свечану радост да, верујем, све и да легне, не би заспао, већ би, с руком под образом, насмешен као младић после првог срећног састанка, гледајући у таму отвореним очима, понављао, обавијен мирисом пролећа, сена и зрикаваца:

— Ех, што има људи! А и живот што је диван! И уопште...

Његови су покрети изгледали свежи, корак лак као у јелена. Он је после митинга ушао с нама у полуразрушену општину, где су нас чистили сиром и последњом чашицом уза из последње боце запушене врхом сувог кукурузног клипа, налик на порезан прст умотан у прљав комадић крпе. Али скрасити се није могао. Сваки час би изишао из собе, мање из потребе да надзире претовар наших ствари на нове одморне коњиће, више зато што му се није дало седети. Или би само грлио све људе без разлике или гонио фашисте. И та мисао: гонити фашисте! примала је одмах код њега све могуће конкретне односе и облике: од заседе до битке у брдима или широког јуриша, кад се из ровова, уз громко ура! чини да не устају само борци него с њима заједно сви векови нада које су прошле и векови који срећни тек има да добу.

Али кад би се приближио мазгарима и коњовоцима који су добро радили и без надзора, пожуривани »надгледником у себи«, њему се чинило да на ура! јуриша, на који је тек помислио, већ чује одјек у брдима и не знајући шта би од заноса, враћао се у собу, поседео тренутак на рубу клупице, послушао мало разговоре и, дирнут неком случајном речи, понет, одушевљен, опет излазио у ноћ. Но лице му је било хладно и мирно, иако је курир с рићим дебелим брком, као прилепљеним за широко младићко лице, поновио кад смо опет кренули:

— Тако радостан командант још није био!

С нама је кренуло цело село, сав народ, носећи буктиње пред нама да нам осветли стрму, камениту путању. Луче су гореле свуда рубом поворке, на средини и у зачељу. А између њихових пламенова видела су се деца која су се јакарила с младим псима, чак и једно теоце је збуњено и несигурно пошло да нас испрати. Девојке су певајући долазиле до нас и, веселе и ведре, из све снаге причале о будућности.

Нико нам од Кипоријана није говорио о глади, патњама, Унри, бомбардовањима још некидашњим, сви су говорили само о будућности. Патње и невоље биле су толико очигледне и свакодневне, да су Кипоријани отупели на њих, а можда их је било и срамота да ово кратко време што проводимо с њима протраће на те стидне и зазорне и, коначно, неважне ствари:

— Срце, друже, не заборави никад, друже, душу Кипорија! — рекла је једна жена на растанку који је био буран од поклика, песама, суза и туге што нас је све обузела.

Буктиње су сирово осветљавале уздрхтало село које се после једног сата путовања, на самом рубу велике шуме, с муком одлучило на растанак. Свако је хтео да се поздрави, и ми смо стиснули безброј тешких сељачких руку које се, у последњем тренутку пред руковање, опусте и умртве.

Песме су још дуго одјекивале за нама, а кроз грање храшћа и дивљег кестења светлцуали су још дуго пламсаји буктиња које је повијао хладан ветар.

VIII

И да нисмо били уморни, пут би нам био напоран, али овако неиспавани, израђављених ногу, контузовани сном који је савлађивао део по део

тела, чинило нам се да никад нећемо досећи ону високу завесу топола на видику, налик на груабран. Иза ње се налазио Емилијанос, село у ком ћемо ноћити. Прешли смо велики камени мост преко широке, тајанствене реке, којој нико око мене није знао име. Али она је текла бешумно и дивно под великим каменим мостом, као свака река поносна на звезде у себи. Било је опасно на мосту који је остао без ограда и без средњег распона, оног над самом матицом. Истина, сељаци су га, заједно с партизанима некако поправили. Повезали су стубове дебелим гредама и широким талпама, и то су тако добро обавили конопима да су дању могла мостом опрезно да прођу и воловска кола. Но како нису имали кламфе, греде и даске су несигурно одскакивале под копитима наших мазги, а звезде су се љуљале на таласима као дечаци на љуљашци.

После моста почињао је стрми, тамни успон, који је бестрага померио ред топола, пре тога јасно уочених на врху високог платоа, који као да се удаљавао од нас двапут брже но што смо му се ми приближавали.

Неко ко се преда мном клатио на коњу, да не би заспао, упита Кикицаса да ли је икад осетио страх, а Збјегуњ крај мене исколачи очи — то му је био тик још од рата.

Кикицас је пушио. Њега ни стрмине нису присиљавале да се задише. Врх његове запаљене цигарете засија неколико пута пре но што одговори, опрезно, као да преврће сваку реч.

— Ето, ноћ је, мрак којим почињу дечји страхови. А ја сам се и као дете стидео да се бојим. Чак и у мраку, кад ме нико није могао да види. Страх ме је увек врећао. Осећао сам се пониженим кад бих видео да се неки мој вршњак боји. Да бих њега и себе уверио да је његов страх безразложен, ја сам увек испробавао на себи све

ужасе који су ми уплашили друга. Као да сам хтео себи да докажем да се човек не треба ничег да боји. А кад сам одрастао, и био у стању да за све што се осећа на њем реч способну да то осећање више-мање одрази, постао сам свестан да мрзим страх, јер волим и поштујем људе.

— Јунаштво је — већи страх! — рече Збјегуњ неизмерно отварајући очи. — И ја сам се бојао увек да људи око мене не виде да се бојим. Зато сам на челу ескадрона и ја јурнуо сабљом на немачке тенкове. Али волео бих да дочекам дан кад ће се без стида моћи рећи: бојим се.

Кикицас затресе одречно главом:

— Јунаштво је јунаштво, а не — већи страх. Величину за коју је човек способан не ваља умањавати. Треба се помучити понекад да се нађе права, нова реч, за нови велики смисао који се отвара у човеку. Бујица понесе и мртву птицу. Али нећеш бујицу објаснити мртвом птицом. Да би се разумела њена силна струја, не сме се цркотина коју ваља са собом ни споменути. Чичак се закачи за рукав шињела. Али шта је шињел? Прво скини чичак с рукава, па ћеш онда нешто и моћи да рекнеш о њему.

Збјегуњ опет разрогачи очи:

— Ја сам видео капларе како кундацима тучу војнике да би их истерали из рова и повели на јуриш. А тај је јуриш био силан, и после похваљен дневном заповешћу дивизије.

— Доста. Био је силан.

— Војници су јуришали силно, јер су се плашили капларског кундака више но смрти.

— Је ли био силан јуриш? Био је. То је све. Није онда важан њем који нас држи и дизгин којим се држимо. Јер свако зна: њем је њем. Некад је видљив, гвозден. Некад је од воље и свести,

рекао би — нема га. Некад је тај њем страст која се прелива преко њега и — брише, рекао би, све. Али увек човек сам себе нечим држи, и гони напред. Али то није све, није чак ни најбитније. Јунаштва има разних. Но, право да вам кажем, ја волим оне јунаке који показују јунаштво само када и колико затреба. Као мачка нокте. Али њих не гони каплар кундаком, него и свест и воља у служби највеће лепоте — борбе за слободу.

— Истом шибицом — насмеја се Збјегуњ — може се упалити чатрља и облакодер. Ја остајем при своме...

— Ваше лично искуство. Моје је друкчије. Сем тога, није само моје.

Далеко испред нас неко паде с коња. Заспао је. Наста смех. Кад се врати, Збјегуњ рече:

— Вели онај, »ја сам тежак, мене захвата јача гравитација на заокретима!« ... Неће да призна да је задремао.

Још сат смо ишли високим грбеном. Тек тад смо поново угледали ред високих топола и Емилијанос иза њега. На пољани осветљеној бакљама чекало нас је опет цело село — а било је три сата после поноћи. Петли су се све чешће јављали, а ветар с истока је мирисао на свежу слутњу зоре. Упркос неиздрживом умору и сну који је неподношљиво плавио мисао, није се смело одмах лећи.

Саслушали смо говоре, песме, гледали коло и сами се ухватили и играли. Мајке су будиле дечицу на рукама:

— Стајинови и Титови људи. Гледај сине. Гледај!

Свањивало је увелико кад смо најзад легли. Кикицас је био ведар и весео кад је рекао:

— До скорог виђења.

У девет и по нас је пробудио. Као да је мало-час рекао до вибења, изишао из собе, затворио за собом врата, и одмах закуцао на њих.

— Устајте! За пола сата покрет.

Али спавали смо пуна четири сата. Шта је то? Ништа. Тек да се сабијени и савладани умор развије и поправи. Ноге, подбуле, нису могле у скорене ципеле, табани су бридели, пета изједена, мишићи укочени, у грозници, очи запаљене, уста — умртвљена, језик одебљао, непокретан. Све једно. Ваља се расанити и, уз страховит напор воље, покренути.

I

Дигли смо се, умили, и после доручка — кајгана је имала укус песка — поплаи стиснутих усана да не одамо бол. Као да боси газимо по самом трњу и љутој жеравици. Изишао сам пред чилу кућу, где је свежа омладина већ играла у очекивању митинга.

Напрежући се да ми чело и лице не ода општар бол који ми је причињавао сваки корак, попео сам се на естраду, одакле су одржавани поздравни говори у којима су се делегати захваљивали за меморандуме.

Неки седи поп једини се нешто вајкао:

— Долазе, митраљирају, а Унру нам нису дали ни пре но што смо се ослободили. Погледајте, ову су нам девојку сву израњавили.

Девојка, с руком у завоју, показа нам с поносом већ зараслу рану на другој, незавијеној мишки. Велика тамна мрља под раменом, немарно, ружно зарасла, још упаљена мало. Метак јој је на том месту просвирао кроз месо, али други јој је закачио саму кост.

— Малко је кошчицу пребио! — рекла је без туге, пркосно, не покушавајући да скрије понос што је спитфајер баш њу изабрао да израњави, њу, у име читавог села. Али и зато што она уме

његов краљевски бес да прими с достојанством и носи ране с нужним презиром бола.

— Да видите, другови, што је метак велики. Као цео прст. Није ни чудо што толику рану пробуши — кад већ мора и он некуд. Да је ужа, не би се метак, мајци, провукао, па да је сто пута митраљез. Заглавио би се у кости као свињче у рогуље.

Док је то весело говорила безбрижним гласом, здравом је руком одмотала метак из везене марамице:

— Погледајте га само колики је!

И дижући изнад главе велики, месингани, мало улубљени метак, показа га свима гордо и невино.

— А тежак је — пробај. Има му сто грама! — говорила је мерећи га на длану.

Збјегуњ и Петров имали су лајке и сликали нас све заједно: девојку с великим митраљеским метком, попа, народ.

— Данас — рече Кикицас притегнув дизгине свог мркова — данас се нећемо пуно замарати. Јахаћемо и најкасније у осам стићи на конак.

Држећи се курса према југоистоку, начинили смо мали уклон од уобичајене дијагонала у правцу истока, да се не би сувише удаљили од граничног појаса. Дубином слободне територије путовали бисмо са мање ризика, али Кикицас је, на наш изричит захтев — а после телефонског споразума с Маркосом — изабрао против своје воље ову, краћу варијанту. Њена је предност била у томе што нам је омогућавала да после састанка с врховним командантом Демократске армије најбрже стигнемо »жандарима«. Тако смо звали окупрану територију.

Одмах, чим смо начинили полукруг око Емилијаноса да бисмо избегли стрму јаругу, изишли смо на стеновит терен. Низа стране су текли безбројни звонки потоци, а над путањом дизале су

се жуте камене громаде, фантастично искидане или излокане малим пећинама. Из њих су се дизали орлови, шумећи реским перјем и кружили, мрки, над нама.

Уска стаза, усечена у стену која се рушила, била је местимично тако клизава и коса да су мазге, опрезних а искусних копита, застајале, бојећи се да пробу. Морали смо сјакати и вући их за улар. Али и тад се нервозно и ружичасто копито мазги неповерљиво спуштало на камен, оклевајући пред сваким следећим кораком.

Махи је била одушевљена.

— Нема нигде лепших терена за нашу борбу. Жермен је увек имао нешто важно да прича с њом. Али постајући тога свестан, почињао је да претпоставља да му се подсмевам. Кад год бих га погледао или му се насмешио, онако, без икаквих примисли, просто што ми је био драг другар, он би се намрштио или обарао главу.

Кад смо прошли тај опасни део стазе и избили на високе ливаде, пришао сам му. Он је ућутао некако чудно и погледао ме збуњено, као што неiskusни иследници мисле да треба да чини кривац. Андромаха, која је ишла крај њега загледана у пољско цвеће, и већ свикла на његово весело приповедање, не добивши овог пута одговора, диже осмех с очекивањем и погледа га упитно и враголасто.

Ја намерно успорих. Уосталом, ноге су ми биле тако бесомучно одране да ме је сваки корак болоо, иако су ми се табани већ угрејали, а и колена су се унеколико била раздрмала и ухрдала.

Око подне смо стигли у село Дијакос, где се тад налазио штаб Централне Македоније.

Сјахали смо на тргу и пошли за Кикицасом. Пред лепом каменом кућом с дрвеним доксом разговарао је партизански официр с једном трудном женом која је, поред детета у наручју, др-

жала за руку још главатог, чупавог малишана. Официр се, при и живахан, управо смејао тражећи очима наоколо још неког с ким би поделио своје одушевљење.

Он престо поскочи препознавши Кикицаса и појури ка њему, весео и сав устрептао од неке силне раздраганости.

— Да чујеш само — говорио је притрчavajuћи Кикицасу — да чујеш само што је паметан Теодорин шврћа. Замисли, она га туче...

Он заграи и пољуби свог старешину и про-
дужи:

— Она га туче онамад, а он је гледа озбиљно и каже: »Кад већ бијеш, мајко, треба да знам разлоге. Иначе казна не делује васпитно!«

Живахни официр ухвати Кикицаса испод руке, пусти га, окрену се око себе, погледа нас својим брзим изразитим очима, прасну у смех и рече:

— Ала сте пропали, другови. Убите, одморите се.

Али речи дечака му нису силазиле с ума:

— Замислите, другови. Седам година. А каква бистрина. Па то је права срећа.

И кад је рекао срећа, осећао се да он ту реч и схвата баш у њеном пуном значењу, као неку дубоку, потпуну, огромно радосну пријатност крцату смислом. А тај смисао је опет био толики да га он сам није могао целог да понесе.

— Наш народ је, уопште, необично бистар, али тај пионирчић... Ја, уопште, страшно волим такве озбиљне мангупчиће. Од њих, кад поодрасту, постају најбољи радници и најхрабрији борци. Но док поодрасте... Шта кажем, ја будала...

И он се радосно смејао, уживајући што може себи да каже »ја, будала«...

— Док он поодрасте, бићемо већ слободни. Јер народ као што је наш не може, уопште, да робује. Не подноси то. Воли, брате, слободу, па

то ти је. Њу или ниједну другу, како то већ кажу заљубљени.

Ми смо се већ пењали на спрат камене куће, пред којом смо га прво и приметили, а он је, идући насатице испред нас, непрестано говорио, пратећи врло изразито читавим својим симпатичним црним лицем смисао сваке речи коју је изговарао.

— Наш народ је тако диван да сам просто заљубљен у њега. Ја сам већ постао прави шовен, толико га волим. А како опет да га не волим кад је такав. Ето, дете... Чудо једно. Чудо. А све је тако код нас.

Његово је бурно усхићење било тако аутентично да нас је зачас све њим заразио, а његово је лице тако одмах, и спрве, постало — драго, у оној бистрој живости мимике, у оном обиљу значења које је казивало, да си просто зажелео у себи да си у невољи, а он — крај тебе.

— Што је дивно пријатељевати с таквим народом у невољи! — рече сам у тај час. Било је одиста немогуће познавати га а не веровати у њега, не бити с њим добар, не постати зачас његов пријатељ.

II

Налакћен на сто у средини не сувише простране, бело окречене собе, седео је задубљен у читање историје СКП(б) официр са првеним лекарским змијама на рукаву закрпљеног копорана.

— Кога нам то доводиш, капитаносе?

Али чим нас погледа, схвати и усправи се.

— Ја сам, дозволите, доктор Дадалианис, санитетски референт за Централну Македонију. — И погледа нас с уживањем. — Је л' вам се свиђа наш капитаносе? Њега сви обожавају. Али то није чудновато. Чудније је што он стиже сваког да

заволи — а не пати од проширења срца. Сви су му органи, на жалост, здрави. Седите, господо. Мора да сте малчице уморни.

Лекар је говорио на начин сличан капитаносу, кога је, јасно, волео, као и сви остали у штабу. А пошто га је волео, опонашао га је несвесно, заједно с осталима, тако да је читав штаб имао јединствен стил говора, познат међу борцима и официрима Демократске армије под именом »централни«. Сви су се ту на капитаносов начин шалили, радовали, били усхићени. И сви су као он радили страсно, волели свој посао, и свакој се акцији предавали свом снагом за коју су били способни. Отуд им је углавном све и полазило за руком и испадало лакше но што су претпостављали.

Али чим смо поседали на клупе дуж стола, доктор нас упита да ли знамо за последње вести.

— Не! — рече Збјегуњ.

— Већ сте пет дана без вести? — зачуди се. — Значи, не знате за Труманов говор у ком најављује помоћ монархистичкој влади? А, па морам да вам испричам! Прави скандал.

Капитанос поскочи.

— А Захаријадесов чланак на то? Јесте ли видели у Атини Захаријадеса? — упита као нешто што је по себи разумљиво.

— То није тако једноставно! — рече Жермен.

— Како? Па били сте у Атини? Немогуће је да га нисте потражили?

— Он је у последње време био приморан да се крије.

Капитанос се намршти, али, мрштећи се, он је изражавао и чуђење и запрепашћење.

Помисао да има људи који су у стању да прогањају Захаријадеса није му ишла у главу. У реду — борба за независност против монархофашистичких квислинга! Она је обухватала цео грчки народ и њега није чудио терор. Њиме су

слуге енглеског окупатора покушавале да угуше устанак који су управо и изазвали својим неподношљивим терором. Али Захаријадес је за њега био тако неприкосновен да он није могао реализовати да се и међу највећим бедницима у служби реакције нашао нечовек који би се дрзнуо да дигне руку на највећег човека Грчке. Како? Прогањају га? Па Захаријадес представља цео народ, његове највише идеале, он је сав — ум, јунаштво, племенитост и доброта. Како? — питао се и није могао да замисли нељудско лице оног који би био у толикој мери мизеран да сме да дигне руку на Захаријадеса.

Доктор продужи:

— А и Зервас се јавља нешто. Прети офанзивом. Вели да ће то бити једина.

— Како то?

Доктор се насмеши и објасни:

— Кобајаги, после ње неће више требати офанзива. Уништиће нас.

— Камо да почне што пре! — рече капитанос, коме се малоћашње запрепашћење претварало у гнев пун претње.

Али и гневан, он је остајао живахан и неупрљан, свеж, пун изузетне младалачке наивности.

— Грчка неће постати јабука раздора између енглеског и америчког империјализма! Биће њихова гробница. Част ми!

Доктор рече на то:

— Радио-коментатор Симонов завршио је прексиноћ свој преглед ситуације овом мишљу: »Труман није човек који ће одредити услове мира«. Тачно речено. Запамтите то!

— Ја му јамчим. Неће, вала, одређивати услове ни мира, ни рата, ни народне победе.

Капитанос је сав успламтео. Он стеже песницу тако силно да су му зглобови запуцкетаали.

— Тако ћемо га распалити по империјалистичкој шапи да ће је повући пре но што стигне да је спусти на грчку земљу.

Толико је био револтиран да није више могао да издржи седећи. Устао је, и шетајући по соби, говорио:

— Има ствари које нећу никад разумети. Најгоре ми је кад помислим због каквих сићушних и страшно прљавих разлога они муче људе и искрвављују народе. Мозак ми стане. Тако је то њихово јадно и сићушно да ме просто вреба. Па више од једног доброг бифтека не може ни Труман да поједе. Људи смо сви? Од мајке рођени? А не разумем како се човек због бифтека, профита и таквих грамзљивости може да супротстави човечанству? При пуној свести, уз сву слободу опредељења, добровољно? Не разумем. Живот је толико диван, и људи, и сви, а они, тако, просто, из чиста мира — непријатељи свих народа.

— Докторе, ви поменусте малочас офанзиву? Како је замишљате?

Збјегуњ отвори широм беличасто-плаве очи.

— Покушаће да продру на нашу територију и да нас расцепкају на неколико група, а онда да униште једну по једну. Тако су и Немци увек замишљали да ураде. Но никад им то није пошло за руком.

— Заокружити! — плану капитанос, али за час се умири и слегну раменима. — Партизани су, по дефиницији, увек у котлу.

— И сад смо, на пример, заокружени.

Збјегуњ се обазре исколачених очију. Капитанос се одобровољи.

— Али сад је обруч велики. За време офанзива он се нешто стисне. Но они таман зину да нас прогутају, а ми — хоп, пробијемо се где се најмање надају. А њихове гладне вилице шкљоцну у празно.

— Хоп — прихвати доктор. — Али то хоп! није ни весело ни лако. Хоп! представља страховит напор, крваве свакодневне вишемесечне битке у којима се голо јунаштво супротставља ратној техници.

— Па ипак! — насмеја се капитанос. — Па ипак, шта би друго могло да буде но: хоп! Кад се народ...

— Авиони! — рече Збјегуњ.

Али капитанос настави прекинуту реченицу:

— ... читав народ бори за своју срећу, и једину мисао — слободу. Стварно изгледа да сте у праву. Авиони.

III

Последњу реч изговорио је већ на вратима. Изипао сам за њим. Чуо се за нама још глас доктора, који је продужио да говори. И то је био једини глас у тишини што је овладала целим селом, свом земљом, док сам се полако спуштао низ степенице.

— Њихова војска иде са доброг на горе: из касарни, где живот није напоран, у шуме где није лако... Умор, глад, крв. А ми смо навикли. Уз то, не заборавимо да војнички генији којима располаже монархија и њени енглески пријатељи нису убедљиви. Имали су ту и других прилика да се искажу. Видели смо их увек како — беже...

На улици и у селу било је тихо и мало тешко, као од оморине. С неба је само брујало, метално и опасно. Кикичасово око, које је вирило иза каменог стуба чесме, светлело је радосно и жељно.

— Не мичи се! — викнуо ми је кад ме је приметио. Али некако обично, равнодушно скоро. То је рекао за фракцију секунде пре но што је авион, који је кружио над нама, почео да пикира уз све заглашеније, плехнато брујање мотора. Пре

но што је стао да се обрушава, пилот је дао машини више гаса, ауспух је два-трипут мукло пукао, а авион полетео снажније, као да га је одбацила трамбулина.

Али одједном, стигав у полукругу над средињу села, пилот подиже крму, и тежак, шиљат врх авиона заигра, затим се окрену земљи и поче да клизи, да се строваљује, обрушава. Бука је расла брже од времена које је, неузбуђено, с правом равнодушностју незаинтересованог откуцавало на свим сатовима у ваздуху и на земљи исто, једнолико: тик, тик, тик...

Кикицас, не журећи се, узео митраљез који је чучао на својим кривим, гвозденим ножицама, и, пошто га погледа и провери, постави га на врх чесме. Покрети су му били мирни, као да се ништа не догађа, као да је он део оног равнодушност времена које откуцавају сви часовници у свету с подједнаком педантеријом.

Уто се авион нагло створи ту, над кровом, и надлети село страховитом брзином уз неугодну лупу мотора који је бесно зафрктао док је вихор елисе савијао тешке букове гране. Елиса је успорила своје кружно кретање и чак је изгледало да је за тренутак стала. Чинило се, стала је и сад ће почети да се врти у супротном правцу.

Но било је у том лудо брзом надлетању села толико јасно израженог презира према живим становницима Диакоса да је капитанос потамнео од гнева.

Кикицас се окренуо пратећи уздизање авиона.

— Побећи ће ми!

— Добро вози, магарац! — рече капитанос посматрајући лет гвоздене птичурине са гневном радошћу и завишћу. Одиста, машина се опет дохватила плаветнила, пет-шест стотина метара над селом, и направивши смели вираж, стаде да се враћа.

Кикицас обиђе чесму и намести се тако да је нама сад окренуо леђа, а авиону лице и митраљез. Све је то учинио лако и јеноставно.

— Доби к мени! — рече капитаносу који одмах изиђе из сенке настрепнице и, не журећи, оде к чесми. При том је, гледајући у авион који је опет надирао уз непријатну, претећу буку гвожђарије — махнуо два-трипут руком, на којој је хром његове стоперице одблеснуо оштро и презриво.

»Зашто га је Кикицас позвао?« — помислих. Но тек што је капитанос махнуо руком, пилот пусти кратак рафал чија је паљба одјекнула високо, мање гласно од тутњаве мотора. Тај рафал обрадова Кикицаса и капитаноса, који, тад тек смејући се, потрча, весело поскакујући и стаде крај каменог зида чесме, око кога су зазвиждали меци.

— Бежите, пете...! повика некако изазовно капитанос.

Али и он и Кикицас понашали су се при том тако свакодневно, обично, као да је изазивање пилота за митраљезом била безопасна игра жмурке, као да су, и овако зрели, уживали у тој игри.

Устремљујући се жућкастим кљуном према чесми на тргу, пилот је пуцао кратким, нервозним рафалима који су зачас испунили ваздух љутитим фијуцима што се, кивни једни на друге, сусстижу. Али у часу када се незграпна птица од алуминијума — с крутим крилима, зебрасто обојеним — највише приближила нама, Кикицас се трже, припи уз кундак и, покрећући цев опрезно лево и десно, пусти резак рафал с неподношљиво дугим дахом. Он га прекину нагло, одскочи у страну и у истом магновењу, померивши цев увис, притисну још два-трипут обарач.

Клатећи се једва приметно и круто, с крила на крило, авион стреловито појури над нама у свој својој рањивој незграпности. Учини ми се

као да забатрга, кратко и неспретно, али у истом магновењу уздиже се с неким необичним хуком, налик на уздах, и полете косо пут неба које га је упијало кротком и добродушном ширином.

— Добио је! — прискочи капитанос Кикицасу — и обујми га око врата, затим, пљескајући длановима и поскакујући весело, поче да виче.

— Рањен је! Рањен је! Ранили смо га! Подвалио му је Стари.

При том је капитанос стигао и мене да загрли, затим загрли још неколико бораца који су дојурили Кикицасу, изишав из сенки гранатих букава и брестова.

Одиста, спитфајер се удаљавао, теглећи сопствени терет све спорије и несигурније, но ускоро нестаде иза планинских гребена у правцу североистока.

— Главно је — неће им ни на памет пасти да је Комисија овде!

— Одмах сам разумео да то хоћеш. Гледај! — цикну скоро капитанос, поново узбуђено одушељен. — Ипак си га ранио.

Оно што је одушевило капитаноса било је неколико широко разбацаних масних мрља машинског уља, расутих по маховини и камењу. Он се саже над једном од тих тамних капи и протрља прстом по њој. Затим принесе прст носу, затвори очи и стаде с уживањем да удише сладуњави мирис уља.

— Машинска крв! Главу дајем да неће издржати до Солуна.

IV

Али сутрадан, пошто смо се распитивали телефонски код капитаноса да ли је где на слободној територији нађен полупани спитфајер, одговорено нам је да није још, то јест да је ниско

прелетео Хесију и да му се после изгубио траг.

— Ипак је добио своје! — закључио је весело пре но што је обесио слушалицу.

Но сад, тек што смо ушли у собу, јављено је да је Емилијанос бомбардован пре једног сата и да има жртва.

Збјегуњ широко отвори очи:

— Како то? Значи знали су да смо тамо? Шпијунажа!

— Никаква шпијунажа. Појма они немају где сте ви! — рече живахно капитанос.

— Пустите — Интелиџенс!

Капитаносово лице изрази тако дубок презир на адресу тајанственог призвука који је омотао Збјегуњев глас изговарајући ону последњу реч да се овај трже увређено.

— Што? Не ваља — презирати непријатеља.

— Једно знам! Ми смо увек досад били обавештени о свим њиховим комбинованим намерама...

»Комбинованим« је у том спрегу одјекнуло увредљивије и поспрдније но псовка.

— ...док они још никад нису били у стању да се не изненаде кад год се нама усхтело да их изненадимо.

Жермен одједном устаде суздржано, неодлучно, али истовремено и забринуто, и пошто ме испитујући погледа, изиђе ћутке из собе.

— На Вернији су се — рече доктор — до прекјуче водиле велике битке. И они сад редовно и систематски бомбардују село за селом, рачунајући да је ту негде оперативни штаб генерала Маркоса.

— Ух! — насмеја се капитанос. — Удесили су их силно наши. Поштено.

— Више од пет хиљада војника, жандара и осталих сателита учествовало је с њихове стране. Фронт се ширио 35 километара. Тукли смо се три пуна дана и онда су се разбежали, нису стигли

ни све мртве да покупе. Нашли смо их досад сто петнаест — већ смрде. Је ли тако?

Капитанос зањиха одречно главом:

— Јутрос се јавио 4. батаљон. Кажу: »Нашли смо још 26 пари нових цокуда!« Значи — толико мртвих више. Сабери.

— Заробљено је много оружја.

— Не претеруј, докторе.

— Какву смо само амбуланту довукли, човече! Вреди брат брату колико три батерије, најмање десет хиљада фунти.

— Кило вате и кило бомби, равно две киле... твојих парламентарних говора — насмеја се капитанос алудирајући на нешто што нисмо разумели.

— Зар сте, докторе, били посланик? И код нас има доста доктора у парламенту.

— Ах, његово посланиковање! — уздахну комично капитанос. — Био вам је он и секретар Еама, у Еласону, 1943, а затим и посланик нашег револуционарног парламента исте године. Али брзо је парламент распуштен — тако да доктор није одржао ни један говор. Ипак — политика му је узгредно занимање. Главна му је страст сребрна хируршка ланцета. Прави среброљубац.

Доктор се смејао тресући се целим телом, као да га је клупа на којој је седео узела у своје дрвено крило па га, онако крупног, цупка и голица.

— Више је то жалосно но смешно, мој друже докторе! О чему год дискутовали, о политици или плановима за напад, он ће, овамо-онамо, да наведе воду на совјетску хирургију и те његове сребрне инструменте. Није ли тако?

Како је доктор настављао да се смеје, капитанос, чије одушевљено лице ниједног секунда није престајало да изражава дубока, радосна усхићења, продужи да задиркује пријатеља који је

за њега био у ствари најбољи лекар на свету. Трудећи се да се намршти, капитанос нам рече:

— А био је он и заљубљен, много заљубљен у једну другарицу која га је у почетку, изгледа, и волела. Али знате ли како јој је изјавио да ће је вечно волети? Необично, оригинално. »Ја ћу те,« каже он, »кад будеш умрла, па ма колико стар ја био, од туге и вечне љубави, ја ћу те, вели, лично сецирати. Лепо ћу те исећи на fine, красне кришчице, па ћу те ставити под микроскоп и гледаћу неутешно твоје дивне молекуле. А после ћу те лепо«, вели, »запити...«

— Страшан си! — смејао се беспумно Дадалианис тресући се и поцупкујући на клупи.

— Јасно — настави капитанос, — другарица је вршћећи побегла, била се страшно уплашила. Сва дршћући, довикнула му је из мртвог угла и с пристојне даљине: »Никад више! Никад више!«

— Полудела је после — закључи капитанос. — Тако се једино може објаснити да су ме пре месец дана приморали да их венчам.

V

И касније, за ручком, разговор се продужио на тај лаки, пријатни начин, који је капитанос преносио на све.

Кад уђе Ипсилантис, командант рејона Хесије, капитанос га бучно поздрави.

— Како си ми, седмоструки?

Ипсилантис се носио кицошки, на реверима свог новог новца тог копорана пришио је два мала, црвена, сомотска ромба, ознаку вишег официра Еласа. Био је то прави кудрави лепотан, тамнорумених јагодица, сјајне гргураве косе и малих брчића под правилним носем. Лице му је било дугуљасто, а очи вада пуне сунца.

А био је »у цивилу« професор класичне филологије. Стигао је само годину дана да тумачи Илијаду и Ксенофона. Избио је рат. Три пута је рањен немачким куршумом. Зато је после Варкизе био први ухапшен у свом крају. Али је побегао из затвора и од марта 1946. почео је опет да партизанује на Пинду.

— Седам пута су већ јављале новине да је убијен! — представи нам га капитанос.

— Седам пута? — зачуди се Ипсилантис. — Ја знам само за шест.

— Ко ти је крив што јурцаш разбијене жандаре по Хесији? Да си дошао синоћ до нас, био би боље обавештен.

— Шта кажу сад, молим те? — упита бришући танке брчиће чистом, белом марамицом.

— Да су те нашли на бојишту тешко рањена и да ће те сад извести пред ратни суд. »Оптужени, устаните и признајте да сте плаћеник стране пропаганде!«

— Немам везе са Енглезима! — одврати Ипсилантис примивши са осмехом улогу оптуженог.

— Пазите шта говорите, оптужени, Енглези нису странци у Грчкој!

— Па ко онда? Грчки народ?

— Да! — рече капитанос правећи се страшно натмурен и необично важан. — То јест — оно што се има схватити под том туђинском речи: неписмени сељак, замазани радник, својеглави интелектуалац, и сви остали томе слични омладинци и анархистички елементи заведени комунизмом, као и други смртни непријатељи хеленизма...

Доктор диже чашицу ракије од аниса.

— У ваше здравље и у здравље дивне амбуланте коју нам је поклатио друг Ипсилантис. Живели!

— Ето, опет те повољни ветар треснуо на крваве обале Хирургије. Доста, молим те.

Кикицас, блиставих очију, уће дижући два броја солунских новина.

— Ура! — повикасмо, грабећи се о њих.

— Полако! Један ће да их чита и ми ћемо да слушамо.

— Коментарисаћемо накнадно.

Прве стране *То фоса* и *Ефемерида то Хитос* посвећивале су Грауровом »Ја остајем« своја најмаснија блок-слова. Први пасуси телеграма штампани су преко три ступца проређеним гармондом.

На четвртном ступцу, испод фотографије Васвоса с пробушеним образом, стајало је: »Наш специјални дописник г. Васвос, који се спасао из зверских канџи бандитске Чеке захваљујући чудотворној интервенцији свог патрона светог Николе, коме се све време молио. Од сутра ће наш лист доносити узбудљиве перипетије кроз које је прошао наш најбољи репортер. Сви ће патриоти са захвалношћу читати велику репортажу г. Васвоса.«

Али масна слова су урлала с врха новина:

»Граур: — Не. Милер: — Да! И чисте савести, на челу екразантне већине, Милер се вратио у Солун.«

Тај се наслов просуо преко четири реда свом ширином прве странице хитоског дневника. А у наднаслову је писало:

»Национални елементи већине, приребују Комисији спонтане и одушевљене манифестације, засипајући пролећним цвећем делегате који су изјавили: »Бандити су деморалисани«, »Фтељанке се хране месом своје деце«, и »Видели смо такозвану Демократску армију — сам пљам, олош, и криминални друштвени талог«, »Победа је наша« — рекао је симпатични и предузимљиви пуковник Милер.«

— Да! — примети капитанос. — Као Немци у своје време: »Беж'мо, браћо, победа је наша!«

— Чекај! чекај! Шта ли му ово значи?

И он прочита.

— »Козана. Телефоном, 20. март.«

»Прешавши Лијакмон синоћ у сумрак, једна група бандита под великом белом заставом нашла је на већу патролу жандара и војника који су крстарили цестом. Наши храбри заштитници реда, мислећи да бандити желе да се предају, пустили су их да им се несметано приближе. Али подли и зверски бандити, којима ништа није свето, чак ни бела застава — симбол мира и благостања — почели су да бацају бомбе и пуцају. Но храбри органи поретка, заузевши брзо положаје, ускоро су их до ногу потукли, уништивши кукавичке остатке некадашњих већих банди. Један заробљени, тешко рањени бандит изјавио је: »Комесари су нас револверима нагнали да се послужимо недостојним и недозвољеним маневром с белом заставом. То су учинили спроводећи у живот шифроване инструкције које им стижу из Југославије.«

И даље:

»Скреће се пажња компетентним инстанцијама да је то већ трећи случај напада бандита који злоупотребљавају имунитет беле заставе да би могли некажњиво убијати. Одсад« — рекао је нашем сараднику храбри наредник хорофилака Елеазарис — »пуцаћемо на сваку белу заставу као да је црвена.«

— Гле! — рече Граур. — Ово нама спремају дочек.

VI

Али требало је још пре поласка подврћи се ритуалу предаје меморандума.

Граур је имао изванредан таленат да одмах нађе праве речи, кад год се захваљивао окупљеном народу за примљене меморандуме. Његови су

говори били обично врло кратки, свега неколико реченица. Но он је умео да, погледом који бацито на гроздове сељака, одмах уочи врлине и слабости људи тог краја, и да им каже све што су и сами највише желели да од совјетског делегата чују. А то није било никад исто.

Интонација његових говора мењала се већ према томе да ли је село дуже или краће времена уживало слободу, да ли је богатије или сиромашније, намученије, испаћеније, одлучније или уморније, да ли је крвљу коју су пролили синови тих људи сробеније с ослободилачком борбом и Армијом.

Он је умео да похвали активно херојство Кипариса, безгранично слободољубље Кипоријана, понос и спремност на жртву Емилијанчана. Клопуле је дизао бодрошћу коју су његове речи уливале, а равнодушније — интересовањем које су оне будиле. Он је знао да развије самосвест, појача веру у неисцрпне снаге народа, распламса љубав.

Био је то вешт, упоран, еластичан, одлучан, надасве интелигентан говорник, који никад није губио из вида да постоје границе које му његова дужност члана Анкетне комисије не дозвољава да прекорачи. И он их никад и није прекорачио, остајући увек коректан, али стваран, користан и практичан. У уском простору могућности којима је располагао, он је урадио више за ствар мира и демократије но што су сви остали делегати Анкетне комисије, »с Милером на челу«, прекорачујући дозвољене оквире мешања у унутрашње прилике теоретски суверене земље, могли да ураде за ратноушкашке комбинације својих империјалистичких послодаваца.

Довољно му је било јавити: »Окупио се народ« или: »Представници села моле за разговор«.

Он би се дизао, од стола или с биљаца, излазио и, саслушавши жеље и жалбе, говорио.

И овог пута, видљиво уморан, изишао је и, накрививши мало врат да боље чује оно што му преводи Муратов, пратио речи које му је упућивао, у име Дијакоса, председник села изабран пре два месеца на општим, тајним изборима на којима су, први пут откако је Грчке, учествовале и жене.

Начин на који је говорио председник општине с оживљенима шкрофула на врату, с леђима у срп, мршав и просед, одавао је човека који зна шта све од људи захтева борба за коју се определио народ. Ни њега, ни његове сељаке, предвидљиве тешкоће и патње нису обесхрабривале.

— Понесите овај ланац митраљеских чаура који је јутрос пао у моје двориште. И реците господи из Комисије да нас ни тежим ланцима неће оковати енглески империјалисти. А нити Американци, који се спремају да их замене на том окривачком послу.

Граур је узео ниску великих митраљеских чаура, увио у пешкир и стрпао у своју кожну торбу.

Пошто се захвалио на поздравима и урученом меморандуму, Граур му је рекао да сви демократски народи света, а међу њима и совјетски, гледају на борбу грчког народа за независност и демократију с разумевањем и симпатијом. Затим је жалио што га функција, у којој пролази ослобођеном територијом, приморава да буде суздржљив у осећањима које, ето, тако изражава. Али они ће већ схватити да њихова херојска борба и приврженост демократији могу да изазову у срцу сваког истинског поборника мира безгранично дивљење и захвалност. Ствар грчког народа, ствар је свих демократа. И све што би сваки поштен

човек могао да пожели таквом народу било би да устраје на славном путу којим је пошао до коначне победе својих идеала.

Висока поља иза Дијакоса покрила су се цвећем чије су се нежне чапице чиниле живе, пуне росе, полена и тихог зујања дивљих, црних пчела. Оне су, покривене латицама, пиле слатки цветни прах и тарући лискунски светлуцава криоца, изражавале на свој пчелињи начин ведрину овог сунчаног послеподнева.

И сем тога зујања и високог кликтања орла или јастреба, ништа није нарушавало тишину кроз коју смо јахали.

Доле, при дну, видела су се дуга, танка села, једно уз друго, с нанизаним кућама попут седефне ниске око зеленог врата брдских плећина.

Пред смирај смо ушли већ у тамну шуму горостасних борова и јела. Запахнуо нас је мирис млаке влаге и лањских, риђих борових иглица, које су пуцкетале под копитима наших мази. Стаза се сужавала кривудајући, стрмија, између камења кога је бивало све више, као да је и његовом расту погодовала та мека, масна и фосфорна, црна земља. Кикијас је први сјачао. А за њим, уколико је успон бивао све немогућнији, и остали. Ближе земљи, осећао се тешки мирис зверињака.

Иако је било мрачно, препознао сам пред собом двојне силуете Жермена и Андромахе, који су ћугали. Чуло се само како дишу, више узбуђени близином него уморни. Они су корачали замишљено, свако задубљен у себе, напрегнуто послушкујући истовремено све што би непредвиђено, а очекивано, могло да дође с оне стране с које је узани коридор мрака приближавао њихове мисли растављајући им тела.

Али уска се стаза на изненадном пропланку бескрајно рашири, и речи које су већ биле спрем-

не да кану са удархталих усана, осетиле су се мале, немоћне и неважне у том пространству.

Одатле се спуштао благ коалски пут, разгажен, местимично блатњав, с недавним дубоким траговима точкова и с отисцима воловских папак са прорезом у средини. Низбраница је падала таман толико лако и меко да се силазило без икаквог напора колена, мало затурен, с рукама које слободно машу.

Девојке из вода који нас је пратио запевале су песму о Риги. После ње, једну за другом, читаву рукувет оних песама чије су стихове и мелодије и наши партизани проносили кроз све безбројне подвиге четиригодишњег војевања — од устанка до победе.

Пејзаж — ова ноћ и познате мелодије — одјекивали су у мени и дозивали толико успомена да сам сасвим заборавио да се налазим у Грчкој. Чинило ми се, на Млиништу сам, и заједно с другом Јовом идем за Пријане, село на Гламочком пољу, где се у то доба, после тешких борби, одмарала III крајишка бригада.

Спуштали смо се, тако, увалом, све док нисмо изишли на голет, одакле се назирао, блећи од мрака, раздеољак цесте која је вијугала кроз густу косу букове шуме.

Ту смо — гледајући мутна светла као од неке далеке варошице на крају хоризонта с ону страну велике реке — сачекали да патрола изиђе на цесту и да се дуж ње размести чета која ће за сваку евентуалност и вечерас осигуравати наш прелаз.

После смо продужили друмом, више од једног километра. За то време нико није палио цигарету. У највећој тишини, кроз коју су, као жмарци, пролазиле наредбе преношене шпалатом, чуо се само бат корака који су се сами од себе уједначили и пошли чвршће.

Зауставили смо се пред селом које је сакрила тамна падина. Мрак је био прогутао белину кућа. Кроз прозоре, смоластије од ноћи, назирало се тек овде-онде пламсање огњишта крај кога је сенка погрбљене жене мешала вечеру у котлу, или се могла опазити старица која с лучем у руци хода пустом собом и тражи нешто преврћући сенке.

VII

Из таме су избила два младића, хитрих покрета и свежих гласова. Али лица им се нису могла разабрати. Они су шапугали са Кикицасом и после с нама. Дрхтали су од радости, и један ми је од њих стегао и продрмусао руку с таквим одушевљењем да сам помислио — ишчупаће ми је из рамена.

У том је селу на цести, ослобођеном тек после битке на Вернији, организација Еама још остала илегална. Поготово омладина. Монархисти још нису предали оружје, у нади да ће се жандари ускоро вратити.

— Хоћемо ли ноћити овде? — упита Петров.

Кикицас га само погледа, уместо сваког одговора.

— Још нисмо прошли дневни оброк марша.

— Па речено је да ћемо га у осам завршити.

Сеоски пут је био посејан Ђавољим зубима и рупчагама. Али касније кретање је постало још теже. Клизав, каменит путеољак над рним понором крио је преувеличане опасности, а стрма брдска стаза над њим захтевала је превелике напоре за наше снаге. Но ишло се. Наши »падавичари«, гуњајући на своје проклете цивилистичке, излизане ципеле, дизали су се уз мукле псовке

и продужавали пут и не отресајући блато и драч са одела.

Затим смо изгубили пола сата вртећи се крај реке, док смо коначно пронашли газ.

Најзад, после сат и по верања уз стрмину и најнедостојанственијих падања на низбрдици, приспели смо у опустело куцовлашко село Неа Коцуфлени.

Пред селом је горела велика ватра, крај које су прошла малочас два ескадрона партизанске коњице.

Десетина коњаника коју смо затекли крај ватре поздравила нас је одсечно, војнички. Крупан, стасит десетар пришао је команданту Кикицасу и рапортирао. Но и остали коњаници били су изванредно снажни пробрани борци. Из њихових погледа и самосвесног држања избијао је онај понос чије смело истицање одликује све елитне трупе. Та самодопадност неким изгледа — јевтиније врсте. Понегде њено оправдање и разлог леже пре у коњу, тенку, авиону, гиздавијем оделу и осталом шареном перју неголи у неком стварном људском квалитету којим би се све остало хтело оправдати.

Али овог пута разлози поноса били су оправдани. Сваки се од ових коњаника истакао јунаштвом, довитљивошћу и оданошћу борби за независност отаџбине. Њихов је понос био више презир опасности но таштина.

Из мрака, који се као зид дизао пред нама, ступили смо у собу једва осветљену танком ватром што је тињала у камину.

Соба је била празна. Можда прљавија и изгужванија но што је већи део оних које смо досад видели на Грамосу и Пинду, али, исто као и оне, празна, под дрвеном изрезбареном таваницом и плаво обојеном осмокраком звездом. Зид с вратима био је такође дрвен, начињен од тан-

ких дуга добро изрендисаних и чврсто углављених профилима једна у другу, као што се то ради још на бродовима. Остала три зида била су камена, углавном малтерисана и окречена. Прозори су увек мали, пробијени на бочним зидовима. А насупрот вратима налазио се камин.

Тек што смо поседали на још неохлабене биљце, убоше домаћи. Били су се уплашили од коњице. Нису знали да и тога има код партизана. Помислили су да наилазе краљеви жандари.

VIII

Неа Коцуфлени

Рошави домаћин, мали, погрбљен Куцовлах, није волео много партизана, али се бојао жандара. Партизана није марио зато што мрзи рат који му већ пуних седам година смета да продаје сир који прави. А овај му је рат, уз то, и неразумљив. И он је, као што су то свуда припадници мањинских група, емотивно, психолошки, па и многим интересима, дучио себе из народног колектива. Грком се није осећао, а Румунија није представљала за њега и његове ону привлачну снагу која би га могла да галванизира. Препуштен себи, он је трговао, горд на своја расна обележја: лукавство, спретност, тврдичлук — која је називао — памећу.

Али у његовим очима се кочило оно опрезно зазирање пред сваким ко није његов укућанин, она неискрена мекоћа слабих, онај вечити страх који му је ширио зенице и чинио да тако хитро клизе с предмета на предмет, не задржавајући се нигде, не везујући их ни за шта. Он је угушио одавно своје страсти, а отаџ је стално пребирао између вероватности ону — која се највише

исплати. Отуд напор да у ратовима, а нарочито у оваквом, грабанском, остане по страни. Јер рачунајући хладно са могућностима, није желео да се замери ниједном од два евентуална победника.

Његови се синови нису одазвали позиву у краљевску војску, али се нису добровољно јавили ни у Маркосову Демократску армију. Самом домаћину, човеку утученом, перспектива слободе и уздизања није представљала посебну вредност и драж. Његови су интереси били скучени, углавном звечећи, и никаква »лудост« га није гонила да напусти своју непаметну неутралност.

Пипајући стално врховима прстију рупице које су му после прељезаних црних богиња избушиле лице, он се сада — у новом страху: да нам се не замери — правдао пред нама за свој малочашњи страх од жандара.

— Како се не бих бојао жандара, господине мој, кад смо ми ненаоружани чобани, а они пушке носе. Војнику је у рату увек лакше неголи човеку цивилу, сељаку, који има увек разлога да стрепи и од једних и од других.

— Јер ништа лакше но бити крив, кад си један прост човек, сељачки, го, сиромашан и ненаоружан. Свима тад сметаш — макар само што живиш. А опет, шта си крив што хоћеш поштено и мирно да живиш на доброј нози са свима? Али то и јесте оно најтеже, јер ти то не може да опрости ниједна страна. То ти и јесте кривица. А чим си крив, одмах си и сумњив. А у рату бити сумњив, значи — не бити.

Његов је глас био тужан као и његове тужне, плачне очи.

— Па определи се — рече Бугарин Петров — и одмах си лакши за половину брига.

— Ето га на! определи се. А питаш ли јесам ли ја за војску? Ја сир правим, и само за сир и

муштерије знам. Друго не бринем, нисам школе учио, ми смо ти неписмени. А ево, на пример, речемо Кокула, одбио се од наших старих навика и определио се 1942. за Немце. Многима се учинило да је Кокула добро изабрао. Али обрнуло се, дошли сте ви, партизански људи, с друговима бандитима, и стрељали Кокулу. Где је ту памет, молићу?

Убе Кикицас и Куцовлах ућута, као заливен. Одмах за командантом бану и председник општине са још неколико одборника. Председник је био пегав као ћурје јаје, задихан и некако као једном заувек премазан тугом.

Онако задуван, он се поклони исувише брзо да би се могло учинити смерно, а ипак је смерно било. Укрсти руке на груди и поче да брза, без увода:

— Добро вече, извините за израз, ми онако, по нашки, неписмено. Ми смо у грабанском рату. То је прво. Друго — не дају нам Унру. Треће — немамо учитеља, јер је пребегао Унри — пошто она боље плаћа, а он, иако је учитељ, мора од нечег да живи. Четврто — ми смо већ седам година у рату, а то је сувише за све а камоли за нас, страни народић. Па вас стога лепо, и на коленима, молимо, наредите да престане рат. — Пето — Енглези, као велика бродарска и учена држава, треба да оду одавде. Они су богати, шта ћемо им ми? Нека оду и не траже на брусу меда и у балегу бруснице. Шта ће им? Зар је то право? Сваки човек мисли да право ради, али они не могу то за себе да мисле, док нам чине крв и неправду. Зато треба што пре да оду, и то је све што сам хтео да кажем. Унру не добијамо никако, да простите, ми мислили да сте ви, извините за израз, пандари. Зато смо побегли. Али рекли су нам да то нисте, ми смо се одмах вратили, и то је све. Ја нисам вешт као стари председник који

је једва побегао пандарима, док су мене ови наши, опростите, ономад изабрали.

Мусаво дете, које се провуче између ногу сељака, добауља до ватре која је већ трнула, седе на простирку крај камина, окрете се и стаде да нас радознано гледа. У руци је држало листић хартије са сликом Венизелоса.

— Шта вам је то? — упита Збјегуњ.

— Остало од првог гласања.

— Зар сте ви гласали?

— Како не бисмо, кад су нас уплашили. Хајд што су рекли: »Нећете добити више Унру!« Ионако је нису делили. Али приповедало се — ко не гласа иде у хапс, и има да плати глобу од сто хиљада, јер држава не воли шалу. И тако — гласали смо.

— Па како вам је било? — упита Граур. — Да ли боље но онима што нису гласали?

— Откуда боље! Кастанија, чули сте за њих није гласала, па ипак, да извините за израз, нису затворени у рупу. Чак их нису ни глобили. Само варају народ — то им је све што знају.

— Ви их слушали — а они преварили. Увек сте их слушали и увек су вас варали. Бити будала — горе је од свега.

— Тачно да је тако. Преварили су нас, обећали Унру, а дали нам краља који ништа не зна лепим, све би само силом. Али, прегрми ли овај рат, неће нас нико више преварити. Сад чим ко отвори уста да проговори, а ми га скроз, до дна душе, видимо, па оценимо је ли пријатељ или није.

— Полазак! — викну Кикицас с улице.

— Још колико? Сад ће једанаест! — упита Петров дижући се са столице на којој је био заспао.

— Сат-два! — рече домаћин, а председник ће, да би нам, ваљда, разложио колико је то сат-два:

— Цигар дувана!

Али требало је пуна три сата до великог села Амбелохаре, у чијој се близини налазио напуштени рудник гвоздене руде. Чистоћа те руда-че може да се мери само са шведском. Али већ седам година тај богати рудник лежи запуштен. После вечере, Кикицас, сучући своје огромне рибасте, као налепљене бркове — рече, страшно задовољан нечим:

— Најкасније за два дана стижемо генералу Маркосу.

I

Пробудила нас је домаћица, а не сунце, и песме које су одјекивале селом. Жермен се обукао брзо и изишао пре мене, црвен, као да је љутит. То је његова наглост била у ствари — стид, после његових ноћашњих сентименталних исповести.

Амбелохари лежи високо, али ми смо, напутивши га, продужили да се пењемо. Целим путем ја сам већ свесно тражио око себе сличности овог предела с нашим пејзажима. Но он је био дивљији, мање човечан, мање леп.

Потоци осилили од снежнице, бучали су лемећи се низ брзаке, запенушани, горопадни. И та хука која пени отичући испод нас, и ветар који хуји љуљајући танкоструке јеле, тује и смреке, и лаки, бели облаци који плоче плаветнилом, стварали су утисак да не ходамо ми него да стојимо на спорој, текућој траци док крај нас промичу брада. Ветар је шумео у врховима стабала, потоци су бучали сливајући се у складице, и ти слободни звуци струјања, ти живи звучни покрети, сетили су ме другова у Атини и Солуну.

Сретао сам тамо људе који мисле о многим питањима као и ја, читају исте књиге, раде и сањају што и ми, у Југославији. С многим од њих сам се спријатељио, неке сам од њих заволео.

Па ипак, било је тамо, у оном ваздуху, у њиховом начину, у оном неизрецивом — нечег мени страног, на шта смо код нас заборавили тако коначно да ни по коју цену не бисмо могли да осећамо, да се радујемо и живимо уз то туже, далеко, ружно као смрт.

Није то поредак само, него оно неуловљиво, чиме пореци обележавају своје људе.

Али на партизанској територији је друкчије. Борба не трпи излишне експерименте, а слобода увек будно бди над свим својим тренутним границама. Људи слободе не само да душом подсећају на наше људе него, рекао бих, и личе ликом на наше, и служе се истим речима и једнако су поносни и осетљиви и осећајни и човечни, са развијеним смислом за пожртвовање и љубављу за велике идеје слободе које живе у њима, превазилазећи меру човека. Али тако је, ваљда, свуда одсад. Где год се одсад по свету борили партизани, неће избећи сличност са нашим. Јер ако ми нисмо измислили партизанство, свакако смо утиснули партизанском виду борбе нешто наше а битно, што ће се преносити свуд по свету, одсад па заувек, заједно с тајном како се голоруки народ бори и како побеђује.

Кикицас једини није јахао. Он је газио лако, верући се с камена на камен, а кад би путељак избио на зараван, он би саставио руке на леђима и пошао свечано, затурен помало, гледајући са осећањем задовољства у још неразвијене патрљке облака и у небо над њима, као домаћин кад уочи недеље, обилазећи уређено имање, баца последњи поглед око себе да провери је ли све у реду. Његово добро расположење значило је да смо, прешавши цесту опет раније но што је било предвиђено, избегли поново још једну заседу. Али

сем тога, радовало га је слободно пространство кроз које смо пролазили.

Обично он није мислио о томе колика је Грчка, нити му је падало на памет да је то лепа земља. Он је гледао секције с kotaма, козјим стазама, с кланцима, рејим или гушћим изохицама које обележавају стрмину успона, којим се крећу дивизије под његовом командом. На основу стрмине коју рељефно може да представи себи он је израчунавао време потребно за извршење одређеног маневра. Гледајући секцију, он је знао је ли терен покривен црногорицом или листопадном шумом. Али те свеже, росне љубичице у сенци он није видео на секцији. Примећујући их, он се запитао како би се оне могле нацртати на карти?

То је било зато што је навикао досад да, гледајући секцију, види од пејзажа оно што је војнику важно у њему. Али гледајући сада пејзаж, узалуд је покушавао да га себи представи сведеног на топографске знаке.

На пример — љубичице! Био је радостан. Ово кретање с нама представљало је за њега одмор, поготово одјутрос, када су све могуће опасности пребројене, захваљујући обавештењима која стижу из непријатељских гарнизона довољно брзо да паралишу сваки потхват монархиста уперен против нас. И синоћ су, упркос лошем искуству од пре неке ноћи, фашисти хтели да нас дочекају у заседи. Али и тог пута ми смо цесту прешли раније, а жандари који су пошли да нас дочекају у заседи наишли су сами на заседу Маркосових бораца.

На изглед строг и прек, Кикијас пристиже брзим кораком челну колону, заустави се крај стазе и намести се згодно, као да ће да прими параду. Борци су се одиста и укрутили, почели чвршће да газе, а он их је гледао, и тек стављао неку кратку примедбу.

— Ниси ловац!

— Опасач?

Онај који је по ловачки затурио пушку одмах ју је намештао прописно на раме, а други је — већ притезао опасач. Али сваки се од њих смешкао, задовољан што га је Кикијас препознао и у неку руку поздравио.

Борци су га добро познавали. Испод те строге маске, знали су, ни милиметар испод ње, кључала је силна и брижна љубав за сваког од њих. Зато су извршавали без двоумљења свако његово наређење. Они су схватили сваки његов покрет и поглед, а у речима, иза оног што су казивале, и оно њихово друго, доње значење, које и не би ваљало да се међу борцима и друговима наглас изрекне. Звучало би лажно, јер је било искувише нежно.

А на зачељу партизанке су певале, берући цвеће рубом ливада прекривених белим, жутим и љубичастим свећицама шафрана.

Оне би везивале у букетић по неколико тих воштаних, прозирних стабљичица, усправних, и љупко пркосних у својој нежности. Затим, не престајући да певају борбене песме, притрчале би неком од нас и понудиле би нам цвеће уз отворен, другарски осмех.

Поред стругаре испод Кастаније прошли смо сви већ окићени шафраном.

Иако настањена Куцовласима, Кастанија је дала много бораца прво — Еласу, а сад — Демократској армији. Цело је село изишло на пут да нас дочека. Рите и закрпе у које су људи били обучени нису умањивали сјај који је из њих необуздано зрачио. Девојке су нам махале расцветалим гранчицама јабука, пратећи нас све до бараке емпорије, где нас је чекао ручак. На врху шкрбавих зидова двеју порушених кућа, ширином

улице, постављена је огромна даска на којој је писало:

— Напоље Енглези!

Рушевина је било много. Није било неоштећене куће, бар половина их је лежала порушена. Али очи не виде прљаву босоногу децу, непране руке мушкараца, црним порубљене нокте матера у избледелим, подераним сукњама. Све се ту чинило чисто и лепо. На зиданој чесми писало је кречом: »Независност — Демократија«.

На сваком зиду пароле.

Многи сељаци прилазе Кикицасу, рукују се, здраве с њим, неки га грле и плачу. Знају га и воле.

Председник Еама уводи нас у емпорију и распитује се како је дошло до цепања Комисије. Он је, вели, у прекјучерашњим новинама читао да је неки преводилац Зафиридес остао код Јанулиса. За њега пишу да је највећи издајник Грчке. Значи да је добар младић?

— Видећемо. Можда је све то с њим намештено.

— Пас с маслом то да не поједе. Но писали овако или онако, на исто му се хвата. Народу неће од тога бити горе. И последњи ће увидети: једино преостаје — пљуни у шаке и одалами. Кукољ је тако навалио — с комисијама га нећеш истребити. Зато од Комисије народ и не очекује ништа. Али хвала јој и на томе.

— Како мислиш?

— За труд јој хвала. Тако ти ми ценимо оно што се ваља за брадом. А ви — то је друго — рече председник обраћајући се Грауру. — Ви сте они што гоните Комисију да испеди из себе праведну пресуду. Но цаба вам је. Још — још да је квочка, било би јаја. А од речи не направи кајгану.

Напољу се зачула песма. Борци су седели у хладу пролисталих ораха и ручавали што им је омладина донела. Девојке су трчећи одлазиле до кућа и трком се враћале — свака са понечим што се нашло: ребарцем сланине, шаком зелених маслина из пепела, кришком сира.

Можда је некој од омладинки то што је донела представљало цео мрс у кући. Но нуђено је од срца. Девојке су стајале крај бораца који су јели споро и опрезно, и певале им: »Да ручак буде слаби«.

До Амараса смо ишли кроз шуму. Из пљига и с коре стабала ширио се дивљи мирис вукова и лисица. Мазге и коњи су узнемирено стригали ушима и фрктали. Но нисмо наишли на звер. Она бежи од наоружаних људи. У Амарасу нас је опет дочекао сав народ. Говорник је био један од оних увек журбаних људи којима се све чини лако.

— Лако ћемо! Ништа то није. Нек оду Енглези — час посла. Само ће се већ све уредити. Само да Еам уђе у владу и избори да се распишу. За 24 сата гарантујем — амнестија.

— Јесте ли патили од терора?

— Нисмо мимо света. Како да нисмо патили. Али већ смо дуго слободни; кад се сетим само оне срамоте, дође ми зазорно, застидим се и да причам како су тукли и хапсили.

— А храна?

— Умрли још нисмо. Трошимо стоку. Сваку кост двапут оглобемо. Али то није ништа. Биће боље кад сасвим победимо, помоћи ће нас балкански народи да станемо на своје ноге, јер прилично смо се напатили и упропастили. Али ништа. Не бринем. Лако ћемо се споразумети с вама, на пример. Народи то умеју и без речи. Погледају; виде, рецимо, гладан си: »На, друже, узми!« Тако је то. Борићемо се док не победимо.

II

Још за видела стигли смо у Клиновас. Кики-
цас рече готово тужно:

— Ту ћемо преноћити.

— Што тако тужно, друже команданте? —
упита Петров.

— Ето, ми смо свршили дан, али Маркос још
није. Он ће сигурно ходати још четири сата да
бисмо се сутра већ могли пре подне састати.

— Ура!

Клиновас, окружен са свих страна каменитим
брдима, лежи као на дну дубоке јаме. Добија се
утисак да су кућице попадале на дно рупе, у не-
реду, једна преко друге. Тек пред селом види се
нешто терасастих њивица, не већих од херцего-
вачких подланица.

За време вечере навалили смо на Кикицаса
да нам прича о себи. Али он, иако нас није одбио,
рекао нам је мало. Да му је презиме од деде који
је страховито муцао, а био чувени капитанос у на-
ционалној револуцији од 1821. Отац му се ничим
није истакао, радио је земљу, а надимак деде,
јунака, постало је породично презиме. »Ја« — ре-
че Кикицас, као зачуђен нечим — »ја сам свршио
гимназију 1918. Од 1920. до 1926. био сам у војсци
и ратовао против Турака, у чину потпоручника.
Рањен сам и одликован. Од 1931. до 1941. интере-
совао сам се политичким питањима, али сам по-
следње године стигао и да се мало потучем
с Немцима, до капитулације.«

У Елас је ступио октобра 1942. У олимпијски
одред. Од марта 1944. до Варкизе био је комесар
10. дивизије Еласа.

Али постао је орнији за разговор тек кад сам
га питао за разлике између Еласа и Демократ-
ске армије, с обзиром на њихову организацију
и тактику.

Његов сам одговор забележио и доносим га
у целости. За све време док је причао о себи, се-
део је на поду, у најмрачнијем углу собе. Сад је
пришао столу и сео крај лампе.

— Разлике су велике. Битне чак. Прво. По-
чећу с непријатељима. И они су друкчији. Елас
се борио против нациста, који су били свирепи и
дивљи, али су знали да се упорно туку. Демократ-
ска армија се борила досад против десничарских
банди које војнички не представљају ништа, про-
тив жандара који су плаћеници и бију се као
људи што, пуцајући, мисле на високе датуме, и,
најзад, против регуларне монархистичке војске.
Упркос енглеским инструкторима и пробраним
официрима фашистима, већину те војске чине
силом мобилисани сељаци. Они симпатишу Демократску армију, и кад год им се пружи прилика,
прелазе с оружјем на нашу страну.

— С тим разлике почињу. Али има их још.
Елас је по савету енглеских мисија, после спо-
разума у Кастанији 1943, био принуђен да води
операције дефанзивног карактера. Енглези су нас
тад уцењивали великим попиљкама оружја, које
су тобож биле већ на путу. Будемо ли их слу-
шали, говорили су нам, добићемо и хране и одела
и оружја. И ми смо их слушали у уверењу да
ћемо, кад се наоружамо, моћи да се унеколико
ослободимо њиховог све агресивнијег тугорства.
Али обећано оружје није стигло. Но тиме што
је био готово увек у дефанзиви, Елас није могао
да се развије у велику армију маса, већ је у сво-
јој еволуцији достигао ниво одреда, локалних,
територијалних формација.

Говорим о Еласу као целини. У Јегејској Ма-
кедонији било је унеколико друкчије. Тамошње
јединице Еласа нису остајале увек у дефанзиви,
него су силазиле с брда и саме тражиле непри-
јатеља.

Међутим, Демократска армија се налази у срећнијем положају — рече с неприкривеном радошћу. — Немамо енглеских мисија. Наше методе борбе, нашу тактику и стратегију изграђујемо сами, руковођени искључиво сопственим циљевима, другим речима — интересима народа. На пример: већ месец дана пишу новине о некој великој офанзиви којом Зервас и Вентирис хоће да нас »истребе«. Ми смо, независно од тога, обавештени да се врши концентрација владиних трупа у гарнизонима дуж читавог граничног појаса који дели слободну територију од окупираних. И чим смо дознали детаље о величини њихових снага и наоружању, израдили смо план наше офанзиве. Она је већ отпочела. Досадашњи резултати су извршни. Успели смо да им испресечемо комуникације, ометемо снабдевање, избацимо већ из строја знатан број јединица које је требало да учествују у офанзиви, да проширимо нашу територију и поправимо наше наоружање — њиховим. Како их ми непрестано нападамо, задајући им све снажније ударе, они стално одлажу почетак офанзиве. Међутим, ступци владиних новина пуни су »утешних« измишљених детаља о њој, али чињенице су другачије, неутешне по њих. Офанзива је већ давно требало да почне. Она још дуго неће отпочети. А кад монархисти буду коначно дигли своју војску и побу на нас — »истребљени« нећемо бити ми. Из операција које смо предвидели, изићи ћемо снажнији и боље наоружани.

Наша данашња Армија — за разлику од Еласа који је био организован у пукове, дивизије, корпусе, и групе корпуса — још је, споља гледајући, задржала одредске облике. Али садашњи њени одреди одговарају дивизијама. Но ускоро ће се извршити нужна реорганизација. Главна је ово: Демократска армија је покретљива, офанзивна, ударна и искусна, дисциплинована војска.

Наши официри још немају ознаке чина, али знају изврсно да командују. Већином су то борци и команданти Еласа који су своја ранија искуства проширили и кориговали новим.

Кикичасове плаве дужице које су одражавале тако јасно његова осећања за разлику од тврдог лица које их је крило, овог су пута блистале немогуће снажно, у сваком случају неиздржљиво.

— А с борцима и официрима какве има наша Армија немогуће је не победити.

Жермен упита:

— Из оног што смо сада и досад чули, изгледа да су Енглези имали својих мисија чак и по батаљонима Еласа. Да ли су сви ти многобројни официри и подофицири још у Грчкој?

— Могло би се рећи — сви. Они су данас инструктори монархофашистичке војске, и као људи који познају »технику гериле« из времена Еласа, сматрају се, сасвим неоправдано, и као специјалисти и познаваоци Демократске армије. Они чак учествују у операцијама против нас. Код Калабаке смо заробили после трочасовне борбе једног нашег званца из Еласа. Тад се звао Смит. Сад — Грегори. Баво га знао, право му име није ни Смит, ни Грегори. Пустили смо га нека продужи да »инструира«.

Сећам га се добро. Он је учествовао у убиству једног демократски расположеног Енглеца који је залутао у Елас. Презивао се Лоренц. То му није било право презиме, али тако се представио. У мисијама при Еласу било је бар десет Хила и Лоренца, двадесет Скота и педесет Смита.

— Како се звао тад шеф британских мисија у Грчкој? — упита Нури. — Крис?

— Формално је то био генерал Еди. Али и за време док је он вршио ту функцију, стварно је радом мисије руководио пуковник Крис, вешт интригант, и човек у толикој мери пун реакционарних предрасуда да је, у својој мржњи на све

што је демократско, отворено сарађивао с Немцима и одржавао везе с њима почев од 1943. Ми знамо много о томе. Али... На пример — ово:

Пред крај рата, Хамилтон, један од Крисових помоћника, уписао је у ПАО — анемичну енглеско-немачку групу »антифашиста« — Михалагу и Пападопулоса.

— Тај Пападопулос — продужи Кикиџас огорчено — сада седи у атинском парламенту. Он је посланик, можда и министар. Али он је у униформи немачког официра 1943. и 1944. обилазио логоре у којима су били затворени заробљени еласити. Под изговором да је у овом или у оном борцу Еласа препознао убицу неког свог пријатеља — квислинга, Пападопулос је добијао на реверс од Немаца сваког заробљеника ког је тражио. Нама су пали руку приличан број таквих његових »оригиналних« реверса.

— Зашто је узимао те људе? Чему?

— Имао је у то доба амбицију да постане добар стрелац, и »страст« да се вежба на живим метама с раздаљине од педесет корака. Еласит, Георгис Караефтимос из Агија Ане, причао ми је да је своје жртве везивао за једну танку брезу и да је често трошио два и три шаржера док би је убио. Дешавало се да лако рани човека другим метком, а убије тек двадесетим. Сто двадесет људи је тако убио Пападопулос, сада народни посланик. Он је септембра 1944. уписан у ПАО и ниједан га монархистички суд није ни позвао да одговара за злочине. Како? Зар хероја дупле игре?

Са Пападопулоса разговор клизну на ПАО, затим на МАЈ (ударна одбрана провинција) и *Одреди гоњења*. »То су десничарске организације које су се највише, и после Варкисе, истакле у терору над демократима. Сви су њихови чланови припадали немачким батаљонима безбедности. Иако су сада одлично наоружани, спадају у нај-

кукавичкију војску. У рејону Роду, приликом недавног сукоба, борци Демократске армије побили су у року од десет минута преко шездесет мајеваца. Раније, у децембру, присуствовао је једном нашем окршају с њима и француски новинар Диркхејм. Он је писао о њиховој јуначкој неспособности. Сада су променили име. Називају сами себе командосима.«

— Имена мењају готово после сваке борбе — рече Кикиџас — ваљда из празноверја. Но не губе они битке због тога што их је неко урекао, него зато што се за енглеске или америчке империјалистичке идеале не гине ниједном Грку. Странци могу да нађу хуље који ће као плаћеници да јандаришу, терористу, пљачкају, силују. Но само док им не запрети опасност да изгубе главу на том послу. Чим фијукну наши меци — они беже. Толико још пристају да »даду од себе« у самопожртвовању за иностране газде.

I

Пробудила нас је неразговорна вика. Зачули смо затим ужурбане кораке. Под прозорима је настала стрка праћена високим: О-о! којим су неки делегати изражавали свакако необично изненађење. Дахћући, али осмехнут, утрчао је нама у собу — Зафиридис, жући но иначе, смршао, троугластија лица са спљоштеним носем над дебелим уснама, које су биле увек затегнуте као да се спремају да зазвижде.

— Откуда ви овде?

— Зар ниси знао да ћу остати? Рекао сам ти. Не?

Очи су му узнемирено затрепале, поколебале. Осмех, који је истакао улазећи, био је однекуд као уверен да ћемо му се страшно обрадовати, а оно ми — само изненађени. То га је, мора бити, заболело.

— Где си ноћио?

— У Амарасу. Јурим вас три пуна дана, хендикепиран, фором од 60 километара. Знате ли новости?

— Од ког датума?

— Осамнаестог и деветнаестог. Грчка влада је уложила протест због тога што сте остали. Комитет експерата је решио да затражи од Бербе

да вас сместа опозове. То исто важи и за остале лијезоне, бугарске и албанске. Новине бесне на вас, а већ Берба није никад ни имао добру штампу.

— Реакционарну, мислите...

— Да. Знате ли шта је он одговорио експертима? »Чим доћем у контакт« — рекао је — »с југословенским делегатима на слободној територији, ја ћу их опозвати. Али то се неће десити, пошто је грчка влада у немогућности да ми да везу с провинцијама које нису под њеном влашћу.«

Случај совјетског и пољског делегата, разуме се, новине друкчије третирају — кроз зубе псују. Али све оно што не могу њима да кажу, сручују на лијезоне. Смешно.

Како му смех, којим пропрати свој закључак, оста без одјека, он се намршти и осврте као да тражи нешто. Онда примети клупицу, привуче је себи и седе, наједном поново расположен, као да му је само она фалила да би се одобровољио.

— А мене називају издајником...

— Читали смо.

— Да? Кажу да сам од првог дана рада комисије издавао своју отаџбину. А јесте ли читали да смо, у ствари, у Дамаскињи? Нисмо макли одане, према новинама. Тамо чекамо Маркоса. А он је, веле, убијен...

Зафиридис нас погледа радознало и опет одјекну његов искидани смех.

— А ви? — упитах.

— Ја? Мислите, како сам дошао овамо? С куриром и пропусницом од Јанулиса. Али да вам причам...

Он прогута пљувачку, осврну се, и поче без разлога тише.

— Уочи одласка англо-америчког дела Поткомисије, 15. увече, отишао сам Лунду и рекао му да сам одлучио да се не вратим. Требало га је

видети. Прво је подивљао. Темпераментан свет — Норвежанин!...

— Кад је у њима енглеско срце и америчка душа, да не кажем друго! — добаци Жермен.

— Али после се умирио. Ја сам му објаснио зашто после претње коју ми је Киру јавно упутио не могу да се вратим. Он ме је уверавао да претерујем, да гледам сувише црно на ствари и да је вољан да ми гарантује безбедност, коначно, да ће ми набавити пасош и повести са собом у Америку. Али кад је видео да не верујем његовим обећањима, стао је опет да прети, после да моли, најзад ме је позвао да размислим до сутра.

Ујутро, чим ме је видео, дотрчао је: — Но? А ја сам му одвратио на исти начин: »Не!«

Кад смо стигли у Амудару и сишли до Лијакмона, ја сам предао Делвоау писмо у којем сам га, као председника, обавестио о својој одлуци и изнео разлоге који ме гоне на тај корак.

Он је прочитао, погледао ме у недоумици.

»Sans blague!«

И онда, збуњен, просто побегао. Али госпођа Питигрија ми је пришла, и онако стегнута у панталоне, закикотала се:

»Дивно! Ја волим храбре људе!«

Погледала ме је као да хоће да ме заведе. Затим је додала, клатећи се у куковима:

»Ја васпитавам свог сина у истом духу...

Ради што знаш, али после сам трљај главу како умеш. А ви?« — упитала ме је тихо и насмешила се хладно, танко, интелигентно.

Јер је знала, бестија, да имам жену и сина у Атини. Разуме се, она ми није вулгарно претила. Само ми је рекла на расанку:

»Имате ли кога да поздравите у Атини? Писмо какво? Понела бих вам радо.«

То је било речено уз најљубазнији, добро васпитан осмех. Али ја сам је разумео. Хтела је да ме поколеба несрећом која би могла да задеси

моје. Одговорио сам јој у истом кембрицком стилу:

»Врло љубазно од вас. Хвала. Али нисам спремио никакво писмо.«

»Ако хоћете, реците ми адресу па ћу отићи сама да испоручим поздраве вашој госпођи.«

»Највећа хвала. Адресу моје жене можете наћи у секретаријату.«

Она ми пружи руку и шапну, жмирећи, забачене главе, као шипарица:

»Довиђења!«

»Довиђења,« рекох. »Волео бих да вам једног дана вратим добро које сте ми већ учинили.«

Она се закикотала. Уто су пристигла кола до моста. Кад су их видели, новинари су одјурили тако брзо да ми нису ни руке стигли да пруже.

II

Зафиридис ми је махао с друге обале одакле су се, у недоглед, пружиле поцрнеле косе, са згрченим сивим скелетима полуизгорелих пањева. Некад су ту шумеле зелене шуме. У јесен 1946. спалили су их краљеви жандари. Шума је изгорела, а партизани су се ипак извукли из обруча двоструке ватре.

Кад прегазих реку, Зафиридис ми предложи:

— Најбоље би било да ти овако, путем, причам свој живот. Хоћеш ли? После учини шта хоћеш: објави. Ја знам све о Крису и генералу Едију. Занимаће те.

Климнух главом.

Зафиридис учини неколико корака, окрену ми своје троугласто лице са шиљатом вилицом и спљоштеним, увек ознојеним носем, и лепљивим очима иза дебелих наочара.

— Рођен сам у Смирни, 1914 — поче Зафиридис. — Кажем то да би схватио зашто сам се ја увек осећао тако мало Грком. Одрастао сам у Каиру, где ми је отац био директор Стандард Ојла. Кад смо се 1923. преселили у Атину, нисам више био привилеговани белац. Бити обичан Грк међу Грцима, чинило ми се тад као срозавање. Годио ми је да их сматрам урођеницима. Презирући њих, лакше ми је било да сачувам пријатно мишљење о себи као нечем изузетном.

У Атини сам матурирао и отац ме је послао у Америку, на универзитет у Илиноису, где сам дипломирао за инжењера механике. После тога, продужио сам да студирам на Мичигенској политехници. Постао сам master of science и, помоћу очевих веза, добио запослење у Њујорку код Стандард Ојла.

Американци су ме ценили на послу, а избегавали ван канцеларије. Ја сам осећао у њиховом поштовању према мојој радној способности уверу за сина белог директора. Ја бих се слично понашао према некаквом црнци, master of science, који би био користан на послу.

Увређен, вратио сам се у Атину 1937, и ту сам се одмах дао мобилисати. У војсци сам остао две године. Затим сам отворио свој биро и отпочео да зарађујем.

— Шта сам радио?

— Инжењерски посао. На пример, добио сам прву награду за скицу стандардног путујућег позоришта. Метаксас је, у то време, идући за Мусолинијем и Хитлером, хтео да грчке раднике усрећи једном јевтинијом варијантом »Kraft durch Freude« или »Doro Lavogo«.

Рат сам провео у солунској позадини, у чину инжењерског потпоручника.

Презирао сам Грке и после капитулације, и кад су нас окупирали. Презирао?... Боље би било рећи да сам био потпуно равнодушан према

судбини земље и народа. Јер мени није ишло рђаво. Први сам у Атини почео да радим на газоженима. За цивиле, а касније и за италијанско-немачку војску. Отворио сам фабрику.

У међувремену сам се оженио. Гркињом, истина, али поштенom, скромном девојком коју сам обожавао јер ме је разумевала. Она је у мени гледала човека обдарена свим талентима.

Али маја 1943. уручено ми је једно кратко писмо од Каранџопулоса, мог пријатеља с Мичигенске политехнике. О њему, од рата, нисам чуо ништа.

Писмо је било патетично и кратко: »Твоја је дужност да изиђеш у брда. То ће бити од користи и нашој ствари и теби самом. На твоју помоћ чекају слободне грчке планине«.

Човек који ми је донео ту цедуљицу, припадао је Едесу. Грчки унутрашњи проблеми били су ми потпуно туђи. Први пут сам чуо да постоје неке слободне грчке планине и, што је још важније, да оне чекају управо на мене. Да ли ме је то обрадовало? Изненадило? Заголицало? Авантура ме је у сваком случају привлачила.

Јуна 1945. стигао сам у Главни штаб Зерваса.

Већ путем сам приметио да Едесови поузданици траже за своје услуге противвредност у злату. С том неугодном али корисном опаском, почело је моје политичко школовање. Пре но што сам стигао Зервасу, поп, код ког сам ноћио, рекао ми је, зачуђен ваљда мојом апсолутном необавештеношћу, да иза Едеса стоји Метаксасов пријатељ, генерал Пластирас. Поп је био пре рата чиновник, али како је био ројалиста, надао се да ће помоћу Пластираса бити враћен у службу и — напредовати.

Заједно са мном, на пут у брда, кренуо је и Анђело Сотиракопулос. Услуг је ћутао, али кад смо стигли у Главни штаб, он се пољубио са Зервасом. Тако сам дознао да је стари едесовац.

Шеф енглеске мисије код Зерваса био је генерал Еди Мајерс. С прилично горчине успоставило се да се слободне планине, које ме чекају, зову баш тако — Еди Мајерс, и да »им« је потребан тумач. То ме је заболело и увредило.

Истина, Зервас је хтео да тај посао врши поверљиви Сотиракопулос. Али генерал Еди желео је мене, на препоруку мог америчког пријатеља, Каранцопулоса.

До мог доласка, Едијев је тумач био Томи Атанасијадес, нећак фамозног богаташа Бодосакиса — текстил, оружје, банке.

На ту га је дужност поставио Зервас, али је Еди био незадовољан тим размаженим, арогантним клипаном, који се мешао у његове послове и сам доносио одлуке, понекад потпуно супротне интересима шефа енглеске мисије.

У штабу Зерваса остао сам три дана. Већ сутрадан по мом доласку, његов заменик Пиромаглу поднео ми је на потпис текст некакве изјаве. Ја сам одбио да потпишем, правдајући се својом неупућеношћу у грчке прилике. А он ми је два сата говорио против Еласа, уверавајући ме да Енглези неће штети да ме приме ако ја не потпишем. Ја сам остао при своме — први пут слушао о некаквом Еласу, све ми је необично, чудно и ново —

Пиромаглу је дигао руке од мене и отишао.

После 48 сати наредили су ми да одем у неко село на 20 сати хода од Арте. Међутим, Еди се налазио у Букорини (близу Дамаскиње), где је водио преговоре с Еласом.

На по пута до Букорине заноћио сам у једном енглеско-едесовском штабу, код капетана Роса.

Дознао сам да је Рос био донедавно наредник у гардијским гренадирима. Капетан је постао чим је стигао из Африке на Едесову територију.

Објаснио ми је да је то систем. Кад Енглез полази у мисију у неку заосталу земљу, пришива

аутоматски већи чин, јер се сматра да колонијалним и осталим примитивним народима не импонује човек, него његов ранг.

Он ми је о томе причао отворено, супериорно се подсмевајући »људској глупости«.

У том сам штабу срео и Аустралијанца, мајора Том Бурнса, који је пре доласка у Грчку био — поручник. Албански квислинзи, које је Поткомисија видела на Сиросу, помињали су тог Бурнса. Нарочито Њивица.

Сем Роса и Бурнса упознао сам ту још капетана Спаика и потпуковника Криса, чије је право име било Монтају Вудхауз. Крис је био политички руководилац енглеске мисије.

Иако је Еди имао чин генерала, а Крис потпуковника, ипак је овај други био старији по рангу. Припадао је вишој секцији енглеске обавештајне службе. Имао је тек 28 година, школе је завршио у Оксфорду и знао одлично старогрчки и новогрчки. Рат га је, рекао ми је, прекинуо у раду на опсежној тези о Платоновој демократији.

Едија сам срео тек у Букорини. То је био активни инжењерски потпуковник који је чин бригадног генерала примио уочи свог поласка за Епир.

У време кад сам ја стигао у Букорину, он је управо водио преговоре с представницима Еласа — Цимасом и Карајоргисом. Завршивши их повољно, начелним споразумом, кренули смо сви заједно за Кастанију, где се тада налазио Еласов Главни штаб. Тамо је баш отворан некакав конгрес. Знао да смо у Кастанији затекли и представнике Југославије и Албаније. Чекало се и на представника Бугарске. Међутим, он није успео да стигне.

Једном приликом узео је реч и Еди и говорио пред учесницима конгреса. Ја сам преводио. Нешто касније потписан је и уговор између Енглеске мисије и Врховног штаба Еласа.

Еди се обавезао да ће влада Велике Британије слати партизанима оружје, а Сарафис, Арис и Цимас пристаали су да ставе Елас под команду Хедквортера на Средњем Истоку. Уз два ограничења. Прво: само Врховни штаб Еласа овлаштен је да прима наредбе из Каира. Само он има право да их пренесе у јединице Еласа. Еди није хтео на то да пристане. Али је попустио. И друго: ограничене су инструкције и могућа наређења генерала Вилзона, главнокомандујућег на Средњем Истоку. Требало је да она буду искључиво војно-оперативне природе, с тим да Врховни штаб Еласа има право да одлучи могу ли да се остваре и изврше.

Бригадни генерал Еди налазио се на Зервасовој територији од краја 1942. Ово му је био први контакт с Еласом. У разговорима које је водио са мном, он није сакривао дубок утисак који су на њега оставиле јединице грчке народно-ослободилачке војске.

Зервас га је све време држао у заблуди, уверавајући га да Елас не представља никакву озбиљну снагу.

У пратњи генерала Сарафиса, пошли смо, Еди и ја, из Кастаније дубље у брда. Трагали смо за местом које би највише одговарало оном што нам је требало. Изабрали смо коначно Пертулију близу Крисомиље. Низ разлога је говорио у прилог томе да Пертулију узмемо за седиште уједињеног штаба Едеса и Еласа.

Наређено ми је да у најкраћем року подигнем у шуми, изван села, шест великих барака. Уз помоћ мештана и војске свршио сам тај посао за врло кратко време.

Две бараке је заузела енглеска мисија, две представници Врховног штаба Еласа. Међутим — Зервас није долазио. У опширном телеграму објашњавао је Едију зашто не може да прихвати споразум потписан у Кастанији. Као главни разлог

свог незадовољства наводио је »несхватљиво изједначење Едеса и Еласа, који би у заједничком штабу требало да имају једнак број делегата«.

Еди ми је издиктирао свој одговор. Било је то строго писмо, врло понижавајуће за Зерваса! »Или ћеш одмах признати споразум у Кастанији, или ти ускраћујем сваку новчану помоћ и потпуно те препуштам Немцима«.

Неколико сати доцније стигао је одговор: »Пристајем. Пиромаглу, мој представник, кренуо на пут. Зервас«.

У Пертулији су ускоро били сви на окупу; Еди и његов штаб, Бакирцис у име Еласа, Пиромаглу за Едес и Каргалис, шеф Псароса, безначајне али послушне неактивне групице, којом су Енглези мислили да се послуже као одлучујућим гласом увек кад би у »заједничком штабу« дошло до неспоразума између Бакирциса и Пиромаглу.

Штаб се свакодневно састајао, дискутовало се, али до заједничких акционих одлука није долазило. Но имао сам утисак да Британци управо то и хоће. Савезнички авиони често су надлетали и падобранима спуштали мармеладу и компоте. Није се лоше живело — Немци нас нису дирали.

С времена на време десило би се ипак понешто што би пореметило свакодневну монотонију. Мајор Гвин је, тако, једном за ручком, тргнуо револвер и убио војника Томи Винцета, дивног веселака који нас је обично све забављао. »Нисам могао да подносим више његов простачки »куќни«, рекао је Гвин мирно. То је било све чим је мислио да се оправда. И онда, пошто је равнодушно вратио револвер у кубуру, појео је конзерву компота од ананаса.

»Куќни« је пучки дијалект којим говоре лондонски радници и тзв. »прости« људи. Мајор Гвин, млађи изданак аристократске лозе, уз то школован човек, служио се у говору најбирани-

јим књижевним језиком, и његова убилачка нетрпељивост према простонародном »куќнију«, филолошка по форми, класна по садржини, није изгледала апсурдна присутним официрима, синовима баронета и перова, или младићима који су се надали да ће заслугама постати једног дана родоначелници нових аристократских породица.

Мајор Гвин је касније одлетео у Каиро. Изведен је пред ратни суд. Али председавајући, генерал чије су се земље у Корнвалу граничиле са поседом Гвиновог стрица, познавао је оптуженог мајора још док је у кратким панталонама јахао понија с његовим синовима. И с пуно добротилизованог хумора ослободио је Гвина, опоменувши га да у будуће брани чистоту Драјденовог језика аргументованим расправама, а не великим колтом.

Удовица Томи Винцета, риђег весељака, обавештена је да јој је муж погинуо на пољу части.

Други инцидент десио се нешто касније у вези с оним попом код кога сам преноћио кад сам ишао Зервасовим каналима у Арту. Тек што је стигао у Крисомиљу, окружили су га официри Опле, Еласове обавештајне службе, разоружали и одвукли у непознатом правцу. Еди је одмах одјурio Бакирџису. Овај је тврдио да не зна разлоге хапшења, али да ће затражити објашњења од својих потчињених.

Ускоро их је дао. У бараку дупке пуну официра уведен је поп који је скрушено изјавио да је, по налогу присутног енглеског официра, Нат Баркера, дошао у Пертулију да убије Василија Апостолидеса, једног од шефова Еама, из Волоса. Затим је додао да је досад урадио за Баркера још неколико »сличних ствари« и да је увек био плаћен у златним фунтама. И, најзад, што ме је тад изненадило, да је по налогу истог Баркера слазио у Трикалу и предавао Немцима листе еамоваца из града и околних села. За то је бивао на-

грађен и од немачког поручника с којим се са-стајао, и од Баркера, који му је увек у таквом случају давао 4 до 5 златних фунти.

После тога настао је период релативног мира.

Но мир у Пертулији није био дугог века. Дошло је до пребацивања и међусобних оптужби. Крис је то користио да подметне ногу Едију, који му се учинио исувише склон Еласу. Ја добро знам да то није тачно. Еди је добијао главобољу при самој помисли да мора да разговара с неким од еласита. Али је као професионални официр био импресиониран њиховом снагом и имао је довољно живаца да се уздржи од хистеричних напада пред неугодним чињеницама. Али борбу против њих водио је упорно и стрпљиво.

Крис је био нагао, одлучан, неопрезан, оштроуман, брзоплет, интригант, склон авантуризму, нека врста импресионистичког коктела у ком су добре особине потирале рђаве, а рђаве неутралисале добре. Ипак, он је од две могуће варијанте бирао увек краћу, јер је имао слабости за сурова решења, а као нервчик и човек до крајњих граница раздражљив и нестрпљив, претпостављао је серију од три-четири брза па макар неуспела напада — споро припреманом и разрађиваном плану опсаде која би имала све изгледе на успех.

Еди је опозван. Заједно смо одлетели. Он је отишао на нову дужност, а ја сам, на његову препоруку, добио место у МО-4, како се звао Каирски центар у ком су се стицале све информације енглеске обавештајне службе. С тог места могао сам да схватим у потпуности не само линију енглеске политике према Грчкој него и све методе којима су се служили њени агенти да би је спровели.

Глупо је рећи: отвориле су ми се очи! Али постало ми је јасно да је енглеска политика према Грчкој и осталим балканским земљама руковођена једино жељом да се после победе у њима

задрже на власти предратни режими. Гнусни циљеви оправдавају гнусна средства: издају, превару, неодржање задате речи, убиство из потаје, читава криминалну фауну.

Новембра 1943. године добија МО-4 поверљив телеграм из Атине. Потписао га је — »Аполон«. То је био псеудоним Пелтекиса, каснијег министра трговачке морнарице у једној од тринаест влада које су редом унесрећавале Грчку од Варкизе наовамо, али тада још обичног, плаћеног, понекад доста добро обавештеног агента енглеске службе.

У том шифрованом радио-извештају, Пелтекис — алијас »Аполон«, јављао је да је Новозеланђанин, мајор британске мисије у Грчкој, Дон Стат, по налогу Криси, срећно окончао састанке с Лосом, шефом Гестапоа за Грчку. Током тих петнаестодневних разговора, у стану тадашњег председника атинске општине Гиоргатоса, одлучено је и потврђено уредним уговором да се Немци обавезују да подвоструче контингенте батаљона сигурности и да их снабдеју својим најсавршенијим оружјем. Дон Стат се, са своје стране, обавезао да ће он, или ко други, у име енглеске мисије, редовно исплаћивати Немцима све трошкове које буду имали у вези с обуком и одржавањем повећаног броја квислиншких војника ради појачања борбе против Еласа и уништења Еама.

Прочитао сам тај телеграм и осетио потребу да га још једном, још двапут прочитам. Нисам могао да се повратим од запрепашћења. Иако ми је у то време већ била јасна енглеска игра у Грчкој.

Боже мој, свако има право да сецује на црно или црвено, није у томе све зло, за мене. Ја сам тад играо још на енглеску карту и знао сам да играм против грчке независности. Но питање као што је независност некакве мале Грчке и проблеми

народне демократије остављали су ме савршено равнодушним. Истина, био сам Грк, али то сазнање није спадало у ред оних која су могла да ме учине срећним. Но оваква Крисовска прљавштина ме је револтирала. С једне стране ратујеш, људи гину, лије се крв, народ се злопати, црн од суза, црн од рана, гине се по рововима, у позадини егзерцира читава земља — за отпало дугме на кошуљи добијеш дисциплинску казну, марш, умор, јуриш, бубњарска ватра артиљерије, ломиш врат бомбардујући непријатељске жене, њихову децу, трпиш да ти непријатељ на главу избљује бомбе које је прогутао, уопште, прљаш се и крвавиш руке до гуше, ратујеш, једном речи, иако знаш да је овакав рат у светским размерама организовано губљење времена — ако већ није губљење живота и осталог. Али мислиш — нека је тако, но ја се борим да више не буде рата, борим се за уништење оних снага које су га изазвале и хтеле. Јер, с једне стране, сви бибисији трубе — демократија, слобода, и све најлепше речи људскога речника. У почетку се односиш скептички, коначно, заглаушен тим речима, навикнеш се на њих, поверујеш у њих и помириш се у себи да је одиста то борба за демократију, а ти сам — да си њен добар војник који има мисију да усрећи свет, проносећи баш њу, срећу, набијену на бајонет, кроз редове пораженог непријатеља. И тако, пропаганда ти изгради црно-бели комплекс, и ти, критикујући још овде-онде понеку њену глупу претераност, али верујеш, рефлексима већ, у бит оног што ти се говори.

Ја никад нисам био чистунац, и знам да се и добар део свакојаким средстава могу понекад оправдавати службом великим циљевима. Али како да се оправда ова енглеско-немачка конспирација против живота већине грчкога народа у име циљева параноидне безбедности британских империјалних путева, када, у истом часу док Дон Стат

и Лос пију виски у стану Горгатоса, тону на дно мора стотине и стотине бродских олупина његовог британског величанства, потоњених немачким минама и У-ботима? Кад свакодневно стижу вести о новим крвавим губицима краљевске морнарице? Кад свакодневно гину војници на фронту у Африци и цивилно становништво на острвима? Кад Хитлер, у име пакла, још увек представља опасност по животе свих којима су племенитост карактера, положај у друштву и у процесу рада створили комплексе слободе и демократије. Био сам у толикој мери згађен да сам преписао тај телеграм Жана Пелтекиса — »Аполона«, и предао га једном Грку за кога сам знао да је у руководству Еаса — тако се звао Еам у Египту.

Еас је, на основу обавештења која сам му дао, упутио протестна писма трима савезничким амбасадама, совјетској, америчкој и енглеској. Већ у децембру, мислим, московска *Правда* је у једноме чланку с индигнацијом прокоментарисала чињеницу састанака енглеских агената са шефовима Гестапоа, ради састављања заједничких планова за уништење народноослободилачког покрета.

Форењ Офис се пожурио да званично демантује аутентичност телеграма које је узвитао толику праšину. Али, у ствари, цела енглеска обавештајна служба, у нападу беснила, дигнута је на ноге и напуђана на оног који је открио компромитујући телеграм.

А ја сам уживао. Ишао сам на посао у МО-4 и правио са осталим колегама претпоставке о томе на који ли је начин Еас могао да дође до оног документа. Али нисмо то могли да докучимо. Највероватније се чинило да је телеграм ухваћен директно преко Те-Ес-Ефа и дешифрован.

МО-4 је изменио шифру, али како је требало заплашити еасовце, ухапшено је без икаква стварна разлога 110 најугледнијих њихових припад-

ника. После извесног времена, посвећеног безуспешним саслушавањима ухапшених, већи је део протеран у Адис-Абебу.

У међувремену, ја сам остао на своме месту и читао све телеграме који су стизали из Грчке. Међу њима и депеше Зерваса о Крису, Крисове о њему и Карталису, Карталисове о њима двојици. Један је увек опањкавао остале. А сви су псовали Елас.

Крис је тражио више новаца да би задржао Зерваса, који се у то време, крајем 1943. године, био исувише приближио Немцима, а они »не штеде новаца и обећања« — јављао је.

Зервас се жалио да му Крис не даје довољно средстава, а да без новаца, тобож, није у стању више да ратује. »Кад бих имао довољно злата« — извештавао је — »могао бих да преведем на нашу страну сва Еласова села. Народ је у таквој беди да једино још показује разумевања за музику наполеона«. Он се зове Наполеон, Наполеон Зервас. Али није мислио на себе него на наполеондоре.

Уопште, сви су тражили новаца. А слагали су се у блаћењу Еласа, кога су се плашили. А плашећи се, уживали да преувеличавају свој страх, придајући Еласу тако застрашујуће црте да су га се прибојавали и шефови МО-4, чак тамо у безбедном Каиру.

Уто је стигао још један телеграм од Пелтекиса, који је тражио новаца за повећање бројног стања батаљона сигурности, пошто, ни подвостручени, нису били довољни за »одржање поретка«. Пелтекис је преузео везу са Лосом.

Дон Стат је, после демантија Форењ Офиса, опозван и упућен на Нови Зеланд. Али брод којим је путовао торпедирала је подморница за коју је утврђено да није ни јапанска ни немачка. Дакле...

Но тад су ме отпустили заједно с читавим особљем МО-4. Доведени су сасвим нови чиновници из Енглеске. Понудили су ми новаца да ништа не радим. Одбио сам, увређен њиховим поступком, и отишао у амерички ОСС (Office of Strateġical Service), упркос енглеским интригама којима су хтели да ме онемогуће код мог новог шефа, Родни Јунга, бившег директора Археолошке школе у Атини.

Слали су ми високе енглеске официре с примамљивим понудама: толико и толико у готову, да напустим нову службу. Претили су ми. Мобилисали Форен Офис. Али и Американци су се тад заинтели. Завршило се компромисом. Остао сам у ОСС-у с тим да ме неће слати на рад у Грчку. Оке!

Добио сам посао сличан оном у МО-4. Рад на досијеу. На своје највеће изненађење, констатовао сам да Американци располажу свим енглеским информацијама. И као што то бива са тајнама, у америчком ОСС-у су ми долазили до руку најповерљивији четрнаестодневни извештаји шефа енглеског МО-4, за које пре нисам ни знао да постоје.

У једном таквом извештају нашао сам и ову реченицу: »Главни наш (енглески) задатак: не дати Еаму да дигне главу! — спроводи се успешно. Дон Стат — добар рад с Гестапоом. Споразум у том смислу.«

Преписао сам га и дао коме треба. Објављен је у *Ризоспаџисту*, децембра 1945 и касније у белој књизи Еама.

Почетком марта 1944, ОСС добија телеграм потписан са ККК — то јест, најстроже поверљиво. »У брдима се ради на оснивању политичких комитета Еама, вероватно је то зачетак владе Народног фронта«.

Еас је за то дознао својим каналима, недељу дана касније. Тад је и објављено, и то 23. марта, на дан прославе независности Грчке.

Једно јутро упали су у мој стан десет агената енглеског ИС. Предводио их је полицијски мајор Сансон. Ухапсили ме и одвели у пустињу.

То је било 6. јуна. У пустињском затвору су ме свукли и почели голог да саслушавају. Претили су да ће ме мучити ако им не кажем све »занимљиво« што сам приметио код Американаца.

Нисам хтео ништа да рекнем. Не што бих осећао нарочиту потребу да будем лојалан према Американцима, него зато што сам мрзео Енглезе који су ме увредили. А увреде ја не заборављам лако.

Петнаест дана су ме саслушавали на сунцу. Тад ми дође у посету неки амерички официр који је у ствари био Енглец. Он ме је стао да запиткује ово и оно. Радио је лежерно и вешто. Али ја сам га одмах прозрео.

Неколико дана касније прочитали су ми — аутентично овог пута — наређење Јунга да кажем Енглесима све што знам, изузев ствари које се односе на активност ОСС у Грчкој. И то је био трик. ОСС је хтео да зна шта знам. Ја сам тад наприповедао иследницима море невероватних глупости, уживајући што МО-4 мора да подноси шамаре, као онај ред из Јунговог писма »изузев ствари које се односе на активност ОСС у Грчкој«, управо оно што је Енглезе највише занимало и болело.

Но с тиме нису завршене моје муке. Енглези су желели да ме пребаце у Индију. Американци, задовољни мојим држањем, инсистирали су да ме задрже на раду у ОСС. Завршило се као обично — компромисом. Одведен сам у Палестину.

У логору сам затекао 10000 Грка »побуњеника«, махом морнара и војника. Живели смо под шаторима, на енглеској храни.

Управник логора, особље и стража — Енглези. Али некако деморалисани. Сви су крали. Нису нам уручивали ни пакете које смо добијали од америчког Црвеног крста. Управник, мајор Каргил, препродао је тако читав воз одела. А у заједници с неким Дауделом, продао је Јеврејима у Тел-Авиву сав сапун који је нама стигао. Сви су они мислили само како да се што пре обогате.

О томе сам написао документован извештај и послао га Унри. Ускоро, у контролу је стигла к нама Мисис Грин и утврдила истинитост мојих оптужби. Следећег је месеца отпуштен сав персонал логора који је тад преузела Унра. Но ускоро је Грчка ослобођена. Рат завршен.

У Атину сам се вратио новембра 1945. и заповолио у санитарском одсеку Унре. На Крит сам послан да се борим против маларије.

Располагао сам једним авионом и неограниченим количинама новца и дидитија. Резултати су се ускоро осетили. Жаришта маларије су уништена. Али енглески конзул ме је позвао и рекао, уз најљубазнији стисак руке, да је добио огроман досије против мене. Опгужен сам да запошљавам само левичаре, и да се бавим политиком. Због тога сам непожељан на Криту. У року од 24 сата...

Дошло је до демонстрација, народ је тражио да останем. Остао сам. Иако су Енглези упорно захтевали од Унре да мепусти, Тејт, шеф мисије на Криту, није хтео. Он је чак дао изјаву, коју је одобрио и сам Лагвардија, да ће Унрина помоћ Криту и Грчкој бити отказана ако ме Енглези протерају силом с острва. Сва је штампала о томе писала. Донели су и моју слику. Но Цалдарис и Гонатас су инсистирали, покренули све своје везе, и дошло је опет до енглеско-америчког компромиса. Напустио сам Крит, али сам добио важно инжењерско место код Унре у Атини. Али у то је време стигла и Анкетна комисија. Мени је

већ досадила служба у Унри. Поднео сам молбу за преводиоца.

И тако, на препоруку неких делегата, прими ме Анкетна комисија. Надао сам се да ћу моћи преко ње да се поново дочепам Америке.

На дан кад је саслушан сведок Толио, Киру ми је, као што знаш, запретио да ће ме ухапсити и убити.

У то време ми је понуђено сјајно место у Абисинији. Али британски ИС ми је одузео већ добијени пасош. Ја сам узалуд протествовао да сам грчки поданик и да ИС нема право да располаже мојим документима. Помогло ми, разуме се, није.

После Кируовог испада, отишао сам му у стан. Он ми је обећао да нећу бити хапшен због рада с Комисијом, али да ћу свакако хапшен бити.

Због чега? — упитао сам га.

Тражи ИС — одговорио је Киру. — Енглези су поднели страшан досије против вас.

Треба знати да је Киру брат главног уредника *Естие*, једног од најфашистичкијих листова у Грчкој. Мени није ништа друго преостало но да искористим долазак Анкетне комисије на слободну територију и тако сачувам евентуално главу, приме ли ме партизани. Ја говорим и пишем на четири језика.

Засада енглески не долази у обзир.

Заборадио сам да ти испричам шта је било са Зервасовим писмом у ком је тражио новац. Тад, 1944.

Послано му је одмах 17000 фунти у злату. Али Еамова села нису била на продају. Зервас је новац задржао за себе. Тад је Крис затражио бригаду падобранаца да ухапси — не Зерваса, него Ариса и шефове Еама. Обећане су му две — да ликвидира Елас. Даље већ цео свет зна. Искрцао се Скоби.

— Што ти прича? — упита ме Кикицас: — Он је у основи врло сумњив. Треба проверити је ли послан, или је дошао, а ако је дошао — у каквој намери. Ваља бити опрезан с таквим људима.

III

Наш напорни, четвородневни пут приближавао се крају. Превалили смо преко 250 километара, идући у сусрет генералу Маркосу.

После свега, није тешко рећи зашто је Лунд довео чак на албанску границу Поткомисију која је требало да се састане са генералом Маркосом. Кад је Лунд у Амудари питао где је врховни командант Демократске армије, речено му је: негде у Тесалији, а можда и у Атици. Делегати Енглеске и Америке, а с њима и непристрасни Лунд, хтели су да пошто-пото изиграју врло прецизне инструкције Савета безбедности, и да исаботирају овај, по њих непријатан, сусрет.

Пролазећи крај постројеног батаљона који нас је дочекао на цести пред Крисомиљом, нисмо још ни по чему могли осетити да ћемо ту срести Маркоса.

Народ је и ту изишао на пут испред села, а изабрани председник, тврд, необично жилав, горстасан и кошчат сељак, са злобно стиснутим устима и оседелим чуперком иначе ране косе, одржао нам је пре предаје сеоског меморандума уобичајени говор. Ништа није наговештавало крај нашег пута. Све је било обично, као свуд досад. Ја сам се питао је ли Зафиридис искрен, или је све што је испричао до свађе с Кируом унапред инсценирано, да би се, убачен на слободну територију, лакше приближио Врховном штабу, стекао поверење и у даном тренутку оди-

грао улогу која му је додељена. Од кога? Грка, Енглеца, Американаца? Свеједно, од непријатеља слободе.

Председник је корачао крупно уз нас и чудно. Ми учинимо два корака, а он један, дугачак, па стане и причекне да се поравнамо. Идући тако, причао нам је, својим ужасно крупним басом, о терору који су вршили жандари и остали краљеви бандити све док није речено: »Е, доста ти је твога, нећеш више!«

То »нећеш више« изрекао је тако злобно и гневно и одлучно, да је немогуће било и помислити да би »краљеви бандити« желели и да им се нареди да још терориспу. Чинило се као да се, онако јак, излио, и стао сав, целом својом снагом, у те две речи.

— После Варкизе — настави и причекну нас да га стигнемо — смрт ти је такав куплерај, да простиш, отворила свуд по Грчкој да ти је зазорно било са ћерком и својим голим животом из куће да се промолиш.

— Грђе и стидније је тад било но под Швабама. Али шта се може! — као да се због нечег извињавао. — Ратовати није ником мило. Но друге није било — и тако смо се ослободили, има већ четири месеца. А што они доле причају о офанзиви — пусти. Од речи не пада жар. Војска им је — нула. Конзервом се хране — и то ти је нула. А сваки ти је од нас као онај за кога се прича: извадио нож један лудака — па сто паметних побегло! Само за оног не знам да ли је био луд или није, а за наше знам да су јунаци.

У селу нас задржа нова гомила народа тек приспелог из околних заселака. Подне још није, али сад ће. Сунце, још страшно младо тог последњег претпролећног поднева, окушава своје снаге, опржити би нас хтело.

Поветарац који нам је одјутрос целим путем суншио зној с чела полегао је, тако да су се једе

на коси, и војници постројеног батаљона на каменитом путу, чинили подједнако непомићни. Само је народ, збијен око свог председника, био у сталном покрету. Однекуд је неко дете истрчало и појурило к нама, са мајком која је изникла за његовим петама. За време новог говора, одужег и мање занимљивог, младићи су се стално сашаптавали, а девојке, по неколико њих у исти мах, нагло би праснуле у смех, гладак као њихово пуно, обло грло. Нико није знао зашто, али оне су се трудиле, не престајући да се смеју, да се истовремено држе тајанствено као да кажу: »Шта нас гледате! То се све вас ништа не тиче! Имамо ми своје важне девојачке разговоре!«

А кад је председник завршио и Граур се захвалио, звук пљескања дигао се као густ млаз и остао као закачен над нама, не растајући се — рекао би бео, светао облачић пун ларме. Један дуговрати суви младић затвори очи и, затуривши се круто, удахну много ваздуха, па згрчених песница, а руку мало одвојених од тела које се затресе, викну колико је могао:

— На фигун и Англи!

— На фигун — прихватили су сви.

Огромна јабучица младића поскочи и спусти се очајно, као да пропада у његов огромни душник. Девојке, партизанке и сељанке, почеше да певају. Коло се заталаса.

Али ипак није било претерано топло, сунце је грејало пријатно.

Кикицас се тад врати, очију разигранијих и од кола, лак, чак му је и осмех залепршао први пут испод тешких бркова који су га притискивали, не дајући му да лако запрви и да се размаше.

Девојка у жутој марами, с образима пуним љупких, живахних јамица које као да су стално мењале места, не задржавајући се ни на једном, понуди нас чашом воде из великог кондира, а

друге две су сваком од нас пружале по венчић љубичица, шафрана и дивљег каранфила.

На тргу, у селу, група бораца седела је под дрвећем са већ тако кратком сенком да су им ноге од колена до докула вириле из ње. Но они су били забављени чишћењем расклопљеног брна и некаквог тешког енглеског митраљеза, са сулунарном широким као цев пољског топа.

Капитанос батаљона поведе нас на крај села, у правцу брда, поред већ исклијалог јечма на облој заравни. Стигли смо до последње зграде крај шуме. Он нам руком показа да треба да се попнемо уз просте стубе, споља причвршћене за дворишни зид обичне сељачке кућице.

— Овамо!

Степенице од дотрајалих, натрулих чамових дасака тресле су се слабашно и невољно под нашим ногама. Попели смо се на први спрат. Десно, кроз отворена врата собе, видело се како две другарице, чучећи, режу кришке кукурузног хлеба и ољуштених тврдих јаја положених на чист, опран, жути под. Трећа партизанка, сва зајупрена, пеглала је своју белу кошуљу, такође прострту на жути орибани патос.

Ушли смо у другу празну собу.

— Шта? Зар се нећете бријати? — упита Кикицас, који упаде бучно за нама. — Хајде, брже, брже, да вас генерал Маркос не види такве. Ето га за сатић овамо.

И опипав шаком своје улегле образе, излете из собе.

Ножићи су нам били тупи, али од жестине, од журбе и нервозе готово сви смо се искасапили. После смо се брзо измивали, нагнути преко ограде терасе.

А кад смо помолили избријане, чисте и осушене образе из пешкира, загледали смо добро

један другог у лице, први пут после ових четири и по дана марша. Смршали смо, капци су нам отекали, лица нам дошла тамна и препланула, а некима су носеви почели да се љуште, ружичасти као млади кромпирићи. Али упркос умору који је био видљиво утиснут на упалим подочњацима, били смо силно и необично срећни.

Стали смо да се смејемо, причајући један о другоме све смешно што смо успут приметили. Но у почетку анархоидни — сваки је терао шегу са свима осталима — наши напади су се почели спонтано усредсређивати на доброћудном Петрову, кога смо прозвали Слабо Место. А он је жмурећи седео на столочици. Налакћен на колена, с главом коју је придржавао длановима, покушавао је да заспи пошто није успео да нас »све надговори«. Но како му ни то није полазило за руком, хтео је да се бар наљути на нас. Али ни да се наљути није успео, иако је то вруће желео. Таква му је већ била природа. Није умео да се љути. Да задрема је опет пожелело. Но тад су се нагло отворила врата.

... На прагу је стајао млад човек, необично витак. Утегнут у струку широким официрским појасом, с упртачем који се на грудима укрштавао с каишем о коме му је слева висио велики валтер у новој, светлој футроли, чинио се, услед своје виткости, нижим но што је био.

Он се смешио на нас чистим, радосним осмехом и гледао нас пажљиво, крупним, љубичастим очима. Лако запаљени очни капци пољубавали су концентрисаност његовог погледа и читавог лица, дугуљастог и мршаваог, са дугим, оштро извајаним носем. Стајао је на прагу собе, складан, благ и некако мио и драг, дишући дубоко, од узбуђења можда, а можда и од трчања на које га је нагнало баш узбуђење и жеља да што пре стигне. Одиста, касније нам је рекао да је последње километре до Крисомиље претрчао.

Он скиде војничку капу и коракну снажно према нама, пружене руке.

То је био генерал Маркос.

Рукујући се с нама, он је сваком чврсто стегао шаку, непрестано говорећи како је срећан што смо се коначно нашли.

На његовој блузи, америчког кроја, није било никаквих ознака чина.

Кикицас уђе и затвори врата, пажљиво, као да су постала одједном крхка. Окренуо нам се — блистао је.

А Маркос, машући слободно рукама, крећући се по соби широким, крупним корацима, говорио је о свом путу, распитивао се пажљиво о нашем, разрађивао заједнички распоред рада за после подне, а све то неусиљено, весело, слободно. Заправо, највише слободно. Све је на њему било тако неспутано, рекао бих неконтролисано: и пажљив поглед и дечачки покрет главом, кад је забацује и диже косу с чела, и гестови руку и начин на који стоји и како хода, како узима столицу да седне, како привлачи к себи читав сто да би ногу у чизми ставио на његову пречагу, како гледа, говори страшно, а једноставно, не тражећи речи.

При том, обузет оним што је говорио или пажљиво пратећи шта се одговарало, осећало се да у њему није било места ни за помисао какав утисак оставља на нас, а камоли позу. Био је у толикој мери природан и неусиљен да се чинило: однекуд га давно познајемо, чак смо његови стари пријатељи. Јер само стари добри пријатељи не мисле никад какав ће утисак да оставе један на другог — сувише се познају и цене да би спали на глуму и превару. А с њим је исто било. Одмах — наш пријатељ.

А ипак, све на њему било нам је још ново. Његов метални глас одзвањао је чудно просторијом у којој смо се налазили, осетљив на нај-

мање узбуђење, изражавајући сваки покрет његових мисли — пуних страсти. Дистанце између нас је нестало. Заправо, није је нестало, јер није било времена ни да се јави.

Дисао је још с напором, задуван од трчања. Али он није ни желео ни хтео да сакрије од нас да је узбуђен, да је радостан, да је трчао да што пре стигне како би нам, гледајући нас усхићено, могао рећи просто, од срца: »Немам речи да изразим своју радост«. А стварно је то тако и било. Хтео је страшно много да нам каже, али није имао речи. Зато је махнуо неодређено руком и прешао брзо на друго. Почео је говорити. У почетку још увек задихано.

— Ја сам увек осећао да демократски колективи целог света гледају са симпатијом на борбу коју је грчки народ водио, и још увек води. Убеђен сам да ћемо победити, јер је непобедив народ који се с толико воље, храбрости, упорности и интелигенције бори за своју независност. Ми црпемо то своје уверење из славних примера совјетских, југословенских и осталих народа који су знали да устрају на том путу. Одлучношћу нас такође храни и сазнање да ти народи, ангажовани данас у борби за чврст и трајан мир, продужују да нам пружају велику моралну помоћ, у овим условима — једину на коју можемо рачунати и на коју рачунамо.

Маркос застаје и погледа нас раздрагано као да би хтео сваког од нас да загрли. Но при том се није стидео што бисмо, ето, могли да то схватимо. Све што је радио било је спонтано, несуздржано, а ипак није никад вређало или умањивало ни оне с којима је говорио, ни њега самога.

Граур, остајући у границама протоколарних форми, седе тек кад нас он, мало зачуђен, понуди широким гестом да седнемо. Тад Граур исприча, на свој уздржани, потресни начин, како је одлучено да Анкетна комисија пошаље један тим у

Врховни штаб Демократске армије да би примио његов меморандум и чуо његово ауторитативно тумачење узрока беспоретка у Грчкој.

Кад Граур пређе на описивање припрема за тај пут, доласка на Грамос и дезертирања англо-америчког дела Поткомисије, Маркос устаде са столице и рече стојећи чврсто, у раскорак:

— Од самог почетка била нам је јасна читава та игра. Американци — и њихови Енглези хтели су да унесу од првог тренутка што више збрке како би спречили да на видело изиђе истина која је проста, али неугодна за њих. С друге стране, могли су бити сигурни да ће их грчка монархофашистичка влада помоћи у томе читавим својим апаратом. Ми нисмо криви што до састанка није дошло. Ја сам био спреман да се састанем с Поткомисијом где год би се то њој било прохтело. Али ја нисам био уопште обавештен ни о месту, ни датуму састанка. Из новина сам знао само да до њега треба да дође. И чекао. Но било је близу памети да Врховни штаб, који руководи борбом у целој Грчкој, не може да буде на њеним северо-западним границама, из разлога војничких, политичких — и моралних...

Он се одједном заустави.

— Ма људи, ви сте сигурно гладни!

За обедом се продужио разговор још слободније. Додирнуто је безброј тема, али чим се мало задрло у једну од њих, увек би Нури, или Гаврак, или ма ко други рекао да ћемо о томе опширније разговарати после ручка и онда би сам постављао Маркосу питање које је тог часа њега више занимало. А Маркос је, са смешком, свима одговарао подједнако отворено, спреман да сваког часа, без обзира на последодневне разговоре, отпочне детаљно да улази у проблематику сваког потргнутог питања.

Та стална готовост да увек уђе у који било од додирнутих проблема учинила ми се једном од

његових битних црта. Стицало се уверење да та спремност није само ограничена на дискутовање него да обухвата све видове активности и да је он увек готов да се сваког тренутка заложити за друга, за непознатог човека, за ма који задатак који му се да, уносећи у оно што ради сву своју страст, све велико знање, чврстину карактера, одлучност, целог себе, без остатка, будући да је он био сав као од једног глатког излива метала.

Постоје силни јунаци, добри и верни народу, који ће се једном, двапут, трипут, хиљаду пута борити лавовски у тешким одлучним биткама. Али у неком спореднијем окршају, у некој лакшој ситуацији, понеће се без елана, осредње. Маркос није био од те врсте. Најситнији рад кога би се латио као да је самим тим што га је он узимао у руке добијао у значају и вредности, јер је он сву своју бескрајну способност да се одушевљава преносио и у тај ситни, скромни посао који су дотле сви некако сматрали неважним и десетостепеним.

Имао је врлину да се, у све што ради или доживљаје, уноси интензивно, с пуним жаром. Код таквих људи ниједан тренутак не пролази узалудно, и све чега се лате добија смисао великог, највећег.

Знао сам да нам Маркос неће моћи да каже много више од оног што смо и сами чули и видели за ово време. Чињенице су чињенице. Сем тога, одлучили смо још путем да му ми, новинари, не постављамо ниједно од оних питања на која, из схватљивих разлога, неће хтети да одговори. Наша ће питања бити општа. Тако ће моћи да каже што више од оног што ће, одштампано у новинама, користити борби за независност и демократију коју је грчки народ повео по трећи пут за седам година.

Граур, не желећи да себи и Гаврак—Чечоту самовласно прида права комплетне Поткомисије,

предложио је да послеподневни разговор с Маркосом воде само новинари. Дужност делегата СССР-а и Пољске биће у томе да меморандум који је спремио Маркос узму и после предају Анкетној комисији.

Али пре но што смо почели интервју, Граур је замолио Маркоса да нам се за сутра припреми повећа, бела застава.

— Сутра ујутро полазимо и после подне ћемо већ бити међу монархистичким жандарима. Док смо пролазили ослобођеном територијом, упркос двама монархофашистичким покушајима да нас убију из заседе приликом прелаза цесте, и трећем да нас потуку из авиона, ми смо се осећали потпуно сигурни и безбедни. То убеђење нећемо имати чим напустимо Слободну Грчку. Нисам уверен да овећа бела крпа на подужој мотки може да има изузетне талисманске врлине. Нарочито не, после оних белешчица које смо прекјуче прочитали у новинама а према којима су се, тобож, партизани под белом заставом приближили жандарима и припуцали на њих.

— То значи да фашисти хоће да пуцају у вас.

— Могуће. Али ми смо рекли новинарима у Кастанофиту да ћемо се вратити под белом заставом и тако ћемо и учинити. Било шта било.

— Сваки ће од нас бити срећан да пролије и крв како би вас спровео здраве и живе до места где ћете већ бити безбедни.

— Да почнемо? — упита Граур.

Седали смо за распремљеним столом у малој сељачкој собици која, сем тог обичног стола и довољног броја клупа и треножаца за све нас, није имала другога намештаја.

Жермен, дописник Humanitéа, узео један пушчани метак с гомиле која је лежала у прозорском удабљењу и поче да га као оловку окреће међу прстима.

— Ја бих имао једно питање! — рече.

Маркос се уозбиљи, поглед му поста усредсређенији. Тако, нагнут напред, избачених груди и главе према Жермену, очекивао је питање као да се спрема да нападом одбије евентуални напад.

— Који су узроци настанка Демократске армије?

Маркос повуче дим у себе и затим, полугласно, понови питање.

Он је очекивао друго нешто. Осмехну се.

— Ех, пријатељи! Видим шта хоћете. Па хајде! Пишите. О томе је много говорено. Представници демократских странака у Атини предали су већ Анкетној комисији детаљан меморандум о тој теми. Читао сам у новинама изватке. Тачно је све што су рекли. И за људе које је тешко убедити чињенице што их они наводе остају без поговора. У меморандуму који смо ми спремиле да предамо делегатима Комисије износимо податке које Еам не наводи, јер су новији, мање познати. Али они су исте природе као и њихови. Терор.

Монархофашистичка влада и енглески окупатор, у улози суфлера, могу да трубе на сав глас о »спољној« интервенцији — мислећи на северне суседе Грчке. Она нити постоји, нити би, и да постоји, у облику који износи Цалдарис могла дати живота нашој ослободилачкој Армији. Чињеница да рат бесни у Грчкој није проузрокована мешањем суседних народно-демократских република у грчке прилике да би угрозиле интегритет наше земље — како то тврде окупатор и његови данашњи квислинзи. Напротив, ми све то дугујемо англо-америчкој политици терористичког истребљења демократских маса нашег народа. И ако неко угрожава његову слободу и интегритет, онда то нису ни Југословени, ни Бугари, ни Албанци, него енглески окупатор и монархофашистичка влада.

Демократска армија је настала као армија преких потреба народа, његове животне нужно-

сти. Елементи на које се ослања данашња грчка влада у служби енглеског империјализма идентични су онима који су помагали данас већ пораженог фашистичког и нацистичког окупатора. Проверени, испушани, верни издајници.

Демократска армија је израз најодлучнијих стремљења и жеља нашег народа да буде независан и слободан. Она је његов одговор на двогодишњи терор монархофашиста, терор инспирисан, организован, вођен и одржаван мрачним интересима енглеских и америчких империјалиста.

Наш меморандум од 238 страна може да пружи врло бледу и непотпуну слику стања које је нагнало народ да се лати оружја као последњег средства. Да би Комисија могла да схвати драму што је, почев од децембра 1944, косила Грке пуне две године, треба да приђе чињеницама које ми излажемо у меморандуму као врло, врло малом делу зла које је нас нужно и логично довело до грађанског рата. Из фото-копија официјелних докумената које смо приложили произлази да је једина брига грчких влада и њених енглеских наредбодаваца била уништење демократског народног покрета, како би потчинили наш народ својим немирољубивим циљевима и претворили нашу земљу у антисовјетски и антибалкански плацдарм. Та је политика достигла један од својих врхунаца у тренутку кад се Цалдарис обратио својим бучним меморандумом Савету безбедности, у уверењу да је куцнуо антисовјетски час. Лоше је рачунао. Јер није рачунао с народом који је решен да борбом извојује себи право на живот и слободу.

Један од главних разлога кризе у коју је запала енглеска окупација треба потражити у нашој борби. Она је дефинитивно компромитовала новог окупатора у очима демократске јавности читавог света. Монархофашисти су потражили излаз из кризе једне окупације улажењем у другу. Про-

мена газде неће скинути са ројалистичких глава урок наших циви. Они их се боје.

И с разлогом. Јер грчки народ смртно мрзи сваког окупатора, био он енглески, немачки или амеркански империјалиста. И он ће се борити против свих тубинских »захвата«, до потпуне победе.

Али, мрзећи империјалистичке поробљиваче, наш народ пружа братску руку слободним народима Балкана и свима онима који са симпатијом гледају нашу борбу и радују се нашим успесима. Ми пружамо своју чврсту, жуљевиту руку — радничких и сељачких синова — енглеском и америчком народу, који не могу да подуширу политику садашњих својих влада јер су свесни да оне не могу одузети нама хлеб и слободу а да и њима, истодобно, не наметну ропство и беду.

Маркос доврши своју мисао. Он пружи руку до зида, где је, чим је ушао, обесио кожную торбу. Скиде је, отвори и извуче зеленкасту фасциклу. Ту је био меморандум који је требало да урочи Грауру.

— Ала је велики! — задиви се Петров.

Маркос задовољно поглади шаком зелени картон, поново седе и стави рукопис на сто. Отвори га и поче да га полако прелистава.

— Меморандум је подељен на два дела — продужи да говори. — Први, принципијелни, поред увода, доноси податке о узроцима грађанског рата. Други део расправља проблем: како изићи из кризе. У уводу првог дела излаже се историјат наше народноослободилачке борбе од 1941. до данас, и износи материјал о терору, убиствима, хашпењима, осудама, пљачки, силовањима, батињањима народа од децембра 1944. наовамо.

Маркос је, прелиставајући меморандум, застао:

— Ево, рече. Занимљив документ у фотокопији. Оригинал је на сигурном месту. Како смо

ми дошли до њега, није сад важно. Али у том писму се грчка влада, крајем прошле године, обраћа енглеском амбасадору у Атини молећи га да јој достави списак десних, такозваних »неконтролисаних група« које јавно тврде за себе да су их наоружали органи Амбасаде. У образложењу се тадања влада Грчке жали на хаотично стање у провинцији, на анархију услед чињенице да 120 наоружаних банди жаре и пале, одбијајући да сарабују с органима грчког министарства јавне безбедности, под изговором да су повезани с »Енглезима«. »Је ли то тачно?« — питају амбасадора забринуте министри. »Ако је тачно, немамо ништа против, али вас молимо да нам пошаљете списак и имена тих група ради евиденције.«

— А ово... — Маркос окрену лист. — Ово је одговор амбасадора Велике Британије. Потпун списак 120 банди с подацима, кад, где и колико им је дато оружја, у које сврхе и како је употребљено. Такозване »неконтролисане групе« биле су врло добро контролисане од стране амбасаде. Не само контролисане. Наоружане, плаћене, облачене, обучаване и вођене.

— Откуд оружја Демократској армији?

— Добродошло питање. Сад сам баш хтео и сам да га дотакнем. До средине марта 1946. народ је био без оружја. А терор је растао с приближењем избора од 31. марта. Живот је био у највећој опасности. Људи су се скривали по планинама и градовима. Елас је био положио оружје после Варкизе. Предао га Енглезима, а они — бандама. Било је тешко чекати да, везан, будеш убијен оружјем којим си ослобађао отаџбину.

Фебруара 1946. капитанос Баругас, са још 15 ненаоружаних другова, опколио је своје родно село и викнуо: »Предајте оружје, опкољени сте!« Неколико се монархиста препало одмах и предало пушке. А с тим су првим пушкама присиљени

и остали наоружани фашисти у селу да се предају.

То је историја прве групе партизана у гори Вермио, фебруара 1946. С мањих акција почело је да се прелази на веће. Еласово оружје, најразноврснијег окупаторског порекла, почело је да се враћа у достојне руке.

Опет имамо свакојаког оружја, само руског немамо. Истина, у немачким смо магацинима, после протеривања нациста, нашли нешто руског оружја из 1941. Но предали смо га, са осталим. Сад кад монархиста Цалдарис подноси међу доказима за своју тезу о »страној интервенцији« и неке даљинетре са гравираним српом и чекићем, не треба заборавити да смо таквих справа предали Енглезима 1945. ми, еласити, испуњујући одредбе Варкизе. Ја сам им тад, као командант Македонског корпуса у снази 4 дивизије, дао 22000 пушака и митраљеза и 40 топова. Уз то масу најразноврснијих војних направа.

А све је то било отето Немцима и квислинзима које смо одреда стигли да разоружамо између септембра и децембра 1944. Отад па до марта 1945. није било банди. Тек после Варкизе банде се појављују, до зуба наоружане нашим оружјем стеченим крвљу и јунаштвом.

— Грчка влада је одувек тврдила да десничарске банде не постоје...

Али Маркос прекиде Жермена.

— А документи које сам вам малочас показао? Они потврђују да је грчка влада не само знала да постоје него и сама наоружавала своје десне банде. Јер поред ових 120 споменутих у кореспонденцији између грчке владе и енглеске амбасаде, постојале су десничарске банде које су оперисале под директном командом органа грчког Министарства јавне безбедности.

Али не доказује све то само цитирани докуменат. Располажемо и мноштвом других, не мање уверљивих. На пример.

Маркос нађе страну коју је тражио.

— Ево! Месне власти у Елино-Пиргосу, у области Кардици, издају овакво уверење, нађено на лешу једног бандита. Цитирам:

»Темистокле Мокрис је утврђени патриот. Моле се власти да му помогну у свим његовим потхватима за добро краља.«

Шта то доказује? Да грчка влада не помаже све потхвате за добро краља? Не. Онда? Какви то потхвати чине добро краљу? Мокрис је имао на души 58 клања. Значи...

Идемо даље. У овом писму, покојни обер-бандит Николис саопштава свом колеги у обер-бандитизму, чувеном паликући, кољачу и батинашу Теасу, да је чврсто повезан с грчким властима које му редовно достављају све жељене количине патрона.

Још! Молим. У меморандуму је приложена копија Сурласовог писма својим присталицама, шефовима десних банди, Николи Пападопулосу и Христосу Папапавлу. Он им у писму прилаже докуменат који их овлашћује да узимају до миле воље муниције и оружја од »жандара, интенданата, па чак и команданата дивизија«, наређујући овима да их снабдевају свим што им треба.

То писмо, писано и потписано Сурласовом руком, датирано је 5. јула 1946. Печат је округло и гласи: »Команда националиста Тесалије«.

Оно је нађено у буђелару једног од ова два убијена бандита.

Али имамо и бољих докумената. Узмимо само овај поверљиви позив полицијског центра у Волосу, којим се апелује на све »националисте« да појачају терористичку акцију против демократских житеља села и становника градова. Или ово...

чео је квргови Сидеропулос. — Ви сте, другови, устали малочас да одате почаст палим Грцима. Не свима који су погинули од 1940. Јер фашисти и издајници који су убијени борећи се противу Еласа не заслужују почаст. И ви сте правилно устали и ћутали у славу погинулих бораца за независност Грчке. Њима част!

Вама је сад прочитана историја радног народа, одувек пљачканог, вечито паћеног. Но живимо ли ми данас како треба?

— Не! — загрме.

— Не! — повика и Сидеропулос и саже се згрчен, као огроман мачор спреман на скок. Његово квргаво, тврдо, зборано лице, примитивно издељених црта, као овлаш избијених брадвом у главњи пуној чворова, преображавало се, сијало, разрешено интелигенцијом — ухваћеном у сплет борица око очију, и лукавом упорношћу која је зрачила из његових смелих широких покрета.

Сидеропулос није причао Дамаскињанима ни о пред-Варкизи, ни о Варкизи, ни о оном терору после ње. Он је говорио о неминовности борбе и устанка, о њиховим перспективама, излажући отворено тешкоће, чак рекавши у једном моменту: »Ми ћемо још многим од нас који сад ту дишемо, за годину, за две, устајати, и ћутећи одавати почаст«. Он није крио ни да иза »гладног пролећа долази мршаво лето и тмурна јесен, и да ће борбе бити тешке, напори велики« и да ће од сваког од нас »наши команданти и руководиоци имати права да траже све, највећу жртву, јер су они и тад, према том човеку, нежнији и мање сурови, но што су непрестано према себи«.

— Али друкчије се не може, или смрт, неизбежна, и још горе од смрти — срамота окупације, без части и слободе, или живот — независност.

— Народ — рекао је Сидеропулос — вођен Еамом, савезом наше Комунистичке, Аграрне, и

других патриотских странака, пошао је путем борбе, јер другој пута није било за њега.

Људи су га занесено гледали како се креће подијумом, не мирујући ни часа, док је уверљиво и живо излагао перспективе борбе, тешкоће и патње које треба предвидети — да не би никог затекле неприпремљена — али и непоколебљиву веру у победу. И та се вера преносила на људе, јачајући их, палећи, нарочито у очима младића, такве варнице које би саме натерале непријатеље слободе да дигну руке од Грчке! Те огњеве — који, једном запаљени, не престају да букте — неће моћи да угаси ни бол, ни смрт. Они су израз решености сваког од тих младих људи да у заједничкој борби истрају док крви буде у њима.

Као прасак талпи које падају једна на другу, одјекну пљескање. Оно се није брзо стишало. А кад се пљесак утишао, људи су нам се у пролазу мило смешили и клицали једноставно Стаљину и Титу радујући се не само зато што нас тиме радују — и за њих је само извикивање тих имена представљало весеље, свест да нису сами на свом путу, сазнање да су јачи, јер су кренули стазом већ прокрченом заставама и звездама Стаљина и Тита.

VIII

Опет су одјекнуле песме пред школом и уситнила кола, а ми смо, чистећи ципеле од блата, жалили што нисмо пошли боље опремљени за овај пут. Но ко га је могао предвидети? Изгледало је да ће се састанак с Маркосом одржати негде на цести — кратак као блесак. Нисмо ни сањали да је слободна територија — Грчка, с краја на крај. Свакако, градске плитке ципеле и дугачке панталоне нису погодне за маршеве који

су пред нама. Јанулис је седео под сењаком у дворишту и тихо разговарао са Сидеропулосом.

Из мрака су искрсли курир и погрбљени сељак.

— Шта је? — јави се Јанулис општрим гласом.

— Писмо.

— Дај овамо!

Из куће су изнели петролејку, која начини мастан жут круг око себе. Јанулис увуче у тај ауреол главу, руку с писмом, и пола грудног коша. Очи су му се бациле на хартијцу, прелетеле је, и онда се одједном укочиле и лице му се смрачило.

— Сидеропулос — прочитај! —

Срески секретар проби главом руб масне мрље светлости која се није мешала с тамом. Светли је круг, лакши од ноћи, плавао по мраку на основу истих закона који одржавају компактност окца, уља, не допуштајући му да се разлије по води. Јанулис привуче свог друга себи, обграи му раме, и заједно с њим прочита поново лист који му је чврсто лежао у руци. Сидеропулос стисну усне, лице му постаде још квргавије, поружне. Затим, диже полако руку до чела, засени очи и извуче се из жутог круга, меко, преломљен надвоје — цвет ударен штапом.

Жандармеријски официр из Цутиља писао је Јанулису:

»На дан 16. марта текуће године око 12 сати, група твојих бандита заробила је 4 жандара и 2 националиста. Чуо сам да си их стрељао. У случају да је горње тачно, дајем своју часну официрску реч, стрељаћу за одмазду седам лица која сам данас ухапсио. Прилажем ти њихова имена.

- 1) Караникас Јоани
- 2) Каливас Христос
- 3) Лисодилис Костас
- 4) Василиопулос Томас
- 5) Андонин Михаило

6) Сидеропулос Елена

7) Сидеропулос Елпита

Мајка — Елпита, сестра — Елена...

Јанулис рече мукло:

— Писмо је карактеристично. Нема дана да не добијамо такву прозу. Ето... тако непријатељи народа.

Али други курир, који стиже нешто затим, донесе још једно писмо. Јанулис га прочита и нареди:

— Покрет!

Из таме се зачу прво уздах, затим крупан глас Сидеропулоса.

— Полазимо ли скоро? Ја бих вас пратио. Овде ионако немам више посла. Може ли?

— Јасно! — рече Јанулис и загрли га. Затим се диже и пође са куриром и сељаком у кућу.

Курир убрзо изиђе и пренесе наређење за покрет. Коњи и мазге би зарзали узнемирено, ћулећи уши кад год би сноп цепне батерије клизнуо преко њихове мрке, још дуге, зимске длаке.

Једна партизанка истрча из мрака и стаде задихана преда ме. Ја упалих своју батерију на издисају. Партизанка затрепта, и насмеши се љупко, пружајући ми дренов штап с фино изрезбареном женском главом чија се коса, сакупљена у широк курјук, постепено претварала у змијско тело савијено у клупко.

— Теби, друже.

— Што?

Она ми пружи руку:

— Ја сам овде, у Дамаскињској бригади. Срећан ти пут.

IX

Колона се кретала кроз муклу таму. Понекад би само креснула варница испод коњског копита,

које је, клизнувши, ударило о звонкији камен. Но ускоро би опет завладала тишина кроз коју је струјао само онај бат одморних корака по тврдој, гргуравој планинској трави. Иако заклоњени брином која се дизала лево од нас, ипак смо скривали у шаци запаљену цигарету. Надданица би прво зарудела као зрела јабука кад год би се потегао дим.

Ишли смо тако неколико сати. У три маха су далеки пси лајањем дочекивали нашу колону и пратили је од граница до граница сеоског атара.

Као дрхтај који је пошао са зачеља, стиже до мене и пробе даље шапат команданта.

— Одмор!

Људи поседаше на камење крај стазе и ја препознах као нож оштру, силуету Јанулиса, који је журио напред. Побож за њим.

У пролазу опазих Жермена и Махи. Он је, играјући се, мотао око прста крај улара и причао Андромахи о својој земљи, а она, гледајући га црним, лакираним звездама очију, тамнијим од ноћи, расејано је положила руку на врат коња који је, раскречивши предње ноге, мирно пасео. Свуда дуж стазе светлוצале су се по две-три цигарете, окренуте жишком једна другој. Са земље се дизао шапат и тихо хрускање кукурузног хлеба.

Јанулис је издавао кратка наређења команди чете, око које су се окупили борци наслоњени на оружје.

— Запосести цесту, са по једним водом, источно и западно од места прелаза. Истурити патроле у оба правца. Ми крећемо четврт сата после вас. Пошаљите нам курира у сусрет.

Командир Раптис, сав од неке тамне масе без јасних обриса, поздравил одсечно. Ја ухватих Јанулиса за руку.

— Добро, поћи с њима! — рече коначно.

Баших испушену цигарету и појурих за четом.

Борци су ишли брзо, и кад их стигох, дочекали су ме питањима о Југославији. Моје причање поквари поредак колоне, командир застаде, и једним једва приметним осмехом поврати ред. Ућутасмо. У даљини, десно од нас, опет су залајали пси. Под нама, низ косу, појави се беличаста трака цесте.

Чело потрча низбрдо и ускоро зашкрипа неприродно тврда туцаник под цокулама. Без икакве команде издвојиле су се групе и похитале цестом кроз тишину. Ја се придружих воду који је пошао лево, ивицом јарка. Крупни Раптис потрча за мнош. Осврнух се. Он шапну:

— Заједно ћемо! — и као увек, после сваке своје реченице, насмеја се.

За нама оста црна маса трећег вода, који се развијао у стрелце на самом месту прелаза.

Код окуке смо застали. Одатле су се могле видети беличaste серпентине цесте која се спуштала у долину. Сео сам на миљоказ, и погледао у звезде које су бледеле. За који час изгрејаће месец. Тамно, крупно тело Раптисово постајало је развоетније. Он је изабрао пет бораца и одредивши митраљесца, рекао им:

— За двадесет минута будите натраг. Приметите ли шта сумњиво — јавите. Пуцајте само у крајњем...

Али борци су већ пошли, намештајући згодније каише пушака. Раптис ми прибе, смешећи се нечујно, али не седе. Погледа на сат, затим у небо.

— Лезимо, боље је.

Нешто ниже, три су борца укопавала бацач. Раптис дозва Костадиноса.

— Узми још двојицу и поћи с пијатом за патролом.

Из јелака над нама зашкеташе суварци и лањске иглице. Месец блисну радостан и блештав на рубу неба.

— То су наши! Све је у реду! — шапну Раптис, који поста наједном видљив, као по дану. Он простре свој шињел на ивицу цесте и ми легосмо један до другог. Под нама је, из таме која се растварала, изронила долина с лаким, ваздушастим чипкастим крошњама у цвету и уснулим белим селима. Пејзаж се ширио све више, поглед захватао све дубље у долину, чак до разнобојних парцела њива и реке, чији је сребрни ток сваки час тонуо у врбаке и опет се појављивао да засветлуца као риба која се праћакнула и за тренутак блеснула перајем и свом веселом крљушти.

Петли су се већ јављали однекуд из оне млечне, нестварно беличасте и размекшане даљине. Из долине су с благим, млаким поветарцем допрли мириси, далеки цвркути и металаан шум лишћа. Негде, дубоко доле, можда чак тамо близу реке, где као да блесну пригушени мали рефлектор фара, учини нам се да су тихо брујали мотори. Тишина се згусну, свако се притаји на своме месту. На помоћнику митраљесца тихо зашкргуташе меци у ранцу који је скидао.

— Требаће им пола сата да стигну доде.

Курир клизну у јендек и, савијен, пожури узбрдо. Он је стигао до заклоњеног завоја цесте у тренутку кад је Јанулис, на челу колоне, ступио на њен набијени светлаи туцаник, пун лискунских искрица.

Командант, висок и општар, потврдно климну главом, затим се, отежући, обрати Хути и Петрову, који су му пришли.

— На том смо месту често правили заседе. Ова је цеста једина веза Македоније са Тесалијом. Ми је још нисмо сасвим избацили из употребе, јер нам користи. Мало више горе лежи још ауто-блинда коју смо им јесенас разбили мином. Но хајдемо. Ваља пожурити.

Окрај вода, размештеног као пшалир на том делу цесте, прошле су обе чете батаљона под-

официрске школе у Кастанофиту. Трећа је била распоређена ниже на цести. За њима наибе Збјегуњ, који се држао реда и уморно климнуо главом Јанулису.

— Колико још? — упита отварајући плаве очи.

— Два сата. Не више!

Збјегуњ уздахну и продужи. За њим су наишли у групи преостали делегати и три коња наше коморе.

Али као готово увек у таквим приликама, једно се кљусе узјогуни наспред цесте. Залуца га је сељак коњоводац вукао за улар, ударао прutom и после врхом опанка у низак надувен трбух, мршаво се париче упрло стражњим, мало подвијеним ногама о тврду цесту и остајало као укупано. Само би, кад га удар јаче заболи, дизало упорно главу и фрчући одречно затресло њом.

Махи и Жермен су наишли, и притекли у помоћ коњовоцу који је већ псовао плачно, високим гласом. Вод партизански пребе цесту и побе стазом која се губила према селу на два километра одаваде. Пси су лајали, али убрзо, као на команду, умукоше. Уто и коњче престаде да се опише. Кротко побе оборене главе и срећно пребе цесту.

Вод који је осигуравао прелаз са западне стране, врати се, и поче да се окупља око Јанулиса.

Он одвоји неколицину, не више од десет бораца. А осталима нареди да побу и да нас сачекају у Букорини.

С окуке, на којој је Раптис још лежао потрбушке, већ се могла видети колона од десетак возила. С времена на време упалио би се кратко засењени фар.

Биће још битакa, Раптисе. Преузми команду над главном колоном. У зору крените у правцу Лукнадона. Стићи ћемо вас дотле.

Рагтис скочи и отресе шињел од влажних шљунчића и грумења земље, с толико беса и мржње да му Јанулис рече готово нежно:

— Ја остајем. Правилније је тако.

— Ствар је у томе, друже команданте...

— Но? У чему је ствар?... — упита Јанулис не без извесног хумора.

— Ноћ је лепа, месечина... а ја волим да их видим кад беже... Уопште, пријатно је ту!

— Други пут!

— Разумем! — поздрави Рагтис одсечно.

Каменчићи су се котрљали под ногама бораца који су пошли ниже, заклоњени трњаком, заобилазећи у луку кратке серпентине, савијене као црева положена једно над другим.

Колона камиона, предвођена ауто-блиндром, прође без задржавања село и ускоро се, брехћући све гласније, дохвати шумице за којом су почињале голе серпентине.

Јанулис размести два пушкомитраљеза у ниско грмље, на размаку од 40 метара. Бацач помери покрај чистине рубом јелака.

— По камионима, кад затреба.

На самој окуци намести митраљез. Групу бораца с аутоматима и пушкама постави на 50 корака даље од окуке.

— За случај да покушају пешке узбрдо!

Костадинос пажљиво очисти лимунку коју је откачио с карабињера на појасу. Како је пре тога лежао потрбушке у трави, ухватило се нешто влажне земље међу њене кришчице.

Читав распоред извршен је хитро и без гласа. Јанулис је командовао више погледом и рукама но речима. Сад је још једном проверавао свако место, тражећи очима има ли које боље, у близини.

Кад се све притајило, он шапну:

— Ви — за мнош.

Ветрић што се дизао на махове доносио је појачану хуку мотора који су се задували уз стрмину. Али требало им је још двадесетак минута до окуке, дужином чијег је трбуха, у заседи, вребало довољно цеви. У свакој је бар по једна одлучна — смрт фашизму! чекала непријатеља.

Јанулис провири опрезно из трна и осмотри. Луком тих 200 метара, колико се била прострла заседа, месечина је обасјавала пустош и тиху белину још празне цесте.

— Да сам понео бар једну мину! — уздахну са сетом.

Костадинос је дисао пуштаво на уста. Јанулис га погледа.

— Знаш ли...

Овај помилова глатку цев пијата и климну главом.

— Мора да си сав влажан од росе! — примети Јанулис, жмирну и помисли: »Како одолети задовољству? Две ауто-блинде... осам камиона.«

Он ослушну напетом, с ухом и образом ван грма. Чуло се како кроз све јаснију хуку тешких мотора шкрипи куплунг при мењању брзине.

Три реда серпентина степенасто испод нас, кратко сину фар црне ауто-блинде. Невидљиви возач иза оклопа даде гас, дебела гломазна машина подскочи, пожуре, но убрзо опет застале. Али сад се више није видела. Јанулис зари зубе у шаку, Костадинос је дисао тешко и гласно, отворених уста. Иза завијутка изби друга ауто-блинда и прође, затим камион који се заустави. За митраљезом, на крову шоферске кабине, стајао је бркат подофицир и бацао мачје погледе лево и десно. За њима су седели војници на дрвеним клупама, по два на свакој. С кундаком пушке у крилу, цеви наслоњене на ограду камиона и уперене у ноћ, они су очекивали нешто неодређено.

— Не крену ли за два минута! ... — Јанулис привуче руку.

Сказаљке на његовом сату, с фосфорним бројевима, изгледало је да се не мичу. Машине су брујале испод нас све нервозније, али ниједан шофер није гасио мотор.

— Хоћеш ли кренути, Зонисе? — зачу се један млади глас однекуд много ниже.

— Шта чекамо? — јави се још неко, нестрпљивије.

Али нико се не одазва. Да отера ноћну дрхтавицу и сан, један од непријатељских војника у камиону диже се с клупе и поче да маатара рукама. Јасно се чула лупа поткованих цокула о дашчани под.

Али ни тај жандар, који је покушао да се расани, ни онај сасвим мали, који је отворио пакетих енглеског кекса и почео да га лењо жваће с преживарском спорошћу, нису деловали стварно. Можда због месечине, можда због заседе, чинили су се нељудски, дрвени, лишени осећања. Просте мете које ништа неће заболети кад их метак обори. Онај што је јео кекс имао је уфитиљене брчиће и нов, испеглан шињел. Капу је накривио кицошки и месец је без воље треперио на његовој месинганој кокарди. Личио је на лисицу оштро одражену у оку притајеног ловца. Уто један викну с готово људским радосним акцентом. Тај глас просто заболи.

— Креће се!

Али тај се није могао видети. Само глас — обрадован. Јанулисова лећа стала су да се полако дижу, скупљајући се у лук. Његово је око фиксирало једну тачку у пустоши пред собом, Костадинос је гласно дисао. Јанулис само махну главом према њему и овај стисну усне.

Колона се приближавала и танке гранчице пред нама задрхтале су ненавикло. Ритам мотора

преноси се на земљу на којој смо лежали. И та треска и брујање одјекивали су као неко тугаљиво и раздражљиво треперење у нашој изнутрици.

Фар кратко блесну и утрну. Десно се промоли црна њушка ауто-блинде која је надирала опрезно. Из отворене куполе, као из прешироке црне крагне, вирила је тамна, уска официрска глава. Зашиљени челични врх базуке вирио је из цеви пијата. Јанулис трепну. Ситне, оштре трепавице спустиле су се и дигле. Блинда је пролазила крај нас. Изгледало је да се протеже као хармоника и да ће сву вечност, тако гломазна, пролазити поред овог грма. Официр задрхта зимогрожљиво дечијом главом на танком врату, и хтеде да је увуче у куполу.

Али пре но што стиже да је склони, одјекну прасак, и мина пролети мрко поред нас, ширећи нека љутита, врућа невидљива крила. Готово у исти час прасну и заштекта целом дужином заседе. Као да је неко једним страшно танким и дугим прстом повукао одједном све обараче.

Експлозија дивље продрма унутрашњост блинде, њен мотор закрља, она се искриви пред јарком и застаде укопана. Костадинос се створи у скоку крај куполе, сав танак као сен, витак и лак до нестварности, и кроз њен отвор убаци бомбу чији се прасак пренесе кроз шкрипу метала који кидају и савијају снажни, и брзи, као учестали ударци динамитних песница.

Јанулис изјури из грма с пијатом, из кога је опет вирила мина, и поће наниже, одакле је, уз страшну вику и јаукање, штектао један полудели високи дуги рафал као последњи трилер који певачица продужује неприродно дуго, не што би тако требало, него да покаже све шта уме. Али отпоче поново јаук, који покида рафал, заправо га згази као што се гази мрав боном цокуле.

Један омалени жандар, унезверен баци пушку кад виде како се Јанулис диже из дбуња. Али се не заустави, него укочених, а отворених уста пројури, стиже до горње окуке, али тек што замаче, удари га оданде кратак, мргодан рафал као даском посред груди, он се заљуља и раширених руку, учини два корака уназад, као да је видео нешто што није требало, па се извињава... Тако се и скљока, као да је, док се он извињавао, неко над њим пресекао конце који су га држали на ногама.

Одоздо, иза шумице, такође припуца — али се чинило да је то одјек ове густе паљбе у брдима.

Вракас прође, гонећи прва три заробљеника; учини ми се да је један од њих онај ситни, малешни војник који је у камиону, малочас још, жвакао кекс. Од часа кад сам га угледао па досад није прошло ни десет минута, а већ то није био више исти чисти жандар у кицошки накривљеној капи и новом шињелу. Капу је изгубио, лице му је било умазано блатом, шињел подеран и згужван као да си га извукао из гомиле робе парене у казану. На танком гргуравом брку задржало му се, необјашњиво, пар мрвица кекса.

Пуцање је престало за тренутак и тек су се сад могли разабрати појединачни људски гласови: од пискавих, жалостивих јаука и јецаја, до задиханог бата корака и клетви победника који су гневно гонили унезверене бегунце. Чинило се начас да крици избијају одасвуд, и да то још увек јечи избезумљена планина, а не људи на њој. Али опет, како је тишина постепено освајала, она врева се почела раздвајати и делити на своје просте састојке, на људске речи пуне смисла.

Но тад опет плану брза пучњава као да се жури да заврши са собом. Она као да гурну речи у понор и затрпа их треском бомби и кратким, јетким рафалима.

Пола сата касније све се смирило. Бракас је стручно скидао неоштећени бацач с ауто-блинде. Гонећи заробљенике пред собом, побе прва група пут Букорине. Јанулис и ја им се придружисмо. Одоздо из села није се такође више чула паљба, ни онај далеки шум ратног метежа, сличан неком пригушенијем зујању, налик на оно отегнуто »Оооо!« које »праве« деца за време одмора кад завуку прстиће у уши, и брзо их стану да тресу у њима.

Осећао сам умор, било ми је хладно.

— Јевтино! — рече Јанулис без радости. — Жандари, подофицири, војници од заната, сто им богова, а ништа занат не знају! — Љутило ударајући штапом по туцанику. И закључи одједном, у вези са оним о чему је догле, не говорећи, мислио:

— А ипак добро је што смо ми њих, а? Заробљеници кажу да су излазили да ухвате заседу на горњој окуци, да нас код пролаза дочекају... чуо си! Три су колоне послали у разним правцима. Али ми смо тачно предвидели да ће покушати да побију делегацију. Да би нас обедили за убиство које би сами извршили. Кучке. Али свуд ће их наши дочекати. А сутра, зна се, бомбардоваће Кастанофиту и Могилу. Но оба смо села још ноћас евакуисали...

Ноћ је шумела, уједначено, равнодушно, као нека широка општа поплава и ништа на њеној глаткој, тамној, сомотској кожи није сећало на јарке опекотине експлозије које су је до малочас риле и кидале на све стране.

Прошли смо покрај неког села свег у црном. Пси нису лајали, мада се чуло њихово узнемирено режање иза плотова, одакле су се помаљале узнемирене и неодребене главе сељака који су нас ћутећи посматрали.

— А! — рече један. — Удесили сте их. Скроз.

Покрај нас прође нека тиха група људи, гонећи два товарна коња.

— Куда? — упита неко.

Један од њих застаде, био је то погурен, окраћи младић. Он нас погледа право у очи и одговори ведро и пркосно:

— Из одбора смо. Опанчари. Пошли смо да дигнемо — за опанке. Чује се — било је и блиндаша. Они ти имају, другови, гуме... понајбоље.

И у жељи да се сасвим оправда, допуни намигујући:

— А право је... ми смо најближи месту дешавања...

Седамнаести март

I

Свитало је, а Бухорина је била празна. Наши су је напустили пре једног сата.

— Пешке су кренули због јутарње хладноће! — објасни председник частећи нас пред општином врућом вареником и јајима печеним у пепелу.

— Брзо ћете их стићи појашете ли касом.

Прво смо време јахали, али било је искувише хладно у седлу. Оштро је продирао јутарњи ветар кроз одело мокро од росе и ледио срж и крв у костима.

Сјахали смо. Коњи су ишли кротко за нама, а ми смо, ногу пред ногу, ступали преко стране висоравни, одакле се ширио бескрајни простор зборан паралелним планинским венцима. Јанулис застаде.

— Погледај!

Он ми показа громаду Верије, хрбат Грамоса, дуги тешки ланац Пинда, Хесију — још тамну, Војину и ружичасти далеки огромни Олимп до пола у снегу, са сунцем на левом куку, као да га је од неке радости пропустио да му се провуче испод прозрачне снажне мишке.

— Не би се могла измислити боља земља за партизане од ове наше Грчке!

Јанулис уздахну и окрену ми половину танког осмеха.

— Чак да је сам Врховни штаб правио три године нацрте, не би сложио идеалнији терен за герилу. А?

Одиста, планина се везивала за планину, стварајући стрме, непроходне ланце, час налик на огромне бункере, час сличне бескрајним каменим бедемима, неосвојивим било с које стране. Но у тој каменитој, неприступачној дивљини лежала је и рањавост ове сиромашне земље, с мало шума, мало жита и мало стада.

— Нек мобилишу све атоме света и баце на нас — смирити нас неће. Наши борци већ и главу не дижу на авионе.

Кренусмо, ваљало је достићи наше. Али Јанулис је сваки час застајкивао и, гледајући у дивни, пркосни пејзаж с неукротивом љубављу, указивао ми је на лепоте које је откривао где их ја не бих приметио, јер ја сам мање знао ову земљу коју је он волео, баш зато што ју је познавао. Но при свем том ме је Јанулис уверавао, жалећи се тужно, да више нема смисла за ту лепоту: — Седам година се ломим по овим брдима и знам их напамет до у последњи превој и задњу пештеру... Али они су за мене само — евентуални положаји, коте, бојна поља. Синоћно место — широки трбух окуке — никад неће више за мене бити делић пута за сјатиште, него 36 километар, на ком смо једним плотуном, из заседе, побили оне који су хтели да нама приреде кланицу.

Наше смо сустигли на крају висоравни, пола сата испред Лукнадона. Седали су у сувој трави и жмиркали, гледајући у младо, весело сунце. Били су уморни и пушили су ћутећи, али кад су нас опазили, скочили су, и сви, војска и наши цивили, појурили к нама, постављајући нам питања тако гласно као да ће им наши одговори право у уста, а не у уши.

Јанулис је прво просуо цифре, насмејан:

— Пушака — четрдесет и седам, девет исправних бренова, један тешки викерс, три баџача, четири пијата. Муниције — до гупе. Ниједан од нас рањен. Али то није све. Кад стигну другови што су сишли у село — биће још више. Заробљеници — све жандари.

Али борци их нису у тај час ни погледали. Тек касније, кад је Јанулис завршио с »током окршаја«, партизани су почели загледати сваког од петнаесторице љубичастих прљавих заробљеника. Али никог нису препознали.

— Нису из наших села!

С тиме је њихово интересовање за заробљене престало... Пошли смо.

Ускоро смо угледали, на крају пута који се дизао, гомилу света, а три средовечна официра, сва у каишима, с револверима и торбицама, издвојише се и побоше нам полако у сусрет.

II

Борци на челу почеше да ступају чвршће, чак и нова партизанка, Андромахина сестра, стаде да маршира отреситим кораком, при чему су јој се одсечно тресли обли образи потамнели од неспаваности и умора.

Неко рече шапатом:

— Друг Кикиџас, командант Централне и Западне Македоније, први заменик генерала Маркоса.

Јанулис је већ отрчао напред, поздравио старешине, а затим се другарски изљубио с њима.

Кикиџас, праћен Јанулисом и оном двојцом виших официра, приђе нам корачајући лако и крупно, у први мах учинило ми се — некако кочперно. Био је то омањи, сув, жилав човек, с огром-

ним рибастих брцима као прилепљеним на мршава лице које се завршавало чврстом, четвртастом вилицом. Али наше погледе није привукло његово опаљено лице горштакa, с нечим логичним у распореду и симетрији црта и њиховог општег израза, него — и то одмах — оне необично меке, скоро женскасте, осећајне очи чије се плаветнило таласало и, ношено узбуђењима, стално мењало, прелазећи све интензитета од ултрамарина до пастелног тона летњег неба. И баш та заиграва, непрекидна променљивост, слична великим стварима, слична мору и небу, задржавала је борцима дах кад би их Кикицас погледао: спремни да без колебања изврше све што им нареди. А он је тога био свестан, и гледао је зато ретко кад људе у очи, најчешће је косио њима у страну, или преко рамена сабеседника, у стеновита брда. Али и тад му поглед није мировао, одражавајући његова осећања, увек устаљасана мислима и страховитом вољом којима је, као бемом, могао да обузда своју и сваку другу људску стихију. Никад, чинило се, и кад спава и сања, око му не престаје да живи пуним животом јаве која нема краја и не треба одмора. Да му дигнеш уснуле капке — рекао је после Жермен — могао би открити у стаклу његових дужица сан чији би садржај одмах прочитао, а у сну неизоставно — продужетак прекинуте дискусије; и нашао би тамо, већ у дефинитивном облику до малочас још неразрабљену диспозицију о нападу, маневру и изненадном покрету у правцу најслабијег беоцуга непријатељског распореда...

Рукујући се с нама, Кикицас је можда хтео и да се насмеши, очи су му намах постале ведре и прозачно мирне. Али већ је у следећем тренутку помислио да треба да од Јанулиса затражи оправдање и разлоге за његово лично учествовање у ноћашњој акцији и уопште. Зашто је... Очи су му потамнеле, затим креснуле челично,

одражавајући већ следећу његову мисао. Његово је лице, свесно да не може одржати брзи корак мисли и осећања, канда одлучило, једном заувек, да мирује. И лице му је одиста и мировало, слично непокретним лицима која имају лекари кад ослашћују пацијента.

Довољно је било видети Кикицаса како диже руку, корача, како се осврће и уопште креће, па разумети да је он управо сунта супротност лењости, расејаности млаког човека. Његово тело деловало је брзо, прецизно, цело као један једини нерв. Нога у високој, уској чизми дизала се и спуштала без напора, с лакоћом нељудском, с хитрином јелена, с еластичношћу дивље мачке.

Његове очи говориле су о узбуђењу које га је обузело, о радости што нас све види, и даље, да никад док живи неће заборавити ово јутро и стазу на којој је, пред окупљеним народом Лукнадона, стиснуо руке делегатима Совјетске Русије, Југославије, Пољске, Бугарске и Албаније. Они су, рекао је, »упркос одауци америчко-енгелске гласачке машине, дошли овамо да упознају Демократску армију и грчки народ, према чијој ослободилачкој борби, као прави, доследни демократи, имају и разумевања и симпатија«.

Кикицас заврши, а један младић густе, црначки кудраве косе, у прљавом јагњећем гуњу, иступи из реда два-три корака и стаде неодлучан — да ли би ваљало или не да се поклати у знак поштовања, које треба гостима указати на древни начин. Но проблематика је била неактуелна. Он нас пријатељски поздрави главом:

— Ми смо вам захвални за све што сте досада урадили и хвала вам на великој моралној потпори коју нам пружате самим својим присуством. Ми овог пута не можемо ни очекивати друкчије помоћи од наших пријатеља. За остварење наших идеала остаје нам само наша борба и ништа више.

Пред вењаком, у дну дворишта куће у којој је био смештен штаб, борци су примали ручак. Неки су већ седели на трави, озбиљна лица, с порцијом међу коленима и сркали с уживањем данас изузетно сољену чорбу, гледајући при том у високе, спрудасте облаке који су прекрили небо ретким беличастим коожухом.

А у соби у коју смо ушли чекао нас је постављен сто, с две чаше пред сваким тањиром. Умор који сам осећао није растерала ракија, ни шилетина, ни вино, ни слатки кајмак с медом. Ноге су ме болеле, табани — горели изубијани, а колена — зрчена, трудна и без снаге. Очи тешке, али жељне све да виде, упијале су лица и њихове речи, једине још будне над мојим утрнулим, одсутним телом.

Граур, сав земљан у лицу од сусталости, пређе одмах на ствар и изложи читав ток догађаја који је довео целу Комисију на Грамос, а само нас — овамо. Нов моменат представљала је његова тврђа да је Лунду сутерирано, са сасвим поуздане стране, да ваља поћи у правцу јужно од Гревена. Лунда је ипак кренуо у супротном правцу. На крају је Граур изнео и детаље о последњим довијањима англо-америчког блока ради што успешнијег саботирања састанка с генералом Маркосом.

— Они су поставили Јанулис у 24-сатни ултиматум, свесни да је немогуће испунити његове услове и поред свег интереса и воље које је показао у жељи да га испуни.

— Баш зато! — примети Јанулис.

Кикицас затвори за часак очи, као да је у собу ушло више светлости но што човек може издржати. Затим нам, уздахнувши тихо, објасни да би нам до генерала Маркоса требало бар четири или чак и свих пет дана хода, »једно 250 километара, можда и више«. И да га је врховни командант овластио, у жељи да нам уштеди на-

поре, да он, Кикицас, заступа пред Комисијом Демократску армију и њеног шефа. И сад нас моли да располажемо с њим. При том је горео од жеље да не примимо ту љубазну понуду, него да заједно с њим пођемо у сусрет Маркосу.

— Ми ћемо извршити свој задатак и молимо вас, господине команданте, да нам омогућите да кренемо што пре у правцу на ком ћемо, макар и после десет дана, срести генерала Маркоса! — одврати тихо Граур, на шта Кикицас скочи и пође да се пољуби са свима, али застаде на по пута, врати се и седе.

— Хвала вам! Хвала вам свима! — убрзао је неким цвркутавим гласом. — То је највећа срећа за мене и част за све нас. Кренућемо одавде у један и по. Набавићемо вам свима коње. Нећете се сувише уморити. Захваљујем вам бескрајно. Генерал Маркос биће необично срећан. То је за нас од необичне важности! — нагласи он. — И ја то не желим ни да сакријем од вас. Увиђате и сами.

— Важно је и за нас који се трудимо да, у име ствари мира, по налогу Савета безбедности, извршимо што свестранију и дубљу анкету о граничним инцидентима и узроцима »грабанског« рата у Грчкој.

— Хвала! — понови с достојанством Кикицас, који је већ успео да се потпуно савлада и да, попут свију нас, сакрије у себи срећу, задовољство и свечаност овог тренутка, иза коректних формула уобичајених у међународним односима. Али баш то што се скривало пунило је новим саржајем овештале облике углабености и чинило и њих друкчијим, новим, онаквим управо какве су ове прилике и часови захтевали да буду.

— Ми смо — говорио је свечано Кикицас — с пажњом и интересовањем пратили рад Анкетне комисије за ових четрдесет и осам сати проведених у штабу Грамоса. Расцеп до којег је дошло

у Комисији није нас изненадио. Али ми смо уверени да народи Америке и Енглеске не одобравају поступак својих делегата, и то представља за нас довољну сатисфакцију. Остало је ствар наше борбе, како сте то већ чули на улазу у село. Тога је свестан читав наш народ.

III

Нисам се могао одлучити да прилегнем на један сат. Требало би ми бар читава ноћ да дођем себи од убитачног умора који ме је мучио. Изашао сам у двориште и сео крај чесме која је капала.

— Овог часа су стигла два монархистичка дезертера! Хоћеш ли да их видиш? — упита ме Капитанос, бивши радио-телеграфист на краљевском броду, пребегло крајем 1943. са Средњег Истока у Елас.

— Јасно.

Он доведе два војника.

— Ја сам тај дезертер. Зову ме Мавро Сатанас, Црни Баво — рече пошироки окретни војник, поздравивши ме по пропису без икакве потребе. И не чекајући питање, поче да говори брзо, као улични продавци драгулија. Врло таман, ошишан до коже, челично плаве лобање прекривене мноштвом малих, плитких црвенољубичастих младежа, он је живо гестикулирао:

— Шта се може, свака класа зна своје, па и радничка. Тако сам ти и ја, друже, побегао. Због тога. Класа — ако се све узме у обзир — то нам је живот. Право рећи, ја и нисам радник. Ми продајемо воће на пијаци. Али то ти је исто — раднички класни народ. Свакако. Зашто бисмо ми били нека, како неки кажу, ситна буржоазија или већ томе нешто слично, мимо света. Нећемо ми

то. И ми хоћемо да смо пролетаријат. И тако... дабогме. Ја нисам левента, а на краља — плујем од јутра до мрака. Не признајемо ми њега. На његове офицере — исто. Пљуни. Шест месеци сам био у војсци. И хтео сам одмах да бежим али — незгодно, везује вас породица пеленама и свачим. Ожењен човек — цркотина. Њему се све чини да има више разлога од нежење да пристане на сваки јарам и услов — само пусти ме да живим! Жена је војнику магнет што му извлачи на површину страх који је сакрио. Али ми се нисмо дали. Дезертирали смо. Жену и тамо пелене — прегорели. Нећу да бринем за њих, док ми класа читава пркоси окупаторској империји у целини. И тако, ето — побегли смо, дезертирали.

— Колико вас?

Црни Баво се избечи.

— Ми сами, то јест ја. И онај тамо — жути. Али он — то су ти други разлози и други батаљон. Он је обашка. Успут смо се срели, ноћу. Што се и уплашио — хтео ме заклати. Али ја — чим му руку опипах, осетим жуљ. А-ха, помислио сам, и тај ти је радна класа, дезертер од краља. Шта онда да се бојим? Заједно смо стигли. А сад нека ме распореде. Хоћемо да се бијемо.

»Жути«, Зикопулос, пегав сталожен момчић, обриса прво усне:

— А официри-демократе у чети туку. Прилепе шамар. И пробу. Ја сам у митраљеској чети био.

Жути није мешао, као Црни Баво, једину и множину, није говорио о класи и »женским тамо пеленама«, био је радник, незапослен од ослобођења до мобилизације, шкрт и спор на речима. Лакше би му — чинило се — било дићи траверзу, но изговорити — здраво! Но у новој средини, тек приспео, још збуњен а пун поверења, окружен борцима, био је орњији за разговор но иначе.

— А једном смо се и међусобно потукли, ми и ви. Пре месец дана! — рече тронутим гласом борцу који му је донео пола кукурузног круха и шиљак обарена меса:

— И народ нам успут давао јела без наше тражње. Понуди само. Шта ћеш. Узми! — ишчу-бавао се размекшано *Жуги* који закључи:

— А ја лежао тад крај митраљеза. Ви пуцали у нас — с брада. Док ја — бушио облаке и птице у лету. Нишан сам дигао за два прста. Ех, да је наишло јато дивљих патки — било би печења. Али није. Свраке. То ти није богзна шта.

— Неки и свраке једу.

Но Мавро Дијаволо би толико прегладнео да је јело претпостављао иоле јаснијем или опширнијем објашњењу.

IV

— Треба поћи тачно, како је одређено. Иначе нећемо стићи на време.

Кикицас погледа на сат.

— За десет минута — покрет!

Затим се окрену куриру и, показујући му руком наше ствари, нареди:

— Што пре товарити!

Лице му је било тамно. Само су му очи дасале, таласајући се, благе и ведре. Курир се насмеши. Кикицас рече:

— А бркови нам увек исти. Рибасти!

Курир, сагнут да покупи ствари испале из Жерменове ташне, окрену лице команданту и као да хтеде нешто рећи невидљивим уснама дубоко испод пуних, дебелих као прилепљених бркова, одиста сличних Кикицасовим. Али се испрва не чу никакав глас. Тек кад Кикицас изиђе, и кад курир, пребазив преко врата дугу италијанску

машинку, погледа за њим и узне ташне, допреше до мене његове речи у задоцњењу:

— Јест, друже команданте. Сви ми на Ригу од Фере треба да личимо.

Онда ми се окрену.

— Никад још није био тако добре воље.

Мазге су се нервозно вртеле не дајући коњовоцима да их оседлају. Андромаха и Жермен чекали су с чутурицама у руци у реду крај чесме да добу на ред. Смејући се свим белим зубима, утрча један војник у двориште, а одмах за њим и група од још петорице, с бронзаним крунама на капама.

— Ево и нас! — викну први, тресну капу о калдрму и рашири руке, као да би све да заграли, људе, бескрај, слободу и брада.

Капитанос га препознаде:

— Димитриос!

Кикицас је стајао на прагу, мало затурен, и посматрао придошлице.

— Друже команданте!

— Кикицас! — викну други и појури му у сусрет.

Сва петорица били су некад официри Еласа, мобилисани пре десетак дана, и сад пребегли на слободну територију.

— Има још читава чета за нама. Сасвим — младићи. Али ми смо чули да си ти ту, друже команданте, па смо пожурили да те поздравимо.

— И оружје смо понели! — насмеја се други. Три митраљеза, два бацача, пушке.

— Није лоше! — Кикицас је помислио да би требало да се и сам насмеши, али упита:

— Како вас — да мобилишту?

— Сад се то удешава! — првом су блеснули бели зуби. — Кома од нас, старих, догори до но-ката, плати нешто ћати, а он га унесе у списак позваних у војску.

— Јасно, ако открију, може се страдати. Али то тамо доле ионако не гине.

— Али и уопште — позивају одреда...

— Покрет! — изусте неко са задоцњењем, кад колона пратећег батаљона већ крену.

Јанулис нас је допратио до првог раскршћа и стискао чврсто сваком руку — јер није могао изрећи све што је хтео и очекивао да каже. Дуго је дрмао Жермену прикљештен длан, а кад је редом дошао до последњег од нас, само је прошаптао:

— Здраво!

Јанулис је мислио на пут пред собом, конкретни пут, 30 километара, и пут уопште — битке, обруче, пробоје, јурише, слободу. Пут је сваки заморан и не стиже сваки који крене.

И кад се баци алату у седло и појури касом, сети се да је хтео Жермену да каже нешто врло важно и лично. Он се обазре, и као што то понекад бива, откри одмах Жермена у гомили која је гледала за њим и махала му. Јанулис се осмехну, диже руку до чела у тренутку кад је сунчев зрак, пробивши руно облака, клизнуо косо с неба и дотакнувши га, спустио му се од рамена до струка као дијагонална, златна, неподношљиво светла ешарпа.

V

Пут којим смо пошли испрва се спуштао у танак поток, између стења што је освајало и затим се, као узидан ивицом кржљаве и ретке шумице, пењао до облог платоа. Он се отварао у облику левка, ширећи се у бескрајну висораван обраслу у тамну, свежу траву са умањеним стадима разбацаним у даљини. Овце су се полако кретале кроз траву, и како им се нису виделе

ноге утонуле у њено зеленило, чинило се да то и нису овце него некаква руњава беличаста једрила која клизе преко траве као преко бусенастих валића. Но та се слика појавила и одмах угасила, и сама свесна своје неодрживости. Биће да је њу умор и пропустио.

Али нико није могао јакати ходом. Заспао би у седлу и пао. То се десило Муратову, који, уосталом, и није био добар јакач.

Појурили смо зато путељком преко висоравни, остављајући за собом претходницу која нам је, не прекидајући песму, замахала пушкама и рукама. После неколико километара пошли смо ходом, загрејани и расањени. Крв је опет текла свеже и чило, капци су престали да пеку, умор изгубио у оловнотупој тежини, и могао сам да осетим тиху лепоту ове простране висоравни, свуд уокруг оивичене шумарцима. Вунасти облачићи су се топили, нестајући без трага, небеско плаветнило отварало је све више својих капака и опет се наметала мисао да је немогуће да људи ратују и да на свету нема спора који се не би могао међу људима људски решити. Само их треба узети за руку, довести на ту далеку, мирну висораван, и рећи им тихо: »Но, шта?«

И нико од њих не би имао шта зло да каже, ма колико острвљен, јер ће се осетити изгубљен у пространству које почиње, још невидљиво, за рубом ивичних шумарака. Али чим смо изишли из тог високог поља, затвореног као боца, и почели опет да силазимо у каменито и стрмо корито, пробијено циновским булдожерима давних глечерских ерозија, зачули смо кратак и мукао митраески рафал који је долазио однекуд с висока, из ваздуха. Ускоро смо и открили авион, не већи од лептира, како кружи над гребенима западно од нас.

Тај кратки, удаљени рафал вратио нас је у односе стварности из којих смо, за тренутак

исувише мирољубиво, исклизнули. Две партизанке с пребаченим ципелама преко рамена и задигнутим чакширама до изнад колена пуних и светлих, газиле су опрезно набујали поток, бојећи се да га премосте куд и остали — који су без страха од вртоглавице, или савлађујући га — прешли две јеле просто пребачене преко вододерине, на 15 метара висине изнад запенушане струје.

Са следећег гребена видела се питомина, права котлина, удубљена између размакнутих коса с озимим јечмом који се већ плавио. И свуд по косама, и доле, у дну котлине, белели су се расути засеоци између процветалих воћњака које су се чиниле — са свим оним својим паучинастим гранама отежалим и загушеним од латица — мале као танушни пољски цветићи. А латице које су се непрестано круниле, стварале су неку живу, дрхтаву измаглицу око крошњи начичканих невидљивим птицама.

Хоризонт је почео да добија боју смираја, ветар је зашумио јаче у врховима стабала и жбуња, а с обронака су се дизали све чујнији звуци клепки, отегнути дозиви чобана. Сунце, сасвим чисто на западу, изгубило је своју оштрину и дозвољавало да га човек жмирећи погледа у запаљене образе. Бели Олимп је тако стајао лицем у лице према сунцу.

А тамо иза Олимпа, заклоњен њиме, али не више од пездесет километара у ваздушној линији, налазио се ружни, прљави, бучни, пијани и шљампави милионски град Солун. Недељом шета на његовој риви више од сто хиљада младића и девојака, које се пред излазак на корзо дуго дотерују, лицкају, кицоше, да би на себе привукли погледе — који једино и желе да буду привучени.

Тај свет цео дан куља по риви, увече се разбија у групице, плеше, гледа филмове, жваће гуму, грли се у мрачним капијама, а сутра ће на неки посао, у канцеларију, за тезгу, у радионицу.

У Солуну се ти »пургери« жале на досаду, муче се да што пристојније саставе крај с крајем, и брину све могуће и немогуће ситне, себичне бриге. У граду горе светла, истина шкрто — јер је електрична централа срушена, па струју дају два енглеска разарача снабдевена потребним динамотурбинама, али ипак корзира се и живи. Животари се јадно и прљаво, више гладно но сито, мучно, углавном, неподношљиво, као увек кад земља није слободна. — Жермен је волео анти-тезе:

— А ту — у планинама — бесни сурови рат. Отворени рат који ништа не може да сакрије. Казнене експедиције краљевске владе пале села, жандари убијају, судови осуђују читаве породице на прогонства. Али и народ се опире, бори, организовао је своју Армију. И ми сад пролазимо делом пространства који је народна Армија ослободила, створивши своју државу, своју добру, вечну власт.

Шест сати смо ишли стазама на којима нисмо никог срели. А кад смо стигли у настањени крај — село на падини — које је, одозго гледано, изгледало тако плодно и богато, било је, у ствари, оскудно, сиромашно, чак и том шкртом земљом која је тражила премного труда за оно мало плода што је доносила. Камените њивице обрађиване су мотикама, воћке су крчене сваког пролећа, али јечам није трајао ни до Божића, а воће — тек ретка дечја радост.

Кад сам стигао у село, нов вод партизанки примао је дужност од другарица које су нас пратиле доде. Оне ће се одморити ту који сат, па ће се по ноћи вратити у Кастанофито. Саме. Војници су. Стићи ће тамо сутра по подне. Једној се од њих оте неопрезно: »Код куће!« остале су се тргле и сетно погледале у њу и преда се, у празно.

Нове су другарице биле Гркиње. Ниже су и много тамније од Македонки. Имале су крупне

и сјајне очи. Али Андромаха је ипак вижљастаја од свих и лепша, с оним успламтелом-смелим и отвореним погледом. Имала је нежну кожу, глатку као белутак, и таласасто црнорибу косу у коју је управо стављала црвени цвет дивље руже.

Прибе ми млада Гркиња и запита да ли је истина да сам с Комисијом ишао у Екатерину. Она је оданде, али већ пет месеци нема вести од својих. За то је време била увек у борби, у покрету, па није ни чудо што писма не стижу, али ипак... Ја отпочех да јој причам о старом екатеринском лекару Донбасосу, који је тако мушки, упркос претњама да ће бити убијен каже ли име убице свог сина, епонита, ипак уперо прст на жандармеријског поручника у сали.

— Ето, то је убица мог сина, организатор септембарског покоља демократске омладине у Катерини! — рекао је стари доктор и додао: — А пре пола сата ми је послао ову претећу цедуљу: »Прилепићу те за зид као стеницу усудиш ли се да зучнеш што не треба«. Молим да се провери је ли то његов рукопис.

Донбасос је тражио да стручњаци утврде чији је рукопис на цедуљи, али Комисија је на брзину одгласала да графологија не спада у њену компетенцију.

Но одложио сам крај приче о Донбасосу, нашла су сељаци из околних села и заселака певајући химну Еласа.

VI

Као и синоћ у Дамаскињи, морали смо и ту да се задржимо извесно време док не стигне извештај с комуникације коју смо имали да пређемо око поноћи. Бунован од сна, ушао сам за осталима у кућу погуреног, омаленог, али окрет-

ног старчића који се ужурбао око стола, и причајући без престанка, стављао чашницу ракије пред сваког од нас. Сигурно је то био популаран човек, јер су за њим ушли и сељаци и ускоро испунили читав трем својим обзирним шапатам и тихим кашљуцањем. Врата која су из трема водила у нашу собу остала су одшкринута, и сваки би час провиривало унутра мргодно лице крупне и снажне домаћинове жене.

А старчић, напунивши нам још по једну чашницу и бришући рукавом од кошуље око које му је непрестано цурило, седе најзад и сам за наш сто. И наместивши се удобно на дрвеној клупи, плуцну на под, разгази испљувак својим »блиндираним« опанком од гуме, и трепћући левим здравим оком — док му је десно, црвено и слепо, наставило да се цеди — упита умиљато високим танашним гласићем:

— Па, мили, причајте, причајте, како сте, шта ми раде другови по свету, како мој Стаљин, како наш Тито, а? Јесу ли здрави? Чувајте ми их као зеницу...

Његова крупна, масивна жена цикну у то љутито иза одшкринутих врата:

— Брини ти за ову што ти је још остала читава.

— Пути стара, не сметај, видиш да души дајем маха...

— Причекни малчице, доћи ће жандари, штапови ће по лебима да ти никну.

— Не терај ме, бабо, и руке да поганим, кад сам сад пред славним гостима већ и језик о тебе упрљао.

— Доћи ако смеш! — повика она љутито и чак се чу како удари ногом о под.

— Ма што је то напаст! Стаљин и Тито шаљу ми изасланство да ме поздраве, а она... гледај ти њу!...

— Зашто ти увек пред руду да трчиш — пусти и друге мало.

Али старац не одговори њој, него се окрете нама, машући ситном, збрчканом главицом:

— Ех, тежи ми је, мили другови, њен кукавичлук но све батине које сам појео за ово тридесет година што, страдајући весело, проповедам борбу за демократију против свих режима окупатора и кулака. Није она, старица, да на прилику кажемо, непријатељ наш идејни, него само малодушно женско чељаде — то је она. На смрт мисли, па се боји, никако да се навикне на њу.

— Где би, јарче сакати, жена као ја могла на смрт да се навикне?

— Чујете? Е? — упита нас старчић с лукавим поносом. — Шта кажете? Не може она да се навикне. Не! Не може она! А ја? Је ли, а ја? Ја се навикао, велиш, да тридесет година кржаве кошуље са себе скидам? А?

— Шта ме се ти тичеш! — викала је жена иза врата. — Али ја се нисам родила и толико најживела да умрем заклана од цандарске руке.

— Где су ти ту жандари? — упита старчић.

— Доћи ће, доћи ће, не бој се! Чекај само да ови твоји »наши« отперјаше, не би им то првина била да нас на цедилу оставе.

— Гле, лајаве, шта говори! Немојте, другови, о њој да причате другу Стаљину и другу Титу. Кажите само да сте мене видели — кажите — разговарали смо са старим комунцем, Костадином Каравунасом, који тридесет година са себе кржаве кошуље скида борећи се за демократију — светску заставицу милу, и који им шаље пламене поздраве из Кипариса. Он је стар и ћорав — и већ је за њим сав његов живот као једна дуга бразда, дубља од гроба, али који верује да ће дочекати својих пет минута, тако реците, својих пет минута још ове јесени, најкасније идућег пролећа...

— Ханархиста си ти, проклети! ... — зајаука жена као нарикача. — Штаповима ће нам гроб на нашим сопственим леђима ископати. Авиони су пре недељу дана долазили, стада бомбардовали.

— Тако она — увек претерује. Митраљезом су, глупачо! Где би, бомбама? Рат је престао, ваљда. Само су митраљезом. То ти је мирнодопско оружје, зна се. Десет оваца, а и од тог три су јаловице биле. Хе! Чудна ми чуда! Полупали и нешто црепова, а чауре им оволике, као од малог топа! Али да видите, сада се народ више и не боји њих, авиона. Надећу, а ми вичемо: »Чек, чек, док Маркос дође, преко колена ће он тебе! А пропелер ће он теби ишчупати, као главу мушници!«

— Лаже, другови! — повика жена, одгурну врата и стаде на праг, с песницама на куковима. Иза њених леђа, дижући се на прсте, сељаци су промањали радознале главе. — Шта лажеш! Где човек може авион преко колена! А такав је он, другови, само лаже. Тако и мене намамио да побем за њега, никаквог. Хе! И он ми је човек! Месец се дана само бавио мноме. Колико одсуство једно. А после са жене препао на политику. А отад сам — страх. Ни смираја, ни сумрака мирна. Па хајде он, него и син му пође његовим лајавим трагом. Син нам је капитанос у Тесалији.

— Дабоме, капитанос, то је више него командант, најглавније.

— Али тако то бива. Оно што си највише волео, после ти смрт буде; стрепња стална и гађење. Четрдесет година одлаже он својих пет минута од пролећа до јесени, од јесени до пролећа.

— Сад лажеш! Није четрдесет него тридесет — од седамнаесте кад сам видео шта су Лењин и Стаљин од Русије направили. Што се не

би нашао и Грк, брате, да од нас то исто учини? Зар смо ми гори народ?

— А тад, седамнаесте, кад сам чуо ко је Русију, тужну, учинио срећном, и кад сам дознао да су то стари комунци Лењин и Стаљин, рекао сам, шта да лажем, тачно је, рекао сам: »Почиње, браћо! Пазите куд стајете, само Лењинова даска није груда«.

— Тад су те с четири сломљена ребра кући довели.

— Зарасло, па се и заборавило. А отад, шта све није било. Хеј! Почело је, мили! А кад се Тито дигао, преко у Србији, и стао Хитлеру живо месо да кида, рекао сам две речи: »Наставља се, браћо!« И наставило се!

— Наставило се! Скоро те мртва тад донели мени у кућу.

— Како мртва, кад још говорим? Запамти, стара, и ја ћу једном умрети. Одиста. Али не пре но што ми Маркос у кућу не дође и не каже: »Друже Костадиносе, донео сам ти пламене поздраве светске демократије и с њом оних твојих пет минута што их 30 година верно чекаш, борећи се за заставу нашу милу — светску демократију«. Е, тад ћу ја да устанем, па макар и гроб морао подићи, и поћи ћу до оног поганог Миљтијадеса што је у Гревену побегао, да га ухватим, и главу му превијем тек колико да му преко оголелог грла мало превучем рабош бритвицом, за ону бруку што је Кипарису нанео, кад је после избора јавио преко жице у Атину да је ту код нас 130 гласова пало за краља, а 18 за републику. Тако се и погрешно наштампало баш како је лажно јавио, иако је обрнуто било — сви то знају овде — 18 за краља, а 130 за републику. Али, ето, обрука нас, штампало се, и људи у свету мисле: »Кипарис и није село за људе, него обор свињски«. Пренеражени се питају: »То ли је тај чувени Кипарис? Свињац! А ми чули«, рећи ће

светски људи, »да у њему живи стари комунац, борац Костадинос Каравунас, који тридесет година скида крваве кошуље са себе, само да дочека својих пет минута.« То ће рећи.

— Али погрешниће преварени светски људи! Ја сам ту, у Кипарису, и Маркос ће мени у кућу доћи и рећи: »Ево ти твојих верних пет минута и пламени поздрав светске демократије«. И ја ћу наћи Миљтијадеса, који је из Гревене искривио врат од муке гледајући у нас шта ми радимо и како се врло добро развија наша ситуација. Јер он зна да ћу ја сићи једног дана. Зато и криви врат чекајући мене да дођем с бритвицом која ће му се осветити што је наше село Кипарис у очима читавог света обрукао. Тако ће бити, бабо, и никако друкчије!

— Дај боже! — рече мекше стара, двапут крупнија и масивнија од свог Костадиноса. — Само да нам се тад и син врати.

— Вратиће се, вратиће! Нико се у борби за слободу није изгубио. Није слобода пласт сена — а борац — игла. Њени су војници зраци сунчани, а она сунце од ког свет живи.

— А колико их је побијено само из Кипариса! Нит им се гроб зна да им се може прићи како би се суза пустила у земљу која их држи.

— Чему? Чему суза за пале у последњој борби кад иза ње долази...

Стара се поново разгоропади.

— Последња борба! Мучи, слепче. Да је то последња борба, не бих ни ја страховала. Али сувише дуго траје већ та твоја последња борба да би се могла напречац од данас до сутра свршити. Да је последња — пет синова у њој да ми погину не бих заплакала. А шта се тиче оног што ће за победом нашом да дође — то и ми сами знамо, хвала лепо. И сами знамо, мало ли си нам о томе причао? Али сваки пут су те после сва ишчапена и несвесна доносили кући.

— А? Сама си рекла! — усхити се Костадинос и поносно лупи шаком о сто. — Без мене ни ти ни ико други ту не би знао шта је то што ће да дође. Ја сам вас први учио срећи будућој. То — кажи! Сви је знате сад. И ви јој сад у сусрет идете. Гине се. Јакако. Батинама нам тело надевају. Хоће, вала, и оловом. Дабоме. Али иде Кипарис и зна куда води пут којим се кренуло и то је једино важно, другови, тако реците друговима кад се вратите. Кипарис је пошао поново у последњи, тешки бој. И шаљемо са тог пута свима друговима, а нарочито другу Стаљину и другу Титу, пламене поздраве што их тридесет година скупљамо у срцу и уму и ширимо на нашем правцу у народну демократију, коју су они већ оспособили за своје народе, а коју ми, ето, сад ослобађамо с Маркосом. Јер он правилно каже: »Напоље Енглези из Грчке, пустите народ да стигне куда је пошао«.

VII

Окупљени сељаци пред кућом Каравунасовом послали су нам делегацију која је, у име сваког од околних заселака и општина поднела меморандум о терору монархиста насталом доласком Енглеза. »Он нас је нагнао«, каже се у једном од тих меморандума, »да се кријемо, опиремо и најзад организујемо у Демократску армију с генералом Маркосом на челу као нашим народним командантом«.

А кад смо изишли да кренемо, дочекао нас је прави митинг. Три говорника су нас поздравила и ми смо им одговорили.

И поздрави и наши отпоздрави били су неприпремљени. Правац нашег кретања држан је у највећој тајности, иако су све јединице Демократ-

ске армије упозорене на повећану будност. Али радост коју је изразио тај народ, његова вера у победу, упркос тешкоћама и неминовним опасностима, узбуђивали су и испуњавали и нас поносом што, ето, вршећи савесно своју дужност и пишпући о резултатима наше анкете, и ми на извештан начин учествујемо у ослободилачкој борби тог храброг и племенитог народа који се не може не волети и не поштовати.

У тренутку нашег поласка дојао је трком коњаник и јавио, заустављајући ознојена коња пред Кикиријасом, да су недалеко од Кипорија вођене борбе против тенкова, од којих је један запаљен. »Десет војника и један официр, са свим оружјем, прешли су нама, још на самом почетку«, рекао је гласник, »и продужили да се боре на нашој страни. Добро су се показали. Двојица су од њих рањена.«

На цесту смо стигли после два сата. Учинио ми се позната. Можда смо се пре пет дана провозали њом. Било ми је драго да помислим да је то можда иста цеста којом смо пројурили на путу од Солуна до Вогаџикона, иако вероватно није била. Али цесте личе једна на другу и кад су добре и кад су, као у Грчкој, све излокане и изривене.

Сад, под месечином, који топи и мекша оштре профиле гвоздених стена и обресе митраљеза, цеста се чинила тајанствена и опасна. Борци који су осигуравали наш прелаз, кретали су се по њој тихо и опрезно, с прстом на обарачу. Стражари, на самом месту прелаза, пожуривали су шапатом коњовоце:

— Пожури, друже!

И колико год се могло од умора, журило се и претрчавало преко и ишло неко време низ њу, све до уске стазе која нас је прихватила, као илегални друг, навикао на опасност. После цесте,

повела нас је стазица даље од непријатеља, у дубину црних брда, ка селима без електрике, старим, чобанским селима Балкана. Она не знају за благодети цивилизације: те благодети донеће им слобода за коју се боре. Она су дивља, куће им неугледне, собе празне, за кревет се није чуло, људи се не свлаче, спавају на поду, дрвеним кашикама од јасена или врбе кусају танку неслану чорбу, по десеторо из једног чанка, и једу у ретке празнике хлеб од кукуруза, а само на Божић пшеничну погачу. У њиховим ниским собицама не може се пред зору дисати од смрада стеница, пригњечених вашију и испарења која излазе из отворених уста спавача, од задаха њихових знојавих, умељаних пазуха, и увек мокрих, лепљивих ногу.

Али ти сурови и нежни горштаци имају поноса и знају да се боре и сањају.

У Кипорију су нас понудили последњом флашом ракије коју су још имали и комадићем тврдог белог сира. Хлеба није било. Нема. Глад.

Народ је био изишао да нас дочека с бакљама и запаљеним трескама лучи.

Кипорио, као Кипарис, или касније Емилијанос, и читав овај сиромашни крај — листом је прионуо уз Маркоса. Армији је дао синове и кћери и изложио рафалима спитфајера још мали број преосталих читавих кровова и потлеушница, а стоку за разрез сељаци догоне сами у штаб — да се интенданци не труде. Од вуне жене плету прслуке војсци, али народ је бос, подеран, гладује.

Ово село је десетак пута бомбардовано и паљено, али нигде се није певало с толико срца и убеђења као ту где су изишле пред нас старице и труднице и жене с децом у пеленама. С брда је дувао хладан и оштар ветар, заносећи пламење буктиња. Лица осветљена њиховом немирном и оштром црвеном светлошћу била су бледа. Деца су скакутала с ножице на ножицу, и престајала да цвокоћу само кад би заједно с осталима узви-

кивала продорним високим гласићима: »Живео! Доле!« и »Хоћемо!«

Ми смо за све њих били само Стаљинови и Титови људи, и они су били срећни, одиста, дубоко усхићени и тронути што су прави Руси и прави Југословени дошли чак до њих да их виде и поздраве. И кад им је Кикицас објаснио како смо дошли упркос одлуци »недостојне већине империјалиста и њихових слугу који су саботирали рад Комисије, јер им до грчке истине у Грчкој и није било стадо«, људи су нам плескајући притрчали, стали да нас љубе, дижу и носе.

Један од двојице младића који су ме понели, кошгунџав момчић, говорио је узбуђено својим друговима као да сам им нешто скривно:

— Држите га, хоће да бежи! Ко риба је клизав!

А други, стиснувши чврсто танке усне, готово пакосно добази:

— Није мени још нико умакао!

И тако ми је чврсто притиснуо ногу о своје раме да бих, у другој прилици, сигурно зајаукао.

— Погледај ме, суборче, погледај! — викао је неки младић трчећи натрашке испред нас — какве су ми само панталоне, на њиву у њима да не изађеш, а ја ћу се такав сутра венчати. Дођи, увеличај ми радост.

Чакшире, ако то што је носио још може да се тако назове, биле су некад, пре седам и више година, платнене војничке панталоне, зеленкасте боје. Отада су ударане по четири пута закрпе на сваки сантиметар тог некада зеленкастог платна. Те су закрпе биле чојане, вунене, ланене и кудељне, а пришиване су концима свих боја, канапом, па чак и сувим јарећим цревом. Прљаве — није потребно рећи, сапуна нема — искрзане или прекомерно одебљале где су крпљене сукном, надувених шавова, личиле би на рељефну карту месеца да се нису шаренеле у толикој мери.

Старице, које је другде понајтеже заинтересовати за све што прелази оквире животарења у страху од неминовног гроба, овде, у Кипорију, не само да су манифестовале заједно с омладином него су се гурале напред, а њихова су лица, са седом косом на ветру, изражавала понос и радост и гнев таложен годинама и страшну борбену и љуту решеност да се прежали све што треба прежалити, како би се из услова недостојних и животињских нужности прешао у слободу.

А и очи средовечних људи гореле су истом одлучношћу као и младићке. На равну камену плочу која је служила место трибине пењали су се безбројни говорници. Цело је село митинговало. Више но кратки говори, задивљавала је општа вера која је избијала из гомиле непоколебљивим поуздањем. Мајке с децом на сиси говориле су да у свету има довољно хлеба, млека и пелена за све, и да се Кипорио неће смирити док се не буду електрика и обућа делили по правди »Китајцима, и црнцима, и овде нама«. Нека старица, савијена у бедрима, погнута, згрчена од ко зна каквих старих, женских болести, говорила је необуздано о срећи која чека цео свет; а неки дечак, дршћући од зиме, рекао је да неће нико више да живи »пшиљски, кад се може облакодерски и научно«. Девојке нису говориле о љубави за момке, него о љубави за Маркоса, Стаљина и Тита, а средовечан сељак — као пљоснатим мањем ударен у оба рамена те ударцем сатеран у себе тако да су му морале искочити две грбе: напред на грудном кошу, и одостраг на кичми — викао је дижући кржљаве руке до чела: »Нећемо се смирити, и не можемо, све кад би нам се усхтело, јер се не може из главе извадити свест која гледа већим оком у оно што је право да буде, иако је то још далеко од оног што јесте«.

Кикијас није био мање уморан од нас — и он две ноћи није спавао. Но у њему је сусрет с »до-

следно демократским делом Комисије« упалио тако свечану радост да, верујем, све и да легне, не би заспао, већ би, с руком под образом, насмешен као младић после првог срећног састанка, гледајући у таму отвореним очима, понављао, обавијен мирисом пролећа, сена и зрикаваца:

— Ех, што има људи! А и живот што је диван! И уопште...

Његови су покрети изгледали свежи, корак лак као у јелена. Он је после митинга ушао с нама у полуразрушену општину, где су нас чистили сиром и последњом чашицом уза из последње боце запушене врхом сувог кукурузног клипа, налик на порезан прст умотан у прљав комадић крпе. Али скрасити се није могао. Сваки час би изишао из собе, мање из потребе да надзире претовар наших ствари на нове одморне коњиће, више зато што му се није дало седети. Или би само грлио све људе без разлике или гонио фашисте. И та мисао: гонити фашисте! примала је одмах код њега све могуће конкретне односе и облике: од заседе до битке у брдима или широког јуриша, кад се из ровова, уз громко ура! чини да не устају само борци него с њима заједно сви векови нада које су прошле и векови који срећни тек има да добу.

Али кад би се приближио мазгарима и коњовоцима који су добро радили и без надзора, пожуривани »надгледником у себи«, њему се чинило да на ура! јуриша, на који је тек помислио, већ чује одјек у брдима и не знајући шта би од заноса, враћао се у собу, поседео тренутак на рубу клупице, послушао мало разговоре и, дирнут неком случајном речи, понет, одушевљен, опет излазио у ноћ. Но лице му је било хладно и мирно, иако је курир с рићим дебелим брком, као прилепљеним за широко младићко лице, поновио кад смо опет кренули:

— Тако радостан командант још није био!

С нама је кренуло цело село, сав народ, носећи буктиње пред нама да нам осветли стрму, камениту путању. Луче су гореле свуда рубом поворке, на средини и у зачељу. А између њихових пламенова видела су се деца која су се јакарила с младим псима, чак и једно теоце је збуњено и несигурно пошло да нас испрати. Девојке су певајући долазиле до нас и, веселе и ведре, из све снаге причале о будућности.

Нико нам од Кипоријана није говорио о глади, патњама, Унри, бомбардовањима још некидашњим, сви су говорили само о будућности. Патње и невоље биле су толико очигледне и свакодневне, да су Кипоријани отупели на њих, а можда их је било и срамота да ово кратко време што проводимо с њима протраће на те стидне и зазорне и, коначно, неважне ствари:

— Срце, друже, не заборави никад, друже, душу Кипорија! — рекла је једна жена на растанку који је био буран од поклика, песама, суза и туге што нас је све обузела.

Буктиње су сирово осветљавале уздрхтало село које се после једног сата путовања, на самом рубу велике шуме, с муком одлучило на растанак. Свако је хтео да се поздрави, и ми смо стиснули безброј тешких сељачких руку које се, у последњем тренутку пред руковање, опусте и умртве.

Песме су још дуго одјекивале за нама, а кроз грање храшћа и дивљег кестења светлцуали су још дуго пламсаји буктиња које је повијао хладан ветар.

VIII

И да нисмо били уморни, пут би нам био напоран, али овако неиспавани, израђављених ногу, контузовани сном који је савлађивао део по део

тела, чинило нам се да никад нећемо досећи ону високу завесу топола на видику, налик на груабран. Иза ње се налазио Емилијанос, село у ком ћемо ноћити. Прешли смо велики камени мост преко широке, тајанствене реке, којој нико око мене није знао име. Али она је текла бешумно и дивно под великим каменим мостом, као свака река поносна на звезде у себи. Било је опасно на мосту који је остао без ограда и без средњег распона, оног над самом матицом. Истина, сељаци су га, заједно с партизанима некако поправили. Повезали су стубове дебелим гредама и широким талпама, и то су тако добро обавили конопима да су дању могла мостом опрезно да прођу и воловска кола. Но како нису имали кламфе, греде и даске су несигурно одскакивале под копитима наших мазги, а звезде су се љуљале на таласима као дечаци на љуљашци.

После моста почињао је стрми, тамни успон, који је бестрага померио ред топола, пре тога јасно уочених на врху високог платоа, који као да се удаљавао од нас двапут брже но што смо му се ми приближавали.

Неко ко се преда мном клатио на коњу, да не би заспао, упита Кикицаса да ли је икад осетио страх, а Збјегуњ крај мене исколачи очи — то му је био тик још од рата.

Кикицас је пушио. Њега ни стрмине нису присиљавале да се задише. Врх његове запаљене цигарете засија неколико пута пре но што одговори, опрезно, као да преврће сваку реч.

— Ето, ноћ је, мрак којим почињу дечји страхови. А ја сам се и као дете стидео да се бојим. Чак и у мраку, кад ме нико није могао да види. Страх ме је увек врећао. Осећао сам се пониженим кад бих видео да се неки мој вршњак боји. Да бих њега и себе уверио да је његов страх безразложен, ја сам увек испробавао на себи све

ужасе који су ми уплашили друга. Као да сам хтео себи да докажем да се човек не треба ничег да боји. А кад сам одрастао, и био у стању да за све што се осећа на њем реч способну да то осећање више-мање одрази, постао сам свестан да мрзим страх, јер волим и поштујем људе.

— Јунаштво је — већи страх! — рече Збјегуњ неизмерно отварајући очи. — И ја сам се бојао увек да људи око мене не виде да се бојим. Зато сам на челу ескадрона и ја јурнуо сабљом на немачке тенкове. Али волео бих да дочекам дан кад ће се без стида моћи рећи: бојим се.

Кикицас затресе одречно главом:

— Јунаштво је јунаштво, а не — већи страх. Величину за коју је човек способан не ваља умањавати. Треба се помучити понекад да се нађе права, нова реч, за нови велики смисао који се отвара у човеку. Бујица понесе и мртву птицу. Али нећеш бујицу објаснити мртвом птицом. Да би се разумела њена силна струја, не сме се цркотина коју ваља са собом ни споменути. Чичак се закачи за рукав шињела. Али шта је шињел? Прво скини чичак с рукава, па ћеш онда нешто и моћи да рекнеш о њему.

Збјегуњ опет разрогачи очи:

— Ја сам видео капларе како кундацима тучу војнике да би их истерали из рова и повели на јуриш. А тај је јуриш био силан, и после похваљен дневном заповешћу дивизије.

— Доста. Био је силан.

— Војници су јуришали силно, јер су се плашили капларског кундака више но смрти.

— Је ли био силан јуриш? Био је. То је све. Није онда важан њем који нас држи и дизгин којим се држимо. Јер свако зна: њем је њем. Некад је видљив, гвозден. Некад је од воље и свести,

рекао би — нема га. Некад је тај њем страст која се прелива преко њега и — брише, рекао би, све. Али увек човек сам себе нечим држи, и гони напред. Али то није све, није чак ни најбитније. Јунаштва има разних. Но, право да вам кажем, ја волим оне јунаке који показују јунаштво само када и колико затреба. Као мачка нокте. Али њих не гони каплар кундаком, него и свест и воља у служби највеће лепоте — борбе за слободу.

— Истом шибицом — насмеја се Збјегуњ — може се упалити чатрља и облакодер. Ја остајем при своме...

— Ваше лично искуство. Моје је друкчије. Сем тога, није само моје.

Далеко испред нас неко паде с коња. Заспао је. Наста смех. Кад се врати, Збјегуњ рече:

— Вели онај, »ја сам тежак, мене захвата јача гравитација на заокретима!« ... Неће да призна да је задремао.

Још сат смо ишли високим грбеном. Тек тад смо поново угледали ред високих топола и Емилијанос иза њега. На пољани осветљеној бакљама чекало нас је опет цело село — а било је три сата после поноћи. Петли су се све чешће јављали, а ветар с истока је мирисао на свежу слутњу зоре. Упркос неиздрживом умору и сну који је неподношљиво плавио мисао, није се смело одмах лећи.

Саслушали смо говоре, песме, гледали коло и сами се ухватили и играли. Мајке су будиле дечицу на рукама:

— Стајинови и Титови људи. Гледај сине. Гледај!

Свањивало је увелико кад смо најзад легли. Кикицас је био ведар и весео кад је рекао:

— До скорог виђења.

У девет и по нас је пробудио. Као да је мало-час рекао до вибења, изишао из собе, затворио за собом врата, и одмах закуцао на њих.

— Устајте! За пола сата покрет.

Али спавали смо пуна четири сата. Шта је то? Ништа. Тек да се сабијени и савладани умор развије и поправи. Ноге, подбуле, нису могле у скорене ципеле, табани су бридели, пета изједена, мишићи укочени, у грозници, очи запаљене, уста — умртвљена, језик одебљао, непокретан. Све једно. Ваља се расанити и, уз страховит напор воље, покренути.

I

Дигли смо се, умили, и после доручка — кајгана је имала укус песка — поплаи стиснутих усана да не одамо бол. Као да боси газимо по самом трњу и љутој жеравици. Изишао сам пред чилу кућу, где је свежа омладина већ играла у очекивању митинга.

Напрежући се да ми чело и лице не ода општар бол који ми је причињавао сваки корак, попео сам се на естраду, одакле су одржавани поздравни говори у којима су се делегати захваљивали за меморандуме.

Неки седи поп једини се нешто вајкао:

— Долазе, митраљирају, а Унру нам нису дали ни пре но што смо се ослободили. Погледајте, ову су нам девојку сву израњавили.

Девојка, с руком у завоју, показа нам с поносом већ зараслу рану на другој, незавијеној мишки. Велика тамна мрља под раменом, немарно, ружно зарасла, још упаљена мало. Метак јој је на том месту просвирао кроз месо, али други јој је закачио саму кост.

— Малко је кошчицу пребио! — рекла је без туге, пркосно, не покушавајући да скрије понос што је спитфајер баш њу изабрао да израњави, њу, у име читавог села. Али и зато што она уме

његов краљевски бес да прими с достојанством и носи ране с нужним презиром бола.

— Да видите, другови, што је метак велики. Као цео прст. Није ни чудо што толику рану пробуши — кад већ мора и он некуд. Да је ужа, не би се метак, мајци, провукао, па да је сто пута митраљез. Заглавио би се у кости као свињче у рогуље.

Док је то весело говорила безбрижним гласом, здравом је руком одмотала метак из везене марамице:

— Погледајте га само колики је!

И дижући изнад главе велики, месингани, мало улубљени метак, показа га свима гордо и невино.

— А тежак је — пробај. Има му сто грама! — говорила је мерећи га на длану.

Збјегуњ и Петров имали су лајке и сликали нас све заједно: девојку с великим митраљеским метком, попа, народ.

— Данас — рече Кикицас притегнув дизгине свог мркова — данас се нећемо пуно замарати. Јахаћемо и најкасније у осам стићи на конак.

Држећи се курса према југоистоку, начинили смо мали уклон од уобичајене дијагонала у правцу истока, да се не би сувише удаљили од граничног појаса. Дубином слободне територије путовали бисмо са мање ризика, али Кикицас је, на наш изричит захтев — а после телефонског споразума с Маркосом — изабрао против своје воље ову, краћу варијанту. Њена је предност била у томе што нам је омогућавала да после састанка с врховним командантом Демократске армије најбрже стигнемо »жандарима«. Тако смо звали окупрану територију.

Одмах, чим смо начинили полукруг око Емилијаноса да бисмо избегли стрму јаругу, изишли смо на стеновит терен. Низа стране су текли безбројни звонки потоци, а над путањом дизале су

се жуте камене громаде, фантастично искидане или излокане малим пећинама. Из њих су се дизали орлови, шумећи реским перјем и кружили, мрки, над нама.

Уска стаза, усечена у стену која се рушила, била је местимично тако клизава и коса да су мазге, опрезних а искусних копита, застајале, бојећи се да пробу. Морали смо сјакати и вући их за улар. Али и тад се нервозно и ружичасто копито мазги неповерљиво спуштало на камен, оклевајући пред сваким следећим кораком.

Махи је била одушевљена.

— Нема нигде лепших терена за нашу борбу. Жермен је увек имао нешто важно да прича с њом. Али постајући тога свестан, почињао је да претпоставља да му се подсмевам. Кад год бих га погледао или му се насмешио, онако, без икаквих примисли, просто што ми је био драг другар, он би се намрштио или обарао главу.

Кад смо прошли тај опасни део стазе и избили на високе ливаде, пришао сам му. Он је ућутао некако чудно и погледао ме збуњено, као што неiskusни иследници мисле да треба да чини кривац. Андромаха, која је ишла крај њега загледана у пољско цвеће, и већ свикла на његово весело приповедање, не добивши овог пута одговора, диже осмех с очекивањем и погледа га упитно и враголасто.

Ја намерно успорих. Уосталом, ноге су ми биле тако бесомучно одране да ме је сваки корак болоо, иако су ми се табани већ угрејали, а и колена су се унеколико била раздрмала и ухрдала.

Око подне смо стигли у село Дијакос, где се тад налазио штаб Централне Македоније.

Сјахали смо на тргу и пошли за Кикицасом. Пред лепом каменом кућом с дрвеним доксом разговарао је партизански официр с једном трудном женом која је, поред детета у наручју, др-

жала за руку још главатог, чупавог малишана. Официр се, при и живахан, управо смејао тражећи очима наоколо још неког с ким би поделио своје одушевљење.

Он престо поскочи препознавши Кикицаса и појури ка њему, весео и сав устрептао од неке силне раздраганости.

— Да чујеш само — говорио је притрчavajuћи Кикицасу — да чујеш само што је паметан Теодорин шврћа. Замисли, она га туче...

Он загла и пољуби свог старешину и про-
дужи:

— Она га туче онамад, а он је гледа озбиљно и каже: »Кад већ бијеш, мајко, треба да знам разлоге. Иначе казна не делује васпитно!«

Живахни официр ухвати Кикицаса испод руке, пусти га, окрену се око себе, погледа нас својим брзим изразитим очима, прасну у смех и рече:

— Ала сте пропали, другови. Убите, одморите се.

Али речи дечака му нису силазиле с ума:

— Замислите, другови. Седам година. А каква бистрина. Па то је права срећа.

И кад је рекао срећа, осећало се да он ту реч и схвата баш у њеном пуном значењу, као неку дубоку, потпуну, огромно радосну пријатност крцату смислом. А тај смисао је опет био толики да га он сам није могао целог да понесе.

— Наш народ је, уопште, необично бистар, али тај пионирчић... Ја, уопште, страшно волим такве озбиљне мангупчиће. Од њих, кад поодрасту, постају најбољи радници и најхрабрији борци. Но док поодрасте... Шта кажем, ја будала...

И он се радосно смејао, уживајући што може себи да каже »ја, будала«...

— Док он поодрасте, бићемо већ слободни. Јер народ као што је наш не може, уопште, да робује. Не подноси то. Воли, брате, слободу, па

то ти је. Њу или ниједну другу, како то већ кажу заљубљени.

Ми смо се већ пењали на спрат камене куће, пред којом смо га прво и приметили, а он је, идући насатице испред нас, непрестано говорио, пратећи врло изразито читавим својим симпатичним црним лицем смисао сваке речи коју је изговарао.

— Наш народ је тако диван да сам просто заљубљен у њега. Ја сам већ постао прави шовен, толико га волим. А како опет да га не волим кад је такав. Ето, дете... Чудо једно. Чудо. А све је тако код нас.

Његово је бурно усхићење било тако аутентично да нас је зачас све њим заразио, а његово је лице тако одмах, и спрве, постало — драго, у оној бистрој живости мимике, у оном обиљу значења које је казивало, да си просто зажелео у себи да си у невољи, а он — крај тебе.

— Што је дивно пријатељевати с таквим народом у невољи! — рече сам у тај час. Било је одиста немогуће познавати га а не веровати у њега, не бити с њим добар, не постати зачас његов пријатељ.

II

Налакћен на сто у средини не сувише простране, бело окречене собе, седео је задубљен у читање историје СКП(б) официр са првеним лекарским змијама на рукаву закрпљеног копорана.

— Кога нам то доводиш, капитаносе?

Али чим нас погледа, схвати и усправи се.

— Ја сам, дозволите, доктор Дадалианис, санитетски референт за Централну Македонију. — И погледа нас с уживањем. — Је л' вам се свиђа наш капитаносе? Њега сви обожавају. Али то није чудновато. Чудније је што он стиже сваког да

заволи — а не пати од проширења срца. Сви су му органи, на жалост, здрави. Седите, господо. Мора да сте малчице уморни.

Лекар је говорио на начин сличан капитаносу, кога је, јасно, волео, као и сви остали у штабу. А пошто га је волео, опонашао га је несвесно, заједно с осталима, тако да је читав штаб имао јединствен стил говора, познат међу борцима и официрима Демократске армије под именом »централни«. Сви су се ту на капитаносов начин шалили, радовали, били усхићени. И сви су као он радили страсно, волели свој посао, и свакој се акцији предавали свом снагом за коју су били способни. Отуд им је углавном све и полазило за руком и испадало лакше но што су претпостављали.

Али чим смо поседали на клупе дуж стола, доктор нас упита да ли знамо за последње вести.

— Не! — рече Збјегуњ.

— Већ сте пет дана без вести? — зачуди се. — Значи, не знате за Труманов говор у ком најављује помоћ монархистичкој влади? А, па морам да вам испричам! Прави скандал.

Капитанос поскочи.

— А Захаријадесов чланак на то? Јесте ли видели у Атини Захаријадеса? — упита као нешто што је по себи разумљиво.

— То није тако једноставно! — рече Жермен.

— Како? Па били сте у Атини? Немогуће је да га нисте потражили?

— Он је у последње време био приморан да се крије.

Капитанос се намршти, али, мрштећи се, он је изражавао и чуђење и запрепашћење.

Помисао да има људи који су у стању да прогањају Захаријадеса није му ишла у главу. У реду — борба за независност против монархофашистичких квислинга! Она је обухватала цео грчки народ и њега није чудио терор. Њиме су

слуге енглеског окупатора покушавале да угуше устанак који су управо и изазвали својим неподношљивим терором. Али Захаријадес је за њега био тако неприкосновен да он није могао реализовати да се и међу највећим бедницима у служби реакције нашао нечовек који би се дрзнуо да дигне руку на највећег човека Грчке. Како? Прогањају га? Па Захаријадес представља цео народ, његове највише идеале, он је сав — ум, јунаштво, племенитост и доброта. Како? — питао се и није могао да замисли нељудско лице оног који би био у толикој мери мизеран да сме да дигне руку на Захаријадеса.

Доктор продужи:

— А и Зервас се јавља нешто. Прети офанзивом. Вели да ће то бити једина.

— Како то?

Доктор се насмеши и објасни:

— Кобајаги, после ње неће више требати офанзива. Уништиће нас.

— Камо да почне што пре! — рече капитанос, коме се малоћашње запрепашћење претварало у гнев пун претње.

Али и гневан, он је остајао живахан и неупрљан, свеж, пун изузетне младалачке наивности.

— Грчка неће постати јабука раздора између енглеског и америчког империјализма! Биће њихова гробница. Част ми!

Доктор рече на то:

— Радио-коментатор Симонов завршио је прексиноћ свој преглед ситуације овом мишљу: »Труман није човек који ће одредити услове мира«. Тачно речено. Запамтите то!

— Ја му јамчим. Неће, вала, одређивати услове ни мира, ни рата, ни народне победе.

Капитанос је сав успламтео. Он стеже песницу тако силно да су му зглобови запуцкетаали.

— Тако ћемо га распалити по империјалистичкој шапи да ће је повући пре но што стигне да је спусти на грчку земљу.

Толико је био револтиран да није више могао да издржи седећи. Устао је, и шетајући по соби, говорио:

— Има ствари које нећу никад разумети. Најгоре ми је кад помислим због каквих сићушних и страшно прљавих разлога они муче људе и искрвављују народе. Мозак ми стане. Тако је то њихово јадно и сићушно да ме просто вреба. Па више од једног доброг бифтека не може ни Труман да поједе. Људи смо сви? Од мајке рођени? А не разумем како се човек због бифтека, профита и таквих грамзљивости може да супротстави човечанству? При пуној свести, уз сву слободу опредељења, добровољно? Не разумем. Живот је толико диван, и људи, и сви, а они, тако, просто, из чиста мира — непријатељи свих народа.

— Докторе, ви поменусте малочас офанзиву? Како је замишљате?

Збјегуњ отвори широм беличасто-плаве очи.

— Покушаће да продру на нашу територију и да нас расцепкају на неколико група, а онда да униште једну по једну. Тако су и Немци увек замишљали да ураде. Но никад им то није пошло за руком.

— Заокружити! — плану капитанос, али за час се умири и слегну раменима. — Партизани су, по дефиницији, увек у котлу.

— И сад смо, на пример, заокружени.

Збјегуњ се обазре исколачених очију. Капитанос се одобровољи.

— Али сад је обруч велики. За време офанзива он се нешто стисне. Но они таман зину да нас прогутају, а ми — хоп, пробијемо се где се најмање надају. А њихове гладне вилице шкљоцну у празно.

— Хоп — прихвати доктор. — Али то хоп! није ни весело ни лако. Хоп! представља страховит напор, крваве свакодневне вишемесечне битке у којима се голо јунаштво супротставља ратној техници.

— Па ипак! — насмеја се капитанос. — Па ипак, шта би друго могло да буде но: хоп! Кад се народ...

— Авиони! — рече Збјегуњ.

Али капитанос настави прекинуту реченицу:

— ... читав народ бори за своју срећу, и једину мисао — слободу. Стварно изгледа да сте у праву. Авиони.

III

Последњу реч изговорио је већ на вратима. Изипао сам за њим. Чуо се за нама још глас доктора, који је продужио да говори. И то је био једини глас у тишини што је овладала целим селом, свом земљом, док сам се полако спуштао низ степенице.

— Њихова војска иде са доброг на горе: из касарни, где живот није напоран, у шуме где није лако... Умор, глад, крв. А ми смо навикли. Уз то, не заборавимо да војнички генији којима располаже монархија и њени енглески пријатељи нису убедљиви. Имали су ту и других прилика да се искажу. Видели смо их увек како — беже...

На улици и у селу било је тихо и мало тешко, као од оморине. С неба је само брујало, метално и опасно. Кикичасово око, које је вирило иза каменог стуба чесме, светлело је радосно и жељно.

— Не мичи се! — викнуо ми је кад ме је приметио. Али некако обично, равнодушно скоро. То је рекао за фракцију секунде пре но што је авион, који је кружио над нама, почео да пикира уз све заглашњиве, плехнато брујање мотора. Пре

но што је стао да се обрушава, пилот је дао машини више гаса, ауспух је два-трипут мукло пукао, а авион полетео снажније, као да га је одбацила трамбулина.

Али одједном, стигав у полукругу над средињу села, пилот подиже крму, и тежак, шиљат врх авиона заигра, затим се окрену земљи и поче да клизи, да се строваљује, обрушава. Бука је расла брже од времена које је, неузбуђено, с правом равнодушностју незаинтересованог откуцавало на свим сатовима у ваздуху и на земљи исто, једнолико: тик, тик, тик...

Кикицас, не журећи се, узе митраљез који је чучао на својим кривим, гвозденим ножицама, и, пошто га погледа и провери, постави га на врх чесме. Покрети су му били мирни, као да се ништа не догађа, као да је он део оног равнодушног времена које откуцавају сви часовници у свету с подједнаком педантеријом.

Уто се авион нагло створи ту, над кровом, и надлети село страховитом брзином уз неугодну лупу мотора који је бесно зафрктао док је вихор елисе савијао тешке букове гране. Елиса је успорила своје кружно кретање и чак је изгледало да је за тренутак стала. Чинило се, стала је и сад ће почети да се врти у супротном правцу.

Но било је у том лудо брзом надлетању села толико јасно израженог презира према живим становницима Диакоса да је капитанос потамнео од гнева.

Кикицас се окренуо пратећи уздизање авиона.

— Побећи ће ми!

— Добро вози, магарац! — рече капитанос посматрајући лет гвоздене птичурине са гневном радошћу и завишћу. Одиста, машина се опет дохватила плаветнила, пет-шест стотина метара над селом, и направивши смели вираж, стаде да се враћа.

Кикицас обиђе чесму и намести се тако да је нама сад окренуо леђа, а авиону лице и митраљез. Све је то учинио лако и јеноставно.

— Доби к мени! — рече капитаносу који одмах изиђе из сенке настрепнице и, не журећи, оде к чесми. При том је, гледајући у авион који је опет надирао уз непријатну, претећу буку гвожђарије — махнуо два-трипут руком, на којој је хром његове стоперице одблеснуо оштро и презриво.

»Зашто га је Кикицас позвао?« — помислих. Но тек што је капитанос махнуо руком, пилот пусти кратак рафал чија је паљба одјекнула високо, мање гласно од тугњаве мотора. Тај рафал обрадова Кикицаса и капитаноса, који, тад тек смејући се, потрча, весело поскакујући и стаде крај каменог зида чесме, око кога су зазвиждали меци.

— Бежите, пете...! повика некако изазовно капитанос.

Али и он и Кикицас понашали су се при том тако свакодневно, обично, као да је изазивање пилота за митраљезом била безопасна игра жмурке, као да су, и овако зрели, уживали у тој игри.

Устремљујући се жућкастим кљуном према чесми на тргу, пилот је пуцао кратким, нервозним рафалима који су зачас испунили ваздух љутитим фијуцима што се, кивни једни на друге, сусстижу. Али у часу када се незграпна птица од алуминијума — с крутим крилима, зебрасто обојеним — највише приближила нама, Кикицас се трже, припи уз кундак и, покрећући цев опрезно лево и десно, пусти резак рафал с неподношљиво дугим дахом. Он га прекину нагло, одскочи у страну и у истом магновењу, померивши цев увис, притисну још два-трипут обарач.

Клатећи се једва приметно и круто, с крила на крило, авион стреловито појури над нама у свој својој рањивој незграпности. Учини ми се

као да забатрга, кратко и неспретно, али у истом магновењу уздиже се с неким необичним хуком, налик на уздах, и полете косо пут неба које га је упијало кротком и добродушном ширином.

— Добио је! — прискочи капитанос Кикицасу — и обујми га око врата, затим, пљескајући длановима и поскакујући весело, поче да виче.

— Рањен је! Рањен је! Ранили смо га! Подвалио му је Стари.

При том је капитанос стигао и мене да загрли, затим загрли још неколико бораца који су дојурили Кикицасу, изишав из сенки гранатих букава и брестова.

Одиста, спитфајер се удаљавао, теглећи сопствени терет све спорије и несигурније, но ускоро нестане иза планинских гребена у правцу североистока.

— Главно је — неће им ни на памет пасти да је Комисија овде!

— Одмах сам разумео да то хоћеш. Гледај! — цикну скоро капитанос, поново узбуђено одушељен. — Ипак си га ранио.

Оно што је одушевило капитаноса било је неколико широко разбацаних масних мрља машинског уља, расутих по маховини и камењу. Он се саже над једном од тих тамних капи и протрља прстом по њој. Затим принесе прст носу, затвори очи и стаде с уживањем да удише сладуњави мирис уља.

— Машинска крв! Главу дајем да неће издржати до Солуна.

IV

Али сутрадан, пошто смо се распитивали телефонски код капитаноса да ли је где на слободној територији нађен полупани спитфајер, одговорено нам је да није још, то јест да је ниско

прелетео Хесију и да му се после изгубио траг.

— Ипак је добио своје! — закључио је весело пре но што је обесио слушалицу.

Но сад, тек што смо ушли у собу, јављено је да је Емилијанос бомбардован пре једног сата и да има жртва.

Збјегуњ широко отвори очи:

— Како то? Значи знали су да смо тамо? Шпијунажа!

— Никаква шпијунажа. Појма они немају где сте ви! — рече живахно капитанос.

— Пустите — Интелиџенс!

Капитаносово лице изрази тако дубок презир на адресу тајанственог призвука који је омотао Збјегуњев глас изговарајући ону последњу реч да се овај трже увређено.

— Што? Не ваља — презирати непријатеља.

— Једно знам! Ми смо увек досад били обавештени о свим њиховим комбинованим намерама...

»Комбинованим« је у том спрегу одјекнуло увредљивије и поспрдније но псовка.

— ...док они још никад нису били у стању да се не изненаде кад год се нама усхтело да их изненадимо.

Жермен одједном устаде суздржано, неодлучно, али истовремено и забринуто, и пошто ме испитујући погледа, изиђе ћутке из собе.

— На Вернији су се — рече доктор — до прекјуче водиле велике битке. И они сад редовно и систематски бомбардују село за селом, рачунајући да је ту негде оперативни штаб генерала Маркоса.

— Ух! — насмеја се капитанос. — Удесили су их силно наши. Поштено.

— Више од пет хиљада војника, жандара и осталих сателита учествовало је с њихове стране. Фронт се ширио 35 километара. Тукли смо се три пуна дана и онда су се разбежали, нису стигли

ни све мртве да покупе. Нашли смо их досад сто петнаест — већ смрде. Је ли тако?

Капитанос зањиха одречно главом:

— Јутрос се јавио 4. батаљон. Кажу: »Нашли смо још 26 пари нових цокуда!« Значи — толико мртвих више. Сабери.

— Заробљено је много оружја.

— Не претеруј, докторе.

— Какву смо само амбуланту довукли, човече! Вреди брат брату колико три батерије, најмање десет хиљада фунти.

— Кило вате и кило бомби, равно две киле... твојих парламентарних говора — насмеја се капитанос алудирајући на нешто што нисмо разумели.

— Зар сте, докторе, били посланик? И код нас има доста доктора у парламенту.

— Ах, његово посланиковање! — уздахну комично капитанос. — Био вам је он и секретар Бама, у Еласону, 1943, а затим и посланик нашег револуционарног парламента исте године. Али брзо је парламент распуштен — тако да доктор није одржао ни један говор. Ипак — политика му је узгредно занимање. Главна му је страст сребрна хируршка ланцета. Прави среброљубац.

Доктор се смејао тресући се целим телом, као да га је клупа на којој је седео узела у своје дрвено крило па га, онако крупног, цупка и голица.

— Више је то жалосно но смешно, мој друже докторе! О чему год дискутовали, о политици или плановима за напад, он ће, овамо-онамо, да наведе воду на совјетску хирургију и те његове сребрне инструменте. Није ли тако?

Како је доктор настављао да се смеје, капитанос, чије одушевљено лице ниједног секунда није престајало да изражава дубока, радосна усхићења, продужи да задиркује пријатеља који је

за њега био у ствари најбољи лекар на свету. Трудећи се да се намршти, капитанос нам рече:

— А био је он и заљубљен, много заљубљен у једну другарицу која га је у почетку, изгледа, и волела. Али знате ли како јој је изјавио да ће је вечно волети? Необично, оригинално. »Ја ћу те,« каже он, »кад будеш умрла, па ма колико стар ја био, од туге и вечне љубави, ја ћу те, вели, лично сецирати. Лепо ћу те исећи на fine, красне кришчице, па ћу те ставити под микроскоп и гледаћу неутешно твоје дивне молекуле. А после ћу те лепо«, вели, »запити...«

— Страшан си! — смејао се бешумно Дадалианис тресући се и поцупкујући на клупи.

— Јасно — настави капитанос, — другарица је вршћећи побегла, била се страшно уплашила. Сва дршћући, довикнула му је из мртвог угла и с пристојне даљине: »Никад више! Никад више!«

— Полудела је после — закључи капитанос. — Тако се једино може објаснити да су ме пре месец дана приморали да их венчам.

V

И касније, за ручком, разговор се продужио на тај лаки, пријатни начин, који је капитанос преносио на све.

Кад уђе Ипсилантис, командант рејона Хесије, капитанос га бучно поздравиле.

— Како си ми, седмоструки?

Ипсилантис се носио кицошки, на реверима свог новог новца тог копорана пришио је два мала, црвена, сомотска ромба, ознаку вишег официра Еласа. Био је то прави кудрави лепотан, тамнорумених јагодица, сјајне гргураве косе и малих брчића под правилним носем. Лице му је било дугуљасто, а очи вада пуне сунца.

А био је »у цивилу« професор класичне филологије. Стигао је само годину дана да тумачи Илијаду и Ксенофона. Избио је рат. Три пута је рањен немачким куршумом. Зато је после Варкизе био први ухапшен у свом крају. Али је побегао из затвора и од марта 1946. почео је опет да партизанује на Пинду.

— Седам пута су већ јављале новине да је убијен! — представи нам га капитанос.

— Седам пута? — зачуди се Ипсилантис. — Ја знам само за шест.

— Ко ти је крив што јурцаш разбијене жандаре по Хесији? Да си дошао синоћ до нас, био би боље обавештен.

— Шта кажу сад, молим те? — упита бришући танке брчиће чистом, белом марамицом.

— Да су те нашли на бојишту тешко рањена и да ће те сад извести пред ратни суд. »Оптужени, устаните и признајте да сте плаћеник стране пропаганде!«

— Немам везе са Енглезима! — одврати Ипсилантис примивши са осмехом улогу оптуженог.

— Пазите шта говорите, оптужени, Енглези нису странци у Грчкој!

— Па ко онда? Грчки народ?

— Да! — рече капитанос правећи се страшно натмурен и необично важан. — То јест — оно што се има схватити под том туђинском речи: неписмени сељак, замазани радник, својеглави интелектуалац, и сви остали томе слични омладинци и анархистички елементи заведени комунизмом, као и други смртни непријатељи хеленизма...

Доктор диже чашицу ракије од аниса.

— У ваше здравље и у здравље дивне амбуланте коју нам је поклатио друг Ипсилантис. Живели!

— Ето, опет те повољни ветар треснуо на крваве обале Хирургије. Доста, молим те.

Кикицас, блиставих очију, уће дижући два броја солунских новина.

— Ура! — повикасмо, грабећи се о њих.

— Полако! Један ће да их чита и ми ћемо да слушамо.

— Коментарисаћемо накнадно.

Прве стране *То фоса* и *Ефемерида то Хитос* посвећивале су Грауровом »Ја остајем« своја најмаснија блок-слова. Први пасуси телеграма штампани су преко три ступца проређеним гармондом.

На четвртном ступцу, испод фотографије Васвоса с пробушеним образом, стајало је: »Наш специјални дописник г. Васвос, који се спасао из зверских канџи бандитске Чеке захваљујући чудотворној интервенцији свог патрона светог Николе, коме се све време молио. Од сутра ће наш лист доносити узбудљиве перипетије кроз које је прошао наш најбољи репортер. Сви ће патриоти са захвалношћу читати велику репортажу г. Васвоса.«

Али масна слова су урлала с врха новина:

»Граур: — Не. Милер: — Да! И чисте савести, на челу екразантне већине, Милер се вратио у Солун.«

Тај се наслов просуо преко четири реда свом ширином прве странице хитоског дневника. А у наднаслову је писало:

»Национални елементи већине, приребују Комисији спонтане и одушевљене манифестације, засипајући пролећним цвећем делегате који су изјавили: »Бандити су деморалисани«, »Фтељанке се хране месом своје деце«, и »Видели смо такозвану Демократску армију — сам пљам, олош, и криминални друштвени талог«, »Победа је наша« — рекао је симпатични и предузимљиви пуковник Милер.«

— Да! — примети капитанос. — Као Немци у своје време: »Беж'мо, браћо, победа је наша!«

— Чекај! чекај! Шта ли му ово значи?

И он прочита.

— »Козана. Телефоном, 20. март.«

»Прешавши Лијакмон синоћ у сумрак, једна група бандита под великом белом заставом нашла је на већу патролу жандара и војника који су крстарили цестом. Наши храбри заштитници реда, мислећи да бандити желе да се предају, пустили су их да им се несметано приближе. Али подли и зверски бандити, којима ништа није свето, чак ни бела застава — симбол мира и благостања — почели су да бацају бомбе и пуцају. Но храбри органи поретка, заузевши брзо положаје, ускоро су их до ногу потукли, уништивши кукавичке остатке некадашњих већих банди. Један заробљени, тешко рањени бандит изјавио је: »Комесари су нас револверима нагнали да се послужимо недостојним и недозвољеним маневром с белом заставом. То су учинили спроводећи у живот шифроване инструкције које им стижу из Југославије.«

И даље:

»Скреће се пажња компетентним инстанцијама да је то већ трећи случај напада бандита који злоупотребљавају имунитет беле заставе да би могли некажњиво убијати. Одсад« — рекао је нашем сараднику храбри наредник хорофилака Елеазарис — »пуцаћемо на сваку белу заставу као да је црвена.«

— Гле! — рече Граур. — Ово нама спремају дочек.

VI

Али требало је још пре поласка подврћи се ритуалу предаје меморандума.

Граур је имао изванредан таленат да одмах нађе праве речи, кад год се захваљивао окупљеном народу за примљене меморандуме. Његови су

говори били обично врло кратки, свега неколико реченица. Но он је умео да, погледом који бацито на гроздове сељака, одмах уочи врлине и слабости људи тог краја, и да им каже све што су и сами највише желели да од совјетског делегата чују. А то није било никад исто.

Интонација његових говора мењала се већ према томе да ли је село дуже или краће времена уживало слободу, да ли је богатије или сиромашније, намученије, испаћеније, одлучније или уморније, да ли је крвљу коју су пролили синови тих људи сробеније с ослободилачком борбом и Армијом.

Он је умео да похвали активно херојство Кипариса, безгранично слободољубље Кипоријана, понос и спремност на жртву Емилијанчана. Клонуре је дизао бодрошћу коју су његове речи уливале, а равнодушније — интересовањем које су оне будиле. Он је знао да развије самосвест, појача веру у неисцрпне снаге народа, распламса љубав.

Био је то вешт, упоран, еластичан, одлучан, надасве интелигентан говорник, који никад није губио из вида да постоје границе које му његова дужност члана Анкетне комисије не дозвољава да прекорачи. И он их никад и није прекорачио, остајући увек коректан, али стваран, користан и практичан. У уском простору могућности којима је располагао, он је урадио више за ствар мира и демократије но што су сви остали делегати Анкетне комисије, »с Милером на челу«, прекорачујући дозвољене оквире мешања у унутрашње прилике теоретски суверене земље, могли да ураде за ратноушкашке комбинације својих империјалистичких послодаваца.

Довољно му је било јавити: »Окупио се народ« или: »Представници села моле за разговор«.

Он би се дизао, од стола или с биљаца, излазио и, саслушавши жеље и жалбе, говорио.

И овог пута, видљиво уморан, изишао је и, накрививши мало врат да боље чује оно што му преводи Муратов, пратио речи које му је упућивао, у име Дијакоса, председник села изабран пре два месеца на општим, тајним изборима на којима су, први пут откако је Грчке, учествовале и жене.

Начин на који је говорио председник општине с оживљенима шкрофула на врату, с леђима у срп, мршав и просед, одавао је човека који зна шта све од људи захтева борба за коју се определио народ. Ни њега, ни његове сељаке, предвидљиве тешкоће и патње нису обесхрабривале.

— Понесите овај ланац митраљеских чаура који је јутрос пао у моје двориште. И реците господи из Комисије да нас ни тежим ланцима неће оковати енглески империјалисти. А нити Американци, који се спремају да их замене на том окичачком послу.

Граур је узео ниску великих митраљеских чаура, увио у пешкир и стрпао у своју кожну торбу.

Пошто се захвалио на поздравима и урученом меморандуму, Граур му је рекао да сви демократски народи света, а међу њима и совјетски, гледају на борбу грчког народа за независност и демократију с разумевањем и симпатијом. Затим је жалио што га функција, у којој пролази ослобођеном територијом, приморава да буде суздржљив у осећањима које, ето, тако изражава. Али они ће већ схватити да њихова херојска борба и приврженост демократији могу да изазову у срцу сваког истинског поборника мира безгранично дивљење и захвалност. Ствар грчког народа, ствар је свих демократа. И све што би сваки поштен

човек могао да пожели таквом народу било би да устраје на славном путу којим је пошао до коначне победе својих идеала.

Висока поља иза Дијакоса покрила су се цвећем чије су се нежне чапице чиниле живе, пуне росе, полена и тихог зујања дивљих, црних пчела. Оне су, покривене латицама, пиле слатки цветни прах и тарући лискунски светлуцава криоца, изражавале на свој пчелињи начин ведрину овог сунчаног послеподнева.

И сем тога зујања и високог кликтања орла или јастреба, ништа није нарушавало тишину кроз коју смо јахали.

Доле, при дну, видела су се дуга, танка села, једно уз друго, с нанизаним кућама попут седефне ниске око зеленог врата брдских плећина.

Пред смирај смо ушли већ у тамну шуму горостасних борова и јела. Запахнуо нас је мирис млаке влаге и лањских, риђих борових иглица, које су пуцкетале под копитима наших мази. Стаза се сужавала кривудајући, стрмија, између камења кога је бивало све више, као да је и његовом расту поговарала та мека, масна и фосфорна, црна земља. Кикијас је први сјахао. А за њим, уколико је успон бивао све немогућнији, и остали. Ближе земљи, осећао се тешки мирис зверињака.

Иако је било мрачно, препознао сам пред собом двојне силуете Жермена и Андромахе, који су ћугали. Чуло се само како дишу, више узбуђени близином него уморни. Они су корачали замишљено, свако задубљен у себе, напрегнуто послушкујући истовремено све што би непредвиђено, а очекивано, могло да дође с оне стране с које је узани коридор мрака приближавао њихове мисли растављајући им тела.

Али уска се стаза на изненадном пропланку бескрајно рашири, и речи које су већ биле спрем-

не да кану са удархталих усана, осетиле су се мале, немоћне и неважне у том пространству.

Одатле се спуштао благ коалски пут, разгажен, местимично блатњав, с недавним дубоким траговима точкова и с отисцима воловских папак са прорезом у средини. Низбраница је падала таман толико лако и меко да се силазило без икаквог напора колена, мало затурен, с рукама које слободно машу.

Девојке из вода који нас је пратио запевале су песму о Риги. После ње, једну за другом, читаву рукувет оних песама чије су стихове и мелодије и наши партизани проносили кроз све безбројне подвиге четиригодишњег војевања — од устанка до победе.

Пејзаж — ова ноћ и познате мелодије — одјекивали су у мени и дозивали толико успомена да сам сасвим заборавио да се налазим у Грчкој. Чинило ми се, на Млиништу сам, и заједно с другом Јовом идем за Пријане, село на Гламочком пољу, где се у то доба, после тешких борби, одмарала III крајишка бригада.

Спуштали смо се, тако, увалом, све док нисмо изишли на голет, одакле се назирао, блећи од мрака, раздеољак цесте која је вијугала кроз густу косу букове шуме.

Ту смо — гледајући мутна светла као од неке далеке варошице на крају хоризонта с ону страну велике реке — сачекали да патрола изиђе на цесту и да се дуж ње размести чета која ће за сваку евентуалност и вечерас осигуравати наш прелаз.

После смо продужили друмом, више од једног километра. За то време нико није палио цигарету. У највећој тишини, кроз коју су, као жмарци, пролазиле наредбе преношене шпалатом, чуо се само бат корака који су се сами од себе уједначили и пошли чвршће.

Зауставили смо се пред селом које је сакрила тамна падина. Мрак је био прогутан белину кућа. Кроз прозоре, смоластије од ноћи, назирало се тек овде-онде пламсање огњишта крај кога је сенка погрбљене жене мешала вечеру у котлу, или се могла опазити старица која с лучем у руци хода пустом собом и тражи нешто преврћући сенке.

VII

Из таме су избила два младића, хитрих покрета и свежих гласова. Али лица им се нису могла разабрати. Они су шапугали са Кикицасом и после с нама. Дрхтали су од радости, и један ми је од њих стегао и продрмусао руку с таквим одушевљењем да сам помислио — ишчупаће ми је из рамена.

У том је селу на цести, ослобођеном тек после битке на Вернији, организација Еама још остала илегална. Поготово омладина. Монархисти још нису предали оружје, у нади да ће се жандари ускоро вратити.

— Хоћемо ли ноћити овде? — упита Петров.

Кикицас га само погледа, уместо сваког одговора.

— Још нисмо прошли дневни оброк марша.

— Па речено је да ћемо га у осам завршити.

Сеоски пут је био посејан Ђавољим зубима и рупчагама. Али касније кретање је постало још теже. Клизав, каменит путеољак над рним понором крио је преувеличане опасности, а стрма брдска стаза над њим захтевала је превелике напоре за наше снаге. Но ишло се. Наши »падавичари«, гунђајући на своје проклете цивилистичке, излизане ципеле, дизали су се уз мукле псовке

и продужавали пут и не отресајући блато и драч са одела.

Затим смо изгубили пола сата вртећи се крај реке, док смо коначно пронашли газ.

Најзад, после сат и по верања уз стрмину и најнедостојанственијих падања на низбрдици, приспели смо у опустело куцовлашко село Неа Коцуфлени.

Пред селом је горела велика ватра, крај које су прошла малочас два ескадрона партизанске коњице.

Десетина коњаника коју смо затекли крај ватре поздравила нас је одсечно, војнички. Крупан, стасит десетар пришао је команданту Кикицасу и рапортирао. Но и остали коњаници били су изванредно снажни пробрани борци. Из њихових погледа и самосвесног држања избијао је онај понос чије смело истицање одликује све елитне трупе. Та самодопадност неким изгледа — јевтиније врсте. Понегде њено оправдање и разлог леже пре у коњу, тенку, авиону, гиздавијем оделу и осталом шареном перју неголи у неком стварном људском квалитету којим би се све остало хтело оправдати.

Али овог пута разлози поноса били су оправдани. Сваки се од ових коњаника истакао јунаштвом, довитљивошћу и оданошћу борби за независност отаџбине. Њихов је понос био више презир опасности но таштина.

Из мрака, који се као зид дизао пред нама, ступили смо у собу једва осветљену танком ватром што је тињала у камину.

Соба је била празна. Можда прљавија и изгужванија но што је већи део оних које смо досад видели на Грамосу и Пинду, али, исто као и оне, празна, под дрвеном изрезбареном таваницом и плаво обојеном осмокраком звездом. Зид с вратима био је такође дрвен, начињен од тан-

ких дуга добро изрендисаних и чврсто углављених профилима једна у другу, као што се то ради још на бродовима. Остала три зида била су камена, углавном малтерисана и окречена. Прозори су увек мали, пробијени на бочним зидовима. А насупрот вратима налазио се камин.

Тек што смо поседали на још неохлабене биљце, убоше домаћи. Били су се уплашили од коњице. Нису знали да и тога има код партизана. Помислили су да наилазе краљеви жандари.

VIII

Неа Коцуфлени

Рошави домаћин, мали, погрбљен Куцовлах, није волео много партизана, али се бојао жандара. Партизана није марио зато што мрзи рат који му већ пуних седам година смета да продаје сир који прави. А овај му је рат, уз то, и неразумљив. И он је, као што су то свуда припадници мањинских група, емотивно, психолошки, па и многим интересима, дучио себе из народног колектива. Грком се није осећао, а Румунија није представљала за њега и његове ону привлачну снагу која би га могла да галванизира. Препуштен себи, он је трговао, горд на своја расна обележја: лукавство, спретност, тврдичлук — која је називао — памећу.

Али у његовим очима се кочило оно опрезно зазирање пред сваким ко није његов укућанин, она неискрена мекоћа слабих, онај вечити страх који му је ширио зенице и чинио да тако хитро клизе с предмета на предмет, не задржавајући се нигде, не везујући их ни за шта. Он је угушио одавно своје страсти, а отаџ је стално пребирао између вероватности ону — која се највише

исплати. Отуд напор да у ратовима, а нарочито у оваквом, грабанском, остане по страни. Јер рачунајући хладно са могућностима, није желео да се замери ниједном од два евентуална победника.

Његови се синови нису одазвали позиву у краљевску војску, али се нису добровољно јавили ни у Маркосову Демократску армију. Самом домаћину, човеку утученом, перспектива слободе и уздизања није представљала посебну вредност и драж. Његови су интереси били скучени, углавном звечећи, и никаква »лудост« га није гонила да напусти своју непаметну неутралност.

Пипајући стално врховима прстију рупице које су му после прељезаних црних богиња избушиле лице, он се сада — у новом страху: да нам се не замери — правдао пред нама за свој малочашњи страх од жандара.

— Како се не бих бојао жандара, господине мој, кад смо ми ненаоружани чобани, а они пушке носе. Војнику је у рату увек лакше неголи човеку цивилу, сељаку, који има увек разлога да стрепи и од једних и од других.

— Јер ништа лакше но бити крив, кад си један прост човек, сељачки, го, сиромашан и ненаоружан. Свима тад сметаш — макар само што живиш. А опет, шта си крив што хоћеш поштено и мирно да живиш на доброј нози са свима? Али то и јесте оно најтеже, јер ти то не може да опрости ниједна страна. То ти и јесте кривица. А чим си крив, одмах си и сумњив. А у рату бити сумњив, значи — не бити.

Његов је глас био тужан као и његове тужне, плачне очи.

— Па определи се — рече Бугарин Петров — и одмах си лакши за половину брига.

— Ето га на! определи се. А питаш ли јесам ли ја за војску? Ја сир правим, и само за сир и

муштерије знам. Друго не бринем, нисам школе учио, ми смо ти неписмени. А ево, на пример, речемо Кокула, одбио се од наших старих навика и определио се 1942. за Немце. Многима се учинило да је Кокула добро изабрао. Али обрнуло се, дошли сте ви, партизански људи, с друговима бандитима, и стрељали Кокулу. Где је ту памет, молићу?

Убе Кикицас и Куцовлах ућута, као заливен. Одмах за командантом бану и председник општине са још неколико одборника. Председник је био пегав као ћурје јаје, задихан и некако као једном заувек премазан тугом.

Онако задуван, он се поклони исувише брзо да би се могло учинити смерно, а ипак је смерно било. Укрсти руке на груди и поче да брза, без увода:

— Добро вече, извините за израз, ми онако, по нашки, неписмено. Ми смо у грабанском рату. То је прво. Друго — не дају нам Унру. Треће — немамо учитеља, јер је пребегао Унри — пошто она боље плаћа, а он, иако је учитељ, мора од нечег да живи. Четврто — ми смо већ седам година у рату, а то је сувише за све а камоли за нас, страни народић. Па вас стога лепо, и на коленима, молимо, наредите да престане рат. — Пето — Енглези, као велика бродарска и учена држава, треба да оду одавде. Они су богати, шта ћемо им ми? Нека оду и не траже на брусу меда и у балегу бруснице. Шта ће им? Зар је то право? Сваки човек мисли да право ради, али они не могу то за себе да мисле, док нам чине крв и неправду. Зато треба што пре да оду, и то је све што сам хтео да кажем. Унру не добијамо никако, да простите, ми мислили да сте ви, извините за израз, пандари. Зато смо побегли. Али рекли су нам да то нисте, ми смо се одмах вратили, и то је све. Ја нисам вешт као стари председник који

је једва побегао пандарима, док су мене ови наши, опростите, ономад изабрали.

Мусаво дете, које се провуче између ногу сељака, добауља до ватре која је већ трнула, седе на простирку крај камина, окрете се и стаде да нас радознано гледа. У руци је држало листић хартије са сликом Венизелоса.

— Шта вам је то? — упита Збјегуњ.

— Остало од првог гласања.

— Зар сте ви гласали?

— Како не бисмо, кад су нас уплашили. Хајд што су рекли: »Нећете добити више Унру!« Ионако је нису делили. Али приповедало се — ко не гласа иде у хапс, и има да плати глобу од сто хиљада, јер држава не воли шалу. И тако — гласали смо.

— Па како вам је било? — упита Граур. — Да ли боље но онима што нису гласали?

— Откуд боље! Кастанија, чули сте за њих није гласала, па ипак, да извините за израз, нису затворени у рупу. Чак их нису ни глобили. Само варају народ — то им је све што знају.

— Ви их слушали — а они преварили. Увек сте их слушали и увек су вас варали. Бити будала — горе је од свега.

— Тачно да је тако. Преварили су нас, обећали Унру, а дали нам краља који ништа не зна лепим, све би само силом. Али, прегрми ли овај рат, неће нас нико више преварити. Сад чим ко отвори уста да проговори, а ми га кроз, до дна душе, видимо, па оценимо је ли пријатељ или није.

— Полазак! — викну Кикицас с улице.

— Још колико? Сад ће једанаест! — упита Петров дижући се са столице на којој је био заспао.

— Сат-два! — рече домаћин, а председник ће, да би нам, ваљда, разложио колико је то сат-два:

— Цигар дувана!

Али требало је пуна три сата до великог села Амбелохаре, у чијој се близини налазио напуштени рудник гвоздене руде. Чистоћа те руда-че може да се мери само са шведском. Али већ седам година тај богати рудник лежи запуштен. После вечере, Кикицас, сучући своје огромне рибасте, као налепљене бркове — рече, страшно задовољан нечим:

— Најкасније за два дана стижемо генералу Маркосу.

I

Пробудила нас је домаћица, а не сунце, и песме које су одјекивале селом. Жермен се обукао брзо и изишао пре мене, црвен, као да је љутит. То је његова наглост била у ствари — стид, после његових ноћашњих сентименталних исповести.

Амбелохари лежи високо, али ми смо, напутивши га, продужили да се пењемо. Целим путем ја сам већ свесно тражио око себе сличности овог предела с нашим пејзажима. Но он је био дивљији, мање човечан, мање леп.

Потоци осилили од снежнице, бучали су лемећи се низ брзаке, запенушани, горопадни. И та хука која пени отичући испод нас, и ветар који хуји љуљајући танкоструке јеле, тује и смреке, и лаки, бели облаци који плоче плаветнилом, стварали су утисак да не ходамо ми него да стојимо на спорој, текућој траци док крај нас промичу брада. Ветар је шумео у врховима стабала, потоци су бучали сливајући се у складице, и ти слободни звуци струјања, ти живи звучни покрети, сетили су ме другова у Атини и Солуну.

Сретао сам тамо људе који мисле о многим питањима као и ја, читају исте књиге, раде и сањају што и ми, у Југославији. С многим од њих сам се спријатељио, неке сам од њих заволео.

Па ипак, било је тамо, у оном ваздуху, у њиховом начину, у оном неизрецивом — нечег мени страног, на шта смо код нас заборавили тако коначно да ни по коју цену не бисмо могли да осећамо, да се радујемо и живимо уз то туже, далеко, ружно као смрт.

Није то поредак само, него оно неуловљиво, чиме пореци обележавају своје људе.

Али на партизанској територији је друкчије. Борба не трпи излишне експерименте, а слобода увек будно бди над свим својим тренутним границама. Људи слободе не само да душом подсећају на наше људе него, рекао бих, и личе ликом на наше, и служе се истим речима и једнако су поносни и осетљиви и осећајни и човечни, са развијеним смислом за пожртвовање и љубављу за велике идеје слободе које живе у њима, превазилазећи меру човека. Али тако је, ваљда, свуда одсад. Где год се одсад по свету борили партизани, неће избећи сличност са нашим. Јер ако ми нисмо измислили партизанство, свакако смо утиснули партизанском виду борбе нешто наше а битно, што ће се преносити свуд по свету, одсад па заувек, заједно с тајном како се голоруки народ бори и како побеђује.

Кикицас једини није јахао. Он је газио лако, верући се с камена на камен, а кад би путељак избио на зараван, он би саставио руке на леђима и пошао свечано, затурен помало, гледајући са осећањем задовољства у још неразвијене патрљке облака и у небо над њима, као домаћин кад уочи недеље, обилазећи уређено имање, баца последњи поглед око себе да провери је ли све у реду. Његово добро расположење значило је да смо, прешавши цесту опет раније но што је било предвиђено, избегли поново још једну заседу. Али

сем тога, радовало га је слободно пространство кроз које смо пролазили.

Обично он није мислио о томе колика је Грчка, нити му је падало на памет да је то лепа земља. Он је гледао секције с kotaма, козјим стазама, с кланцима, рејим или гушћим изохицама које обележавају стрмину успона, којим се крећу дивизије под његовом командом. На основу стрмине коју рељефно може да представи себи он је израчунавао време потребно за извршење одређеног маневра. Гледајући секцију, он је знао је ли терен покривен црногорицом или листопадном шумом. Али те свеже, росне љубичице у сенци он није видео на секцији. Примећујући их, он се запитао како би се оне могле нацртати на карти?

То је било зато што је навикао досад да, гледајући секцију, види од пејзажа оно што је војнику важно у њему. Али гледајући сада пејзаж, узалуд је покушавао да га себи представи сведеног на топографске знаке.

На пример — љубичице! Био је радостан. Ово кретање с нама представљало је за њега одмор, поготово одјутрос, када су све могуће опасности пребројене, захваљујући обавештењима која стижу из непријатељских гарнизона довољно брзо да паралишу сваки потхват монархиста уперен против нас. И синоћ су, упркос лошем искуству од пре неке ноћи, фашисти хтели да нас дочекају у заседи. Али и тог пута ми смо цесту прешли раније, а жандари који су пошли да нас дочекају у заседи наишли су сами на заседу Маркосових бораца.

На изглед строг и прек, Кикијас пристиже брзим кораком челну колону, заустави се крај стазе и намести се згодно, као да ће да прими параду. Борци су се одиста и укрутили, почели чврстије да газе, а он их је гледао, и тек стављао неку кратку примедбу.

— Ниси ловац!

— Опасач?

Онај који је по ловачки затурио пушку одмах ју је намештао прописно на раме, а други је — већ притезао опасач. Али сваки се од њих смешкао, задовољан што га је Кикијас препознао и у неку руку поздравио.

Борци су га добро познавали. Испод те строге маске, знали су, ни милиметар испод ње, кључала је силна и брижна љубав за сваког од њих. Зато су извршавали без двоумљења свако његово наређење. Они су схватили сваки његов покрет и поглед, а у речима, иза оног што су казивале, и оно њихово друго, доње значење, које и не би ваљало да се међу борцима и друговима наглас изрекне. Звучало би лажно, јер је било искувише нежно.

А на зачељу партизанке су певале, берући цвеће рубом ливада прекривених белим, жутим и љубичастим свећицама шафрана.

Оне би везивале у букетић по неколико тих воштаних, прозирних стабљичица, усправних, и љупко пркосних у својој нежности. Затим, не престајући да певају борбене песме, притрчале би неком од нас и понудиле би нам цвеће уз отворен, другарски осмех.

Поред стругаре испод Кастаније прошли смо сви већ окићени шафраном.

Иако настањена Куцовласима, Кастанија је дала много бораца прво — Еласу, а сад — Демократској армији. Цело је село изишло на пут да нас дочека. Рите и закрпе у које су људи били обучени нису умањивали сјај који је из њих необуздано зрачио. Девојке су нам махале расцветалим гранчицама јабука, пратећи нас све до бараке емпорије, где нас је чекао ручак. На врху шкрбавих зидова двеју порушених кућа, ширином

улице, постављена је огромна даска на којој је писало:

— Напоље Енглези!

Рушевина је било много. Није било неоштећене куће, бар половина их је лежала порушена. Али очи не виде прљаву босоногу децу, непране руке мушкараца, црним порубљене нокте матера у избледелим, подераним сукњама. Све се ту чинило чисто и лепо. На зиданој чесми писало је кречом: »Независност — Демократија«.

На сваком зиду пароле.

Многи сељаци прилазе Кикицасу, рукују се, здраве с њим, неки га грле и плачу. Знају га и воле.

Председник Еама уводи нас у емпорију и распитује се како је дошло до цепања Комисије. Он је, вели, у прекјучерашњим новинама читао да је неки преводилац Зафиридес остао код Јанулиса. За њега пишу да је највећи издајник Грчке. Значи да је добар младић?

— Видећемо. Можда је све то с њим намештено.

— Пас с маслом то да не поједе. Но писали овако или онако, на исто му се хвата. Народу неће од тога бити горе. И последњи ће увидети: једино преостаје — пљуни у шаке и одалами. Кукољ је тако навалио — с комисијама га нећеш истребити. Зато од Комисије народ и не очекује ништа. Али хвала јој и на томе.

— Како мислиш?

— За труд јој хвала. Тако ти ми ценимо оно што се ваља за брадом. А ви — то је друго — рече председник обраћајући се Грауру. — Ви сте они што гоните Комисију да испеди из себе праведну пресуду. Но цаба вам је. Још — још да је квочка, било би јаја. А од речи не направи кајгану.

Напољу се зачула песма. Борци су седели у хладу пролисталих ораха и ручавали што им је омладина донела. Девојке су трчећи одлазиле до кућа и трком се враћале — свака са понечим што се нашло: ребарцем сланине, шаком зелених маслина из пепела, кришком сира.

Можда је некој од омладинки то што је донела представљало цео мрс у кући. Но нуђено је од срца. Девојке су стајале крај бораца који су јели споро и опрезно, и певале им: »Да ручак буде слаби«.

До Амараса смо ишли кроз шуму. Из пљига и с коре стабала ширио се дивљи мирис вукова и лисица. Мазге и коњи су узнемирено стригали ушима и фрктали. Но нисмо наишли на звер. Она бежи од наоружаних људи. У Амарасу нас је опет дочекао сав народ. Говорник је био један од оних увек журбаних људи којима се све чини лако.

— Лако ћемо! Ништа то није. Нек оду Енглези — час посла. Само ће се већ све уредити. Само да Еам уђе у владу и избори да се распишу. За 24 сата гарантујем — амнестија.

— Јесте ли патили од терора?

— Нисмо мимо света. Како да нисмо патили. Али већ смо дуго слободни; кад се сетим само оне срамоте, дође ми зазорно, застидим се и да причам како су тукли и хапсили.

— А храна?

— Умрли још нисмо. Трошимо стоку. Сваку кост двапут оглобемо. Али то није ништа. Биће боље кад сасвим победимо, помоћи ће нас балкански народи да станемо на своје ноге, јер прилично смо се напатили и упропастили. Али ништа. Не бринем. Лако ћемо се споразумети с вама, на пример. Народи то умеју и без речи. Погледају; виде, рецимо, гладан си: »На, друже, узми!« Тако је то. Борићемо се док не победимо.

II

Још за видела стигли смо у Клиновас. Кики-
цас рече готово тужно:

— Ту ћемо преноћити.

— Што тако тужно, друже команданте? —
упита Петров.

— Ето, ми смо свршили дан, али Маркос још
није. Он ће сигурно ходати још четири сата да
бисмо се сутра већ могли пре подне састати.

— Ура!

Клиновас, окружен са свих страна каменитим
брдима, лежи као на дну дубоке јаме. Добија се
утисак да су кућице падале на дно рупе, у не-
реду, једна преко друге. Тек пред селом види се
нешто терасастих њивица, не већих од херцего-
вачких подланица.

За време вечере навалили смо на Кикицаса
да нам прича о себи. Али он, иако нас није одбио,
рекао нам је мало. Да му је презиме од деде који
је страховито муцао, а био чувени капитанос у на-
ционалној револуцији од 1821. Отац му се ничим
није истакао, радио је земљу, а надимак деде,
јунака, постало је породично презиме. »Ја« — ре-
че Кикицас, као зачуђен нечим — »ја сам свршио
гимназију 1918. Од 1920. до 1926. био сам у војсци
и ратовао против Турака, у чину потпоручника.
Рањен сам и одликован. Од 1931. до 1941. интере-
совао сам се политичким питањима, али сам по-
следње године стигао и да се мало потучем
с Немцима, до капитулације.«

У Елас је ступио октобра 1942. У олимпијски
одред. Од марта 1944. до Варкизе био је комесар
10. дивизије Еласа.

Али постао је орнији за разговор тек кад сам
га питао за разлике између Еласа и Демократ-
ске армије, с обзиром на њихову организацију
и тактику.

Његов сам одговор забележио и доносим га
у целости. За све време док је причао о себи, се-
део је на поду, у најмрачнијем углу собе. Сад је
пришао столу и сео крај лампе.

— Разлике су велике. Битне чак. Прво. По-
чећу с непријатељима. И они су друкчији. Елас
се борио против нациста, који су били свирепи и
дивљи, али су знали да се упорно туку. Демократ-
ска армија се борила досад против десничарских
банди које војнички не представљају ништа, про-
тив жандара који су плаћеници и бију се као
људи што, пуцајући, мисле на високе датуме, и,
најзад, против регуларне монархистичке војске.
Упркос енглеским инструкторима и пробраним
официрима фашистима, већину те војске чине
силом мобилисани сељаци. Они симпатишу Демократску армију, и кад год им се пружи прилика,
прелазе с оружјем на нашу страну.

— С тим разлике почињу. Али има их још.
Елас је по савету енглеских мисија, после спо-
разума у Кастанији 1943, био принуђен да води
операције дефанзивног карактера. Енглези су нас
тад уцењивали великим попиљкама оружја, које
су тобож биле већ на путу. Будемо ли их слу-
шали, говорили су нам, добићемо и хране и одела
и оружја. И ми смо их слушали у уверењу да
ћемо, кад се наоружамо, моћи да се унеколико
ослободимо њиховог све агресивнијег тугорства.
Али обећано оружје није стигло. Но тиме што
је био готово увек у дефанзиви, Елас није могао
да се развије у велику армију маса, већ је у сво-
јој еволуцији достигао ниво одреда, локалних,
територијалних формација.

Говорим о Еласу као целини. У Јегејској Ма-
кедонији било је унеколико друкчије. Тамошње
јединице Еласа нису остајале увек у дефанзиви,
него су силазиле с брда и саме тражиле непри-
јатеља.

Међутим, Демократска армија се налази у срећнијем положају — рече с неприкривеном радошћу. — Немамо енглеских мисија. Наше методе борбе, нашу тактику и стратегију изграђујемо сами, руковођени искључиво сопственим циљевима, другим речима — интересима народа. На пример: већ месец дана пишу новине о некој великој офанзиви којом Зервас и Вентирис хоће да нас »истребе«. Ми смо, независно од тога, обавештени да се врши концентрација владиних трупа у гарнизонима дуж читавог граничног појаса који дели слободну територију од окупираних. И чим смо дознали детаље о величини њихових снага и наоружању, израдили смо план наше офанзиве. Она је већ отпочела. Досадашњи резултати су извршни. Успели смо да им испресечемо комуникације, ометемо снабдевање, избацимо већ из строја знатан број јединица које је требало да учествују у офанзиви, да проширимо нашу територију и поправимо наше наоружање — њиховим. Како их ми непрестано нападамо, задајући им све снажније ударе, они стално одлажу почетак офанзиве. Међутим, ступци владиних новина пуни су »утешних« измишљених детаља о њој, али чињенице су другачије, неутешне по њих. Офанзива је већ давно требало да почне. Она још дуго неће отпочети. А кад монархисти буду коначно дигли своју војску и побу на нас — »истребљени« нећемо бити ми. Из операција које смо предвидели, изићи ћемо снажнији и боље наоружани.

Наша данашња Армија — за разлику од Еласа који је био организован у пукове, дивизије, корпусе, и групе корпуса — још је, споља гледајући, задржала одредске облике. Али садашњи њени одреди одговарају дивизијама. Но ускоро ће се извршити нужна реорганизација. Главна је ово: Демократска армија је покретљива, офанзивна, ударна и искусна, дисциплинована војска.

Наши официри још немају ознаке чина, али знају изврсно да командују. Већином су то борци и команданти Еласа који су своја ранија искуства проширили и кориговали новим.

Кикичасове плаве дужице које су одражавале тако јасно његова осећања за разлику од тврдог лица које их је крило, овог су пута блистале немогуће снажно, у сваком случају неиздржљиво.

— А с борцима и официрима какве има наша Армија немогуће је не победити.

Жермен упита:

— Из оног што смо сада и досад чули, изгледа да су Енглези имали својих мисија чак и по батаљонима Еласа. Да ли су сви ти многобројни официри и подофицири још у Грчкој?

— Могло би се рећи — сви. Они су данас инструктори монархофашистичке војске, и као људи који познају »технику гериле« из времена Еласа, сматрају се, сасвим неоправдано, и као специјалисти и познаваоци Демократске армије. Они чак учествују у операцијама против нас. Код Калабаке смо заробили после трочасовне борбе једног нашег званца из Еласа. Тад се звао Смит. Сад — Грегори. Баво га знао, право му име није ни Смит, ни Грегори. Пустили смо га нека продужи да »инструира«.

Сећам га се добро. Он је учествовао у убиству једног демократски расположеног Енглеза који је залутао у Елас. Презивао се Лоренц. То му није било право презиме, али тако се представио. У мисијама при Еласу било је бар десет Хила и Лоренца, двадесет Скота и педесет Смита.

— Како се звао тад шеф британских мисија у Грчкој? — упита Нури. — Крис?

— Формално је то био генерал Еди. Али и за време док је он вршио ту функцију, стварно је радом мисије руководио пуковник Крис, вешт интригант, и човек у толикој мери пун реакционарних предрасуда да је, у својој мржњи на све

што је демократско, отворено сарађивао с Немцима и одржавао везе с њима почев од 1943. Ми знамо много о томе. Али... На пример — ово:

Пред крај рата, Хамилтон, један од Крисових помоћника, уписао је у ПАО — анемичну енглеско-немачку групу »антифашиста« — Михалагу и Пападопулоса.

— Тај Пападопулос — продужи Кикиџас огорчено — сада седи у атинском парламенту. Он је посланик, можда и министар. Али он је у униформи немачког официра 1943. и 1944. обилазио логоре у којима су били затворени заробљени еласити. Под изговором да је у овом или у оном борцу Еласа препознао убицу неког свог пријатеља — квислинга, Пападопулос је добијао на реверс од Немаца сваког заробљеника ког је тражио. Нама су пали руку приличан број таквих његових »оригиналних« реверса.

— Зашто је узимао те људе? Чему?

— Имао је у то доба амбицију да постане добар стрелац, и »страст« да се вежба на живим метама с раздаљине од педесет корака. Еласит, Георгис Караефтимос из Агија Ане, причао ми је да је своје жртве везивао за једну танку брезу и да је често трошио два и три шаржера док би је убио. Дешавало се да лако рани човека другим метком, а убије тек двадесетим. Сто двадесет људи је тако убио Пападопулос, сада народни посланик. Он је септембра 1944. уписан у ПАО и ниједан га монархистички суд није ни позвао да одговара за злочине. Како? Зар хероја дупле игре?

Са Пападопулоса разговор клизну на ПАО, затим на МАЈ (ударна одбрана провинција) и *Одреди гоњења*. »То су десничарске организације које су се највише, и после Варкисе, истакле у терору над демократима. Сви су њихови чланови припадали немачким батаљонима безбедности. Иако су сада одлично наоружани, спадају у нај-

кукавичкију војску. У рејону Роду, приликом недавног сукоба, борци Демократске армије побили су у року од десет минута преко шездесет мајеваца. Раније, у децембру, присуствовао је једном нашем окршају с њима и француски новинар Диркхејм. Он је писао о њиховој јуначкој неспособности. Сада су променили име. Називају сами себе командосима.«

— Имена мењају готово после сваке борбе — рече Кикиџас — ваљда из празноверја. Но не губе они битке због тога што их је неко урекао, него зато што се за енглеске или америчке империјалистичке идеале не гине ниједном Грку. Странци могу да нађу хуље који ће као плаћеници да јандаришу, терористу, пљачкају, силују. Но само док им не запрети опасност да изгубе главу на том послу. Чим фијукну наши меци — они беже. Толико још пристају да »даду од себе« у самопожртвовању за иностране газде.

I

Пробудила нас је неразговорна вика. Зачули смо затим ужурбане кораке. Под прозорима је настала стрка праћена високим: О-о! којим су неки делегати изражавали свакако необично изненађење. Дахћући, али осмехнут, утрчао је нама у собу — Зафиридис, жући но иначе, смршао, троугластија лица са спљоштеним носем над дебелим уснама, које су биле увек затегнуте као да се спремају да зазвижде.

— Откуда ви овде?

— Зар ниси знао да ћу остати? Рекао сам ти. Не?

Очи су му узнемирено затрепале, поколебале. Осмех, који је истакао улазећи, био је однекуд као уверен да ћемо му се страшно обрадовати, а оно ми — само изненађени. То га је, мора бити, заболело.

— Где си ноћио?

— У Амарасу. Јурим вас три пуна дана, хендикепиран, фором од 60 километара. Знате ли новости?

— Од ког датума?

— Осамнаестог и деветнаестог. Грчка влада је уложила протест због тога што сте остали. Комитет експерата је решио да затражи од Бербе

да вас сместа опозове. То исто важи и за остале лијезоне, бугарске и албанске. Новине бесне на вас, а већ Берба није никад ни имао добру штампу.

— Реакционарну, мислите...

— Да. Знате ли шта је он одговорио експертима? »Чим доћем у контакт« — рекао је — »с југословенским делегатима на слободној територији, ја ћу их опозвати. Али то се неће десити, пошто је грчка влада у немогућности да ми да везу с провинцијама које нису под њеном влашћу.«

Случај совјетског и пољског делегата, разуме се, новине друкчије третирају — кроз зубе псују. Али све оно што не могу њима да кажу, сручују на лијезоне. Смешно.

Како му смех, којим пропрати свој закључак, оста без одјека, он се намршти и осврте као да тражи нешто. Онда примети клупицу, привуче је себи и седе, наједном поново расположен, као да му је само она фалила да би се одобровољио.

— А мене називају издајником...

— Читали смо.

— Да? Кажу да сам од првог дана рада комисије издавао своју отаџбину. А јесте ли читали да смо, у ствари, у Дамаскињи? Нисмо макли одане, према новинама. Тамо чекамо Маркоса. А он је, веле, убијен...

Зафиридис нас погледа радознало и опет одјекну његов искидани смех.

— А ви? — упитах.

— Ја? Мислите, како сам дошао овамо? С куриром и пропусницом од Јанулиса. Али да вам причам...

Он прогута пљувачку, осврну се, и поче без разлога тише.

— Уочи одласка англо-америчког дела Поткомисије, 15. увече, отишао сам Лунду и рекао му да сам одлучио да се не вратим. Требало га је

видети. Прво је подивљао. Темпераментан свет — Норвежанин!...

— Кад је у њима енглеско срце и америчка душа, да не кажем друго! — добаци Жермен.

— Али после се умирио. Ја сам му објаснио зашто после претње коју ми је Киру јавно упутио не могу да се вратим. Он ме је уверавао да претерујем, да гледам сувише црно на ствари и да је вољан да ми гарантује безбедност, коначно, да ће ми набавити пасош и повести са собом у Америку. Али кад је видео да не верујем његовим обећањима, стао је опет да прети, после да моли, најзад ме је позвао да размислим до сутра.

Ујутро, чим ме је видео, дотрчао је: — Но? А ја сам му одвратио на исти начин: »Не!«

Кад смо стигли у Амудару и сишли до Лијакмона, ја сам предао Делвоау писмо у којем сам га, као председника, обавестио о својој одлуци и изнео разлоге који ме гоне на тај корак.

Он је прочитао, погледао ме у недоумици.

»Sans blague!«

И онда, збуњен, просто побегао. Али госпођа Питигрија ми је пришла, и онако стегнута у панталоне, закикотала се:

»Дивно! Ја волим храбре људе!«

Погледала ме је као да хоће да ме заведе. Затим је додала, клатећи се у куковима:

»Ја васпитавам свог сина у истом духу...

Ради што знаш, али после сам трљај главу како умеш. А ви?« — упитала ме је тихо и насмешила се хладно, танко, интелигентно.

Јер је знала, бестија, да имам жену и сина у Атини. Разуме се, она ми није вулгарно претила. Само ми је рекла на расанку:

»Имате ли кога да поздравите у Атини? Писмо какво? Понела бих вам радо.«

То је било речено уз најљубазнији, добро васпитан осмех. Али ја сам је разумео. Хтела је да ме поколеба несрећом која би могла да задеси

моје. Одговорио сам јој у истом кембрицком стилу:

»Врло љубазно од вас. Хвала. Али нисам спремио никакво писмо.«

»Ако хоћете, реците ми адресу па ћу отићи сама да испоручим поздраве вашој госпођи.«

»Највећа хвала. Адресу моје жене можете наћи у секретаријату.«

Она ми пружи руку и шапну, жмирећи, забачене главе, као шипарица:

»Довиђења!«

»Довиђења,« рекох. »Волео бих да вам једног дана вратим добро које сте ми већ учинили.«

Она се закикотала. Уто су пристигла кола до моста. Кад су их видели, новинари су одјурили тако брзо да ми нису ни руке стигли да пруже.

II

Зафиридис ми је махао с друге обале одакле су се, у недоглед, пружиле поцрнеле косе, са згрченим сивим скелетима полуизгорелих пањева. Некад су ту шумеле зелене шуме. У јесен 1946. спалили су их краљеви жандари. Шума је изгорела, а партизани су се ипак извукли из обруча двоструке ватре.

Кад прегазих реку, Зафиридис ми предложи:

— Најбоље би било да ти овако, путем, причам свој живот. Хоћеш ли? После учини шта хоћеш: објави. Ја знам све о Крису и генералу Едију. Занимаће те.

Климнух главом.

Зафиридис учини неколико корака, окрену ми своје троугласто лице са шиљатом вилицом и спљоштеним, увек ознојеним носем, и лепљивим очима иза дебелих наочара.

— Рођен сам у Смирни, 1914 — поче Зафиридис. — Кажем то да би схватио зашто сам се ја увек осећао тако мало Грком. Одрастао сам у Каиру, где ми је отац био директор Стандард Ојла. Кад смо се 1923. преселили у Атину, нисам више био привилеговани белац. Бити обичан Грк међу Грцима, чинило ми се тад као срозавање. Годио ми је да их сматрам урођеницима. Презирући њих, лакше ми је било да сачувам пријатно мишљење о себи као нечем изузетном.

У Атину сам матурирао и отац ме је послао у Америку, на универзитет у Илиноису, где сам дипломирао за инжењера механике. После тога, продужио сам да студирам на Мичигенској политехници. Постао сам master of science и, помоћу очевих веза, добио запослење у Њујорку код Стандард Ојла.

Американци су ме ценили на послу, а избегавали ван канцеларије. Ја сам осећао у њиховом поштовању према мојој радној способности уверу да за сина белог директора. Ја бих се слично понашао према некаквом црнци, master of science, који би био користан на послу.

Увређен, вратио сам се у Атину 1937, и ту сам се одмах дао мобилисати. У војсци сам остао две године. Затим сам отворио свој биро и отпочео да зарађујем.

— Шта сам радио?

— Инжењерски посао. На пример, добио сам прву награду за скицу стандардног путујућег позоришта. Метаксас је, у то време, идући за Мусолинијем и Хитлером, хтео да грчке раднике усрећи једном јевтинијом варијантом »Kraft durch Freude« или »Doro Lavogo«.

Рат сам провео у солунској позадини, у чину инжењерског потпоручника.

Презирао сам Грке и после капитулације, и кад су нас окупирали. Презирао?... Боље би било рећи да сам био потпуно равнодушан према

судбини земље и народа. Јер мени није ишло рђаво. Први сам у Атину почео да радим на газоженима. За цивиле, а касније и за италијанско-немачку војску. Отворио сам фабрику.

У међувремену сам се оженио. Гркињом, истина, али поштенom, скромном девојком коју сам обожавао јер ме је разумевала. Она је у мени гледала човека обдарена свим талентима.

Али маја 1943. уручено ми је једно кратко писмо од Каранџопулоса, мог пријатеља с Мичигенске политехнике. О њему, од рата, нисам чуо ништа.

Писмо је било патетично и кратко: »Твоја је дужност да изиђеш у брда. То ће бити од користи и нашој ствари и теби самом. На твоју помоћ чекају слободне грчке планине«.

Човек који ми је донео ту цедуљицу, припадао је Едесу. Грчки унутрашњи проблеми били су ми потпуно туђи. Први пут сам чуо да постоје неке слободне грчке планине и, што је још важније, да оне чекају управо на мене. Да ли ме је то обрадовало? Изненадило? Заголицало? Авантура ме је у сваком случају привлачила.

Јуна 1945. стигао сам у Главни штаб Зерваса.

Већ путем сам приметио да Едесови поузданици траже за своје услуге противвредност у злату. С том неугодном али корисном опаском, почело је моје политичко школовање. Пре но што сам стигао Зервасу, поп, код ког сам ноћио, рекао ми је, зачуђен ваљда мојом апсолутном необавештеношћу, да иза Едеса стоји Метаксасов пријатељ, генерал Пластирас. Поп је био пре рата чиновник, али како је био ројалиста, надао се да ће помоћу Пластираса бити враћен у службу и — напредовати.

Заједно са мном, на пут у брда, кренуо је и Анђело Сотиракопулос. Услуг је ћутао, али кад смо стигли у Главни штаб, он се пољубио са Зервасом. Тако сам дознао да је стари едесовац.

Шеф енглеске мисије код Зерваса био је генерал Еди Мајерс. С прилично горчине успоставио се да се слободне планине, које ме чекају, зову баш тако — Еди Мајерс, и да »им« је потребан тумач. То ме је заболело и увредило.

Истина, Зервас је хтео да тај посао врши поверљиви Сотиракопулос. Али генерал Еди желео је мене, на препоруку мог америчког пријатеља, Каранцопулоса.

До мог доласка, Едијев је тумач био Томи Атанасијадес, нећак фамозног богаташа Бодосакиса — текстил, оружје, банке.

На ту га је дужност поставио Зервас, али је Еди био незадовољан тим размаженим, арогантним клипаном, који се мешао у његове послове и сам доносио одлуке, понекад потпуно супротне интересима шефа енглеске мисије.

У штабу Зерваса остао сам три дана. Већ сутрадан по мом доласку, његов заменик Пиромаглу поднео ми је на потпис текст некакве изјаве. Ја сам одбио да потпишем, правдајући се својом неупућеношћу у грчке прилике. А он ми је два сата говорио против Еласа, уверавајући ме да Енглези неће штети да ме приме ако ја не потпишем. Ја сам остао при своме — први пут слушам о некаквом Еласу, све ми је необично, чудно и ново —

Пиромаглу је дигао руке од мене и отишао.

После 48 сати наредили су ми да одем у неко село на 20 сати хода од Арте. Међутим, Еди се налазио у Букорини (близу Дамаскиње), где је водио преговоре с Еласом.

На по пута до Букорине заноћио сам у једном енглеско-едесовском штабу, код капетана Роса.

Дознао сам да је Рос био донедавно наредник у гардијским гренадирима. Капетан је постао чим је стигао из Африке на Едесову територију.

Објаснио ми је да је то систем. Кад Енглез полази у мисију у неку заосталу земљу, пришива

аутоматски већи чин, јер се сматра да колонијалним и осталим примитивним народима не импонује човек, него његов ранг.

Он ми је о томе причао отворено, супериорно се подсмевајући »људској глупости«.

У том сам штабу срео и Аустралијанца, мајора Том Бурнса, који је пре доласка у Грчку био — поручник. Албански квислинзи, које је Поткомисија видела на Сиросу, помињали су тог Бурнса. Нарочито Њивица.

Сем Роса и Бурнса упознао сам ту још капетана Спаика и потпуковника Криса, чије је право име било Монтају Вудхауз. Крис је био политички руководилац енглеске мисије.

Иако је Еди имао чин генерала, а Крис потпуковника, ипак је овај други био старији по рангу. Припадао је вишој секцији енглеске обавештајне службе. Имао је тек 28 година, школе је завршио у Оксфорду и знао одлично старогрчки и новогрчки. Рат га је, рекао ми је, прекинуо у раду на опсежној тези о Платоновој демократији.

Едија сам срео тек у Букорини. То је био активни инжењерски потпуковник који је чин бригадног генерала примио уочи свог поласка за Епир.

У време кад сам ја стигао у Букорину, он је управо водио преговоре с представницима Еласа — Цимасом и Карајоргисом. Завршивши их повољно, начелним споразумом, кренули смо сви заједно за Кастанију, где се тада налазио Еласов Главни штаб. Тамо је баш отворан некакав конгрес. Знао да смо у Кастанији затекли и представнике Југославије и Албаније. Чекало се и на представника Бугарске. Међутим, он није успео да стигне.

Једном приликом узео је реч и Еди и говорио пред учесницима конгреса. Ја сам преводио. Нешто касније потписан је и уговор између Енглеске мисије и Врховног штаба Еласа.

Еди се обавезао да ће влада Велике Британије слати партизанима оружје, а Сарафис, Арис и Цимас пристаали су да ставе Елас под команду Хедквортера на Средњем Истоку. Уз два ограничења. Прво: само Врховни штаб Еласа овлаштен је да прима наредбе из Каира. Само он има право да их пренесе у јединице Еласа. Еди није хтео на то да пристане. Али је попустио. И друго: ограничене су инструкције и могућа наређења генерала Вилзона, главнокомандујућег на Средњем Истоку. Требало је да она буду искључиво војно-оперативне природе, с тим да Врховни штаб Еласа има право да одлучи могу ли да се остваре и изврше.

Бригадни генерал Еди налазио се на Зервасовој територији од краја 1942. Ово му је био први контакт с Еласом. У разговорима које је водио са мном, он није сакривао дубок утисак који су на њега оставиле јединице грчке народно-ослободилачке војске.

Зервас га је све време држао у заблуди, уверавајући га да Елас не представља никакву озбиљну снагу.

У пратњи генерала Сарафиса, пошли смо, Еди и ја, из Кастаније дубље у брда. Трагали смо за местом које би највише одговарало оном што нам је требало. Изабрали смо коначно Пертулију близу Крисомиље. Низ разлога је говорио у прилог томе да Пертулију узмемо за седиште уједињеног штаба Едеса и Еласа.

Наређено ми је да у најкраћем року подигнем у шуми, изван села, шест великих барака. Уз помоћ мештана и војске свршио сам тај посао за врло кратко време.

Две бараке је заузела енглеска мисија, две представници Врховног штаба Еласа. Међутим — Зервас није долазио. У опширном телеграму објашњавао је Едију зашто не може да прихвати споразум потписан у Кастанији. Као главни разлог

свог незадовољства наводио је »несхватљиво изједначење Едеса и Еласа, који би у заједничком штабу требало да имају једнак број делегата«.

Еди ми је издиктирао свој одговор. Било је то строго писмо, врло понижавајуће за Зерваса! »Или ћеш одмах признати споразум у Кастанији, или ти ускраћујем сваку новчану помоћ и потпуно те препуштам Немцима«.

Неколико сати доцније стигао је одговор: »Пристајем. Пиромаглу, мој представник, кренуо на пут. Зервас«.

У Пертулији су ускоро били сви на окупу; Еди и његов штаб, Бакирцис у име Еласа, Пиромаглу за Едес и Каргалис, шеф Псароса, безначајне али послушне неактивне групице, којом су Енглези мислили да се послуже као одлучујућим гласом увек кад би у »заједничком штабу« дошло до неспоразума између Бакирциса и Пиромаглу.

Штаб се свакодневно састајао, дискутовало се, али до заједничких акционих одлука није долазило. Но имао сам утисак да Британци управо то и хоће. Савезнички авиони често су надлетали и падобранима спуштали мармеладу и компоте. Није се лоше живело — Немци нас нису дирали.

С времена на време десило би се ипак понешто што би пореметило свакодневну монотонију. Мајор Гвин је, тако, једном за ручком, тргнуо револвер и убио војника Томи Винцета, дивног веселака који нас је обично све забављао. »Нисам могао да подносим више његов простачки »куќни«, рекао је Гвин мирно. То је било све чим је мислио да се оправда. И онда, пошто је равнодушно вратио револвер у кубуру, појео је конзерву компота од ананаса.

»Куќни« је пучки дијалект којим говоре лондонски радници и тзв. »прости« људи. Мајор Гвин, млађи изданак аристократске лозе, уз то школован човек, служио се у говору најбирани-

јим књижевним језиком, и његова убилачка нетрпељивост према простонародном »куќнију«, филолошка по форми, класна по садржини, није изгледала апсурдна присутним официрима, синовима баронета и перова, или младићима који су се надали да ће заслугама постати једног дана родоначелници нових аристократских породица.

Мајор Гвин је касније одлетео у Каиро. Изведен је пред ратни суд. Али председавајући, генерал чије су се земље у Корнвалу граничиле са поседом Гвиновог стрица, познавао је оптуженог мајора још док је у кратким панталонама јахао поније с његовим синовима. И с пуно добротилизованог хумора ослободио је Гвина, опоменувши га да у будуће брани чистоту Драјденовог језика аргументованим расправама, а не великим колтом.

Удовица Томи Винцета, риђег весељака, обавештена је да јој је муж погинуо на пољу части.

Други инцидент десио се нешто касније у вези с оним попом код кога сам преноћио кад сам ишао Зервасовим каналима у Арту. Тек што је стигао у Крисомиљу, окружили су га официри Опле, Еласове обавештајне службе, разоружали и одвукли у непознатом правцу. Еди је одмах одјурio Бакирџису. Овај је тврдио да не зна разлоге хапшења, али да ће затражити објашњења од својих потчињених.

Ускоро их је дао. У бараку дупке пуну официра уведен је поп који је скрушено изјавио да је, по налогу присутног енглеског официра, Нат Баркера, дошао у Пертулију да убије Василија Апостолидеса, једног од шефова Еама, из Волоса. Затим је додао да је досад урадио за Баркера још неколико »сличних ствари« и да је увек био плаћен у златним фунтама. И, најзад, што ме је тад изненадило, да је по налогу истог Баркера слазио у Трикалу и предавао Немцима листе еомоваца из града и околних села. За то је бивао на-

грађен и од немачког поручника с којим се са-стајао, и од Баркера, који му је увек у таквом случају давао 4 до 5 златних фунти.

После тога настао је период релативног мира.

Но мир у Пертулији није био дугог века. Дошло је до пребацивања и међусобних оптужби. Крис је то користио да подметне ногу Едију, који му се учинио исувише склон Еласу. Ја добро знам да то није тачно. Еди је добијао главобољу при самој помисли да мора да разговара с неким од еласита. Али је као професионални официр био импресиониран њиховом снагом и имао је довољно живаца да се уздржи од хистеричних напада пред неугодним чињеницама. Али борбу против њих водио је упорно и стрпљиво.

Крис је био нагао, одлучан, неопрезан, оштроуман, брзоплет, интригант, склон авантуризму, нека врста импресионистичког коктела у ком су добре особине потирале рђаве, а рђаве неутралисале добре. Ипак, он је од две могуће варијанте бирао увек краћу, јер је имао слабости за сурова решења, а као нервчик и човек до крајњих граница раздражљив и нестрпљив, претпостављао је серију од три-четири брза па макар неуспела напада — споро припреманом и разрађиваном плану опсаде која би имала све изгледе на успех.

Еди је опозван. Заједно смо одлетели. Он је отишао на нову дужност, а ја сам, на његову препоруку, добио место у МО-4, како се звао Каирски центар у ком су се стицале све информације енглеске обавештајне службе. С тог места могао сам да схватим у потпуности не само линију енглеске политике према Грчкој него и све методе којима су се служили њени агенти да би је спровели.

Глупо је рећи: отвориле су ми се очи! Али постало ми је јасно да је енглеска политика према Грчкој и осталим балканским земљама руковођена једино жељом да се после победе у њима

задрже на власти предратни режими. Гнусни циљеви оправдавају гнусна средства: издају, превару, неодржање задате речи, убиство из потаје, читава криминалну фауну.

Новембра 1943. године добија МО-4 поверљив телеграм из Атине. Потписао га је — »Аполон«. То је био псеудоним Пелтекиса, каснијег министра трговачке морнарице у једној од тринаест влада које су редом унесређавале Грчку од Варкизе наовамо, али тада још обичног, плаћеног, понекад доста добро обавештеног агента енглеске службе.

У том шифрованом радио-извештају, Пелтекис — алијас »Аполон«, јављао је да је Новозеланђанин, мајор британске мисије у Грчкој, Дон Стат, по налогу Криси, срећно окончао састанке с Лосом, шефом Гестапоа за Грчку. Током тих петнаестодневних разговора, у стану тадашњег председника атинске општине Гиоргатоса, одлучено је и потврђено уредним уговором да се Немци обавезују да подвоструче контингенте батаљона сигурности и да их снабдеју својим најсавршенијим оружјем. Дон Стат се, са своје стране, обавезао да ће он, или ко други, у име енглеске мисије, редовно исплаћивати Немцима све трошкове које буду имали у вези с обуком и одржавањем повећаног броја квислиншких војника ради појачања борбе против Еласа и уништења Еама.

Прочитао сам тај телеграм и осетио потребу да га још једном, још двапут прочитам. Нисам могао да се повратим од запрепашћења. Иако ми је у то време већ била јасна енглеска игра у Грчкој.

Боже мој, свако има право да сецује на црно или црвено, није у томе све зло, за мене. Ја сам тад играо још на енглеску карту и знао сам да играм против грчке независности. Но питање као што је независност некакве мале Грчке и проблеми

народне демократије остављали су ме савршено равнодушним. Истина, био сам Грк, али то са знање није спадало у ред оних која су могла да ме учине срећним. Но оваква Крисовска прљавштина ме је револтирала. С једне стране ратујеш, људи гину, лије се крв, народ се злопати, црн од суза, црн од рана, гине се по рововима, у позадини егзерцира читава земља — за отпало дугме на кошуљи добијеш дисциплинску казну, марш, умор, јуриш, бубњарска ватра артиљерије, ломиш врат бомбардујући непријатељске жене, њихову децу, трпиш да ти непријатељ на главу избљује бомбе које је прогутао, уопште, прљаш се и крвавиш руке до гуше, ратујеш, једном речи, иако знаш да је овакав рат у светским размерама организовано губљење времена — ако већ није губљење живота и осталог. Али мислиш — нека је тако, но ја се борим да више не буде рата, борим се за уништење оних снага које су га изазвале и хтеле. Јер, с једне стране, сви бибисији трубе — демократија, слобода, и све најлепше речи људскога речника. У почетку се односиш скептички, коначно, заглаушен тим речима, навикнеш се на њих, поверујеш у њих и помириш се у себи да је одиста то борба за демократију, а ти сам — да си њен добар војник који има мисију да усрећи свет, проносећи баш њу, срећу, набијену на бајонет, кроз редове пораженог непријатеља. И тако, пропаганда ти изгради црно-бели комплекс, и ти, критикујући још овде-онде понеку њену глупу претераност, али верујеш, рефлексима већ, у бит оног што ти се говори.

Ја никад нисам био чистунац, и знам да се и добар део свакојаким средстава могу понекад оправдавати службом великим циљевима. Али како да се оправда ова енглеско-немачка конспирација против живота већине грчкога народа у име циљева параноидне безбедности британских империјалних путева, када, у истом часу док Дон Стат

и Лос пију виски у стану Горгатоса, тону на дно мора стотине и стотине бродских олупина његовог британског величанства, потоњених немачким минама и У-ботима? Кад свакодневно стижу вести о новим крвавим губицима краљевске морнарице? Кад свакодневно гину војници на фронту у Африци и цивилно становништво на острвима? Кад Хитлер, у име пакла, још увек представља опасност по животе свих којима су племенитост карактера, положај у друштву и у процесу рада створили комплексе слободе и демократије. Био сам у толикој мери згађен да сам преписао тај телеграм Жана Пелтекиса — »Аполона«, и предао га једном Грку за кога сам знао да је у руководству Еаса — тако се звао Еам у Египту.

Еас је, на основу обавештења која сам му дао, упутио протестна писма трима савезничким амбасадама, совјетској, америчкој и енглеској. Већ у децембру, мислим, московска *Правда* је у једноме чланку с индигнацијом прокоментарисала чињеницу састанака енглеских агената са шефовима Гестапоа, ради састављања заједничких планова за уништење народноослободилачког покрета.

Форењ Офис се пожурио да званично демантује аутентичност телеграма које је узвитао толику прашину. Али, у ствари, цела енглеска обавештајна служба, у нападу беснила, дигнута је на ноге и напуђана на оног који је открио компромитујући телеграм.

А ја сам уживао. Ишао сам на посао у МО-4 и правио са осталим колегама претпоставке о томе на који ли је начин Еас могао да дође до оног документа. Али нисмо то могли да докучимо. Највероватније се чинило да је телеграм ухваћен директно преко Те-Ес-Ефа и дешифрован.

МО-4 је изменио шифру, али како је требало заплашити еасовце, ухапшено је без икаква стварна разлога 110 најугледнијих њихових припад-

ника. После извесног времена, посвећеног безуспешним саслушавањима ухапшених, већи је део протеран у Адис-Абебу.

У међувремену, ја сам остао на своме месту и читао све телеграме који су стизали из Грчке. Међу њима и депеше Зерваса о Крису, Крисове о њему и Карталису, Карталисове о њима двојици. Један је увек опањкавао остале. А сви су псовали Елас.

Крис је тражио више новаца да би задржао Зерваса, који се у то време, крајем 1943. године, био исувише приближио Немцима, а они »не штеде новаца и обећања« — јављао је.

Зервас се жалио да му Крис не даје довољно средстава, а да без новаца, тобож, није у стању више да ратује. »Кад бих имао довољно злата« — извештавао је — »могао бих да преведем на нашу страну сва Еласова села. Народ је у таквој беди да једино још показује разумевања за музику наполеона«. Он се зове Наполеон, Наполеон Зервас. Али није мислио на себе него на наполеондоре.

Уопште, сви су тражили новаца. А слагали су се у блаћењу Еласа, кога су се плашили. А плашећи се, уживали да преувеличавају свој страх, придајући Еласу тако застрашујуће црте да су га се прибојавали и шефови МО-4, чак тамо у безбедном Каиру.

Уто је стигао још један телеграм од Пелтекиса, који је тражио новаца за повећање бројног стања батаљона сигурности, пошто, ни подвостручени, нису били довољни за »одржање поретка«. Пелтекис је преузео везу са Лосом.

Дон Стат је, после демантија Форењ Офиса, опозван и упућен на Нови Зеланд. Али брод којим је путовао торпедирала је подморница за коју је утврђено да није ни јапанска ни немачка. Дакле...

Но тад су ме отпустили заједно с читавим особљем МО-4. Доведени су сасвим нови чиновници из Енглеске. Понудили су ми новаца да ништа не радим. Одбио сам, увређен њиховим поступком, и отишао у амерички ОСС (Office of Strategrical Service), упркос енглеским интригама којима су хтели да ме онемогуће код мог новог шефа, Родни Јунга, бившег директора Археолошке школе у Атини.

Слали су ми високе енглеске официре с примамљивим понудама: толико и толико у готову, да напустим нову службу. Претили су ми. Мобилисали Форен Офис. Али и Американци су се тад заинтели. Завршило се компромисом. Остао сам у ОСС-у с тим да ме неће слати на рад у Грчку. Оке!

Добио сам посао сличан оном у МО-4. Рад на досијеу. На своје највеће изненађење, констатовао сам да Американци располажу свим енглеским информацијама. И као што то бива са тајнама, у америчком ОСС-у су ми долазили до руку најповерљивији четрнаестодневни извештаји шефа енглеског МО-4, за које пре нисам ни знао да постоје.

У једном таквом извештају нашао сам и ову реченицу: »Главни наш (енглески) задатак: не дати Еаму да дигне главу! — спроводи се успешно. Дон Стат — добар рад с Гестапоом. Споразум у том смислу.«

Преписао сам га и дао коме треба. Објављен је у *Ризоспастису*, децембра 1945 и касније у белој књизи Еама.

Почетком марта 1944, ОСС добија телеграм потписан са ККК — то јест, најстроже поверљиво. »У брдима се ради на оснивању политичких комитета Еама, вероватно је то зачетак владе Народног фронта«.

Еас је за то дознао својим каналима, недељу дана касније. Тад је и објављено, и то 23. марта, на дан прославе независности Грчке.

Једно јутро упали су у мој стан десет агената енглеског ИС. Предводио их је полицијски мајор Сансон. Ухапсили ме и одвели у пустињу.

То је било 6. јуна. У пустињском затвору су ме свукли и почели голог да саслушавају. Претили су да ће ме мучити ако им не кажем све »занимљиво« што сам приметио код Американаца.

Нисам хтео ништа да рекнем. Не што бих осећао нарочиту потребу да будем лојалан према Американцима, него зато што сам мрзео Енглезе који су ме увредили. А увреде ја не заборављам лако.

Петнаест дана су ме саслушавали на сунцу. Тад ми дође у посету неки амерички официр који је у ствари био Енглец. Он ме је стао да запиткује ово и оно. Радио је лежерно и вешто. Али ја сам га одмах прозрео.

Неколико дана касније прочитали су ми — аутентично овог пута — наређење Јунга да кажем Енглесима све што знам, изузев ствари које се односе на активност ОСС у Грчкој. И то је био трик. ОСС је хтео да зна шта знам. Ја сам тад наприповедао иследницима море невероватних глупости, уживајући што МО-4 мора да подноси шамаре, као онај ред из Јунговог писма »изузев ствари које се односе на активност ОСС у Грчкој«, управо оно што је Енглезе највише занимало и болело.

Но с тиме нису завршене моје муке. Енглези су желели да ме пребаце у Индију. Американци, задовољни мојим држањем, инсистирали су да ме задрже на раду у ОСС. Завршило се као обично — компромисом. Одведен сам у Палестину.

У логору сам затекао 10000 Грка »побуњеника«, махом морнара и војника. Живели смо под шаторима, на енглеској храни.

Управник логора, особље и стража — Енглези. Али некако деморалисани. Сви су крали. Нису нам уручивали ни пакете које смо добијали од америчког Црвеног крста. Управник, мајор Каргил, препродао је тако читав воз одела. А у заједници с неким Дауделом, продао је Јеврејима у Тел-Авиву сав сапун који је нама стигао. Сви су они мислили само како да се што пре обогате.

О томе сам написао документован извештај и послао га Унри. Ускоро, у контролу је стигла к нама Мисис Грин и утврдила истинитост мојих оптужби. Следећег је месеца отпуштен сав персонал логора који је тад преузела Унра. Но ускоро је Грчка ослобођена. Рат завршен.

У Атину сам се вратио новембра 1945. и заповолио у санитарском одсеку Унре. На Крит сам послан да се борим против маларије.

Располагао сам једним авионом и неограниченим количинама новца и дидитија. Резултати су се ускоро осетили. Жаришта маларије су уништена. Али енглески конзул ме је позвао и рекао, уз најљубазнији стисак руке, да је добио огроман досије против мене. Оптужен сам да запошљавам само левичаре, и да се бавим политиком. Због тога сам непожељан на Криту. У року од 24 сата...

Дошло је до демонстрација, народ је тражио да останем. Остао сам. Иако су Енглези упорно захтевали од Унре да мепусти, Тејт, шеф мисије на Криту, није хтео. Он је чак дао изјаву, коју је одобрио и сам Лагвардија, да ће Унрина помоћ Криту и Грчкој бити отказана ако ме Енглези протерају силом с острва. Сва је штампала о томе писала. Донели су и моју слику. Но Цалдарис и Гонатас су инсистирали, покренули све своје везе, и дошло је опет до енглеско-америчког компромиса. Напустио сам Крит, али сам добио важно инжењерско место код Унре у Атини. Али у то је време стигла и Анкетна комисија. Мени је

већ досадила служба у Унри. Поднео сам молбу за преводиоца.

И тако, на препоруку неких делегата, прими ме Анкетна комисија. Надао сам се да ћу моћи преко ње да се поново дочепам Америке.

На дан кад је саслушан сведок Толио, Киру ми је, као што знаш, запретио да ће ме ухапсити и убити.

У то време ми је понуђено сјајно место у Абисинији. Али британски ИС ми је одузео већ добијени пасош. Ја сам узалуд протествовао да сам грчки поданик и да ИС нема право да располаже мојим документима. Помогло ми, разуме се, није.

После Кируовог испада, отишао сам му у стан. Он ми је обећао да нећу бити хапшен због рада с Комисијом, али да ћу свакако хапшен бити.

Због чега? — упитао сам га.

Тражи ИС — одговорио је Киру. — Енглези су поднели страшан досије против вас.

Треба знати да је Киру брат главног уредника *Естие*, једног од најфашистичкијих листова у Грчкој. Мени није ништа друго преостало но да искористим долазак Анкетне комисије на слободну територију и тако сачувам евентуално главу, приме ли ме партизани. Ја говорим и пишем на четири језика.

Засада енглески не долази у обзир.

Заборадио сам да ти испричам шта је било са Зервасовим писмом у ком је тражио новац. Тад, 1944.

Послано му је одмах 17000 фунти у злату. Али Еамова села нису била на продају. Зервас је новац задржао за себе. Тад је Крис затражио бригаду падобранаца да ухапси — не Зерваса, него Ариса и шефове Еама. Обећане су му две — да ликвидира Елас. Даље већ цео свет зна. Искрцао се Скоби.

— Што ти прича? — упита ме Кикицас: — Он је у основи врло сумњив. Треба проверити је ли послан, или је дошао, а ако је дошао — у каквој намери. Ваља бити опрезан с таквим људима.

III

Наш напорни, четвородневни пут приближавао се крају. Превалили смо преко 250 километара, идући у сусрет генералу Маркосу.

После свега, није тешко рећи зашто је Лунд довео чак на албанску границу Поткомисију која је требало да се састане са генералом Маркосом. Кад је Лунд у Амудари питао где је врховни командант Демократске армије, речено му је: негде у Тесалији, а можда и у Атици. Делегати Енглеске и Америке, а с њима и непристрасни Лунд, хтели су да пошто-пото изиграју врло прецизне инструкције Савета безбедности, и да исаботирају овај, по њих непријатан, сусрет.

Пролазећи крај постројеног батаљона који нас је дочекао на цести пред Крисомиљом, нисмо још ни по чему могли осетити да ћемо ту срести Маркоса.

Народ је и ту изишао на пут испред села, а изабрани председник, тврд, необично жилав, горостасан и кошчат сељак, са злобно стиснутим устима и оседелим чуперком иначе ране косе, одржао нам је пре предаје сеоског меморандума уобичајени говор. Ништа није наговештавало крај нашег пута. Све је било обично, као свуд досад. Ја сам се питао је ли Зафиридис искрен, или је све што је испричао до свађе с Кируом унапред инсценирано, да би се, убачен на слободну територију, лакше приближио Врховном штабу, стекао поверење и у даном тренутку оди-

грао улогу која му је додељена. Од кога? Грка, Енглеца, Американаца? Свеједно, од непријатеља слободе.

Председник је корачао крупно уз нас и чудно. Ми учинимо два корака, а он један, дугачак, па стане и причекне да се поравнамо. Идући тако, причао нам је, својим ужасно крупним басом, о терору који су вршили жандари и остали краљеви бандити све док није речено: »Е, доста ти је твога, нећеш више!«

То »нећеш више« изрекао је тако злобно и гневно и одлучно, да је немогуће било и помислити да би »краљеви бандити« желели и да им се нареди да још терориспу. Чинило се као да се, онако јак, излио, и стао сав, целом својом снагом, у те две речи.

— После Варкизе — настави и причекну нас да га стигнемо — смрт ти је такав куплерај, да простиш, отворила свуд по Грчкој да ти је зазорно било са ћерком и својим голим животом из куће да се промолиш.

— Грђе и стидније је тад било но под Швабама. Али шта се може! — као да се због нечег извињавао. — Ратовати није ником мило. Но друге није било — и тако смо се ослободили, има већ четири месеца. А што они доле причају о офанзиви — пусти. Од речи не пада жар. Војска им је — нула. Конзервом се хране — и то ти је нула. А сваки ти је од нас као онај за кога се прича: извадио нож један лудака — па сто паметних побегло! Само за оног не знам да ли је био луд или није, а за наше знам да су јунаци.

У селу нас задржа нова гомила народа тек приспелог из околних заселака. Подне још није, али сад ће. Сунце, још страшно младо тог последњег претпролећног поднева, окушава своје снаге, опржити би нас хтело.

Поветарац који нам је одјутрос целим путем суншио зној с чела полегао је, тако да су се једе

на коси, и војници постројеног батаљона на каменитом путу, чинили подједнако непомићни. Само је народ, збијен око свог председника, био у сталном покрету. Однекуд је неко дете истрчало и појурило к нама, са мајком која је изникла за његовим петама. За време новог говора, одужег и мање занимљивог, младићи су се стално сашаптавали, а девојке, по неколико њих у исти мах, нагло би праснуле у смех, гладак као њихово пуно, обло грло. Нико није знао зашто, али оне су се трудиле, не престајући да се смеју, да се истовремено држе тајанствено као да кажу: »Шта нас гледате! То се све вас ништа не тиче! Имамо ми своје важне девојачке разговоре!«

А кад је председник завршио и Граур се захвалио, звук пљескања дигао се као густ млаз и остао као закачен над нама, не растајући се — рекао би бео, светао облачић пун ларме. Један дуговрати суви младић затвори очи и, затуривши се круто, удахну много ваздуха, па згрчених песница, а руку мало одвојених од тела које се затресе, викну колико је могао:

— На фигун и Англи!

— На фигун — прихватили су сви.

Огромна јабучица младића поскочи и спусти се очајно, као да пропада у његов огромни душник. Девојке, партизанке и сељанке, почеше да певају. Коло се заталаса.

Али ипак није било претерано топло, сунце је грејало пријатно.

Кикицас се тад врати, очију разигранијих и од кола, лак, чак му је и осмех залепршао први пут испод тешких бркова који су га притискивали, не дајући му да лако запрви и да се размаше.

Девојка у жутој марами, с образима пуним љупких, живахних јамица које као да су стално мењале места, не задржавајући се ни на једном, понуди нас чашом воде из великог кондира, а

друге две су сваком од нас пружале по венчић љубичица, шафрана и дивљег каранфила.

На тргу, у селу, група бораца седела је под дрвећем са већ тако кратком сенком да су им ноге од колена до докула вириле из ње. Но они су били забављени чишћењем расклопљеног брна и некаквог тешког енглеског митраљеза, са сулунарном широким као цев пољског топа.

Капитанос батаљона поведе нас на крај села, у правцу брда, поред већ исклијалог јечма на облој заравни. Стигли смо до последње зграде крај шуме. Он нам руком показа да треба да се попнемо уз просте стубе, споља причвршћене за дворишни зид обичне сељачке кућице.

— Овамо!

Степенице од дотрајалих, натрулих чамових дасака тресле су се слабашно и невољно под нашим ногама. Попели смо се на први спрат. Десно, кроз отворена врата собе, видело се како две другарице, чучећи, режу кришке кукурузног хлеба и ољуштених тврдих јаја положених на чист, опран, жути под. Трећа партизанка, сва зајупрена, пеглала је своју белу кошуљу, такође прострту на жути орибани патос.

Ушли смо у другу празну собу.

— Шта? Зар се нећете бријати? — упита Кикицас, који упаде бучно за нама. — Хајде, брже, брже, да вас генерал Маркос не види такве. Ето га за сатић овамо.

И опипав шаком своје улегле образе, излете из собе.

Ножићи су нам били тупи, али од жестине, од журбе и нервозе готово сви смо се искасапили. После смо се брзо измивали, нагнути преко ограде терасе.

А кад смо помолили избријане, чисте и осушене образе из пешкира, загледали смо добро

један другог у лице, први пут после ових четири и по дана марша. Смршали смо, капци су нам отекали, лица нам дошла тамна и препланула, а некима су носеви почели да се љуште, ружичасти као млади кромпирићи. Али упркос умору који је био видљиво утиснут на упалим подочњацима, били смо силно и необично срећни.

Стали смо да се смејемо, причајући један о другоме све смешно што смо успут приметили. Но у почетку анархоидни — сваки је терао шегу са свима осталима — наши напади су се почели спонтано усредсређивати на доброћудном Петрову, кога смо прозвали Слабо Место. А он је жмурећи седео на столочици. Налакћен на колена, с главом коју је придржавао длановима, покушавао је да заспи пошто није успео да нас »све надговори«. Но како му ни то није полазило за руком, хтео је да се бар наљути на нас. Али ни да се наљути није успео, иако је то вруће желео. Таква му је већ била природа. Није умео да се љути. Да задрема је опет пожелело. Но тад су се нагло отворила врата.

... На прагу је стајао млад човек, необично витак. Утегнут у струку широким официрским појасом, с упртачем који се на грудима укрштавао с каишем о коме му је слева висио велики валтер у новој, светлој футроли, чинио се, услед своје виткости, нижим но што је био.

Он се смешио на нас чистим, радосним осмехом и гледао нас пажљиво, крупним, љубичастим очима. Лако запаљени очни капци пољачавали су концентрисаност његовог погледа и читавог лица, дугуљастог и мршаваог, са дугим, оштро извајаним носем. Стајао је на прагу собе, складан, благ и некако мио и драг, дишући дубоко, од узбуђења можда, а можда и од трчања на које га је нагнало баш узбуђење и жеља да што пре стигне. Одиста, касније нам је рекао да је последње километре до Крисомиље претрчао.

Он скиде војничку капу и коракну снажно према нама, пружене руке.

То је био генерал Маркос.

Рукујући се с нама, он је сваком чврсто стегао шаку, непрестано говорећи како је срећан што смо се коначно нашли.

На његовој блузи, америчког кроја, није било никаквих ознака чина.

Кикицас уђе и затвори врата, пажљиво, као да су постала одједном крхка. Окренуо нам се — блистао је.

А Маркос, машући слободно рукама, крећући се по соби широким, крупним корацима, говорио је о свом путу, распитивао се пажљиво о нашем, разрађивао заједнички распоред рада за после подне, а све то неусиљено, весело, слободно. Заправо, највише слободно. Све је на њему било тако неспутано, рекао бих неконтролисано: и пажљив поглед и дечачки покрет главом, кад је забацује и диже косу с чела, и гестови руку и начин на који стоји и како хода, како узима столицу да седне, како привлачи к себи читав сто да би ногу у чизми ставио на његову пречагу, како гледа, говори страшно, а једноставно, не тражећи речи.

При том, обузет оним што је говорио или пажљиво пратећи шта се одговарало, осећало се да у њему није било места ни за помисао какав утисак оставља на нас, а камоли позу. Био је у толикој мери природан и неусиљен да се чинило: однекуд га давно познајемо, чак смо његови стари пријатељи. Јер само стари добри пријатељи не мисле никад какав ће утисак да оставе један на другог — сувише се познају и цене да би спали на глуму и превару. А с њим је исто било. Одмах — наш пријатељ.

А ипак, све на њему било нам је још ново. Његов метални глас одзвањао је чудно просторијом у којој смо се налазили, осетљив на нај-

мање узбуђење, изражавајући сваки покрет његових мисли — пуних страсти. Дистанце између нас је нестало. Заправо, није је нестало, јер није било времена ни да се јави.

Дисао је још с напором, задуван од трчања. Али он није ни желео ни хтео да сакрије од нас да је узбуђен, да је радостан, да је трчао да што пре стигне како би нам, гледајући нас усхићено, могао рећи просто, од срца: »Немам речи да изразим своју радост«. А стварно је то тако и било. Хтео је страшно много да нам каже, али није имао речи. Зато је махнуо неодређено руком и прешао брзо на друго. Почео је говорити. У почетку још увек задихано.

— Ја сам увек осећао да демократски колективи целог света гледају са симпатијом на борбу коју је грчки народ водио, и још увек води. Убеђен сам да ћемо победити, јер је непобедив народ који се с толико воље, храбрости, упорности и интелигенције бори за своју независност. Ми црпемо то своје уверење из славних примера совјетских, југословенских и осталих народа који су знали да устрају на том путу. Одлучношћу нас такође храни и сазнање да ти народи, ангажовани данас у борби за чврст и трајан мир, продужују да нам пружају велику моралну помоћ, у овим условима — једину на коју можемо рачунати и на коју рачунамо.

Маркос застаје и погледа нас раздрагано као да би хтео сваког од нас да загрли. Но при том се није стидео што бисмо, ето, могли да то схватимо. Све што је радио било је спонтано, несуздржано, а ипак није никад врећало или умањивало ни оне с којима је говорио, ни њега самога.

Граур, остајући у границама протоколарних форми, седе тек кад нас он, мало зачуђен, понуди широким гестом да седнемо. Тад Граур исприча, на свој уздржани, потресни начин, како је одлучено да Анкетна комисија пошаље један тим у

Врховни штаб Демократске армије да би примио његов меморандум и чуо његово ауторитативно тумачење узрока беспоретка у Грчкој.

Кад Граур пређе на описивање припрема за тај пут, доласка на Грамос и дезертирања англо-америчког дела Поткомисије, Маркос устаде са столице и рече стојећи чврсто, у раскорак:

— Од самог почетка била нам је јасна читавата игра. Американци — и њихови Енглези хтели су да унесу од првог тренутка што више збрке како би спречили да на видело изиђе истина која је проста, али неугодна за њих. С друге стране, могли су бити сигурни да ће их грчка монархофашистичка влада помоћи у томе читавим својим апаратом. Ми нисмо криви што до састанка није дошло. Ја сам био спреман да се састанем с Поткомисијом где год би се то њој било прохтело. Али ја нисам био уопште обавештен ни о месту, ни датуму састанка. Из новина сам знао само да до њега треба да дође. И чекао. Но било је близу памети да Врховни штаб, који руководи борбом у целој Грчкој, не може да буде на њеним северозападним границама, из разлога војничких, политичких — и моралних...

Он се одједном заустави.

— Ма људи, ви сте сигурно гладни!

За обедом се продужио разговор још слободније. Додирнуто је безброј тема, али чим се мало задрло у једну од њих, увек би Нури, или Гаврак, или ма ко други рекао да ћемо о томе опширније разговарати после ручка и онда би сам постављао Маркосу питање које је тог часа њега више занимало. А Маркос је, са смешком, свима одговарао подједнако отворено, спреман да сваког часа, без обзира на последодневне разговоре, отпочне детаљно да улази у проблематику сваког потргнутог питања.

Та стална готовост да увек уђе у који било од додирнутих проблема учинила ми се једном од

његових битних црта. Стицало се уверење да та спремност није само ограничена на дискутовање него да обухвата све видове активности и да је он увек готов да се сваког тренутка заложити за друга, за непознатог човека, за ма који задатак који му се да, уносећи у оно што ради сву своју страст, све велико знање, чврстину карактера, одлучност, целог себе, без остатка, будући да је он био сав као од једног глатког излива метала.

Постоје силни јунаци, добри и верни народу, који ће се једном, двапут, трипут, хиљаду пута борити лавовски у тешким одлучним биткама. Али у неком спореднијем окршају, у некој лакшој ситуацији, понеће се без елана, осредње. Маркос није био од те врсте. Најситнији рад кога би се латио као да је самим тим што га је он узимао у руке добијао у значају и вредности, јер је он сву своју бескрајну способност да се одушевљава преносио и у тај ситни, скромни посао који су дотле сви некако сматрали неважним и десетостепеним.

Имао је врлину да се, у све што ради или доживљаје, уноси интензивно, с пуним жаром. Код таквих људи ниједан тренутак не пролази узалудно, и све чега се лате добија смисао великог, највећег.

Знао сам да нам Маркос неће моћи да каже много више од оног што смо и сами чули и видели за ово време. Чињенице су чињенице. Сем тога, одлучили смо још путем да му ми, новинари, не постављамо ниједно од оних питања на која, из схватљивих разлога, неће хтети да одговори. Наша ће питања бити општа. Тако ће моћи да каже што више од оног што ће, одштампано у новинама, користити борби за независност и демократију коју је грчки народ повео по трећи пут за седам година.

Граур, не желећи да себи и Гаврак—Чечоту самовласно прида права комплетне Поткомисије,

предложио је да послеподневни разговор с Маркосом воде само новинари. Дужност делегата СССР-а и Пољске биће у томе да меморандум који је спремио Маркос узму и после предају Анкетној комисији.

Али пре но што смо почели интервју, Граур је замолио Маркоса да нам се за сутра припреми повећа, бела застава.

— Сутра ујутро полазимо и после подне ћемо већ бити међу монархистичким жандарима. Док смо пролазили ослобођеном територијом, упркос двама монархофашистичким покушајима да нас убију из заседе приликом прелаза цесте, и трећем да нас потуку из авиона, ми смо се осећали потпуно сигурни и безбедни. То убеђење нећемо имати чим напустимо Слободну Грчку. Нисам уверен да овећа бела крпа на подужој мотки може да има изузетне талисманске врлине. Нарочито не, после оних белешчица које смо прекјуче прочитали у новинама а према којима су се, тобож, партизани под белом заставом приближили жандарима и припуцали на њих.

— То значи да фашисти хоће да пуцају у вас.

— Могуће. Али ми смо рекли новинарима у Кастанофиту да ћемо се вратити под белом заставом и тако ћемо и учинити. Било шта било.

— Сваки ће од нас бити срећан да пролије и крв како би вас спровео здраве и живе до места где ћете већ бити безбедни.

— Да почнемо? — упита Граур.

Седали смо за распремљеним столом у малој сељачкој собици која, сем тог обичног стола и довољног броја клупа и треножаца за све нас, није имала другога намештаја.

Жермен, дописник Humanitéа, узео један пушчани метак с гомиле која је лежала у прозорском удабљењу и поче да га као оловку окреће међу прстима.

— Ја бих имао једно питање! — рече.

Маркос се уозбиљи, поглед му поста усредсређенији. Тако, нагнут напред, избачених груди и главе према Жермену, очекивао је питање као да се спрема да нападом одбије евентуални напад.

— Који су узроци настанка Демократске армије?

Маркос повуче дим у себе и затим, полугласно, понови питање.

Он је очекивао друго нешто. Осмехну се.

— Ех, пријатељи! Видим шта хоћете. Па хајде! Пишите. О томе је много говорено. Представници демократских странака у Атини предали су већ Анкетној комисији детаљан меморандум о тој теми. Читао сам у новинама изватке. Тачно је све што су рекли. И за људе које је тешко убедити чињенице што их они наводе остају без поговора. У меморандуму који смо ми спремили да предамо делегатима Комисије износимо податке које Еам не наводи, јер су новији, мање познати. Али они су исте природе као и њихови. Терор.

Монархофашистичка влада и енглески окупатор, у улози суфлера, могу да трубе на сав глас о »спољној« интервенцији — мислећи на северне суседе Грчке. Она нити постоји, нити би, и да постоји, у облику који износи Цалдарис могла дати живота нашој ослободилачкој Армији. Чињеница да рат бесни у Грчкој није проузрокована мешањем суседних народно-демократских република у грчке прилике да би угрозиле интегритет наше земље — како то тврде окупатор и његови данашњи квислинзи. Напротив, ми све то дугујемо англо-америчкој политици терористичког истребљења демократских маса нашег народа. И ако неко угрожава његову слободу и интегритет, онда то нису ни Југословени, ни Бугари, ни Албанци, него енглески окупатор и монархофашистичка влада.

Демократска армија је настала као армија преких потреба народа, његове животне нужно-

сти. Елементи на које се ослања данашња грчка влада у служби енглеског империјализма идентични су онима који су помагали данас већ пораженог фашистичког и нацистичког окупатора. Проверени, испушани, верни издајници.

Демократска армија је израз најодлучнијих стремљења и жеља нашег народа да буде независан и слободан. Она је његов одговор на двогодишњи терор монархофашиста, терор инспирисан, организован, вођен и одржаван мрачним интересима енглеских и америчких империјалиста.

Наш меморандум од 238 страна може да пружи врло бледу и непотпуну слику стања које је нагнало народ да се лати оружја као последњег средства. Да би Комисија могла да схвати драму што је, почев од децембра 1944, косила Грке пуне две године, треба да приђе чињеницама које ми излажемо у меморандуму као врло, врло малом делу зла које је нас нужно и логично довело до грађанског рата. Из фото-копија официјелних докумената које смо приложили произлази да је једина брига грчких влада и њених енглеских наредбодаваца била уништење демократског народног покрета, како би потчинили наш народ својим немирољубивим циљевима и претворили нашу земљу у антисовјетски и антибалкански плацдарм. Та је политика достигла један од својих врхунаца у тренутку кад се Цалдарис обратио својим бучним меморандумом Савету безбедности, у уверењу да је куцнуо антисовјетски час. Лоше је рачунао. Јер није рачунао с народом који је решен да борбом извојује себи право на живот и слободу.

Један од главних разлога кризе у коју је запала енглеска окупација треба потражити у нашој борби. Она је дефинитивно компромитовала новог окупатора у очима демократске јавности читавог света. Монархофашисти су потражили излаз из кризе једне окупације улажењем у другу. Про-

мена газде неће скинути са ројалистичких глава урок наших циви. Они их се боје.

И с разлогом. Јер грчки народ смртно мрзи сваког окупатора, био он енглески, немачки или американски империјалиста. И он ће се борити против свих тубинских »захвата«, до потпуне победе.

Али, мрзећи империјалистичке поробљиваче, наш народ пружа братску руку слободним народима Балкана и свима онима који са симпатијом гледају нашу борбу и радују се нашим успесима. Ми пружамо своју чврсту, жуљевиту руку — радничких и сељачких синова — енглеском и америчком народу, који не могу да подуширу политику садашњих својих влада јер су свесни да оне не могу одузети нама хлеб и слободу а да и њима, истодобно, не наметну ропство и беду.

Маркос доврши своју мисао. Он пружи руку до зида, где је, чим је ушао, обесио кожно торбу. Скиде је, отвори и извуче зеленкасту фасциклу. Ту је био меморандум који је требало да урочи Грауру.

— Ала је велики! — задиви се Петров.

Маркос задовољно поглади шаком зелени картон, поново седе и стави рукопис на сто. Отвори га и поче да га полако прелистава.

— Меморандум је подељен на два дела — продужи да говори. — Први, принципијелни, поред увода, доноси податке о узроцима грађанског рата. Други део расправља проблем: како изићи из кризе. У уводу првог дела излаже се историјат наше народноослободилачке борбе од 1941. до данас, и износи материјал о терору, убиствима, хашпењима, осудама, пљачки, силовањима, батињањима народа од децембра 1944. наовамо.

Маркос је, прелиставајући меморандум, застао:

— Ево, рече. Занимљив документ у фотокопији. Оригинал је на сигурном месту. Како смо

ми дошли до њега, није сад важно. Али у том писму се грчка влада, крајем прошле године, обраћа енглеском амбасадору у Атини молећи га да јој достави списак десних, такозваних »неконтролисаних група« које јавно тврде за себе да су их наоружали органи Амбасаде. У образложењу се тадања влада Грчке жали на хаотично стање у провинцији, на анархију услед чињенице да 120 наоружаних банди жаре и пале, одбијајући да сарабују с органима грчког министарства јавне безбедности, под изговором да су повезани с »Енглезима«. »Је ли то тачно?« — питају амбасадора забринуте министри. »Ако је тачно, немамо ништа против, али вас молимо да нам пошаљете списак и имена тих група ради евиденције.«

— А ово... — Маркос окрену лист. — Ово је одговор амбасадора Велике Британије. Потпун списак 120 банди с подацима, кад, где и колико им је дато оружја, у које сврхе и како је употребљено. Такозване »неконтролисане групе« биле су врло добро контролисане од стране амбасаде. Не само контролисане. Наоружане, плаћене, облачене, обучаване и вођене.

— Откуд оружја Демократској армији?

— Добродошло питање. Сад сам баш хтео и сам да га дотакнем. До средине марта 1946. народ је био без оружја. А терор је растао с приближењем избора од 31. марта. Живот је био у највећој опасности. Људи су се скривали по планинама и градовима. Елас је био положио оружје после Варкизе. Предао га Енглезима, а они — бандама. Било је тешко чекати да, везан, будеш убијен оружјем којим си ослобађао отаџбину.

Фебруара 1946. капитанос Баругас, са још 15 ненаоружаних другова, опколио је своје родно село и викнуо: »Предајте оружје, опколиени сте!« Неколико се монархиста препало одмах и предало пушке. А с тим су првим пушкама присиљени

и остали наоружани фашисти у селу да се предају.

То је историја прве групе партизана у гори Вермио, фебруара 1946. С мањих акција почело је да се прелази на веће. Еласово оружје, најразноврснијег окупаторског порекла, почело је да се враћа у достојне руке.

Опет имамо свакојаког оружја, само руског немамо. Истина, у немачким смо магацинима, после протеривања нациста, нашли нешто руског оружја из 1941. Но предали смо га, са осталим. Сад кад монархиста Цалдарис подноси међу доказима за своју тезу о »страној интервенцији« и неке даљинетре са гравираним српом и чекићем, не треба заборавити да смо таквих справа предали Енглезима 1945. ми, еласити, испуњујући одредбе Варкизе. Ја сам им тад, као командант Македонског корпуса у снази 4 дивизије, дао 22000 пушака и митраљеза и 40 топова. Уз то масу најразноврснијих војних направа.

А све је то било отето Немцима и квислинзима које смо одреда стигли да разоружамо између септембра и децембра 1944. Отад па до марта 1945. није било банди. Тек после Варкизе банде се појављују, до зуба наоружане нашим оружјем стеченим крвљу и јунаштвом.

— Грчка влада је одувек тврдила да десничарске банде не постоје...

Али Маркос прекиде Жермена.

— А документи које сам вам малочас показао? Они потврђују да је грчка влада не само знала да постоје него и сама наоружавала своје десне банде. Јер поред ових 120 споменутих у кореспонденцији између грчке владе и енглеске амбасаде, постојале су десничарске банде које су оперисале под директном командом органа грчког Министарства јавне безбедности.

Али не доказује све то само цитирани докуменат. Располажемо и мноштвом других, не мање уверљивих. На пример.

Маркос нађе страну коју је тражио.

— Ево! Месне власти у Елино-Пиргосу, у области Кардици, издају овакво уверење, нађено на лешу једног бандита. Цитирам:

»Темистокле Мокрис је утврђени патриот. Моле се власти да му помогну у свим његовим потхватима за добро краља.«

Шта то доказује? Да грчка влада не помаже све потхвате за добро краља? Не. Онда? Какви то потхвати чине добро краљу? Мокрис је имао на души 58 клања. Значи...

Идемо даље. У овом писму, покојни обер-бандит Николис саопштава свом колеги у обер-бандитизму, чувеном паликући, кољачу и батинашу Теасу, да је чврсто повезан с грчким властима које му редовно достављају све жељене количине патрона.

Још! Молим. У меморандуму је приложена копија Сурласовог писма својим присталицама, шефовима десних банди, Николи Пападопулосу и Христосу Папапавлу. Он им у писму прилаже докуменат који их овлашћује да узимају до миле воље муниције и оружја од »жандара, интенданата, па чак и команданата дивизија«, наређујући овима да их снабдевају свим што им треба.

То писмо, писано и потписано Сурласовом руком, датирано је 5. јула 1946. Печат је округло и гласи: »Команда националиста Тесалије«.

Оно је нађено у буђелару једног од ова два убијена бандита.

Али имамо и бољих докумената. Узмимо само овај поверљиви позив полицијског центра у Волосу, којим се апелује на све »националисте« да појачају терористичку акцију против демократских житеља села и становника градова. Или ово...

Један крволок, бандит Вурлакис, послао је ултиматум митрополиту Амброзију из Ламије. »У случају«, пише Вурлакис, »да и убудуће одбијеш да постављаш по селима оне попове који се мени свиђају, осмудићу ти браду и одсећи уши, које ћеш, проклети Еамо-Бугарине, на лицу места бити приморан да лично сажваћеш и прогуташ«.

А сад, причекајте мало — рече Маркос — да нађем званични документ... ево га, да... документ окружне жандармерије у којем се, између осталог, вели: »Националисти су синоћ, у снази од 100 људи, упали у наш град и хапсили, тукли и убили 30 цивила, опасних комуниста и левичара. Ми смо, према наређењу Њ. Е. Гувенера провинције од 29. септембра т. г., остали за то време у својој касарни. Музаки, 25. октобра 1945.«

Располажем — настави Маркос приближавајући себи лампу коју је малочас унео курир — и занимљивим документом самог Зерваса. Он пише већ споменутом Теосу да помогне патриотски рад официра Никоса Хондроса — познатог терористе из Трикале — и да му се нађе при руци кад год овај излази из вароши да »тамани комунисте«. Датум — 5. јули 1945.

Нашем меморандуму је приложено и писмо жандармеријског официра Кандоракаса, датирано 24. новембра 1946, а упућено бандиту Хачуполосу, молећи га да буде још »немилоsrдници у гоњењу комуниста«. Даље?

Начелник жандармерије, Александар Иконому, шаље писмено обавештење шефу банде Вурлакису, у коме га моли да му се што пре јави »по следовање мунџије и осталог«, пошто одлази на годишње одсуство (17. август 1946, срез Кардици).

Цураманис, начелник жандармерије из Ипатиса, саопштава бандитима Каравеласу и Цимадијасу да је »у интересу ствари« да на чело њихове групе буде изабран Цимадиос (18. август 1946).

Исти Цимадиос, дан касније, издаје наређење Каравеласу да пође »у акцију против комуниста«.

Сви ти документи нађени су по џеповима и бућеларима побијених бандита за последњих неколико месеци. Нека су од тих писама пробрушена нашим метком, а попрскана бандитском крвљу. Фото-копије, а понекад и оригинали, приложени су меморандуму. Да бар Комисија не буде у стању да порекне везе између монархофашистичке владе, британске амбасаде и десних банди, које су терорисале народ још горе но немачки фашисти.

Да ли на слободној територији постоји народна власт? Какав је заправо карактер цивилне власти која управља ослобођеним општинама?

Ми нисмо првобитно пошли у борбу за власт — рече Маркос вешто и брзо мотајући цигарету. — Демократска армија чак не смеђује органе власти које затиче на свом ослободилачком путу. Општинама и надаље управљају одбори које је декретом поставила монархофашистичка влада. Увек? У сваком случају? Не. Пре свега, понекад улазимо у село, констатујући да је председник одбора побегао, понекад — да се са жандарима повукао и изван број одборника. Понекад је, опет, председник, или неки одборник, такав бандит, крволок, издајник, да народ тражи да му се суди. У таквим случајевима принуђени смо да судимо и осудимо. Но често одбори остају неизмењени, онакви какве смо их затекли. Уколико им узмањка који члан, приступа се делимичним изборима. Било је и случајева да се бирао цео одбор. Бира сав народ, мушкарци и жене. Жене — први пут у историји Грчке.

Сеошки одбори имају обично 5 до 7 чланова. Они решавају сва питања, све евентуалне сукобе између партија у демократској коалицији. У ствари, они онемогућују да до њих дође. То није тешко, јер се већина народа осећа самитом, то

јест фронтвцем, а не припадником неке од странака у Еаму.

У овој фази борбе Демократска армија не може да стави међу своје циљеве оружану залагање за нову, народну власт. Можда — Маркос се насмеши — није далеко дан кад ће се то питање поставити пред нас као актуелно. Тад ће га Демократска армија у заједници с народом решити. И — не само питање образовања народних одбора по селима него и питање стварања централних органа власти — демократске Владе грчког народа, са седиштем на слободној територији.

— Који су, заправо, циљеви Демократске армије?

— Демократска армија се бори за независност и демократизацију земље, једном речи, за слободу коју жели да осигура народу. Она се смртно супротставља иностраним силама које су окупирале нашу земљу, и не признаје ниједну владу која би била инструмент мешања странаца у унутрашње прилике Грчке. Она се залаже за право да народ слободно изабере себи онакав поредак за каквим чезне. А то може бити, пре свега, поредак независности — јер ниједан народ не жели да робује; и затим, поредак праве, пуне и истинске демократије у ком једино могу доћи до пуног остварења интереси најширих народних маса.

— На које је начине могуће осигурати народу независност и демократију — као основне услове за решење свих тешких питања која су нагнала народ окупиране Грчке у нови ослободилачки рат?...

... У ослободилачки рат, који неки од ваших колега, уколико признајете реакционарне новинаре за колеге, називају разводњено »међународни грчки проблем?«

Маркос се насмеши упитно.

— ЕАМ је већ формулисао једини реалан начин за решење тог нашег »питања«.

Он је предвидео све нужне етапе кроз које ваља проћи да би се заувек скинуло с дневног реда питање наших, грчких, живота и смрти. А народ је у потпуности прихватио Еамове услове. Ви сте имали прилике да то и сами чујете пролазећи селима Слободне Грчке.

Први је услов најважнији. Он гласи: »Нека оду Енглези!« Али после Трумановог говора треба већ рећи: »Нека Енглези оду, али нека Американци не добу!«

Други — уништење неуништених остатака фашизма, извођење пред суд и кажњавање ратних злочинаца и одсецање сваке жилице отровног корена из кога ниче код нас нови фашизам.

Треће — остварење оних принципа који дају могућности народу да мирно реши сва своја питања. Другим речима: једино слободни избори пружиће прилику Грчкој не само да одлучи о свом режиму него и о својој судбини.

Може се слободно рећи да је данашња борба за независност, о којој говоримо, само облик у коме се јавља тежња страног империјализма да нас пороби и жеља нашег народа да живи слободно. С одласком окупатора ликвидираће се аутоматски и проблем такозваног помирења грчког народа. Монархофашизам црпе своју вирулентност од енглеских и американских империјалиста.

Он се само на њих и ослања. Они га хране, тимаре и негују — забринуте да одрже у привидном животу свој једини ослонац у Грчкој, иако се тај њихов »ослонац« просто не може сам ни да држи на својим ногама. Али не поштапа се бршљаном онај који има грану од дреновине. Монархофашизам нема живе снаге. Златне инјекције неће утрејати мртву крв и натерати је да поново проструји кроз жиле. У часу кад послед-

њи окупатор напусти Грчку, цео ће свет видети како се монархофашизам руши. Пашће мртав, као што мртавац пада, јер он није никад ни представљао израз постојећих расположења, идеала и уверења нашег народа. Он је увек био, и остао, пука агентура агресивнијих поробљивачких машина иностранства, било у још релативно упрошћеној форми гликсбургштине, или у ма ком »савременијем« облику, од Метаксаса на овамо. А они малобројни Грци који су се у његово име богатали, пљачкајући и помажући свима који су поробљавали грчки народ, не значе више од труни страног тела у оку националног организма.

С одласком Енглеца цео ће грчки народ мирно и без крви поћи правцем развита који је предложио Еам. А то значи: образовање владе у којој ће бити заступљени, у сразмери са својом реалном снагом, представници Еама. А после — слободни избори.

Остане ли окупатор у земљи — не оду ли Енглези, или замене ли њих Американци — грчки ће се проблем решити борбом, свим облицима борбе, политичком и оружаном борбом народа. Другог пута нема.

Нури упита:

— На седницама Комисије у Атини и Солуну делегати Енглеске и Америке постављали су редовно свим сведоцима Грчке владе питање и о Нофу, који, према њиховим исказима, има програм аутономистички, а крајње циљеве — сепаратистичке. Као врховни командант Демократске армије, ви сте, генерале, у стању да нам најауторитативније изложите овај проблем...

— Ноф је Еам Славомакедонаца. А Славомакедонцима сами себе називају припадници Словенске мањине, који живе у Јегејској Македонији. Програм Нофа идентичан је с Еамовим. Циљеви су им исти. Методе борбе — једнаки. Али Славомакедонци су одувек крварили и патили

више но Грци. Њима је увек било теже но нама: и то како за време овог рата, тако и после њега.

Грчки империјалистички шовени, руковођени паролама *Велике Идеје*, не признају постојање словенске националне мањине у границама Еаде. Одатле па до присилне, терористичке денационализације, за реакционаре постоји само један корак. И они су га учинили, и чине га непрекидно, пуних 25 година.

Одмах после балканских ратова почели су камом и бомбом да гоне Славомакедонце да забораве свој матерњи језик и своју историју. Тај су »педагошки стил« јелинизирања Словена у Македонији практиковале отада све грчке владе, без изузетка.

У време кад су грчком народу још признаване извесне слободе — у ужим но било где оквирима грађанске демократије — Словени су имали само дужности и обавеза према држави, али никаквих права. Они су мобилисани и слани на фронтове и гинули су у свим ратовима које је водила Грчка. Али породице славомакедонских војника који су се борили — с њима својственом изванредном храброшћу и вештином — породице војника су затваране и одвођене у конфинацију на пушта острва Јегејског Архипелага.

Великоидејашки — а све су грчке владе у односу на Словене биле мегалоидејашке — сматрали су највећим злочиним против безбедности државе већ и сам разговор на славомакедонском језику у кругу породице, за столом.

Словени нису имали права на своје школе, књиге и новине. Све што би могло да изрази вековима стваран емотивни и културни садржај нације прогоњено је и квалификовано као антидржавно.

Ипак, упркос том грђе но маћехинском, том нељудском и свирепом поступку Грчке према словенској мањини, она је за време рата учествовала

у огромном проценту у ослободилачкој борби грчког народа против окупатора. Она је дала безбројне јунаке и хероје. Поменућу само Лазара Терповског, чија ће племенита храброст, као највиша лепота, заувек заносити и одушевљавати нас Грке, водећи нас кроз борбе, као идеал коме желимо да се приближимо.

За оно кратко време Еамове власти од септембра до децембра 1944, Славомакедонци су имали прилике да се увере да њихове наде нису биле узалудне. Они су тад равноправно с грчким народом уживали плодове слободе. Они су слободно говорили својим језиком, штампали своје листове, отварали школе у којима се предавала њихова, словенска историја. У њиховим крајевима седели су у одборима Словени, службени језик био је словенски. У том периоду — а то хоћу да подвучем — нису забележени спорови, чак ни најмање несугласице између Словена и Грка.

Али с Варкизом се све променило. Заоргијала је кампања истребљења демократских маса. Монархофашистички терор — под руководством Енглеца, уз учешће свих преживелих немачких и кобуршких квислинга преобучених у жандарске, гардистичке и остале бандитске униформе енглеског кроја и пешчане заштитне боје — узео је размере и облике најподивљалијег погрома.

У меморандуму који преко присутних делегата предајем Анкетној комисији у име Демократске армије, тај је период ужаса и срамоте, кад је млазем текла само најбоља и најневинија крв, обрађен детаљно и документовано. Мени је тешко да вам мирно сад говорим о спаљеним селима, о крицима деце која су жива горела, о стотинама силованих девојака, о покољима, мучењима, убиствима из заседа, о пепелу села и сељака који је месецима падао на опустеле њиве. Ја бих се лакше тукао без престанка, док живота имам, но што

бих и једном речи још говорећи мислио на тај срам. Не замерите!

Маркос ућута узбуђен. Савладавши гнев — проговори опет. Али вилица му је лако подрхтавала.

Све пристаице Еама, сви борци Еласа, хапшени су и осуђивани под изговором да су сарађивали с окупатором. Хапсио их је, између осталих, и пуковник Бурандас, који је за време Немаца командовао такозваном антикомунистичком моторизованом бригадом. Сад је један од шефова полиције у Атини.

Они Славомакедонци који нису пребегли у Југославију, склонили су се у брада и продужили да се боре против монархофашизма у служби енглеског империјализма. Али они ту борбу нису повели сами, већ у заједници с целим грчким народом.

Старање Енглеца и монархофашиста да представе НОФ као неку мистериозну организацију са сепаратистичким тенденцијама има провидне циљеве: с једне стране, да »унеколико оправда« пред светском јавношћу масакре после Варкизе, а с друге, да посеје неповерење и завади грчки народ са словенским.

Али ни једно ни друго им не полази за руком. Нарочито друго. Зато су се касније погроми проширили и на Грке, зато је данас на целу демократску, антифашистичку, слободољубиву Грчку бачена перверзна клевета да је издајничка или, како то они гупо урлају, »еамобугарска«.

У ствари, о аутономији су говорили и на аутономизму су радили само агенти енглеског империјализма, који се надао да ће помоћу њега извести у Народној Републици Македонији, неразделивој од ФНРЈ, и Пиринској Македонији, струјања која би могла да пружи повод за инострану интервенцију, а све то са сврхом да се спроведе у живот линија антибалканске и антисовјетске

империјалистичке политике. Разуме се, они су сад, у вези с доласком Комисије, евакуисали Хила, енглеског конзула из Лерина. Али народ не заборавља. Он зна шта је Хил говорио, а ми знамо шта је радио. Но важно је ово: ни грчки народ, ни словенска народна мањина у Грчкој нису насели Хиловим провокацијама. Они су њему и свима који стоје испред, иза, или уз њега, одговорили како треба: заједничком, другарском борбом за срећнију слободну Грчку.

— У вези с тим, ја бих замолио генерала — поче поново Нури — да нам каже своје мишљење о пореклу и узроцима тзв. граничних инцидената. На албанско-грчкој граници побројано их је до недавно 198.

Званична Грчка представља елдорадо за све балканске квислинге. Они нису само почасни гости режима. Они су њени миљеници, они с временом успевају и да се загазде у пограничним областима, где, по навици, продужују да терористичку домаће становништво. Они примају од грчке владе помоћ у новцу и храни. А штабови енглеских и грчких монархистичких команди — зову их на поверљиве разговоре. То није све. — Они још добијају и оружје и у групама прелазе границе и упадају на територије наших мирољубивих суседа. Углавном се оданде не враћају — јер су народне власти будне, и добро је, врло је добро што су тако будне. Али понекад се и врате са задатка, обично провокаторског, саботерског и диверзанског. Тад теревенче, пеналуче и, хвалећи се, прете и Грцима.

На бугарској граници утврђени ратни злочинац Димчев, уз помоћ Енглеца, превазилази своја »јунаштва« из времена кад је служио Немцима. Он се сад приказује као »бугарски патриот«, политички противник отечественофронтовске Бугарске, с којом се »као« принципијелно »не слаже« у питању »спољнополитичке« оријентације.

Ко је то још кад питао плаћена шпијуна »слаже ли се« или »не слаже«? Он прима у ставу мирно налоге и извршује их. Зато је, коначно, на платном списку. Димчев је одиста — данас на платном списку ИС и »извршује« сва његова наређења. Његова баџа упада на бугарску територију, а грчки граничари заштићују њена бекства.

С примерима не бисмо никад дошли на крај. Има их безброј. А сви доказују да окупатор Грчке има апетите који се не утољују на њеним границама, и амбиције које посежу далеко изван њих. Но његови апетити и амбиције представљају опасност по мир у овом крају света. Зато је наш народни поклик: Нека Енглези оду, и Американци не добу! најмирољубивија парола која је у овим брдима икад извикивана.

Поноћ је превалила, петли су се увелико јављали. Тад, палећи цигарету, Граур рече:

— Сад би ваљало новинарима одговорити на једно од првих питања које су вам јутрос још поставили.

— Мој живот? — прихвати живахно генерал Маркос и дечачки забаци главу. — Да. Оно што смо одложили за после? Живот? Шта ту има? Борити се.

Дим је полегао по собици у којој смо, крај хрпе хартија и карата, седели већ од подне око малог, ниског стола, видљиво уморни, сви сем Маркоса, чији покрети нису изгубили ништа од своје прве свежине и живости.

Он се насмеја.

— Не умем, другови, о себи да говорим, то је увек најтеже. Мој се живот не разликује од живота милиона људи који раде и који се боре.

Генерал Маркос ућута, замишљен и затвори очи дланом.

— Где сте рођени? — упита Жермен.

— У једном селу крај Тосије — одврати он брзо, живахно и ведро. — Костамони се зове, у Малој Азији. Тамо сам свршио четири разреда основне школе. Жалим — додаде одмах, и звонак глас као да му се вину и у скоку нагло испуни собу. — Жалим — понови — што нисам имао могућности да се даље школујем. Родитељи су ми били сиромашни, убрзо сам остао сироче, с два мала брата и сестром. Од своје 11. године приморан сам да зарађујем и издржавам породицу. Шта све нисам био? И помоћни келнер, неквалификован зидар, пољопривредни радник, и носач. После грчко-турског рата пребачени смо овамо. Прво у Солун. С почетка сам радио у некој перифериској кафаници, али 1924. запослио сам се у фабрици дувана. Тад сам први пут дошао у додир са радничким покретом. У двадесет и другој години учлалио сам се у синдикат, а 1926. позван сам на одслужење рока, у коњицу. Ето, датума колико хоћете. Је ли доста?

Генерал Маркос се насмеја широко и ведро, мало лукаво, можда.

Сачекавши да се изребамо с новим питањима која побележи, он продужи, вртећи хартијицу међу прстима.

— Изгледа да сам показао прилично смисла за војне ствари, јер сам после два месеца већ постао десетар. Но даље нисам напредовао. Сумњали су да сам комуниста, па су се бојали да ме уздижу. Али ја сам ипак искористио време у кадру, учио сам кад год сам стигао и стекао доста знања из војне вештине.

— Да ли сте били прогањани од власти? — јави се опет Жермен, кад Маркос застаде и поче да завија нову цигарету.

— Како да не! — ускликну, као нешто што се само по себи разуме. — Хапсили су ме и пре и после службе у војсци. Пред крај мог рока, чак

су ми одузели и оружје. Штавише, забранили су ми да егзерцирам. Но и то је имало своју добру страну. Дошао сам до времена за учење. Неки официри, демократи, дотурали су ми своје уџбенике. Ваљало ми је на неки начин надокнадити недостатак школске наобразбе. Зато сам, више од осталих мојих другова у војсци и у затворима, све слободно време давао учењу. Хапшен сам био десетак пута, али најчешће ми је полазило за руком да побегнем. Једном сам ипак дуже робијао, на Акромаприји. То је на Пелопонезу. Са мном се у затвору налазило око 700 комуниста. На дан фашистичког напада на Грчку послан сам, везан у ланце, на острво Гавдос, близу Крита. Но и тамо је било доста комуниста. Ми политички затвореници затражили смо одмах да нас пошаљу на фронт. Упутили смо чак представку влади. Али Метаксас нас је одбио, тражећи као основни услов за слање на фронт да се претходно писмено одрекнемо свог политичког уверења и да порекнемо Партију.

Ту Маркос плану. Његово од сунца опаљено лице прекри талас руменила.

— Глупак! — готово викну. — Како се одрећи Партије кад ме је баш она научила да волим своју земљу и народ више од свега, више од живота! Кад је баш Комунистичка партија била она сила у мени која ме је гонила да молим и самог Метаксаса да ме пошаље на фронт, у први ред борбе против фашизма, за независност и слободу Грчке! Господа из тадашње профашистичке владе можда нису разумели нас комунисте или су се уплашили ако су нас разумели. Били су обични издајници који су једва дочекали Хитлеров напад да створе себи алиби за капитулацију.

Ниједном комунисту, ниједном патриоти који је — за част да учествује у борби против фашизма био спреман на све сем да пљуне на свој

патриотизам, на Партију која га је васпитала патриотски — Метаксасова влада није дозволила да оде на границу. Али зато је наш затвор предан нацистима са свим комунистима на броју.

Но већ 27. маја 1941. побегао сам из Гавдоса са још петорицом другова. У отвореном чамцу веслао сам до Крита, већ окупираног, и тамо се крио по селима и градовима око два и по месеца, посматрајући Немце, које сам тад први пут видео; покушавао сам да схватим менталитет Хитлерових војника, проучавајући њихове реакције, војну обуку и стварајући на тај начин своје прве утиске о њиховим слабостима као и о њиховом ратном знању.

У касну јесен 1941. стигао сам у Атину, где сам се посветио организовању општедемократског фронта за борбу против окупатора. Напори мојих другова, и моји, уродили су плодом, Еам је створен, а ја сам затим одређен да радим на припремама за прелаз на виши степен борбе, на оружану активност. Било је јасно да се без снажне оружане борбе не може извојевати слобода. Почетком 1943. изишао сам из градова у којима сам догле био активан, и пошао у брада, у ЕЛАС. У прво време борио сам се у истој X дивизији у којој је био и мој друг Кикицас. Но касније сам послан генералу Бакирџису, у Македонски корпус Еласа, где сам се у чину пуковника борио до краја рата.

Варкиза! Одложио сам оружје ја, као и сви други.

Отишао сам у Солун, где сам у редовима Комунистичке партије продужио борбу другим, политичким методама, а за исте идеале слободе и независности своје отаџбине. Био сам принуђен да се кријем, да често мењам стан и живим непријављен. Август 1946. приватни терористички *Комитет безбедности* донео је одлуку обавезну за полицију да ме пронађе и пошаље на острва под

изговором да сам »политички опасан и револуционарно активан«. Како да не буде политички активан радник који воли своју земљу, поново прегажену, поново окупирану, поново издату и продату? Очигледно, нисам се могао сложити с одлуком *Комитета безбедности*. Хтео сам да и даље послужим свом народу. Изишао сам кришом из Солуна и после неколико дана стигао на тад још малу, несигурну али ипак слободну територију.

Генерал Маркос потражи очима Кикицаса, који је седео на трonoшцу у дну собе и насмеја се весело.

— Другови су ме — рече — изабрали за свог команданта. Отада, користећи се искуствима ослободилачке борбе народа који су њом извојевали себи демократију, у првом реду мислим на народе Југославије, учећи се на нашим еласитским грешкама из недавне прошлости, а водећи рачуна о специфичним условима у којима се налази Грчка у овом моменту, ми смо се организовали и изградиле Демократску армију. За кратко време она ће бити двапут јача но што је икад Елас био.

Још? — упита нас весело, и како смо сви повикали: још! још! он слегну раменима. — У реду.

Што се тиче најављене »пролећне офанзиве« Зерваса, Вентириса и Цалдариса, ми на њу чекамо с нестрпљењем и, право да кажем, с извесном радошћу. Захваљујући њој, доћи ћемо до потребне количине новог оружја за даља планска регрутовања нових бораца наше Демократске армије.

— Зар ви вршите регрутовања? — упита Жермен.

— Регрутовање — тако се каже. Реч је о добровољцима. На какав би други начин, сем на бази добровољности, могла да се врши попуна народне војске у овим условима?

Разговор је био, на жалост, завршен. На растанку генерал Маркос понови:

— Пролећну офанзиву очекујемо спремни. Из ње ћемо изићи јачи, бројнији, а наша ће се територија знатно проширити.

Генерал Маркос имао је потпуно право. »Пролећна офанзива«, која је почела месец дана касније, рекламирана у Енглеској, Америци, Швајцарској и другде, доживела је потпун слом. Из ње је Демократска армија изишла победнички, јача и бројнија. Слободна територија Грчке данас је знатно већа од оне коју држи влада монархофашиста уз помоћ енглеске војске и »несебичне помоћи« Трумана.

Двадесет и први март

У зору смо кренули из Крисомиље. Генерал Маркос, његов штаб и Кикицас чекали су нас на изласку из села. Руковали смо се, осећајући да тим стиском не можемо изразити нашу радост што смо упознали хероја и мудрог руководиоца ослободилачке борбе коју и данас наставља да води народ Грчке. Загрлили смо се и пољубили. Тврди образ Кикицаса био је влажан од суза. Својих? Наших? Били смо узбуђени, а светлост у свитање још несигурна.

У пратњи десетине партизанки које су певале и једне чете партизана, почели смо да се спуштамо низ обронке, са јутарњим сунцем у лице. Тихо смо силазили, улазили у јаруге, прелазили ливаде, ишли једно време путем, и после пет сати хода стигли у Дромизи, последње партизанско село пред Пило Трикалом. Између њега и прве жандармеријске станице у равници, лежи 4 километра ничије земље.

Три авиона прелетела су високо над нама у правцу запада. И ту, у Дромизи, народ нас је дочекао с песмама и цвећем. Председник Бама нам је, пред окупљеним селом, рекао патње које су претрпели од Варкизе до ослобођења. Људи су му упадали у реч и допуњавали шта је пропустио.

Затим, требало је да ручамо. Али нико није могао да једе. Не казујући нам ништа, пошла је

једна старија жена у правцу жандармеријске станице на мосту, да им уручи писмо од батаљона у Дромизи. У писму је стајало: »Делегација Савета безбедности ускоро ће напустити Слободну Грчку и поћи према вама, носећи белу заставу. Ми ћемо вас држати на оку одозго, с брада, и тешко вама ако се не будете владали као што треба, бар једанпут у вашем псећем монархофашистичком животу.«

Текст смо касније добили, од жандарма.

Писмо је написано пошто смо најодлучније одбили даљу пратњу другова. Командант је хтео прво да нас с батаљоном у стрељачком строју допрати до пред саму жандармеријску станицу.

— Боје се кад нас виде... Неће смети ни да провире. И ви ћете лепо прећи мост. Тако је било ономад, кад смо враћали неког Енглеза, посланика... Викао је с нама »На фигун и Англи аптом Елада!« Али Ђаво ће га знати шта је испод тога мислио.

Али, ми смо били решили да се вратимо само на свој ризик, уколико га уопште буде. Борци су нас испратили до једне чуке изнад цесте. Граур се захвалио у име свих нас штабу батаљона, и преко њега целој Демократској армији за гостопримство и напоре које су поднели да би нам омогућили извршење нашег задатка. А онда се окренуо групици партизанки:

— ... Бевушке! — рекао је тихо и дигао чело ка сунцу.

Очи су му се замагиле, но он се осмехнуо и глас му је одјекнуо сигурно и ненаметљиво поуздано, као увек.

— Не обраћам вам се као девојкама и женама, већ као борцима. Наш пут није био излет, и оружје које носите — није украс. Од Амударе до Кипариса пратиле су нас партизанке из Јанулисове дивизије. А одатле другарице из пратећег батаљона штаба Централне и Средње Македоније.

Оне су ишле с нама све до Крисомиље. Од Крисомиље до Дромизе пратиле сте нас ви. Двапут су за то време ваше другарице штитиле наш прелаз преко цесте. Оба пута је тај прелаз био скопчан с опасностима. Ви схватате да има људи којима није годила помисао да ћемо срести генерала Маркоса. Они су хтели да нас по сваку цену спрече у извршењу нашег задатка. Међу онима који су оба пута омели остварење тих криминалних планова биле су и ваше другарице партизанке. Хвала вам...

— Хвала! — поновио је силно узбуђен... И продужио. Али тише: — Желим вам све најбоље, а кад ускоро завршите достојно, као што треба, вашу борбу, удајте се и изродите децу и будите срећне. У вашој Грчкој. Живеле!

Више није могао, нагло је промукао, глас му се изгубио. Партизанке су га слушале стојећи мирно, праве и укочене, до усана, а неке и до очију које су свима светлеле, широм отворене, светлеле као да су преливене росом. Али нису плакале.

Заплакали су многи од нас тек кад смо се, стигав на цесту, окренули и погледали горе према брдима одакле су нам борци махали заставама и оружјем.

Пола сата доцније приметили смо далеко, на крају друма, групу жандара. Мали стражар који је шетао преко моста застаде између траверза налик на реденике веће од човека. Али и налик на огромну путачу, која је знак Хитоса и знак којим се брише и поништава. Човечуљак диже пушчицу, па је спусти. Бајонет заблиста на сунцу као огледалце.

У једном реду, свом ширином цесте, пошлани смо без речи, полако и тужно према мосту. Бела крпа висила је низ мотку, али ми смо гледали у далеке још и ситне жандаре. Они су седели на

камењу пред мостом, неки на гвозденој огради
млатарајући ногама над реком.

Граур се окрете према брдима, учини руком
као да би махнуо, и шапну једва чујно:

— Све добро!

Онда удахну дубоко густ, тежак и млак ваз-
дух равнице, и чврсто закорачи.

Тако, корачајући, сви у једном реду, стигли
смо до моста.

Београд, 10. априла — 31. маја 1947.

НАПОМЕНА

Прво издање *Међу Маркосовим партизанима* објавила је београдска »Култура« 1947. Књига је добила награду Комитета за културу и уметност ФНРЈ 1948. Друго издање штампала је исте године загребачка »Култура«.

Дело је преведено на мађарски (»Szika Kiados«, Будимпешта 1948), норвешки (»Falken«, Осло 1948), словеначки (»Словенски књижни завод«, Љубљана 1948), бугарски (»Издатељство на Бугарската работническа партија«, Софија 1948) и арапски (Birvet 1948; »Dar-ul-qari' al-Arabi«, Бејрут 1949).

ОСКАР ДАВИЧО
МЕБУ МАРКОСОВИМ ПАРТИЗАНИМА

*
Технички уредник
Милена Живковић

Коректори
Јелена Радовановић
Вера Кокић

*
За издавача
Издавачко предузеће ПРОСВЕТА
Београд, Добричка 30

Штампа
Београдски графички завод
Београд, Булевар војводе Мишаћа 17